ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR GODINA XXII • 2013. • BROJ 111-112 • CIJENA 40 KN

BEHAR

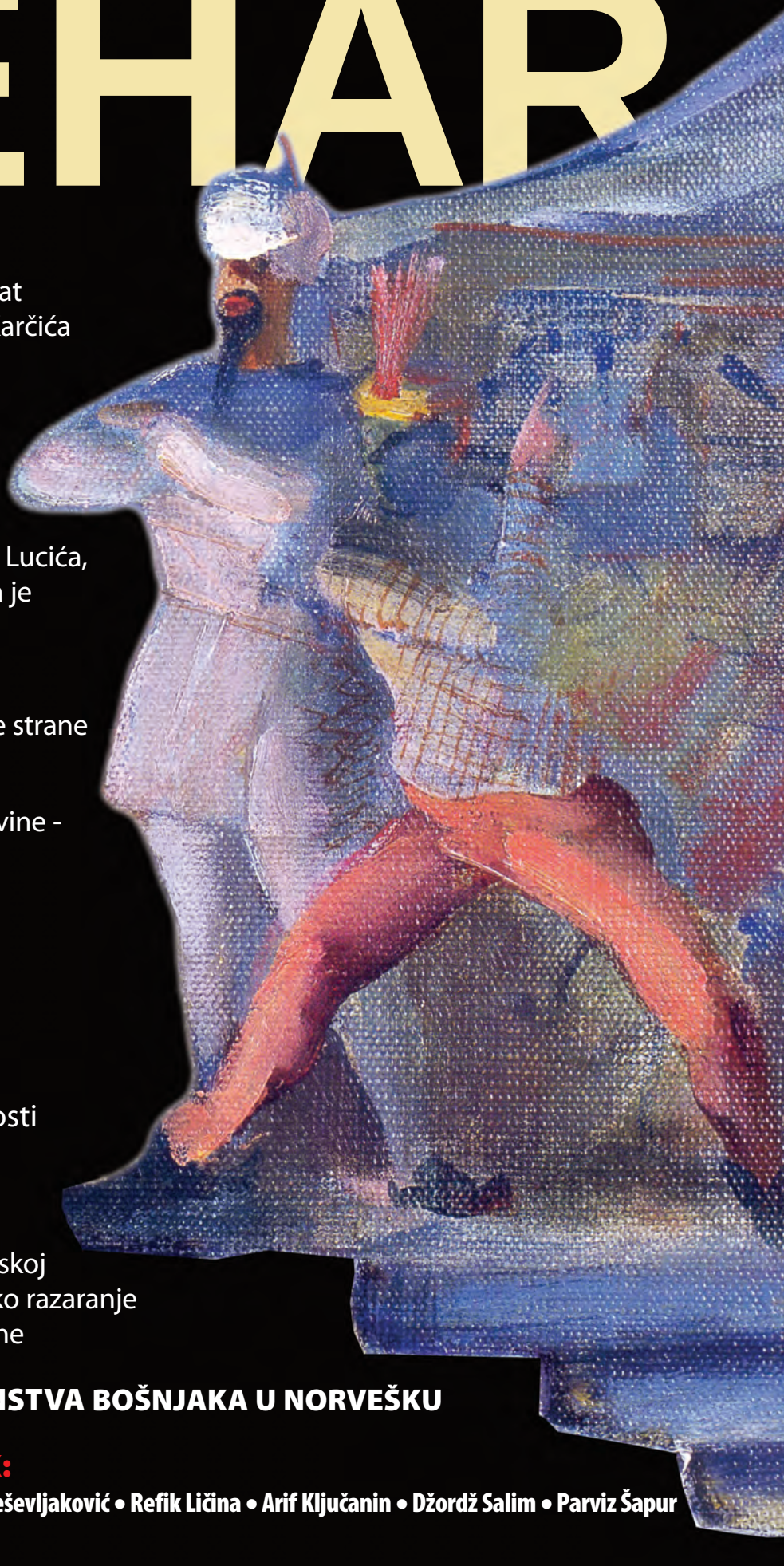

Sead Begović:
Kada Zukorlić poselami džemat i građanska hrabrost Fikreta Karčića

Edin Urjan Kukavica:
Politička i vjerska etnogeneza bosanskih muslimana

Filip Mursel Begović:
Kabaretske inverzije Predraga Lucića, bošnjačka histerija i žrtva koja je uvijek na gubitku

Faris Nanić:
Hrvatska–BiH: Gubitnici s obje strane

Anastazija Magaš Mesić:
Vrana za vrijeme turske vladavine - han Jusufa Maškovića

LIKOVNO OKNO:
Omer Mujadžić

U FOKUSU
Enes Duraković:
Obzori bošnjačke književnosti

INTERVJU:
Zlatko Karač i Alen Žunić:
Niti jedan sloj baštine u Hrvatskoj nije doživio sustavno ideološko razaranje kao sloj tursko-islamske baštine

20 GODINA OD PROGONSTVA BOŠNJAKA U NORVEŠKU

KNJIŽEVNI PODLISTAK:
Tahir Mujičić • Ivan Kordić • Nihad Kreševljaković • Refik Ličina • Arif Ključanin • Džordž Salim • Parviz Šapur

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Uredništvo:
Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Ervin JAHIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Vukovarska 235, 10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
casopisbehar@gmail.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Tisak: **mtg-topgraf d.o.o., Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

Na naslovnici: Omer Mujadžić, *Cirkus, 1936.*, detalj

RIJEČ UREDNIKA

4 Sead Begović: **Kada Zukorlić poselami džemat i građanska hrabrost Fikreta Karčića**

PRIJEPORI HISTORIOGRAFIJE: Narod na razmeđu

6 Edin Urjan Kukavica: **Politička i vjerska etnogeneza bosanskih muslimana: nacionalna identifikacija između islama i politike**

CENTAR ZA URGENTNU MEDICINU

16 Filip Mursel Begović: **Kabaretske inverzije Predraga Lucića, bošnjačka histerija i žrtva koja je uvijek na gubitku**

POVIJESNA ČITANKA

20 Anastazija Magaš Mesić: **Vrana za vrijeme turske vladavine - han Jusufa Maškovića**

24 Jusuf Mulić: **Sutorina u Boki Kotorskoj neotuđivi je dio teritorije Bosne i Hercegovine**

LIKOVNO OKNO: Omer Mujadžić

36 **Biografija: Omer Mujadžić** (Bosanska Gradiška, 1903. – Zagreb, 1991.)

38 Aida Abadžić Hodžić: **Omer Mujadžić – zapretena osjećajnost u temeljima hrvatskog modernog slikarstva**

42 **Intervju:** Omer Mujadžić
Iznenaditi prirodu na spavanju

47 Matko Peić: **Prašina u oku Apolona**

49 Radovan Vuković: **Umjetnik s vrha hrvatskog i europskog slikarstva koji je ostao vjeran svojim korijenima**

51 **Retrospektiva Omera Mujadžića**

PUTOPIS: 20 godina od progonstva Bošnjaka u Norvešku

59 Filip Mursel Begović: **U Norveškoj je najveći stupanj integracije Bošnjaka muslimana u Europi - to je uzorni model za ostale muslimanske manjine**

ZOON POLITIKON

69 Faris Nanić: **Hrvatska–BiH: Gubitnici s obje strane**

INTERVJU: Zlatko Karač i Alen Žunić
Razgovarao: Filip Mursel Begović

74 ZLATKO KARAČ: **Niti jedan sloj baštine u Hrvatskoj nije doživio sustavno ideološko razaranje kao sloj tursko-islamske baštine**

80 ALEN ŽUNIĆ: **U Hrvatskoj su ponajbolje džamijske projekte ostavili katolici poput Planića, Požgaja, Neidhardta i Richtera**

KNJIŽEVNI PODLISTAK

83 Filip Mursel Begović: **Propast knjige započinje s propašću "visoke" literature**

84 Tahir Mujičić: **Kako se ono nekad bježalo**

84 Sead Begović: **Imaginacija muslimanskog kulturnog koda i hrvatskog urbanog "štimunga**

89 Ivan Kordić: **Otvorena kuća**

89 Ervin Jahić: **Pobratimstvo lica u historiji – od sanjarske transcendencije do nekovrsne građanske nadosjetilnosti i memoaristike Bivšega** *(Mogući pristup pjesništvu Ivana Kordića)*

102 Nihad Kreševljaković: **Dječak u šapama zeca**

102 Sead Begović: **Iz bašte od sjećanja – pisanje pod opsadom ili opsjednutost**

110 Refik Ličina: **Strah od Behara**

120 Arif Ključanin: **Priče o Ahmedu**

120 Sead Begović: **Magično oživotvoreni Bosanski Kobaš - kao Marquezov Macondo**

128 Džordž Salim: **Razgovor gluhonijemih** *(S arapskog prevela i priredila Suada Muharemović)*

130 Parviz Šapur: **Izbor izreka** *(S perzijskog preveo Ebtehaj Navaey)*

INSTITUT ZA POLIGRAFIJU

131 Enes Ratkušić: **Ismetov antievropski voćnjak iznad Počitelja**

133 Edvin Kanka Ćudić: **O tišini kao muškom nasilju nad ženama**

KOMŠILUK

136 Arif Ključanin: **Tragovi dobra**

ENES DURAKOVIĆ: Obzori bošnjačke književnosti

138 Enes Duraković:
Traganje za književnim identitetom
Procesi književnopovijesnih kanoniziranja

152 Sanjin Kordić: **Knjiga potrage za historijom i književnohistorijske čežnje**

155 Ervin Jahić: **Durakovićev magnum opus – kompendij 'mišljenja i pjevanja' bošnjačke književnosti**

157 Dijana Hadžizukić: **Durakovićev "kulturni arhiv osporavanja i pripitomljavanja"**

159 Hilmo Neimarlija: **Prelaženje granica kruga**

REPORTAŽA: Bošnjaci u Sloveniji

161 Filip Mursel Begović: **Bošnjaci u Sloveniji nemaju vremena za prosvjede – moraju raditi**

INTERVJU: Vanessa Vasić-Janeković

168 **Erdemović je bio umoran i pomalo izmučen, a Arkan mi je htio poljubiti ruku** *(Razgovarao Edvin Kanka Ćudić)*

PRIKAZI I KRITIKE

173 Sead Begović: **Anestetičnost neponovljiva života i trovanje njegovom zdr3vom hranom** *(o Enesu Ratkušiću)*

174 Sead Begović: **Izbjegavanje redizajnirane povijesti u korist neke buduće povijesne "čitanke"** *(o Goranu Beusu Richemberghu)*

176 Fahrudin Novalić: **Je li moguć oblik humanijeg kapitalizma**? *(O Slavoju Žižeku)*

178 Sead Begović: **Tamo gdje mrtvi žive u komšiluku sa živima** *(o Jasminku Halilloviću)*

BERIĆET RIJEČI

180 Ervin Jahić: **Nema tu bitnije falinke, mada ova pjesma**

Omer Mujadžić, *Cirkus, 1936.,* ulje na platnu

Kada Zukorlić poselami džemat i građanska hrabrost Fikreta Karčića

Sead Begović

Po svemu sudeći *mualimi,* kao i drugi vjeroučitelji drugih religija, započeli su opravdavati svoj naziv na širim područjima današnje regije, pa tako i Hrvatske, već 90-tih prošloga stoljeća kada su bivši članovi Saveza komunista nahrupili u crkve i džamije. Bio je to prvi predznak uplitanja vjerskih službenika u tekuću politiku i državne poslove. Rat i podjele svakako su to pospješili. U Hrvatskoj je, primjerice, 91 posto katolika dok je premijer ateista, a predsjednik agnostik, ali su ipak zadobili povjerenje građana. No, ako pođemo od činjenice da je pobožnost ipak svijest o Bogu, a ne manipulacija i strah od Boga, zbunjuje činjenica da u Hrvatskoj neosporno postoji raskol između sekularnog i vjerskog te naprosto nije moguće spriječiti uplitanje vjerskih institucija (izravno ili neizravno) i njihovih predstavnika u državne poslove i pitanje prava nacija. Kao da se oglušilo na pouku koja nam govori da nacije imaju svoje granice iza kojih žive druge nacije. Stoga će hitno biti potrebno razjasniti odnos religije i nacionalizma.

Tko je dao više vakif eura, po deklamatorskim riječima srbijanskog muftije Muamera ef. Zukorlića na donatorskoj aukciji u Luxemburgu, zaslužit će kod Allaha veću nafaku i sevap. Ako je to neki tvorničar džemata iz Leipziga, njegove će pare poselamiti čitav džemat. Da je riječ o balkanskoj verziji Monty Pythona, čovjek bi se od srca nasmijao, no, pred našim očima se prikazuje stvarna slika i prilika jednog muftije.

Karčićev otpor muslimanskom klerikalizmu

Što se tiče muslimana to je već pionirski odradio prof. dr. Fikret Karčić u svom tekstu "Etnonacionalno i vjersko u diskursu neke naše Uleme" koja direktno utječe na upravne organe Islamske vjerske zajednice. U časopisu za odgoj i obrazovanje "Muallim" (broj 52. za 2012. godinu) potaknuo nas je da i mi promislimo o dominaciji etno-nacionalnog nad religijskim i to upravo u sklopu već rečenog diskursa "neke" naše uleme. Stoga je instruktivno osvrnuti se na kritički tekst ovog stručnjaka za šerijatsko pravo i jednog od najistaknutijih članova Islamske zajednice koji građanski hrabro daje vjerojatno prve smjernice o ulozi vjerskih službenika u državi usuprot klerikalizmu bilo koje provinijencije, napose muslimanskom.

Karčić kritički ispituje tri teze koje ističe neka ulema: da Bošnjaci nemaju svoju nacionalnu državu, da je Islamska zajednica temeljna institucija Bošnjaka i da bi upravo ona trebala predvoditi izgradnju identiteta i etno-nacionalnih institucija. Međutim, autor se jasno zalaže za to da se religiji da dominantno mjesto u diskursu uleme i da se misija Islamske zajednice ostvaruje u okvirima paradigme religijske zajednice, a ne etno-nacionalne institucije. Primjerice, na pojedinim hutbama, nastupima i u vjerskim glasilima naši se alimi obraćaju vjernicima sa "braćo Bošnjaci" umjesto "braćo vjernici muslimani" i to u korist etnonacionalnih odrednica i na štetu islama i nacije, a potonja se ne može definirati vjerskim razlozima. Nacije su suverene, nastavlja Karčić, i time limitirane, pošto su nastale u vrijeme prosvjetiteljstva i revolucija kada je uništena legitimnost dinastičkih država. Uostalom, zaključuje, nacionalizam nikada nije proizveo velike mislioce nego političare, a islamska religija je univerzalna te je upućena svim ljudima bez obzira na rasu, boju kože i jezik. Svi oni čine svjetsku zajednicu muslimana koja se naziva *Ummet*. Uostalom, na Sudnjem danu bit ćemo pitani u šta smo vjerovali, šta smo radili, a ne koje smo nacije bili. Uostalom, sve su muslimanske države od Medine pa do Osmanskog carstva bile multietničke u kojima su živjele različite nemuslimanske konfesionalno etničke grupe. Ta se slika donekle mijenja tek u 20. stoljeću kada su snage europskih imperijalista srušile Osmansku državu te se nacionalizam pokazao kao glavni protivnik islamskog imperijalizma.

Međutim, svijest o Ummetu ostat će živa u obliku muslimanske solidarnosti. U tom smislu, ističe Karčić, muslimani su izbjegli sudbinu pravoslavnih hrišćana koji su etnički atribut stavili prije hrišćanskog u svom crkvenom nazivu: "Srpska pravoslavna crkva". Bošnjaci su se, dakle, konstituirali kao moderna nacija prvo kroz kulturno buđenje, a ne kao *millet* Osmanske države. Točno je i to da su Bošnjaci jedini narod na Balkanu koji nema svoju nacionalnu državu jer je Bosna i Hercegovina višenacionalna država te će biti ponajbolje ne nastojati stvoriti nacionalnu državu Bošnjaka na teritoriju BiH pa tako ne i inzistirati na formiranju paradržave po uzoru na *millet* sistem. Najprihvatljivije će biti, zaključuje

ovaj lucidni autor, dalje ulagati mukotrpne napore na izgradnji multietničke BiH. Završni zaključak bi bio da funkcija vjerske zajednice nije osnivanje etnonacionalne institucije već ostvarivanje svojih individualnih i kolektivnih vjerskih prava i sloboda. Budući da je osnovica autoriteta uleme "znanje", pa ako je neki alim autoritet u pitanjima dogmatičke teologije ne može biti istodobno i autoritet na polju međunarodnih odnosa, teorije države, prava ili ekonomije.

Muftije koji kao da su proizišli iz čečenskog ustanka ili kabulskog gorja

Džamijama i crkvama trebalo bi biti strano bilo kakvo agitiranje i zauzimanje za različite političke stranke jer pritom nije riječ o nekim svetim prinosima Bogu i obrednom procesu. Upravo s takvim ustezanjem vjerske bi zajednice mogle puno više učiniti na smirivanju raznih tenzija u društvu. Međutim, odista ima pravo hrvatski muftija Aziz ef. Hasanović koji u intervjuu za "Behar" u jednom trenutku kaže: "ni jedna vjerska zajednica ne može biti imuna na nemoralne pojave u društvu i na socijalnu nepravdu". No, nije teško otkriti na koga se referiraju različiti autori kada pišu o bivšim vjerskim poglavarima s leptir mašnom i muftijama koji kao da su proizišli iz čečenskog ustanka ili kabulskog gorja. Naime, većina ljudi-vjernika nije posvađana s Bogom već s vjerskim institucijama. Na primjer, čini nam se nemoguća aukcija za gradnju Preporodovog kulturnog centra u Zagrebu koju bi mogao negdje u švedskoj Uppsali organizirati muftija Aziz ef. Hasanović.

No, takvo nešto krajnje neukusno se uistinu dogodilo u Luxemburgu, a mogli smo to "uživo" gledati na Youtubeu. Tko je dao više vakif eura, po deklamatorskim riječima srbijanskog muftije Muamera ef. Zukorlića na donatorskoj aukciji u Luxemburgu, zaslužit će kod Allaha veću nafaku i sevap. Ako je to neki tvorničar džemata iz Leipziga, njegove će pare poselamiti čitav džemat. Da je riječ o balkanskoj verziji Monty Pythona, čovjek bi se od srca nasmijao, no, pred našim očima se prikazuje stvarna slika i prilika jednog muftije koji će vazda u prvi saf gurati svoj liderski moral, iskrenost i nepotkupljivost, a ne treba zanemariti ni to da tom akademiku BANU-a i predsjedniku Skupštine Svjetskog bošnjačkog kongresa godi kada ga nazivaju intelektualcem. Slika koja je procurila u medije nije lažirana i nije izvučena iz konteksta, kao što je to moguće u slučaju kada je muftija Zukorlić navodno nokautirao svoga osobnog prijatelja i povjerenika u novopazarskom Uredu za hadž, pa su se na noge, u obranu moralnog kredibiliteta muftije, digle panbošnjački aktivisti. Hoće li i autoru ovog teksta netko oštro prigovoriti da je dio medijske hajke na novopazarskog bošnjačkog preporoditelja, te huškačke pristrasne naivnosti, dapače nacionalne samonegacije i podaništva? Iako se o ukusima ne raspravlja, imam, naime, apsolutno pravo reći da se moj bošnjački ukus dijametralno suprotstavlja ukusu i nastupu panbošnjačkog Zukorlića.

Karčić kritički ispituje tri teze koje ističe neka ulema: da Bošnjaci nemaju svoju nacionalnu državu, da je Islamska zajednica temeljna institucija Bošnjaka i da bi upravo ona trebala predvoditi izgradnju identiteta i etnonacionalnih institucija. Međutim, autor se jasno zalaže za to da se religiji da dominantno mjestou diskursu uleme i da se misija Islamske zajednice ostvaruje u okvirima paradigme religijske zajednice, a ne etno-nacionalne institucije.

Panbošnjačka Teorija kaosa

Naime, dobro poznata i često citirana fizikalna Teorija kaosa predstavlja ekstremnu osjetljivost na početne uvjete poznatu pod nazivom "leptirov učinak", a glasi: "Ako leptir zamahne krilima u Pekingu, on može uzrokovati uragan na Floridi".

Pobliže objašnjeno to ne znači da vjetar koji nastaje mahanjem leptirovih krila uzrokuje uragan, već da i mahanje leptirovih krila može promijeniti slijed događaja koji bi se zbio da leptir nije mahao krilima. Odnosno, u Teoriji kaosa se na koncu navodi da "smo svi bitni i neraskidivo povezani".

Potonja konstatacija neslućeno koincidira s novovijekim panbošnjačkim manifestom koji poručuje da je "svaki Bošnjak odgovoran za drugog Bošnjaka". Svako prijeteće frktanje leptir mašnice u Novom Pazaru, stoga, može uzrokovati uragan u Sarajevu, Zagrebu i Ljubljani, a upravo to brine.

Dakle, bujrum, bujrum, tko će prvi odriješiti kesu i dati najmanje 500 ili najviše 5000 eura – mašallah. Čim netko da više para brzo će se osevapiti i kad je riječ o njegovoj porodici, poslu, pa čak i u saobraćaju. Zukorlić kao da inaugurira "Evru" ili "Eurovicu" kao majku koja još jedina može sačuvati vjeru u šehadet i biti presudni poticaj za neki novi bošnjački, odnosno panbošnjački, preporod. Mubarek olsun na vašoj odlučnosti, kliče muftija Zukorlić s pozornice. Dajte "evre" pa ćemo se suprotstaviti i genocidu i asimilaciji. Allah olsun i za dobru omladinu od dobrih roditelja pa neka i oni nešto pridodaju i svako im dobro na ovom i budućem svijetu, njima i njihovim eurima. I ... Zukorlić je zaista na ovaj estradni i komercijalizirani način, podilazeći vjerničkoj publici, slično srednjovjekovnim indulgencijama, prikupio znatna sredstva za "gradnju" kulturnog centra u Sandžaku. Tim načinom kao da se udružio sa srpskim patrijarsima, jehovinim svjedocima, mormonima, kalvinistima i metodistima, katoličkim župnicima i tako dalje, kojima također nije strana ovakva afirmacija vjere i nacionalnih poticaja. Hoće se reći da nitko od muslimanske monoteističke braće nije imun na "evre". Možda zato bosanski čovjek bilo koje nacije često zaključuje "da su svi oni isti". Ako nemaš "evre" zaobić će te "fenomen muftija" i ostat ćeš vječna fukara, možda čak i bez nacije i države.

Dakle, vjerske bi zajednice odista mogle puno više učiniti na smirivanju raznih tenzija u društvu bez nacionalističkih lakrdijanja i svođenja vjere na fiskalni račun. Utoliko, ako konstatiramo da većina ljudi-vjernika nije posvađana s Bogom već s vjerskim institucijama, bojimo se da su neki samozvani bošnjački lideri, koliko god dobronamjerno težili jedinstvu muslimana i Bošnjaka s "pan" prefiksom, posvađani s osnovnim islamskim načelima, a o podrazumjevajućoj posvađanosti s građanskom kulturom ovom prigodom nećemo ni govoriti.

Politička i vjerska etnogeneza bosanskih muslimana: nacionalna identifikacija između ISLAMA I POLITIKE

Većina bosanskih muslimana uvijek je bila za ideju cjelovite i jedinstvene Bosne i Hercegovine. Nijedan politički program koji su Bošnjaci ikada podržavali nije podrazumijevao doktrinu i koncept "jedan narod, jedna država". Naprotiv, u proglasu SDA iz 1993. godine nedvojbeno se tvrdi da je biološki, nacionalni i svaki drugi opstanak bosanskih muslimana i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine usko i posljedično povezan. Nakon dogovora Miloševića i Tuđmana o međusobnoj podjeli Bosne i Hercegovine, na sastanku u Karađorđevu neposredno prije izbijanja rata (u martu 1991. godine), tokom rata u ovoj zemlji održano je nekoliko rundi dogovora srpskog i hrvatskog političkog rukovodstva o podjeli Bosne duž etničkih ili ratom uspostavljenih linija, ali su svi propali zbog nepristajanja treće strane, bosanskih muslimana, koji su redovno izostavljani sa ovakvih sastanaka i susreta.

Piše: **Edin Urjan Kukavica**

Nacionalni identitet Bošnjaka učinjen je kontroverznom temom u drugoj polovini devetnaestog stoljeća. Nosioci i predstavnici pokreta srpskog i hrvatskog nacionalnog buđenja, koji su se rasplamsali u to vrijeme, s teško shvatljivom žustrinom - gotovo ljutnjom - odbijali su svaku pomisao čak i na mogućnost postojanja distinktivne bosanske/bošnjačke nacionalnosti, smatrajući bosanske muslimane Srbima odnosno Hrvatima islamske vjeroispovijesti, respektivno. Tu *ljutnju* pojasnit će ciljevi i namjere politika ovih nacionalnih pokreta onoga trenutka kada se susjedima i komšijama ukaže prilika da anektiraju dijelove teritorija Bosne i Hercegovine, poželjno bez naroda, ali ako mora i narod onda neka to budu pripadnici većinskih nacionalnih korpusa druge v(j)ere. Tako, naprimjer, rodonačelnik srpskog jezika i književnosti, Vuk Stefanović Karadžić, u svome članku objavljenom 1849. pod naslovom "Srbi svi i svuda", kao dio knjige "Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona", bosanske muslimane naziva Srbima.

Načelno, htjeli to priznati ili ne, jedini zajednički kriterij koji je na Balkanu moguće uspostaviti je religija/vjera kao temeljna odrednica nacionalnog identiteta. Dokaza za ovu tvrdnju je mnogo, ali kao najočigledniji mogu poslužiti granice u devetnaestom stoljeću uspostavljenih država koje se podudaraju sa etničkim granicama. Tamo gdje to nije slučaj, zagovornici i nosioci etnonacionalnih ideja - kojima se neraskidivo povezuju narod i zemlja - "problem" izmiješanog stanovništva rješavali su na načine koji su svoj najkrvaviji vid doživjeli krajem dvadesetog stoljeća. Bosna i Hercegovina je, zasigurno i nažalost, najkonkretniji primjer zemlje/teritorija na kojem su narodi različitih religijskih i vjerskih tradicija uvijek živjeli nerazmrsivo pomiješani. Tome dovoljno svjedoči njena burna i krvava historija, prepuna ratova, pokolja, masovnih progona i asimilacija.

U svojoj složenoj historiji, od dolaska prvih kršćanskih misija iz Rima i Konstantinopolja, u devetom stoljeću, do dolaska osmanskih Turaka početkom petnaestog, Bosna i Hercegovina i njen(i) narod(i) bili su izloženi brojnim promjenama religijskih i nacionalnih denominacija i političkim promjenama s njima u vezi. Sva ta događanja nisu rezultirala samo spomenutim državnim/etničkim granicama nego su postale i izvorište socio-ekonomske i političke dihotomije za naredna stoljeća.

Bosna, islam i bosanski muslimani

Iako su muslimani - Slaveni i drugi - na Balkanu živjeli dugo prije dolaska osmanskih Turaka, prema nekim istraživanjima čak četiri stoljeća, dolazak Osmanlija definitivno označava početak etnogeneze bosanskih muslimana. Bosanski muslimani su u Osmanskom sultanatu uživali privilegije kojima se nijedan drugi muslimanski *millet* nije mogao pohvaliti. Činjenica je da su se mnogi bosanski muslimani toga doba identificirali sa osmanskom državom te, isto tako, da je nenabrojivo mnoštvo Bošnjaka bilo dijelom upravno-administrativnog, voj-

ničkog, znanstvenog i svakog drugog establišmenta. No, isto tako, činjenica je da je gotovo sve vrijeme osmanskog prisustva na Balkanu i u Bosni i Hercegovini, između osmanskih i bosanskih muslimana *vladala* vrlo specifična atmosfera, čija se osobitost ogleda i u stalnom pretvaranju tinjajućeg u plamteći sukob. S druge strane, mirni i tolerantni suživot sa kršćanskim i hrišćanskim sunarodnicima, povremeno je iskušavan napetostima koje su počele kvariti idiličnu sliku. Sve češći i ozbiljniji sukobi sa osmanskom državnom upravom u Bosni, čini se, bili su ključ diferenciranja Bošnjaka od Osmanlija, a nacionalna osporavanja susjeda i komšija vodila su jačanju muslimanskog identiteta kod bosanskih muslimana. Stoljećima je islam među bosanskim muslimanima funkcionirao kao kohezioni faktor jedinstvene političke ideologije i promotor jedinstva i jednakosti kao osnova islamske civilizacije i kulture. Treba znati da je muslimansko društvo u Bosni, za razliku od ostalih, bilo podijeljeno na socijalne klase koje su, najgrublje podijeljeno, činili zemljoposjednici (spahije), vjerski službenici i dostojanstvenici (ulema), te gradsko (zanatsko) i seosko stanovništvo (raja). Situacija u Bosni i Hercegovini na unutarnjem planu počinje se usložnjavati, a jaz između muslimanskih vladara i podanika širiti i produbljivati, onoga trenutka kada vladajuća struktura svoje sitnosopstveničke interese počinje pravdati "islamom" i "šeriatom".

Osmanski sultanat je svojim *millet*-sistemom priznao relativnu autonomiju vjerskim zajednicama kojom im je omogućeno očuvanje i mobilizacija religijskih - kasnije etničkih i nacionalnih - identiteta. Značajna prednost ovog sistema, koja se najčešće pogrešno tumači, je da je njime svim muslimanima bilo omogućeno da vladaju svojom zemljom, bilo u socio-ekonomskom, vojnom ili administrativnom kapacitetu. U tom kontekstu, 1878. godina, kada je Bosnu i Hercegovinu, u skladu sa dogovorom sa Berlinskog kongresa, okupirala Austro-Ugarska, označava ujedno početak austro-ugarske i kraj "muslimanske" vladavine u Bosni i Hercegovini. Za bosanske muslimane to je značilo mnogo više od puke promjene vladajućeg autoriteta u zemlji; osim gubitka privilegija i *kulturološkog zemljotresa*, bio je to suštinski, civilizacijski preokret unutar načina i strukture života. Promjene koje je sobom donio zapadnjački modernizam, nova era i posljedične političke transformacije - uz mnoge druge faktore - inicirale su pitanje nacionalnog određenja bosanskih muslimana i njihove pozicije unutar multietničke i multireligijske scene u Bosni i Hercegovini.

Vjerska autonomija i bosanska nacija

Austro-ugarska okupacija zatekla je bosanske muslimane u stanju vrlo krhkog jedinstva: većina zemljoposjednika bila je spremna mirno prihvatiti novu vlast, dok je otpor okupaciji ideološki podupirala vjerska ulema, uz podršku muslimanskog stanovništva srednjeg i nižih socijalnih slojeva, koji su, dan prije ulaska austro-ugarskih trupa u Sarajevo, 28. jula, proglasili Narodnu vladu i uspostavili vlast. Ustvari, ovaj ustanak nikada nije bio samo otpor stranoj okupaciji, nego i pokušaj ponovne uspostave pred-tanzimatske Bosne, s vizijom ostvarenja određene autonomije. Tome u prilog govori i *motto* ustanka kojim se, osim otvorene poruke sultanu da "da Istanbul, ako želi, ali da nema ovlasti dati Bosnu", Bosna slavi kao "(naša) domovina". Iako ustanak nije uspio odložiti okupaciju osim za nekoliko dana, ustanici su "izborili" poziciju sa koje su mogli osigurati relativnu vjersku autonomiju. Naime, nakon sklapanja Novopazarskog sporazuma, u aprilu 1879., kojim se Austro-ugarske okupacione vlasti obavezuju poštovati vjerska prava bosanskohercegovačkih muslimana, ali i ne ometati njihove veze sa Istanbulom, sultan, koji je još bio *de jure* vladar Bosne i Hercegovine, 18. juna 1880., imenuje Ali Šukri-efendiju, bivšeg rumelijskog kaziaskera (vojnog kadiju), bosanskim muftijom.

Međutim, nakon peticije bosanskohercegovačkih muslimana iz novembra 1881. godine, kojom se od okupacionih vlasti traži dopuštenje za formiranje autonomne vjerske institucije koja bi se starala za vjerske potrebe i poslove, Istanbul, shvatajući situaciju i želeći preduprijediti moguće poteze okupacionih vlasti, 22. marta 1882. godine, imenuju sarajevskog muftiju Hadžiomerovića, bosanskim muftijom. Iste godine, novopostavljeni upravitelj Bosne i Hercegovine, ministar finansija Austro-ugarskog carstva/kraljevstva, Béni Kállay de Nagy-Kálló ili Benjámin von Kállaj (1882-1903.), caru/kralju sugerira da prihvati zahtjev za formiranje zasebne, vlastite i autonomne vjerske institucije za bosanskohercegovačke muslimane, što rezultira imenovanjem Mustafe Hilmije Hadžiomerovića (17. oktobra 1882.), prvim *Reisu'l-Ulemom* i predsjedavajućim novoosnovanog *Ulema-i medžlisa*, koji su činila četverica kadija. Dakle, prvog bosanskog *reisa* imenovao je i ustoličio austro-ugarski car/kralj. Uprkos činjenici da je ovo imenovanje svojom menšurom potvrdio i *Šejhu'l-islam* iz Istanbula, ova historijska činjenica predstavlja ključni trenutak u definitivnom odvajanju bosanskih muslimana od vjerskih, ali i političkih vlasti u Istanbulu.

Uprkos vlastitoj vjerskoj hijerarhiji, koja je u maju 1909. potvrđena i dodatno ojačana usvajanjem "Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini", islam i muslimani u Bosni i Hercegovini su, sve vrijeme Austro-ugarske vladavine, bili jedno od najznačajnijih i najkritičnijih pitanja. Osjećaj nesigurnosti koji su muslimani u Bosni i Hercegovini gajili još od najave, a potom i realizacije povlačenja Sultanata, aktualiziran je prvim katoličkim misionarskim aktivnostima, a intenziviran zakonom o vojnoj službi iz novembra 1881. Situaciju boljom pokušavaju učiniti zahtijevom za vjersku i kulturnu autonomiju, zakašnjelom reakcijom na razvoj događaja, a svoj strah pokazuju gotovo masovnom migracijom prema balkanskim zemljama i teritorijima pod osmanskom upravom i u konačnici prema samoj Turskoj.

Prvog bosanskog reisa imenovao je i ustoličio austro-ugarski car/kralj. Uprkos činjenici da je ovo imenovanje svojom menšurom potvrdio i Šejhu'l-islam iz Istanbula, ova historijska činjenica predstavlja ključni trenutak u definitivnom odvajanju bosanskih muslimana od vjerskih, ali i političkih vlasti u Istanbulu.

Nacionalno opredjeljivanje bosanskih muslimana

Osim formiranja zasebne vjerske institucije i neovisne vjerske hijerarhije, jedan od najznačajnijih događaja iz ovog perioda, a koji se pripisuje spomenutom austro-ugarskom ministru finansija Benjáminu von Kállaju, je inicijativa za formiranje "bosanske nacije" temeljem teritorijalnog određenja, a čiju bi osnovu predstavljali bosanski muslimani. Bosanski muslimani su dolaskom austro-ugarske vlasti izgubili sve prethodno posjedujuće privilegije, bosanski muslimani su se suočili i sa drukčijim socijalnim i kulturnim normama katoličke Austro-ugarske. Iako je Kállajeva inicijativa propala, taj se period smatra početkom kulturne samosvijesti bosanskih muslimana. S druge strane, možda ironično, nacionalna politika Austo-ugarske vlade značajno je doprinijela nacionalnom razvoju bosanskih muslimana, jer se upravo u vrijeme njihove administracije u Bosni i Hercegovini osnivaju brojne muslimanske oganizacije i društva. U tom periodu bosanski muslimani, prvi put u svojoj historiji, osnivaju prvi politički pokret čiji se program zasnivao na političkim, socijalnim, vjerskim i kulturnim pravima, temeljeći sve na vjerskoj autonomiji za bosanske muslimane; taj programski cilj bit će i srž otpora bosanskih muslimana Austro-ugarskoj vladavini u Bosni i Hercegovini.

Kontroverza koja je počela kao naizgled jednostavno neslaganje u vezi sa izborom nacionalne i etničke odrednice za bosanske muslimane između "Muslimana" i "Bošnjaka" izrodila se, osobito otkako je pokrenuta priča o popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini, u jednu od najznačajnijih tema o kojima su Bošnjaci ikada raspravljali. Treba spomenuti da je ova kontroverza bila uzrok i prvog rascjepa u, do tada, jedinstvenom bošnjačkom političkom tkivu. Bivši disident Adil Zulfikarpašić, koji je bio član najviših organa SDA, bio je prvi javni zagovornik "bošnjaštva" insistirajući na nazivu "Bošnjak" kao nacionalnom imenu bosanskih muslimana, dok je Izetbegović u to vrijeme bio zagovornik naziva "Musliman".

U periodu između Prvog i Drugog svjetskog rata, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, bosanski muslimani smatrani su Srbima ili Hrvatima islamske vjeroispovijesti. Iako program tada jedine muslimanske političke partije, Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), nije bio nacionalni, ova je stranka doprinijela nacionalnom osvještenju bosanskih muslimana ukazujući im na njihovu neaktivnost. Insistiranje JMO na "jugoslavenstvu", jedinstvu svih Južnih Slavena, kao političkoj platformi, savremeni historičari tumače kao način umanjenja pritiska na bosanske muslimane da se opredijele kao Srbi ili Hrvati. S druge strane, JMO je insistirala i na teritorijalnom integritetu Bosne i Hercegovine kao pitanju od vitalnog egzistencijalnog, političkog i nacionalnog interesa bosanskih muslimana.

Iako je, u periodu poslije Drugog svjetskog rata, za komunistički režim nacionalno određenje bosanskih muslimana kao potencijalnih Srba, Hrvata ili Jugoslavena (neopredijeljenih), bilo gotova stvar, oni su, na popisima stanovništva iz 1948. 1953. i 1961. odbili ovaj "račun bez krčmara", insistirajući na svojoj etničkoj posebnosti. Godine 1968., komunistički režim priznao je muslimane kao nacionalne "Muslimane" iako je to bilo u suprotnosti sa osnovnim načelom nepriznavanja nacije temeljem vjerskog određenja. Bio je to za neke prelazno rješenje, ali radije kompromis između respektivnih interesa bosanskih muslimana, ali i interesa komunističkog režima. Naime, komunističko vodstvo smatralo je postojanje Muslimana kao nacije, te Republike Bosne i Hercegovine kao teritorijalno nepovredive federalne jedinice, osobitom "tampon zonom" i smetnjom narastajućim srpskim i hrvatskim nacionalizmima i velikodržavnim projektima. Međutim, pojam "Musliman", koji se koristio kao nacionalna odrednica, uzrokovao je - još uzrokuje - zbrku i pometnju u smislu kasnijeg - sadašnjeg - stvarnog nacionalnog određenja i imena za bosanske muslimane.

Demokratizacija, višepartijski sistem i nacionalni identitet

Početak devedesetih godina prošlog stoljeća označio je raspad strukture Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), vlasti zasnovane na jednopartijskom režimu i u konačnici saveza republika pod nazivom Socijalistička federativna republika Jugoslavija. Istovremeno na političkoj pozornici počinju se pojavljivati nacionalne partije. Godine 1990., u Bosni i Hercegovini, Alija Izetbegović, dvije godine ranije pušten iz zatvora, osniva prvu nekomunističku političku partiju poslije raspada komunizma. Ova partija, formirana još za vrijeme trajanja zabrane svih političkih organizacija osim komunističkih, izvorno bila je poznata kao stranka "muslimanskog kulturno-historijskog kruga", a tek kasnije će dobiti ime Stranka demokratske akcije. Na osnivačkoj skupštini održanoj u Sarajevu, 26. maja 1990. godine, za predsjednika je izabran Alija Izetbegović. Ogranci/podružnice Stranke demokratske akcije najprije su osnovani u republikama bivše Jugoslavije sa značajnijom muslimanskom manjinom među stanovništvom, a potom i u zemljama Europe, pa i u Americi i Australiji. Iako je SDA kao jedan od načelnih ciljeva imala političko organiziranje muslimana bivše Jugoslavije – koja je u to vrijeme još bila jedinstvena zemlja – stranka je svoju historijsku misiju nastavila onako kako je i započela, kao politički pokret bosanskih muslimana. (U međuvremenu bilo je nekih pokušaja da se ova slika promijeni, naročito otkako je Sulejman Tihić preuzeo vodstvo stranke.)

Kontroverza koja je počela kao naizgled jednostavno neslaganje u vezi sa izborom nacionalne i etničke odrednice za bosanske muslimane između "Muslimana" i "Bošnjaka" izrodila se, osobito otkako je pokrenuta priča o popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini, u jednu od najznačajnijih tema o kojima su Bošnjaci ikada raspravljali. Treba spomenuti da je ova kontroverza bila uzrok i prvog rascjepa u, do tada, jedinstvenom bošnjačkom političkom tkivu. Bivši disident Adil Zulfikarpašić, koji je bio član najviših organa SDA, bio je prvi javni zagovornik "bošnjaštva" insistirajući na

nazivu "Bošnjak" kao nacionalnom imenu bosanskih muslimana, dok je Izetbegović u to vrijeme bio zagovornik naziva "Musliman". Iako je bio svjestan činjenice da naziv "Musliman" ne odražava potpunost identiteta bosanskih muslimana, Izetbegovićev argument bio je da, budući se ogromna većina bosanskih muslimana na posljednjem popisu stanovništva (u SFRJ) opredijelila kao Muslimani, svako pokretanje ovog pitanja prije narednog popisa trebalo bi izbjegavati zbog mogućeg/izvjesnog raskola i podjele u narodu. S druge strane, Adil Zulfikarpašić, osnivač Bošnjačkog instituta u Cirihu (Zürich), promovirao je ideju bošnjaštva makar u zrelom periodu svoga disidentstva. On je, ustvari, ponovo afirmirao i u dnevnu politiku Bosne i Hercegovine uveo ovaj uopće ne novi koncept nakon svoga povratka u Sarajevo. U jeku sukoba sa Izetbegovićem u vezi sa nacionalnim imenom bosanskih muslimana, Zulfikarpašić je napustio SDA i, sa Muhamedom Filipovićem osnovao vlastitu političku partiju, Muslimansku bošnjačku organizaciju (MBO). Osnova političkog programa MBO bilo je promoviranje ideje "bošnjaštva" kao obuhvatnog definirajućeg elementa muslimanskog nacionalnog identiteta, pritom, ideji "muslimanstva" prepuštajući čisto vjersko značenje. Vodstvo MBO teretilo je SDA za prevelik utjecaj "Mladih Muslimana".

Na prvim višestranačkim izborima u Bosni i Hercegovini nakon pada komunističkog režima, održanim 1990. godine, učestvovale su dvije nominalno muslimanske stranke, SDA i MBO. Temeljem ostvarenih rezultata, SDA je preuzela političko vodstvo bosanskih muslimana, insistirajući na političkom i svakom drugom jedinstvu, što su joj za pravo dali i rezultati izbora. Naime, SDA se pokazala najjačom političkom partijom u zemlji sa 86 mjesta u parlamentu, dok je MBO osvojila dva. Nakon izbora, SDA stupa u koaliciju sa vodećim srpskim i hrvatskim partijama, Srpskom demokratskom strankom (SDS) i Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ), sa Alijom Izetbegovićem na čelu. Tako su muslimani u Bosni i Hercegovini, prvi put poslije 1878. godine, počeli igrati dominantnu ulogu u političkom životu ove zemlje. Koaliciona vlada koju su činile nacionalne stranke – sve sa nominalnim demokratskim opredjeljenjem – bila je svojevrstan procentualni presjek predstavnika različitih etničkih zajednica, ali sa različitim – suprostavljenim – nacionalnim ciljevima. Njihova jedina zajednička karakteristika bio je antikomunizam i želja da administraciju i rukovođenje zemlje preuzmu iz ruku komunista. Međutim, upravo zbog različitih nacionalnih ciljeva, koalicija Muslimana, Srba i Hrvata, nije uspjela održati mir u zemlji i spriječiti ili izbjeći nadolazeći rat.

Iako su ljevičarske partije povukle znakovit broj muslimanskih glasova, znakovito veći nego srpskih i hrvatskih, rezultati izbora pokazali su da SDA ipak uživa podršku najvećeg broja glasača iz korpusa bosanskih muslimana. U tom smislu, osim probuđenog osjećaja nacionalnog i vjerskog jedinstva, veliku ulogu je imao i strah od srpskog i hrvatskog ekspanzionizma koji se u najvećoj mjeri pokazivao u vidu pretenzija obje zemlje na teritorij Bosne i Hercegovine. Za razliku od Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), najveće muslimanske partije u međuratnom periodu, koja je svoje muslimansko zaleđe morala skrivati iza "južnoslavenstva", SDA nije imala tu potrebu. Moglo bi se reći da je osnov nacionalnog programa ove stranke bilo afirmiranje Muslimana kao autohtonog bosanskog naroda i jednog od historijskih i državotvornih naroda bivše Jugoslavije.

Demografska situacija u Bosni i Hercegovini predstavljala je značajan faktor unutarnje politike u ovoj zemlji devedesetih godina prošlog stoljeća. Popis održan 1991. godine pokazao je da Muslimani, sa 1,905.829 stanovnika, predstavljaju 43,7% ukupne populacije (Srbi su činili 31,4%, a Hrvati 17,3%). Poredeći ove sa rezultatima izbora iz 1981. godine, procentualni udio Muslimana u ukupnom broju stanovnika Bosne i Hercegovine porastao je sa 39,5% na 43,7%, dok je udio Srba i Hrvata nešto opao (1981. godine Srbi su činili 32%, a Hrvati 18,4%). Ako su strani politički posmatrači temeljem rezultata ova dva popisa tragali za odgovorom na pitanje: "Čija je Bosna?", te se temeljem odgovora opredijelili za stranu u – u to vrijeme – predstojećem ratu, imaju li ovovremeni bosanski muslimani razloga vjerovati da rezultati popisa iz 2013. neće uvjetovati nastavak ili produžetak politike s kraja dvadesetog stoljeća?

Ustav Islamske (vjerske) zajednice bio je usklađen sa jugoslovenskim samoupravnim političkim sistemom, a njeni prvaci – Reisu'l-Ulema – birani su ili kao instrumenti potpore titoističke unutarnje i vanjske politike, ili kao agenti sigurnosnih-obavještajnih službi, ili oboje, ali u svakom slučaju kao sredstvo kojim su bosanski muslimani držani pod kontrolom. Nepostojanje neke vrste hijerarhijske – ne svećeničke - organizacije nalik na crkvenu (koje su bile više posvećene idealiziranju i promoviranju nacionalnih koncepata nego Boga) učinilo je bosanske Muslimane neravnopravnim takmacem u vjersko-nacionalno-političkom nadmetanju u bivšoj Jugoslaviji.

Islamska (vjerska) zajednica

Za vrijeme komunističkog režima, Islamska (vjerska) zajednica bila je jugoslavenska, multietnička federacija autonomnim muslimanskih institucija i udruženja, dok su crkve, kršćanska i hrišćanska, ostale tijesno uvezane sa svojim respektivnim narodima, nacionalnim zajednicama i nosiocima baklji nacionalizma. Ustav Islamske (vjerske) zajednice bio je usklađen sa jugoslovenskim samoupravnim političkim sistemom, a njeni prvaci – Reisu'l-Ulema – birani su ili kao instrumenti potpore titoističke unutarnje i vanjske politike, ili kao agenti sigurnosnih-obavještajnih službi, ili oboje, ali u svakom slučaju kao sredstvo kojim su bosanski muslimani držani pod kontrolom. Nepostojanje neke vrste hijerarhijske – ne svećeničke - organizacije nalik na crkvenu (koje su bile više posvećene idealiziranju i promoviranju nacionalnih koncepata nego Boga) učinilo je bosanske Muslimane neravnopravnim takmacem u vjersko-nacionalno-političkom nadmetanju u bivšoj Jugoslaviji. U posljednjoj deceniji postojanja Jugoslavije

Islamska (vjerska) zajednica na čelu sa Jakub-efendijom Selimovskim zadržala je (pro)jugoslovensko opredjeljenje, dok su Crkve postale, ako ne nosioci, onda najznačajniji zagovornici i podržavatelji etno-nacionalnih pokreta kako u matičnim zemljama tako i u Bosni i Hercegovini. Duh južnoslovenskog bratstva i jedinstva (pre)živio je samo u Islamskoj (vjerskoj) zajednici dok su, za to vrijeme, druge vjerske zajednice i nacionalistički pokreti bili u punom zamahu.

Međutim, promjene na političkom planu u bivšoj Jugoslaviji nisu zaobišle ni Islamsku (vjersku) zajednicu. Tokom druge polovine 1988. i prve polovine 1989. godine, oko 500 (od 3000) islamskih vjerskih službenika – imama – u Bosni i Hercegovini učestvovalo je u javnim prosvjedima tražeći smjenu reisa Husein-efendije Mujića, kojega su smatrali predstavnikom i personifikacijom svega lošeg ne samo u komunističkom režimu, nego i u muslimanskoj zajednici. Imami su također zahtijevali demokratizaciju Islamske zajednice i pravo na samostalno rukovođenje njenim organizacionim cjelinama, obnovu nekih vjerskih tradicija, poboljšanje uvjeta života i rada vjerskih službenika, kao i potpunu autonomiju "Ilmije", udruženja islamskih vjerskih službenika. Novo vodstvo Islamske (vjerske) zajednice u Bosni i Hercegovini i istovrsnih institucija u ostalim republikama, nova vjerska elita, uživala je nepodijeljenu potporu muslimana svih dijelova tada još jedinstvene Jugoslavije.

Bosna je uvijek važila za zemlju tradicionalnog, umjerenog islama i muslimana. Uprkos bliskim vezama između vjerskog i nacionalnog identiteta bosanskih muslimana tokom komunističkog režima, bosanski muslimani nisu bili radikalizirani ni u kojem smislu. Životni stil svih naroda u Bosni i Hercegovini bio je vrlo sličan, da ne kažemo gotovo identičan, o čemu dovoljno govori i broj takozvanih "mješovitih" brakova, supružnika različitih vjerskih zaleđa. Islam je bio značajna etnička barijera između bosanskih Muslimana i Srba i Hrvata. Međutim, sredinom 1980-ih, u nekim krugovima muslimanskog dijela bosanskog društva, islam se počinje poimati više kao moralni sistem, nauštrb puke skupine praktičnih pravila i propisa.

Postkomunističko vjersko i nacionalno buđenje

Postkomunistički period u svim bivšim republikama bivše Jugoslavije obilježilo je buđenje vjerskih osjećaja, što je, dovoljno je zanimljivo napose, bila karakteristika gotovo svih bivših komunističkih zemalja. Historičari se slažu da je obnova tradicija derviškog okupljanja povodom činjenja zajedničke dove na "Ajvatovici" kod Prusca, u središnjoj Bosni, bila jedan od najznačajnijih historijskih pokazatelja ponovnog oživljavanja vjerskog života u Bosni i Hercegovini. "Nosioci plamena" iz 1980.-ih, znakovito kadrovski i brojčano pojačani, smatrali su ove aktivnosti dijelom svoje nove europske budućnosti. Naime, vjerske slobode smatrane su dijelom demokratske tradicije Zapada. Nadalje, novim Ustavom Islamske zajednice iz 1990. godine insistiralo se na demokratizaciji i ove institucije davanjem prava na glasanje i muslimanima iz lokalnih sredina. Uprkos naglašavanju nadnacionalnog identiteta Islamske (vjerske) zajednice, ova institucija se početkom 90-ih, pridružila SDA u smislu osvještavanja bosanskih muslimana o njihovom zasebnom nacionalnom identitetu, te, neposredno prije popisa iz 1991. godine, apeliranju i propagiranju da se u odjeljak za jezik upiše "bosanski" a ne "srpsko-hrvatski" ili "hrvatsko-srpski".

Najveći problem sa kojim su se bosanski muslimani u post-komunističkom periodu suočili bio je zaštita svojih – kasnije će se pokazati – doista vitalnih i egzistencijalnih interesa prije svega od Srba čije je interese štitila tadašnja Jugoslovenska narodna armija (JNA), koja se, u to vrijeme, smatrala četvrtom vojnom silom u Europi. Izbjegavanje ili makar odgađanje rata postao je najvažniji zadatak političkog vodstva bosanskih muslimana, iako im je, za donošenje ozbiljnijih odluka trebalo neko vrijeme. Ta, uvjetno rečeno, neodlučnost bila je uzrokovana povjerenjem da će "međunarodna zajednica" čuvati Bosnu i Hercegovinu i spriječiti bilo kakav pokušaj agresivnog djelovanja na njen teritorijalni i međunarodno priznati status. Međutim, sve veće međunacionalne tenzije, uzrokovane nepomirljivim stavovima u vezi sa budućnošću zemlje, odnosno njenog ostanka ili razdruživanja sa (krnjom) Jugoslavijom,

Činjenica da su na početku rata, ali i na njegovom kraju, bosanski Hrvati i Bošnjaci zajedničkim snagama ratovali protiv snaga bosanskih Srba, značajno ojačanih jedinicama i logistikom bivše JNA, neposredno ukazuje na činjenicu da u Bosni i Hercegovini nije bio na sceni vjerski rat, iako je religija na svim stranama imala značajnu ulogu. Osim činjenice da je, prema nekim procjenama, oko 650 džamija, te oko 450 katoličkih i 150 pravoslavnih crkava uništeno je tokom prve dvije i pol godine rata u Bosni i Hercegovini, stoji i tvrdnja da su zaraćene strane koristile religiju u cilju mobiliziranja svojih respektivnih zajednica protiv trenutnog neprijatelja, a u cilju opravdavanja ratnih i nacionalnih ciljeva. Armija Bosne i Hercegovine bila je multietnička, bez obzira na činjenicu da su u njenom sastavu dominirali Bošnjaci.

Bosanski muslimani – Bošnjaci, definitivno su najveće žrtve ratnih i drugih djelovanja srpskih, ali i hrvatskih vojnih i paravojnih snaga. Oko dvije trećine svih poginulih (gotovo deset posto ukupne populacije), te oko 1,000.000 protjeranih, prognanih i izbjeglih u Bosni i Hercegovini su bosanski muslimani. Osim toga, u ovom ratu, kao jedno od oružja specijalnog rata srpske vojne i paravojne snage koristile su masovno i sistematično silovanje Bošnjakinja.

prisilile su ih da preduzmu određene mjere u smislu pripreme za sukob koji se već nazirao. U septembru 1990. godine Izetbegović prvi put spominje mogućnost da su bosanski muslimani, ako Slovenija i Hrvatska odluče napustiti jugoslovensku zajednicu, spremni oružjem braniti svoje nacionalne i vitalne interese. U ljeto 1991. godine, SDA je formirala Nacionalno vijeće odbrane, što se smatra prvim korakom ka formiranju bosanske vojske.

Uz nastojanje da izbjegne sukobe, ali i najavljivani rat u zemlji, političko rukovodstvo bosanskih muslimana preduzelo je mjere da uspori raspad Jugoslavije. U ljeto 1991. godine, Izetbegović i makedonski predsjednik Gligorov istupili su sa zajedničkim planom za rekonstrukciju Jugoslavije, prema kojemu bi se državno uređenje Jugoslavije reformiralo u federalnu ili konfederalnu državu sa slabim/labavim vezama među republikama. Međutim, premda je ovaj plan dobio i Miloševićevu uvjetnu saglasnost, odbacio ga je Tuđman. Drugi pokušaj da se spriječi rat u Bosni i Hercegovini bio je takozvani "historijski sporazum" između SDS-a i MBO-a. U skladu sa odredbama ovog sporazuma, Bosna i Hercegovina bi ostala u Jugoslaviji pod uvjetom da njen teritorijalni integritet bude sačuvan i zaštićen, te da ta republika bude jednakopravan partner ostalim republikama. Međutim, ovaj sporazum, sklopljen na inicijativu MBO, odbacilo je rukovodstvo SDA, ali i politički predstavnici bosanskih Hrvata. SDA-ovska politika očuvanja teritorijalnog integriteta Jugoslavije bila je rezultat nastojanja da se rat u zemlji spriječi ili makar odgodi na neko vrijeme, a nikako želja da se očuva jedinstvo Jugoslavije kao zajedničke države ili pak jedinstvenog duhovnog prostora muslimana koji su živjeli na tom prostoru. Za Izetbegovića je ostanak Bosne i Hercegovine u bilo kakvoj "krnjoj" zajedničkoj državi bilo potpuno neprihvatljivo, jer bez Slovenije i Hrvatske to više ne bi bila Jugoslavija, nego više Velika Srbija. Rukovodstvo SDA bilo je mišljenja da bi u takvoj Jugoslaviji bosanski muslimani bili u iznimno nepovoljnom i politički osjetljivom položaju, a ni suverenitet i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine više niko ne bi mogao jamčiti. Činjenica je da ni SDA, a ni bosanski muslimani Miloševića nisu smatrali iskrenim i vjerodostojnim političarem, imala je puno veze sa odbacivanjem i odbijanjem bilo kakvog kompromisa sa Srbima.

Iako je SDA osvojila neupitnu većinu glasova bosanskih muslimana na prvim višestranačkim izborima u Bosni i Hercegovini, 1990. godine, to uopće nije značilo da je "muslimanstvo" nadglasalo "bošnjaštvo", uprkos činjenici da su se bosanski Muslimani – koji za vrijeme komunističke vladavine nisu imali puno izbora – počeli osjećati komotno u ovoj "bošnjačkoj koži". Neslaganje i polemika u vezi sa izborom između "muslimanstva" i "bošnjaštva", ali i u vezi sa značenjem koncepata s početka 1990.-ih, nije bila samo jedno od neriješenih međustranačkih pitanja, nego i središnje pitanje intelektualnih i akademskih rasprava. Neki od zagovornika koncepta "bošnjaštva" smatrali su pojam Bošnjak sinonimom ili zamjenom za pojam Bosanac. Oni su tvrdili da pojam "Bošnjak" treba biti naziv svih stanovnika Bosne i Hercegovine, uključujući i bosanske pravoslavce i katolike. Druga skupina intelektualaca, uključujući i Izetbegovića, bila je naklonjenija ideji da naziv Bošnjak treba biti nacionalno ime samo bosanskih muslimana, budući su se bosanski pravoslavci i katolici već opredijelili za svoju nacionalnost, odnosno da budu, respektivno Srbi i Hrvati. Nadalje, pojmom Bošnjak okončala bi se polemika u vezi sa porijeklom bosanskih muslimana. S, uvjetno rečeno, treće strane stajala je skupina intelektualaca koji su insistirali na korištenju pojma "Musliman" u nacionalnom smislu, jer je taj pojam, u međuvremenu, stekao sekularno značenje. Štaviše, oni su smatrali da je koncept "bošnjaštva" umnogome nalik na koncept "jugoslovenstva", te da bi usvajanje zajedničkog nacionalnog identiteta za sve stanovnike Bosne i Hercegovine vodilo asimilaciji bosanskih muslimana.

Godine 1990. u Sarajevu je održan simpozijum o temi "Bosna i Bošnjaštvo", u organizaciji Bošnjačkog instituta iz Ciriha. Ovaj simpozium, na kojem su prisustvovali znanstvenici i intelektualci ne samo iz zemlje domaćina, nego i okruženja, označio je povratak "bošnjaštva" u politički život Bosne i Hercegovine. Međutim, iste godine objavljena je i publikacija "Porijeklo bosanskih Muslimana" autora Muhameda Hadžijahića. Stavovi iz ove knjižice bili su u skladu sa njegovim prethodnim djelom "Od tradicije do identiteta", zagovarajući produžetak korištenja pojma "Musliman" kao nacionalnog imena bosanskih muslimana. U knjizi "Muslimani i bošnjaštvo", objavljenoj 1991. godine, Mustafa Imamović, Atif Purivatra i Rusmir Mahmutčehajić, prednosti "muslimanstva" nad "bošnjastvom" branili su drugim argumentima.

Referendum, rat i nacionalni identitet

Trećeg marta 1992. godine bosanskohercegovačka Skupština je temeljem rezultata referenduma održanog dva dana ranije (1. marta) proglasila neovisnost Bosne i Hercegovine. Nedugo potom mladu državu priznale su zemlje Europske Unije i Sjedinjene Države, a 22. maja 1992. godine postala je članicom Ujedinjenih Nacija. Iako je 64,31% stanovnika Bosne i Hercegovine glasalo za neovisnost Bosne i Hercegovine, rukovodstvo bosanskih Srba odbilo je priznati i prihvatiti rezultate referenduma. Oružani sukob između pristalica i branitelja neovisnosti Bosne i Hercegovine (uglavnom Bošnjaka i Hrvata) s jedne i, zagovornika ostanka u (kakvoj bilo) Jugoslaviji (mahom Srba) bio je neizbježan. Kada su 1993. i 1994. godine izbili i oružani sukobi između Hrvata i Bošnjaka, bosanskohercegovačka stvarnost dobila je doista dramatičan karakter.

Činjenica da su na početku rata, ali i na njegovom kraju, bosanski Hrvati i Bošnjaci zajedničkim snagama ratovali protiv snaga bosanskih Srba, značajno ojačanih jedinicama i logistikom bivše JNA, neposredno ukazuje na činjenicu da u Bosni i Hercegovini nije bio na sceni vjerski rat, iako je religija na svim stranama imala značajnu ulogu. Osim činjenice da je, prema nekim procjenama, oko 650 džamija, te oko 450 katoličkih i 150 pravoslavnih crkava uništeno je tokom prve dvije i pol godine rata u Bosni i Hercegovini, stoji i tvrdnja da su zaraćene strane koristile religiju u cilju mobiliziranja svojih respektivnih zajednica protiv trenutnog neprijatelja, a u cilju opravdavanja ratnih i nacionalnih ciljeva. Armija Bosne i Hercegovine bila je multietnička, bez obzira na činjenicu da su u njenom sastavu dominirali Bošnjaci. Prema podacima rahmetli Nijaza Durakovića (u "Sudbina Bosne", BIH Ekskluziv, December 10, 1993, str. 3), godine 1993. Srbi su činili 20% vojničkog i zapovijednog sastava Armije RBiH u općini Novo Sarajevo u Sarajevu, a broj Hrvata je bio toliki da su imali "svoju" jedinicu u organskom sastavu 1. korpusa Armije RBiH.

Političko vodstvo bosanskih Srba i Hrvata (uglavnom SDS i HDZ), optuživali su političke predstavnike bosanskih muslimana (koji se tada već izjašnjavaju kao Bošnjaci), a prije svih SDA, da u Bosni i Hercegovini žele napraviti islamsku državu, te su to sve vrijeme rata koristili kao izgovor i opravdanje čudovišnih zločina koje su činile njihove snage. Istina, tokom druge i treće ratne godine, 1993. i 1994., postojala su neka razmišljanja unutar bošnjačkog rukovodstva da se u cilju okončanja rata prihvate određena rješenja koje je predlagala međunarodna zajednica, a na tragu srpskog i hrvatskog koncepta viđenja uređenja Bosne i Hercegovine kao države podijeljene na tri etničke/nacionalne cjeline, od kojih bi jedna pripala bosanskim muslimanima. Iako su ovaj koncept otvoreno podržavale i neke radikalne struje u SDA, stvaranje muslimanske državice ni u kojem slučaju nije bio prioritet bošnjačkog političkog vodstva; ogromna većina bosanskih muslimana uvijek je bila za ideju cjelovite i jedinstvene Bosne i Hercegovine. Nijedan politički program koji su Bošnjaci ikada podržavali nije podrazumijevao doktrinu i koncept "jedan narod, jedna država". Naprotiv, u proglasu SDA iz 1993. godine nedvojbeno se tvrdi da je biološki, nacionalni i svaki drugi opstanak bosanskih muslimana i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine usko i posljedično povezan. Nakon dogovora Miloševića i Tuđmana o međusobnoj podjeli Bosne i Hercegovine, na sastanku u Karađorđevu neposredno prije izbijanja rata (u martu 1991. godine), tokom rata u ovoj zemlji održano je nekoliko rundi dogovora srpskog i hrvatskog političkog rukovodstva o podjeli Bosne duž etničkih ili ratom uspostavljenih linija, ali su svi propali zbog nepristajanja treće strane, bosanskih muslimana, koji su redovno izostavljani sa ovakvih sastanaka i susreta. Isto tako, mirovni planovi koje su inicirali opunomoćenici međunarodne zajednice poput Vance-Owenovog i Owen-Stoltenbergovog, koji su uglavnom potvrđivali faktičko stanje na terenu i ratna osvajanja odnosno *de facto* podjelu Bosne i Hercegovine, Bošnjaci nikada nisu pristajali ni na jedan od takvih planova, čak ni u trenucima kada je vojnička situacija za njih bila potpuno nepovoljna.

SDA-ovska politika očuvanja teritorijalnog integriteta Jugoslavije bila je rezultat nastojanja da se rat u zemlji spriječi ili makar odgodi na neko vrijeme, a nikako želja da se očuva jedinstvo Jugoslavije kao zajedničke države ili pak jedinstvenog duhovnog prostora muslimana koji su živjeli na tom prostoru.

Bošnjačka nacija

Etničko porijeklo bosanskih muslimana – Bošnjaka bilo je, a čini se i ostalo, jedno od najspornijih pitanja srpskih i hrvatskih etno-nacionalista. Prema bivšem hrvatskom predsjedniku Tuđmanu, bosanski muslimani su izvorno Hrvati te stoga Izetbegović nije imao potrebu formirati zasebnu – bošnjačku – političku partiju. S druge strane, srpski nacionalisti su bosanske muslimane smatrali Srbima islamske vjeroispovijesti, dok su, istovremeno, obje zainteresirane strane o bosanskim muslimanima govorile isključivo kao o Turcima; muslimani koji su islam prihvatili bilo kada za vrijeme četiri stoljeća "osmanske okupacije" Bosne i Hercegovine smatrani su izdajnicima južnoslavenstva. Čak se i u izjavi Thorwarda Stoltenberga, iz aprila 1995. godine, tvrdi da su bosanski muslimani ustvari Srbi što nedvojbeno ukazuje na činjenicu da ni takozvana međunarodna zajednica, u najmanjem njeni predstavnici i izaslanici za Bosnu i Hercegovinu, nisu bili načisto sa postojanjem zasebne bošnjačke nacije.

Godine 1992., prve godine bosanskog rata, bosanski muslimani organizirali su Kongres bošnjačkih muslimanskih intelektualaca, tokom kojeg se prvi put zvanično pojam (iako stidljivo i uzgred) Bošnjak uz pojam Musliman spominje kao nacionalno ime bosanskih muslimana. Jedan od zaključaka ovog Kongresa jeste i formiranje Vijeća Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca (kasnije preimenovano u Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca). U septembru 1993. godine u Sarajevu je formiran Bošnjački Sabor, kojega su sačinjavala 349 političara, različito rangirana službenika Islamske zajednice i intelektualca, a koji je trebao služiti kao konsultativno i savjetodavno tijelo, a na kojem je "bošnjaštvo" konačno prihvaćeno kao nacionalni identitet bosanskih

Za razliku od Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), najveće muslimanske partije u međuratnom periodu, koja je svoje muslimansko zaleđe morala skrivati iza "južnoslavenstva", SDA nije imala tu potrebu. Moglo bi se reći da je osnov nacionalnog programa ove stranke bilo afirmiranje Muslimana kao autohtonog bosanskog naroda i jednog od historijskih i državotvornih naroda bivše Jugoslavije.

muslimana. Bio je to prvi zvanični spomen pojma "Bošnjak" kao nacionalnog naziva za bosanske muslimane u historiji, čime je označeno ne samo reafirmiranje tradicionalne ideje "bošnjaštva" u političku svakodnevicu, nego i početak sekularizacije bosanskih muslimana u neposrednoj vezi sa teritorijem Bosne i Hercegovine. Temeljem do sada navedenog moglo bi se reći da je opredjeljenje za "bošnjaštvo" umjesto "muslimanstva", rezultat spontanog, ali i dugo odlaganog procesa. Naime, tokom rata sve veći broj bosanskih muslimana prihvatali su i koristili naziv Bošnjak kao svoj nacionalni predznak, a sa druge strane, ova odluka predstavlja svojevrstan kompromis političkih prvaka bosanskih muslimana različitih opredjeljenja u ime dobra i jedinstva svih bosanskih muslimana u iznimno teškim ratnim uvjetima. Godine 1994., na drugom Bošnjačkom saboru, predsjednik Alija Isaković u svome izlaganju ističe da su Bošnjaci prethodnih stotinu dvadeset godina bili marginalizirani kao politički faktor, te da su posljednih pedeset godina bili lišeni prava na svoje nacionalno ime, jezik, književnost, tradiciju i vjerska prava. Nadalje, u posljednjih dvadeset godina, nazivom "Musliman" bili su lišeni vlastite zemlje, korijena i jezika. Još jedan značajan doprinos "bošnjaštvu" proizišao je iz polemike bošnjačkih i nebošnjačkih intelektualaca o "bosanskom duhu" sa susreta održanog u novembru 1994. godine u sklopu projekta "Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja". Bosanski duh je definiran, među ostalim, i kao koegzistencija različitih naroda u Bosni i Hercegovini i uzajamna tolerancija i u teoriji i u praksi.

Bošnjačko političko vodstvo je tokom rata uspostavilo i održavalo dobre odnose sa velikim brojem zemalja islamskog svijeta, kao i Organizacijom islamske konferencije (OIC), nastojeći dobiti političku, ali i svaku drugu moguću podršku za odbrambeni rat. Stanje i situacija u Bosni i Hercegovini tokom rata bili su u nekoliko navrata temom zasjedanja OIC-a, kojom prilikom su donesene i rezolucije kojima se kritizira srpska i hrvatska agresija na ovu zemlju. Iako je 1993., OIC zahtijevao podizanje embarga na uvoz oružja u Bosnu i Hercegovinu, nudeći i šaljući svoje vojnike za mirovnu misiju UN-a u Bosni i Hercegovini, sve to teško da je moglo zadovoljiti i osnovne potrebe bosanskih muslimana. Europske zemlje su, bojeći se islamskog radikalizma, na svaki način nastojale spriječiti podizanje embarga na uvoz oružja koji je, treba to napomenuti, pogađao samo bosanske muslimane budući su bosanski Srbi i Hrvati imali neometanu dopremu oružja i oruđa; nije bez značaja ni činjenica da je i pomoć iz islamskog svijeta dolazila dosta usporeno, dijelom i zbog toga što bosanski muslimani, u očima dijela prvaka nekih islamskih zemalja, nisu smatrani "pravim muslimanima". Moglo bi se sasvim slobodno reći da tragedija bosanskih muslimana počiva u činjenici da su oni za Zapad "previše", a za Istok opet "premalo" ili makar "nedovoljno" muslimani.

Godine 1995., nakon (pre)dugog oklijevanja, NATO je odlučio intervenirati u ratu u Bosni i Hercegovini, i to, zračnim napadima po ciljevima na teritoriju pod kontrolom srpske vojske. Za tim je, potkraj iste godine, uslijedilo potpisivanje Dejtonskih sporazuma, kojima je zaustavljen rat u Bosni i Hercegovini. Dejtonskim sporazumima "strane u sukobu" složile su se oko formiranja zajedničke države: Bosne i Hercegovine; ona bi trebala biti podijeljena na dva zasebna entiteta, Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku. Hrvati i Bošnjaci trebali bi formirati zajedničku vlast u Federaciji Bosne i Hercegovine, dok bi Republikom Srpskom vladali Srbi. Međunarodna zajednica preuzela bi odgovornost za implementaciju civilnih aspekata Sporazuma u zemlji preko Vijeća za provedbu (mirovnih sporazuma) pod rukovodstvom Visokog predstavnika (koji je, od 2002. godine i Specijalni izaslanik Europske zajednice). Dejtonski sporazumi, zamišljeni kao osnov za multikulturnu, miroljubivu, demokratsku i ekonomski stabilnu Bosnu i Hercegovinu, sa posebnim naglaskom na povratak prognanih i izbjeglih, nikada kao takvi nisu potpuno zaživjeli. Post-dejtonska Bosna i Hercegovina samo je u znakovito ograničenom segmentu doživjela bilo kakav oporavak; većina aneksa, naročito onih najznačajnijih, koji se odnose na povratak prognanih i izbjeglica, u smislu obnove

multikulturnog, multinacionalnog i multireligijskog društva po ugledu na predratno, osobito u Republici Srpskoj, nikada nisu do kraja provedeni.

*

Agresija i rat u Bosni i Hercegovini njene stanovnike koštali su još neutvrđen broj (između 100,000 i 200,000) poginulih, desetine hiljada nestalih, ranjenih i invalida, dok je više od polovine stanovništva (oko 2,2 miliona ljudi) prisilno prognano, raseljeno ili izbjeglo pred ratnim strahotama, utječući na stanje u svim nacionalnim zajednicama; bosanski muslimani – Bošnjaci, definitivno su najveće žrtve ratnih i drugih djelovanja srpskih, ali i hrvatskih vojnih i paravojnih snaga. Oko dvije trećine svih poginulih (gotovo deset posto ukupne populacije), te oko 1,000.000 protjerani, prognanih i izbjeglih u Bosni i Hercegovini su bosanski muslimani. Osim toga, u ovom ratu, kao jedno od oružja specijalnog rata srpske vojne i paravojne snage koristile su masovno i sistematično silovanje Bošnjakinja. S jedne strane, ta vrsta nedjela imala je za cilj uništavanje ugleda, dostojanstva i uloge muslimanke, kao žene ali i kao majke, dok je, s druge strane, bilo namijenjeno demoraliziranju i ponižavanju ostatka muslimanske zajednice u ovoj zemlji.

Iako je rat u Bosni i Hercegovini imao katastrofalne učinke za bosanske muslimane - Bošnjake, teoretičari smatraju da je u smislu nacionalnog osviješćenja i razvoja imao značajne rezultate: prije svega, bosanski muslimani su u rat ušli kao "Muslimani", a iz njega izišli kao "Bošnjaci". I u Dejtonskom Ustavu Bosne i Hercegovine bosanski muslimani slove kao Bošnjaci, a jezik kojim govore je "bosanski". Po prvi put u svojoj historiji Bošnjaci su, bez obzira na ograničen kapacitet, vladali svojom zemljom: Alija Izetbegović je bio predsjednik, a i većina zapovjednika multietničke Armije BiH bili su Bošnjaci. S druge strane, kako u ratu tako i poslije rata, bošnjački politički prvaci bili su neovisan politički faktor u međunarodnim pregovorima o budućnosti Bosne i Hercegovine. Na koncu, u skladu sa Dejtonskim sporazumima, Bošnjaci – kao konstitutivni narod – uz Hrvate, učestvuju u uspostavi Federacije Bosne i Hercegovine.

Politike, islam i nacionalni identitet u post-dejtonskoj Bosni i Hercegovini

U periodu neposredno poslije rata i potpisivanja Dejtonskih sporazuma, uprkos činjenici da bosanski muslimani i u Ustavu zemlje slove kao Bošnjaci, inostrani, ali i mediji u Bosni i Hercegovini naporedo su koristili oba naziva, Bošnjaci i bosanski muslimani, te nerijetko oba zajedno "Bošnjaci-Muslimani" kako bi istakli i naglasili muslimansko zaleđe ove nacionalne komponente bosanskog društva. S druge strane, intelektualci i politički i vjerski prvaci bošnjačke zajednice, koji su prihvatili pojam Bošnjak, kao nacionalno ime bosanskih muslimana različito su percipirali ovaj pojam. Neki od njih bili su naklonjeniji čisto nacionalnom karakteru pojma Bošnjak, povezujući ga sa historijom, zemljom i teritorijem Bosne i Hercegovine, dok su drugi, pak, insistirali na njegovoj vjerskoj zaleđini i sadržini. Prema bivšem reisu'l-ulemi Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, dr. Mustafi ef. Ceriću, islam je bio osnovni okvir duhovnog i nacionalnog postojanja bosanskih muslimana. I Alija Izetbegović je islam smatrao duhovnom komponentom "bošnjaštva".

Ideja "bosanske nacije" nije nova, njeni se začetci mogu prepoznati još u osmanskom vremenu; njeno zanavljanje sada, samo bi zbunilo Bošnjake, jer ni "bošnjaštvo" kao nacionalni identitet još nije stabilizirano. S druge strane, ideja "bosanske nacije" pružila bi novi izgovor srpskim i hrvatskim nacionalistima za tvrdnje o nastavku bošnjačke dominacije u Bosni i Hercegovini.

Polemike i rasprave o nacionalnom identitetu bosanskih muslimana nipošto nisu okončane zaključcima Sabora, okončanjem rata ili Dejtonskim sporazumima. Bosanski i bošnjački intelektualac Rusmir Mahmutčehajić, ističe da je Bosanac ili Bošnjak bilo ime kojim su tokom najvećeg dijela bosanske historije nazivali sve stanovnike Bosne, bez obzira na religijsku pripadnost. U početku su se bosanski muslimani ustručavali identificirati sa nazivom Bošnjak, jer bi to moglo insinuirati da bosanski Srbi i Hrvati imaju manja prava u Bosni i Hercegovini kao i svojoj zemlji. Odluka o prihvatanju "bošnjaštva" iznuđena je i donesena tokom rata, kada su Muslimani prisiljeni da prihvate podjelu zemlje. Prema Mahmutčehajiću, prihvatanje ovog nacionalnog naziva bio je početak kraja konačne podjele Bosne i Hercegovine. Adil Zulfikarpašić, koji je, za razliku od Mahmutčehajića bio inicijator i glavni nosilac ideje "bošnjaštva", također ističe da je odluka o prihvatanju "bošnjaštva" donesena u ratu te da su njome bosanski muslimani potpuno izolirani. Prema Zulfikarpašiću, nije bilo logično da muslimani u ratnim uvjetima svojim (ratnim) protivnicima proglašavaju Bošnjake-Srbe i Bošnjake-Hrvate, iako je u Armiji BiH bilo i Srba i Hrvata. Međutim, odluka bosanskih muslimana o prihvatanju pojma "Bošnjak" kao nacionalnog imena, potpuno je "išla na ruku" bosanskim Srbima i Hrvatima, budući su se oni odavno nacionalno opredijelili.

Prema Veri Kržišnik Bukić na neznanje i neshvatanje bosanskih Srba i Hrvata o (svome) bosanskom identitetu utjecali su unutarnji i izvanjski činioci. Činjenica da je komunistički režim Bosnu i Hercegovinu nije smatrao zemljom Bosanaca i Hercegovaca, nego Srba, Hrvata i Muslimana, komunistički sistem obrazovanja i utjecaj srpskih nacionalista iz Srbije na Srbe, te hrvatskih nacionalista iz Hrvatske na Hrvate u smislu oblikovanja njihovih nacionalnih svijesti i identiteta, bili su neki od najznačajnijih razloga njihovog posvemašnjeg neznanja.

Nadalje, Muhsin Rizvić u svome djelu "Bosna i Bošnjaci – jezik i pismo", tvrdi da su se, za vrijeme osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, bosanski muslimani smatrali i nazivali Bošnjacima u etničkom, političkom i jezičkom smislu, da bi se – među ostalim – razlikovali od Osmanlija. Nije bez značaja ni činjenica da su prvaci pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine u devetnaestom stoljeću sebe nazivali Bošnjacima, kako u pismima prema Austro-ugarskim zvaničnicima, tako i prema osmanskoj Porti. Još jedan intelektualac, Muhamed Filipović, govorio je o historijskoj

stvarnosti "bošnjaštva". U svome djelu "Bošnjačka politika" Filipović analizira pitanje nacionalnog identiteta bosanskih muslimana. Prema njemu, iako je imala iznimno značajnu ulogu u razvoju nacionalne svijesti i identiteta bosanskih muslimana, vjera niti je bila jedini, a ni naznačajniji element u formiranju ovog identiteta.

*

Treba, dakako, spomenuti i činjenicu da je u post-dejtonskom periodu bilo intelektualaca koji su pokušavali oživjeti ideju "bosanstva" ili "bosanske nacije", kojom su se u prošlosti nadahnjivali osmanski vezir i namjesnik u Bosni Topal Osman-paša i Austro-ugarski ministar finansija, Kallay. Prema Veri Kržišnik Bukić, u uvjetima post-dejtonske Bosne i Hercegovine, u obzir dolazi samo "državna nacija", a nipošto "nacionalna država", i to bi trebala biti "bosanska nacija" koju bi činili svi stanovnici Bosne i Hercegovine. Bukić naglašava da je koncept "bosanske nacije", kao političkog jedinstva svih stanovnika Bosne i Hercegovine, moderan koncept, te da se znakovito razlikuje od Kallayeve "bosanske nacije". Poštivanje prava građana da slobodno odaberu svoj vlastiti etno-nacionalni identitet i identifikacija većine stanovnika Bosne i Hercegovine sa bosanskom državnošću su, prema Kržišnik Bukić, dva osnovna faktora stabilnosti post-dejtonske Bosne i Hercegovine.

Godine 1997. skupina za strateška istraživanja Centra za međunarodne odnose i strateške studije Fakulteta političkih nauka u Sarajevu istupila je sa svojim prijedlogom ideje o "bosanskoj naciji" kao novom modelu. Oni su mišljenja da su historijski procesi nepovratni i da nije moguće oživjeti koncept "bošnjaštva" kao zajedničkog nacionalnog imena svih stanovnika Bosne i Hercegovine, onako kako je on poiman u devetnaestom stoljeću. S druge strane, tu je i negativno iskustvo sa konceptom "jugoslovenstva", koji nije bio utemeljen na bilo kakvoj historijskoj osnovi. Novi model koji je predložila Skupina za strateška istraživanja temeljio se na američkim i europskim iskustvima u formiranju "državnih nacija" u multietničkim i multijezičkim sredinama i zajednicama, ističući da Bosna i Hercegovina ima sličan potencijal za oblikovanje socijalne i političke svijesti Bosanaca. Ovaj naziv, koji ishodi iz historijskog imena bosanske nacije i ne osporava nijedan od postojećih identiteta etno-kulturnih skupina zasnovanih na pripadnosti različitim religijama u Bosni i Hercegovini.

Bosanski historičar Enver Redžić insistirao je na političkom i historijskom značaju ideje "bosanske nacije" kao pokušaju unutarnje kohezije i reintegracije Bosne i Hercegovine, tvrdeći da su "bosanska nacija" i bosanska država nerazdvojivo i blisko povezane. Mogućnost i stvarnost bosanske nacije uzročno-posljedično je vezana za bosansku državu i državnost, dok je stabilnost bosanske države uvjetovana postojanjem bosanske nacije. Kao dva najznačajnija aspekta procesa političke integracije Bosne i Hercegovine on vidi proces unutarnje političke integracije Bosne i Hercegovine i integraciju Bosne i Hercegovine u EU; oba procesa treba voditi naporedo. Prema Redžiću, jedan od uvjeta "europeizacije" ove zemlje na socijalnoj i državnoj razini već je ostvaren legitimizacijom postojanja Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

Moglo bi se sasvim slobodno reći da tragedija bosanskih muslimana počiva u činjenici da su oni za Zapad "previše", a za Istok opet "premalo" ili makar "nedovoljno" muslimani.

*

Imaju li ovovremeni bosanski muslimani razloga vjerovati da rezultati popisa iz 2013. neće uvjetovati nastavak ili produžetak politike s kraja dvadesetog stoljeća?

Rasprave o "bosanskoj naciji" temeljem različitih etničkih zaleđa intenzivirale su se neposredno prije trećeg kongresa SDA. Alija Izetbegović, jedan od zagovornika ideje o "bosanskoj naciji" na političkoj ravni ustvrdio je da to nije etnički nego državni koncept, kojim bi se Bošnjacima, Srbima i Hrvatima omogućilo da budu i Bosanci, odnosno građani države Bosne i Hercegovine, tvrdeći da su bosanski Srbi i Hrvati u Srbiji i Hrvatskoj i dalje "Bosanci". Međutim, Muhamed Filipović je Izetbegovićevu ideju nazvao "utopijom". Prema njemu, sve nacije, poput Nijemaca ili Francuza, koje su historijski sastavljene od različitih etničkih skupina, ujedinjene su jezikom, pravnim i administrativnim politikama centraliziranih država, od čega kao preduvjet ništa ne postoji u Bosni i Hercegovini. I Šaćir Filandra tvrdi da se "bosanska nacija" ne može stvoriti političkim proglasom nego samo i isključivo u socijalnom procesu od kojega je bosansko društvo još veoma daleko. Ideja "bosanske nacije" nije nova, njeni se začetci mogu prepoznati još u osmanskom vremenu; njeno zanavljanje sada, samo bi zbunilo Bošnjake, jer ni "bošnjaštvo" kao nacionalni identitet još nije stabilizirano. S druge strane, ideja "bosanske nacije" pružila bi novi izgovor srpskim i hrvatskim nacionalistima za tvrdnje o nastavku bošnjačke dominacije u Bosni i Hercegovini.

Kritiziranje Izetbegovićeve ideje o "bosanskoj naciji" neki od političara i intelektualaca iskoristili su kao vlastitu političku taktiku. Muhamed Filipović, naprimjer, pobijajući svoj prethodni stav, tvrdi da Bošnjaci, bosanski Srbi i Hrvati imaju zajednički historijski, kulturni i moralni identitet koji je rezultat historije Bosne i Hercegovine, koja je oduvijek bila ne-nacionalni i/ili nad-nacionalni i multietnički entitet. Stanovnici Bosne trebali bi se zvati "bosanski narod", Bošnjani, Bošnjaci ili Bosanci. Taj narod u prošlosti je bio i ujedinjen i razjedinjen, ali je uvijek dobro surađivao, jer su njihove međusobne razlike gotovo zanemarljive. Prema Filipoviću, tokom cijele historije Bosne i Hercegovine, nacionalni identiteti nikada se nisu razvili u dominirajući socijalni, kulturni i politički koncept, kao što je to bio slučaj u Europi. Nacionalističke aktivnosti potkraj devetnaestog stoljeća vodile su rastakanju Bosne i Hercegovine i bosanskog načina života, te bi sada, u vremenu europskih integracija, bilo anakronistično tragati za nacionalnim identitetom. Muslimani su jedina komponenta bošnjačkog naroda koji su sačuvali svoj izvorni identitet, u najmanjem u vidu svoga imena Bošnjak, ali pojmovi "Bošnjak" i "Musliman" ne bi se trebali upotrebljavati kao polusloženica "Bošnjak-Musliman", jer se time nepotrebno naglašava islamska zaleđina "bošnjaštva". "Bošnjaštvo" nije ograničeno samo na bosanske muslimane; ono pripada i Bošnjacima nemuslimanima.

kraj prvog dijela

centar za urgentnu medicinu

Piše: **Filip Mursel Begović**

Kabaretske inverzije Predraga Lucića, bošnjačka histerija i žrtva koja je uvijek na gubitku

Dok se po Zagrebu i Hercegovini šetaju delegacije i glazbene fan vojske utata, noseći simboliku iz čijeg se imaginarija četrdesetih i devedesetih protjerivalo i ubijalo sve što nije hrvatsko, dok se u BiH svako malo događaju smijene vlasti koje liče na pučeve iz afričkih plemenskih diktatura, Bošnjaci dobivaju živčane slomove na satiričnu pjesmu Predraga Lucića pod nazivom "Ići mići Ahmići".

Pred nogometno natjecanje između Hrvatske i Srbije, utakmice koja je označena visoko sigurnosnim rizikom zbog još uvijek nerješenih nacionalnih tenzija, u gomili hrvatskih navijača, koji su bili ukrašeni karakterističnim crveno-bijelim kockastim znakovljem, ugledao sam nešto što me je nemalo uznemirilo. Grupa (čopor) korpulentnih ljudskih prilika, u potpunom kontrastu sa šarenilom navijača, obučena u elegantnu crnu svečanu odjeću, kretala se prema maksimirskom stadionu.

Urokljivih pogleda, sa zagonetnim i prijetećim osmijehom, odlučna hoda, izgledali su poput kakve diplomatske delegacije s arhivskih snimaka iz Drugog svjetskog rata, na putu iz Berlina u Prusku. No, taj dojam sam dobio nakon što sam ugledao zlatni filigranski nakit na manžetama košulja i kragnama odijela, na kojima je bio istaknut simbol U.

Nema predaje, pjevajmo sinovi pobjede

Prvo, zaprepastilo me je to što, kada je riječ o ljudima koji se kite zločinačkim ustaškim i četničkim znakovljem, ovdje nije bilo riječ o uobičajenom folklornom kiču, neukusu koji prati nacionalističke rekvizite na Balkanu: od prateće muzike do nezaobilaznih modnih detalja koji bi mogli poslužiti kao kostimografija filmu "Četverored" Jakova Sedlara ili "Bitka na Neretvi" Veljka Bulajića. Ne, ovdje je bilo riječ o s ukusom odjevenim muškarcima, koji su nosili zločinačku simboliku nalik na značke i bedževe koje nose visoki državni dužnosnici, pripadnici diplomatskog kora ili predsjedničkih protokola.

Jedan od začetnika slovenskog avangradnog pjesništva, Tomaž Šalamun, kao slovenski židov (zapravo Salamon) piše pjesmu "Zašto sam fašista", također u inverzivnom smislu, gdje podsjeća na rasnu i nacionalnu mržnju, pritom žestoko veličajući fašizam kao ljepotu ne bi li time još jednom podsjetio na njegovu pogubnost. To je iznimno uspjela pjesma koju, tada, dušebrižnici unutar Saveza komunista nisu razumijeli i slijedio je napad.

Drugo, postavio sam pitanje od kuda dolaze. Zar je moguće da živimo u paralelnim svjetovima, imaju li oni neku stranku, sektu, udrugu, gdje se okupljaju, gdje im je stožer? Nadalje, tko uopće proizvodi taj skupocjeni nakit, gdje se za Boga miloga to može kupiti? S obzirom da kao novinar pratim veće prosvjede bio sam prisutan i na braniteljskom protestu protiv uvođenja ćirilice u Vukovaru, u centru Zagreba. Na skupu je nastupio jedan od najvećih hrvatskih domoljuba, pjevač Marko Perković Thompson. Koga sam tamo ponovo vidio? Istu onu mračnu delegaciju s utakmice, doduše u manje službenom i opuštenijem raspoloženju, pjevali su uglas s Thompsonom: "Nema predaje, pjevajmo sinovi pobjede / moj narod je savio ramena / vodaju nas kao guske/ dobivamo političke pljuske".

A kad smo kod Thompsona, tog oglednog glazbenog primjerka hrvatske hipernacionalne kulture, poznato je da se na njegovim koncertima u Hercegovini (on pjeva o Herceg-Bosni, srcu ponosnom) okuplja pozamašan broj mladih s ustaškim kapama, majicama, zastavama i sličnim anakronim rekvizitima koji u BiH nisu zakonom zabranjeni kao u Hrvatskoj, a koje je najveći dio hrvatskog naroda već prezreo.

Kabaretske zajebancije Predraga Lucića i modernizam Tomaša Šalamuna

I tako, dok se po Zagrebu i Hercegovini šetaju delegacije i glazbene fan vojske *utata*, noseći simboliku iz čijeg

se imaginarija četrdesetih i devedesetih protjerivalo i ubijalo sve što nije hrvatsko, dok se u BiH svako malo događaju smijene vlasti koje liče na pučeve iz afričkih plemenskih diktatura, Bošnjaci dobivaju živčane slomove na satiričnu pjesmu Predraga Lucića pod nazivom "Ići mići Ahmići", koju je taj književnik i novinar izveo u Mostaru, a naknadno je procurila na Youtube-u i izazvala oštre polemičke reakcije.

O čemu je riječ u dotičnoj pjesmi? Lucić se služi svojim klasičnim pjesničkim repertoarom, koji inverzijom smisla kreira satiru na temelju rekonstrukcije i potom ismijavanja nacionalističkih ideologija, u ovom slučaju hrvatske politike u BiH devedesetih. To radi godinama, od "Ferala" pa do naših dana, i radit će to dok god je živ. Sličan postupak koristi njegov publicistički pobratim Boris Dežulović koji je pisao "Pjesme iz Lore", na temu mučenja Srba u splitskom zatvoru. No, taj postupak nije nov u povijesti književnosti na našim prostorima, a o svjetskim okvirima ne treba ni govoriti.

Jedan od začetnika slovenskog avangradnog pjesništva, Tomaž Šalamun, kao slovenski židov (zapravo Salamon) piše pjesmu "Zašto sam fašista", također u inverzivnom smislu, gdje podsjeća na rasnu i nacionalnu mržnju, pritom žestoko veličajući fašizam kao ljepotu ne bi li time još jednom podsjetio na njegovu pogubnost. To je iznimno uspjela pjesma koju, tada, dušebrižnici unutar Saveza komunista nisu razumijeli i slijedio je napad. Iako je bilo onih koji su ga branili, kulturna razina poslanika iz CK SK Jugoslavije razumijela je samo socrealističke parole, a Šalomonova pjesma tek je kasnije ispravno shvaćena te je dobila svoje zasluženo mjesto u povijesti slovenske književnosti.

Lucić je pjesnički neizbrušeno (u smislu sirove estradnosti) pokušao podsjetiti na zločin u Ahmićima te svojom pjesmom optužuje onaj dio Hrvata koji su tamo počinili stravičan zločin. No, nije očekivano doživio osudu od onih koje groteskno ismijava, već od onih Bošnjaka čije je shvaćanje modernosti na ravni usmene narodne poezije.

Iako je žrtva u ovom slučaju imala pravo reći da se uvrijedila, ostala je na gubitku jer su joj neki Bošnjaci, svojom neprimjerenom reakcijom na Lucićevu pjesmu, oduzeli dostojanstvena mjesta i nametnuli dojam da dolazi iz zaostalog neolitika. Time se žrtva i njena bol prikazala kao nešto neandertalsko, nazadno i na koncu priglupo, iako to nije, svakako to nije. Sami Bošnjaci oduzeli su težinu zločinu u Ahmićima i to promašenim i krivim tumačenjem pozicije zločinca u Lucićevoj pjesmi te reakcijom koja je doista na razini kratkog misaonog spoja.

Broj Bošnjaka koji su reagirali i osudili Lucića, a pišu (guslaju) za razne "probošnjačke" web portale je naprosto zapanjujuć.

Oduvijek su modernističke aluzije imale veći utjecaj na tijek povijesti od eksplicitnih neoromantičarskih i neorealističnih sadržaja. No, Lucić nije modernist, on konzumira ono što je odavno prežvakano – njegov kabaretski nastup (bez višeznačnosti smisla) u sebi nosi nakanu provokacije, rekli bismo zajebancije. Ona je sirova, u sebi ne nosi Šalamonovsku tragiku, ali imalo mozgom obdarenom čovjeku jasno je da imenuje zločinca i žrtvu. Međutim, ne može biti kabaretski duhovito sve ono što je životno tragično, a da se netko ne uvrijedi, u ovom slučaju žrtva. Mnogi su ga osudili smatrajući da je trebao izabrati nešto njemu bliskije – vukovarske žrtve ili recimo žrtve iz Škabrnje. Moglo bi se reći da se Lucić upušta u nešto ne poznavajući posve ljudske mentalitete na njemu tuđem terenu, jer, nitko ne može suditi i procjenjivati što osjeća neka nena iz Ahmića kojoj su pobili četvero djece, osim možda onih koji su to i sami doživjeli. Nitko ne može osuditi nenu ako se uvrijedila na Lucićevu pjesmu. Upravo to smeta, a ne podsjećanje i osuda ratnih zločina.

Žrtve iz Ahmića i masovna bošnjačka histerija

Stoga, nije me odveć začudila reakcija Udruženja žrtava rata iz Ahmića, koja je poručila da "preživjeli i porodice žrtava jednog od najmonstruoznijih masakara nad civilnim stanovništvom u protekloj agresiji na Bosnu i Hercegovinu ne prihvataju ovakav način satiričnog ismijavanja zločinaca iz vlastitih redova naroda kojem pripada Lucić, pri tome se ne obaziruću na senzibilitete preživjelih žrtava i porodica nevino stradalih". Dakle, ahmićko udruženje je ispravno shvatilo s kime se Lucić ismijava (Hrvatima koji su naredili i učinili te zločine) što pokazuje da žrtvu u ovom slučaju ne treba nimalo podcjenjivati, kao što su to neki činili u polemici koja je uslijedila. To je nedvosmisleno zaključio hrvatski književnik i povjesničar književnosti Slobodan Prosperov Novak, koji je u HRT-

Lucić nije modernist, on konzumira ono što je odavno prežvakano – njegov kabaretski nastup (bez višeznačnosti smisla) u sebi nosi nakanu provokacije, rekli bismo zajebancije. Ona je sirova, u sebi ne nosi Šalamonovsku tragiku, ali imalo mozgom obdarenom čovjeku jasno je da imenuje zločinca i žrtvu. Međutim, ne može biti kabaretski duhovito sve ono što je životno tragično, a da se netko ne uvrijedi, u ovom slučaju žrtva.

ovoj emisiji "Nedeljom u dva", komentirajući reakciju hrvatskog PEN centra i Hrvatskog društva pisaca, rekao da je "žrtva uvijek u pravu". Naime, ova dva cehovska književnička udruženja uzeli su Lucića u obranu od medijskog "progona" u BiH. Iako su bošnjački "guslari" jedva dočekali da netko od Hrvata, još uz to iz reda uglednih kulturnjaka i znanstvenika, napadne Lucića, zanemarili su da je taj isti Prosperov Novak, po pisanju nekadašnjih Feralovaca, samo dva dana nakon pokolja u Ahmićima, kao predsjednik podružnice PEN-a "primio i cjelivao u ruku Tuđmana u Dubrovniku". S druge strane, novinari i pisci poput Lucića jedini su imali "muda" da tom istom Tuđmanu u lice kažu da "Hrvati u Bosni kolju muslimane".

Ono što je uslijedilo, nakon što je Udruženje iz Ahmića poslalo priopćenje, bila je masovna histerija dijela Bošnjaka koji su potpuno krivo shvatili da je osvjedočeni antifašist Lucić "ustaša" i krenuli s internetskim peticijama i javnim oglasima u kojima se traži da ga se proglasi personom non grata u BiH, a da mu u Hrvatskoj treba suditi za raspirivanje govora mržnje. Nevjerojatno! *Blente* iz redova naroda kojemu sam pripadam angažirali su pritom i priučene teoretičare književnosti koji su pokušali, konzultirajući primarnu srednjoškolsku književno-teoretsku literaturu, objasniti zašto je Lucić nemoralan i nepismen. Jedan od argumenata bio je da je takvo ismijavanje sa zločinom nezamislivo preko tragedija proživljenih u holokaustu. Međutim, histerični kritizeri nisu znali za izraelsku humorističku emisiju "Hahamishiahakamerit", koja, podsjećajući na domaću "Top listu nadrealista", itekako zna ironično posegnuti u arhivu holokausta. Iako njeni kreatori djeluju s pozicije izraelske ultraljevice, koliko je poznato, nikad nikome nije palo na pamet da ih se optuži za nacizam. Znalo se događati da ih se optuži za pretjerano korištenje cinizma i sarkazma, ali većina intelektualne javnosti smatra da ne prelaze granice dobrog ukusa.

Ono što je zatim uslijedilo, bogzna po koji put, bila je polemika ideologizirane i uvježbane mreže bosanskih medijskih komentatora od koje u pravilu ne ostaje ništa drugo nego buka i vriska te zaglušujući šum u ušima. S jedne strane tzv. lijevi, a s druge tzv. desni. Jedni brane, drugi napadaju i obrnuto. Pobjednika nema, poraženog nema, obranjenog nema, osvojenog nema, ima samo histerično balkanoidno vriskanje o ustašama, četnicima i balijama uz obostrano prebrojavanje žrtava genocida. Niti će Lucić promijeniti svoj spisateljski smjer, jer to nije uradio ni u vrijeme Tuđmana, kada mu je glava bila na panju, a niti će ahmićka žrtva doživjeti svoju katarzu i zadovoljštinu.

Žrtvoslovlje u ulozi dnevne politike

Štoviše, u ovom slučaju, opet po bogzna po koji put, žrtva postaje još veća žrtva. To ne treba čuditi jer se najzagriženiji branitelji domovinskog dostojanstva ponajviše vole služiti vlastitim žrtvama u sticanju političkih poena. Kada brane žrtvu ne čine to radi njenog dostojanstva, već koriste njenu tragediju da bi učvrstili svoju mitologiziranu, getoiziranu, ksenofobičnu i mrziteljsku političku nakanu. Žrtvoslovlje je najisplativiji izvozni i uvozni proizvod svih balkanskih naroda. Na žrtvoslovlju i nacionalnoj ugroženosti se najlakše opstaje na vlasti, a s obzirom na lako zapaljivi temperament svih Balkanaca, kao i na kulturnu razinu koju mnogi nasljeđuju iz CK SK Jugoslavije, takvu paranoidnu atmosferu nije nimalo teško proizvesti.

Budući da su Bošnjaci kroz povijest balkanskih ratnih "dejstva" nedvojbeno statistički iskusili najviše žrtava te su se najmonstruozniji genocidi dogodili upravo njima, postoji velika statistička mogućnost da je politička manipulacija s bošnjačkom žrtvom najveća. Žrtva je uvijek u pravu, Prosperov Novak tvrdi da je to kanon, no, tko uopće, uz toliku količinu manipulativnih i korumpiranih glasnogovornika političkih i povijesnih mitova želi čuti njen glas. To se jasno može vidjeti u slučaju reakcije Udruženja žrtava iz Ahmića, koju Bošnjaci nisu shvatili, kao što su i potpuno zanemarili koga to ustvari Lucić ismijava. Prije će biti da je žrtva uvijek na gubitku.

Angelina Jolie kao heroina i Predrag Lucić kao zločinac

Sjetimo se samo slučaja Angeline Jolie, glumice koju su Bošnjaci, oni među njima skloni nacionalnoj mitomaniji, proglasili heroinom, anđelom od Bosne, novom bosanskom kraljicom Melekom, a ta glumica s amaterskim shvaćanjem redateljskog posla na najgrublji mogući način ismijala se s pozicijom bošnjačkih žrtava silovanja. Štoviše, sami su Bošnjaci ismijali udruženja silovanih žena koje su glasno i s pravom protestirale da nije moguća romantična ljubavna veza žrtve i silovatelja u logoru za silovanje i da ih to vrijeđa te da snimanje treba zabraniti u BiH. I šta se na koncu desilo – film Angeline Jolie brzopleto je *aminovao* i bivši reis Cerić koji ga je nakon premijere proglasio "najvećim što se dogodilo za Bošnjake od Daytona". A u filmu imamo nakaradne golišave scene žrtve i silovatelja u logoru za silovanje.

Zašto je onda Angelina Jolie heroina, a Predrag Lucić zločinac? Zato što se u obje priče uključila politika i već rečena mitomanija. Angelina Jolie je jasno imenovala zločince i to je bilo sasvim dovoljno, bez obzira što je istinska žrtva prosvjedovala, da joj bošnjački mitomani u službi politike, na krilima hollywoodske slave, oko glavice stave krunu bosanske kraljice Meleke. Lucić, s druge strane, nije hollywoodski glumac, on je feralovski *zajebant* i nije za neke Bošnjake jasno imenovao zločinca, a ima i neke humorne pjesničke ironije pa to jednoumni pametnjakovići s naslijeđenim imaginarijem CK SK Jugoslavije nisu uspjeli dešifrirati. U svemu tome ponajviše je zabrinjavajuća razina shvaćanja čitavog slučaja kod nekih Bošnjaka, koji su pokazali da je s njima jako lako manipulirati, odnosno, izazvati ih na megdan, a da za to ne postoji opravdan razlog.

> ***Blente* iz redova naroda kojemu sam pripadam angažirali su pritom i priučene teoretičare književnosti koji su pokušali, konzultirajući primarnu srednjoškolsku književno-teoretsku literaturu, objasniti zašto je Lucić nemoralan i nepismen. Jedan od argumenata bio je da je takvo ismijavanje sa zločinom nezamislivo preko tragedija proživljenih u holokaustu. Međutim, histerični kritizeri nisu znali za izraelsku humorističku emisiju "Hahamishiahakamerit", koja, podsjećajući na domaću "Top listu nadrealista", itekako zna ironično posegnuti u arhivu holokausta.**

Žrtva ostaje žrtva, a zločinac će ponovo ići – u Ahmići

Na koncu, tko je postao, po bogzna po koji put, još veća žrtva – neka nena u Ahmićima koja u svakom slučaju dobro zna tko joj je ubio djecu, ponekad mu zna i ime, a ponekad ga vidi kako nesmetano i neprocesuirano hoda tik uz mjesto gdje je počinio zločin. Toliko znamo, a o njenoj pregolemoj boli i o onome na što se vrijeđa ne možemo znati jer većina nas nije iskusila ništa slično. Onaj tko sudi o njenoj boli – zločinac je. Onaj tko se okoristio s njenom boli u korist politike – zločinac je. Onaj koji se poslužio s njenom boli da bi ismijao zločinca – trebao bi se ispričati i dobro pripaziti naredni put, i ništa više.

Iako je žrtva u ovom slučaju imala pravo reći da se uvrijedila, ostala je na gubitku jer su joj neki Bošnjaci, svojom neprimjerenom reakcijom na Lucićevu pjesmu, oduzeli dostojanstvena mjesta i nametnuli dojam da dolazi iz zaostalog neolitika. Time se žrtva i njena bol prikazala kao nešto neandertalsko, nazadno i na koncu priglupo, iako to nije, svakako to nije. Sami Bošnjaci oduzeli su težinu zločinu u Ahmićima i to promašenim i krivim tumačenjem pozicije zločinca u Lucićevoj pjesmi te reakcijom koja je doista na razini kratkog misaonog spoja.

Međutim, ima netko tko je uvijek na dobitku, onaj treći, onaj mračni, koji u delegaciji posjećuje utakmice, domoljubne prosvjede i pjeva uglas diskutabilne tekstove s Markom Perkovićem Thompsonom. Tog trećeg kao da se zaboravlja, on je amnestiran, on ima svoju stranku, udrugu i sektu.

Zato je i lako odgonetnutni razlog njegovog urokljivog pogleda i podno njega zagonetnog osmijeha dok hoda kao visoki dužnosnik političke stranke: on ponovo pjeva svoje pjesme, veseli se i nije uvrijeđen. U diplomatskoj delegaciji okićenoj filigranskim zlatnim ustaškim nakitom, kao u selu priči, on bi ponovo ići - u Ahmići.

Vrana za vrijeme turske vladavine - han Jusufa Maškovića

Han u Vrani trebao je biti ljetnikovac ili rezidencija samog Jusufa Maškovića kada se iz Carigrada vrati u svoj rodni kraj. Zasigurno je Mašković, gradnjom monumentalnog hana, želio pokazati svom rodnom mjestu kako je od bosonogog siromašnog mladića, svojom sposobnošću i nadarenošću došao do visokog položaja, moći i bogatstva. Han, iako nezavršen, osigurao je trajni spomen njegova imena. Han Jusufa Maškovića je jedinstveni spomenik na ovim prostorima, monumentalan i skladan te ga možemo usporediti s najznačajnijim renesansnim ljetnikovcima na hrvatskoj obali.

Piše: **Anastazija Magaš Mesić**

Turci su u prvoj polovici 17. stoljeća vladali značajnim dijelom teritorija današnje Republike Hrvatske, međutim, materijalni tragovi njihova boravka su neznatni. Jedna od rijetkih znamenitosti tog doba je han Jusufa Maškovića u Vrani, najveći i najznačajniji spomenik turskog graditeljstva u našim krajevima.

Mjesto Vrana ima bogatu i burnu prošlost. Slavno razdoblje njene povijesti završilo je 1409. godine, kada je hrvatsko-ugarski kralj Ladislav Napuljski prodao Veneciji cijelu Dalmaciju u čijem sastavu je bila i Vrana. Tada je formiran Vranski distrikt, mletački državni posjed, u kojem su osim Vrane bila i mjesta Tinj, Raštane i Pakoštane. Nedugo nakon dolaska Venecije na vlast, počinju prodori Turaka sa istoka. Već sredinom 15. stoljeća česti su upadi Turaka u ove krajeve iz njihovih uporišta u Bosni, koji se intenziviraju nakon njenog pada 1463. godine. Dvadesetih godina 16. stoljeća Turci osvajaju Knin, Sinj, Ostrovicu i druge gradove te se nalaze u neposrednom susjedstvu vranskog distrikta.

Početkom 16. stoljeća vranska utvrda je u lošem stanju. Zidine su djelomično srušene, oskudica je pitke vode što je uzrokom povremenih epidemija kuge, vojna posada je malobrojna, najviše do 100 vojnika, slabo ili nikako plaćenih. Ulaganja Venecije u obnovu tvrđava u zadarskom zaleđu, poput vranske, su bila nedovoljna. Mlečani su prvenstveno trošili na ojačanje i obnovu zidina primorskih gradova koji su štitili plovni put Jadranom. Prilikom jednog upada Turaka 1538. godine, oslabljena posada vranske utvrde se povukla omogućivši Osmanlijama da osvoje Vranu bez borbe. Te godine počinje period turske vladavine Vranom i okolicom koji, s manjim prekidima, traje do 1683. godine kada je turska vojska poražena u bitci kod Beča.

Za vrijeme turske vladavine Vrana je pripadala kliškom, potom krčkom ili ličkom sandžaku (turskoj pokrajini). Zajedno s petnaestak sela i zaselaka tvorila je malu upravnu jedinicu – Vransku nahiju – koja je obuhvaćala područje od Nadina do Banjevaca. Turci su bili svjesni strateške važ-

nosti položaja Vrane, te su je intenzivno obnavljali i ojačavali pretvorivši je u moćnu utvrdu. Istovremeno su podno gradine organizirali selo – varoš. Period turske vladavine je, u gospodarskom smislu, period napretka. Gradnjom sustava kanala za navodnjavanje pretvorili su vransko polje u plodnu dolinu gdje se uzgajaju razne poljoprivredne kulture. Ondašnji kroničari Vranu nazivaju "vrtom ličkog sandžaka". Sredinom 17. stoljeća u Vrani je bilo oko 500 kuća, više džamija, mekteb – škola za muslimansku vjersku obuku, javna kupatila, vodovod i vodoskoci.

Najistaknutiji gospodar Vrane – *zaim* – bio je Halilbeg. Gospodario je Vranom u prvoj polovici 17. stoljeća, a bio je postavljen i za krčkog ili ličkog sandžakbega. Vranom je gospodario i njegov sin – Durakbeg. Ipak, najznačajnija i najuspješnija ličnost porijeklom iz Vrane tog vremena je Jusuf Mašković.

Jusuf Mašković - vrhovni zapovjednik turske vojske

O njegovu životu su ispričane brojne legende iako je vjerodostojnih podataka malo. Prema mletačkim izvorima rođen je 1604. godine u Vrani ili okolici, u obitelji koja možda potječe iz Pakoštana. Porijeklom siromah, bio je konjušar kod bega Bećiragića u Nadinu gdje je naučio turski jezik i pismo. S gospodarom je putovao u Sarajevo i tamo stekao poznanstva koja su ga odvela do Carigrada. Bio je u sviti Mustafage Armena nakon čijeg pogubljenja je stupio u službu turskog dvora – Porte. Legenda kaže da je Jusuf Mašković bio vrtlar na dvoru kada je upoznao i sprijateljio se sa, tada zatočenim, budućim sultanom Ibrahimom I. Činjenica je da nakon stupanja na vlast Ibrahima I. strelovito napreduje - 1643. godine postao je *silahdar* – čuvar oružja na sultanovom dvoru, potom drugi vezir i carski savjetnik. 1644. godine imenovan je *kapudan pašom* – vrhovnim zapovjednikom mornarice, a potom i *serdarom* – maršalom, vrhovnim zapovjednikom turske vojske. Početkom Kandijskog rata predvodio je tursko vojno osvajanje Krete, gdje se, kako mletački kroničari pišu, iskazao viteštvom i humanošću tijekom opsade i nakon predaje glavnog grada Kaneje. Da li stoga, ili zbog nedostatnog ratnog plijena, nedugo nakon povratka u Carigrad, zadavljen je 30. siječnja 1646. godine na turskom dvoru po nalogu sultana Ibrahima I.

Iako se uzdigao do visokog položaja, Mašković nije zaboravio rodni kraj. Na vrhuncu moći, 1644. godine pozvao je u Carigrad Durakbega da podnese izvješće o stanju u Krajini, ali i da mu povjeri nadzor nad gradnjom hana u Vrani. Za izvršenje tog zadatka dao mu je 16.000 reala, a naknadno je poslao još 6.000. Odluka o gradnji hana nije bila samo dobročinstvo prema rodnom kraju već i želja za povratkom jer han je trebao biti i rezidencija samog Maškovića kada se vrati iz Carigrada.

Nakon povratka Durakbeg je organizirao veliko gradilište u Vrani na kojem je dnevno bilo angažirano 500 radnika. Tako živa aktivnost uznemirila je Mlečane koji su poslali građevinskog stručnjaka Albertija da noću obiđe gradilište. Nakon obilaska Alberti je nacrtao temelje i izvijestio da se ne radi o utvrdi već o gostinjcu, građevini predviđenoj za smještaj velikog broja putnika. Nažalost, smrću Maškovića gradnja hana je zaustavljena i han nikad nije bio završen prema izvornom projektu.

Tih godina događaji se nisu odvijali povoljno za tursku stranu. 1647. godine mletačka vojska, pod vodstvom generalnog providura Leonarda Foscola, kreće u veliku ofenzivu i osvaja područja pod turskom vlašću. Osvojio je i Vranu te je, iz predostrožnosti, temeljito razrušio. Uništio je i sustav kanala za navodnjavanje zemljišta te je ubrzo plodna vranska dolina postala močvarom.

Nakon završetka Kandijskog rata i potpisanog mira 1669. godine, Venecija je vratila Turcima Vranu pa je tu boravio i sandžakbeg Muhamedbeg Duraković i brat mu Hasanbeg. Međutim, vranska utvrda, koju je Foscolo dijelom razrušio, bila je stoga u lošem stanju koje je omogućilo česte upade i pljačke kotarana, mletačkih podanika. Zabilježen je upad 1676. godine kada su kotarani zapalili Vranu i opljačkali 20 kuća.

Nakon poraza u bitci kod Beča 1683. godine Turci se definitivno povlače iz ovog kraja. Venecija je vraćene posjede darivala ratnim veteranima. Tako je 1756. godine vranski posjed, kao i titulu grofova vranskih ("conte di Vrana"), dodijelila obitelji Frane Borellija iz Bergama.

U središtu se nalazi paviljon pod kojim je, sudeći po djelomično sačuvanom kamenom kanalu za vodu, trebao biti vodoskok - šedrvan. Paviljon, sa tri strane rastvoren islamskim lukovima, je arhitektonski najatraktivniji dio cijelog kompleksa. Nikad nije dovršen pa ne znamo da li je bila predviđena gradnja gornje etaže u kojoj je mogla biti smještena mala bogomolja - mesdžid, kako je to bio običaj u turskim hanovima.

Maškovića han

Han (khan - arapski kuća), je svratište i prenoćište, svojevrsni motel islamskog svijeta, mjesto gdje su putnici i njihovi konji mogli prenoćiti, snabdjeti se hranom kao i obavljati muslimanske vjerske obrede. Stoga su u hanu bile spavaonice, blagovaonica, štale, mala bogomolja, riznica, dućan, a ponekad i kupatilo. Obzirom na namjenu, hanovi, kao i slična ustanova u islamskom svijetu – *karavansaraji*, imaju ustaljeno prostorno rješenje koje, uz sve potrebne sadržaje, osigurava sigurnost svima koji borave u njemu. Hanovi su zadužbine velikih ljudi i simboli njihove moći, pokazatelji socijalnog i političkog statusa kao i financijske snage graditelja. Han u Vrani trebao je biti ljetnikovac ili rezidencija samog Jusufa Maškovića kada se iz Carigrada vrati u svoj rodni kraj. Zasigurno je Mašković, gradnjom monumentalnog hana, želio pokazati svom rodnom mjestu kako je od bosonogog siromašnog mladića svojom sposobnošću i nadarenošću došao do visokog položaja, moći i bogatstva. Han, iako nezavršen, osigurao je trajni spomen njegova imena.

Maškovića han smješten je na padini svega pedesetak metara južno od srednjovjekovne vranske gradine. Njegov položaj vjerojatno je predodredila i dostupnost vode, tog izrazito bitnog elementa za islamski svijet. Voda je prirodnim padom tekla iz obližnjeg izvora Pećine do sjevernog ugla hana, odakle je unutar građevine razvedena sustavom kamenih kanala.

Han izgleda kao utvrda, vanjski zidovi su gotovo bez otvora, visine do 7 metara. Ziđe hana građeno je od velikih, fino klesanih kamenih blokova koji završavaju istaknutim vijencem jednostavne profilacije. Ta reprezentativna građevina pravokutnog tlocrta, dimenzija 50x62m, zauzima površinu od preko 3000m^2. Duže stranice kompleksa pružaju se niz padinu. Kraća, sjeveroistočna strana prati glavni mjesni put dok je jugozapadna strana, smještena na preko 4 metra nižoj razini od sjeveroistočne, ojačana snažnim, podupirućim kontraforima na vanjskom licu. Ulaz je smješten u sredini sjeveroistočne strane. U han se ulazi kroz vrata u prizemlju kule koja na katu ima dva obrambena otvora poviše ulaza, tvz. *mašikule*, a jedan takav se nalazi i s unutrašnje strane. S jugoistočne strane na kulu se nastavlja jednokatna stambena zgrada, naknadno dograđena.

Unutrašnji prostor hana podijeljen je na dva dijela zidom građenim na isti način kao što su građeni vanjski zidovi. U središtu se nalazi paviljon pod kojim je, sudeći po djelomično sačuvanom kamenom kanalu za vodu, trebao biti vodoskok - *šedrvan*. Paviljon, sa tri strane rastvoren islamskim lukovima, je arhitektonski najatraktivniji dio cijelog kompleksa. Nikad nije dovršen pa ne znamo da li je bila predviđena gradnja gornje etaže u kojoj je mogla biti smještena mala bogomolja - *mesdžid*, kako je to bio običaj u turskim hanovima. Naime nije identificiran prostor bogomolje, sadržaja koji je u ovakvom kompleksu bio obavezan.

Duž dvorišne sjeveroistočne strane nalaze se već opisana kula i stambena zgrada. Ulazni vestibul, prizemlje i kat stambene građevine kao i kat kule presvođeni su bačvastim ili križnim svodovima. Sa sjeverne strane kule vjerojatno se nalazio prostor za hranjenje i smještaj konja. Stambena zgrada nije dio izvornog projekta, no činjenica da je presvođena, kao i oblik otvora, ipak upućuje na gradnju u vrijeme turske vladavine nakon 1670. godine.

Veći, sjeveroistočni dio hana, ima središnje prostrano dvorište. Uzduž jugoistočnog zida nalazi se niz pravokutnih soba za smještaj putnika površine oko 15m^2. Svaka soba ima kamin i dva zidna ormara, a prema dvorištu vrata i dva, skladno postavljena, prozora. Izvorno je bilo 8 konaka, svaki je imao prizemlje i, možda, drvenu galeriju za spavanje. Sudeći po ostacima šiljatih lukova u gornjim dijelovima zidova, bilo je predviđeno natkrivanje svodovima ili malim kupolama. U izvornom projektu je ispred konaka bio predviđen duboki trijem, obavezni element hana što se može zaključiti prema nedavno pronađenim ostacima njegovog temeljnog zida, koji teče paralelno s dvorišnim zidom konaka na udaljenosti od 7 metara.

Na sjeverozapadnoj strani većeg dvorišta nalaze se ostaci dviju zgrada koje su prema dvorištu zatvorene punim zidom poput obodnih zidova sklopa. Zgrada u sjevernom uglu je viša, nema otvora prema dvorištu

Legenda kaže da je Jusuf Mašković bio vrtlar na dvoru kada je upoznao i sprijateljio se sa, tada zatočenim, budućim sultanom Ibrahimom I. Činjenica je da nakon stupanja na vlast Ibrahima I. strelovito napreduje - 1643. godine postao je silahdar – čuvar oružja na sultanovom dvoru, potom drugi vezir i carski savjetnik. 1644. godine imenovan je kapudan pašom – vrhovnim zapovjednikom mornarice, a potom i serdarom – maršalom, vrhovnim zapovjednikom turske vojske.

osim vrata u prizemlju. Unutar zgrade vidljivo je da je u imala međukatnu konstrukciju a prema tragovima na zidovima moglo bi se zaključiti da je bila nadsvođena kupolom, kako to bilježi grafika iz 17. stoljeća. Na katu građevine vidljivi su ostaci kamina, puškarnice i nekoliko zazidanih prozora. U prizemlju je povezana vratima, možda naknadno otvorenim, s susjednom građevinom.

Niža građevina je bila kupatilo – *hamam*. Tursko kupatilo razvilo se iz bizantskog, odnosno rimskog kupatila koje se temelji na podnom grijanju (*hipokaust*). Osnovni elementi su voda i vatra. Jednostavni, mali hamami, poput ovog u Maškovića hanu, funkcionirali su na sljedeći način: vatra je gorila u peći – *ćulhanu*, a para je prolazeći kroz sustav kanala u zidu grijala dijelove kupatila. Peć je grijala i rezevoar za vodu – *haznu*, odakle je glinenim cijevima odvođena topla voda u prostor za kupanje – *halvat*. Ispred halvata se nalazio prostor za svlačenje – *kapaluk*. U većim hamamima, što nažalost nije slučaj u vranskom hamamu, prostor za svlačenje je najveća i najraskošnija prostorija u hamamu u čijem središtu se nalazio vodoskok – *šedrvan*. Hamami su bili nadsvođeni i nisu imali otvore osim ulaznih vrata pa je svjetlo prodiralo u građevinu kroz niz malenih, okruglih otvora u svodu ili kupoli. Vranski hamam također nema otvora, a sačuvani su dijelom i tragovi svoda. Jugozapadni zid, na kome se nalazi ulaz, je naknadno izgrađen a s njegove unutrašnje strane nalaze se dva izvorna pilona o koje su se oslanjali svodovi. Ustanovljeni su bazeni u prostoru za kupanje – halvatu i sustav kanala kojima je odvođena para. U blizini su pronađene keramičke cijevi kojima je tekla voda. Istraživanja hamama još traju, tek po njihovu završetku moći će se u potpunosti rekonstruirati njegov izvorni izgled.

Rijetki hanovi su imali hamame. Moglo bi se reći da je ovaj hamam potvrda Maškovićeve želje da vranski han bude njegova rezidencija, dom gdje će imati svu potrebnu udobnost.

Manje, jugozapadno dvorište je

Turci su bili svjesni strateške važnosti položaja Vrane, te su je intenzivno obnavljali i ojačavali pretvorivši je u moćnu utvrdu. Istovremeno su podno gradine organizirali selo – varoš. Period turske vladavine je, u gospodarskom smislu, period napretka. Gradnjom sustava kanala za navodnjavanje pretvorili su vransko polje u plodnu dolinu gdje se uzgajaju razne poljoprivredne kulture. Ondašnji kroničari Vranu nazivaju "vrtom ličkog sandžaka".

uglavnom neizgrađeno, ostali su sačuvani samo vanjski zidovi i jedna naknadno sagrađena građevina. Na sjeverozapadnom zidu sačuvana su dva od četiri velika prozora sa lukovičastim, tipično islamskim, završetkom. Tu je bio predviđen najreprezentativniji dio hana, sasvim sigurno za smještaj samog Maškovića. Na ostalim obodnim zidovima tog dvorišta sačuvan je niz niša - *kamina*. Raspoređeni su u pravilnom ritmu i izmjenjuju se sa uskim otvorima puškarnica. Najbolje su sačuvani na sjeveroistočnom zidu dok su na ostala dva zida sačuvani samo donji dijelovi. Veličina kamina kao i niz obrambenih otvora upućuju da je taj prostor bio predviđen za smještaj značajnih gostiju, zacijelo svite i prijatelja samog Maškovića.

U sjevernom uglu dvorišta prigrađena je u post turskom periodu jednokatna zgrada pravokutnog tlocrta građena od nepravilno slaganog priklesanog kamena. Unutar građevine nije sačuvana međukatna drvena konstrukcija kao ni dvostrešni krov. Na užoj, vanjskoj fasadi su sekundarno uzidana dva kamena okvira vrata sa sedlastim lukom. Spomenuti kameni okviri su dio izvornog građevinskog materijala dopremljenog na gradilište, ali nikad uzidanog na previđeno mjesto. Veće količine tog materijala nalaze se u ovom, manjem dvorištu, a nedavnim preslagivanjem utvrđeni su brojni segmenti lukova što samo potvrđuje veličanstvenost neostvarenog projekta.

Han Jusufa Maškovića je jedinstveni spomenik na ovim prostorima, monumentalan i skladan te ga možemo usporediti s najznačajnijim renesansnim ljetnikovcima na našoj obali. Istraživanja ovog značajnog spomenika su u tijeku kao i izrada cjelovitog projekta obnove kojim se predviđa revitalizacija afirmacijom izvorne funkcije – prenoćišta sa popratnim sadržajima.

Autorica teksta je Pročelnica Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture Konzervatorskog odjela Zadar

Sutorina u Boki Kotorskoj neotuđivi je dio teritorije Bosne i Hercegovine

Đuro Pucar-Stari nije ništa dao Crnoj Gori, jer je politička općina Primorje (s katastarskim općinama Krušević a i Sutorina) još od 12. prosinca (decembra) 1936. godine bila u sastavu sreske ispostave Herceg Novi bokokotorskog sreza. On je, pozivom na odluku Predsjedništva AVNOJ-a, samo mogao da zatraži njeno vraćanje matici zemlji, ali, kao što će se vidjeti, to nije učinio. To znači da ne bi morala biti daleko od istine i priča prema kojoj je Blažo Jovanović od Đure Pucara-Starog zatražio da ne potеže pitanje povrata područja Sutorine matici zemlji i da se je on s tim saglasio. Posljedica po Bosnu i Hercegovinu bila je ista kao i da ju je poklonio... Vrlo je znakovito da Državna komisija za granice nije navela na koji način je područje Sutorine postalo sastavni dio Crne Gore. Kao da se radi o piljarnici, a ne o državi.

Piše: **Jusuf Mulić**

Prevlast Bosne nad Bokom Kotorskom od 1382. i njena sudbina do 1918.

Radi stjecanja boljeg uvida u ono što se u bosanskom dijelu Boke Kotorske dešavalo od 1377. do 1918. godine bit će potrebni nešto podrobniji podaci o današnjim gradovima i lukama Kotor, Herceg Novi i Risan, te selu luci i solani Sutorina.

Kralj Tvrtko Kotromanić došao je 1382. godine u posjed dijela Boke Kotorske u oblasti Travunija, od granice župe *Konavle* u području Sutorine do granice župe, s granicom kod sela Strp i Kamenari. Tako je nastao bosanski dio Boke Kotorske. Darovnicom ugarske kraljice Elizabete, od 1382. godine, Tvrtko je u posjed dobio i Kotor. Tu su, pored luke, bile uspostavljene carinarnica i trg soli/slanica, na kojima su ubirani značajni prihodi u proračun Bosne. Nakon njegove smrti 1392. godine Kotor se osamostalio, ali je feudalnom gospodaru Hercegovine, velikom vojvodi rusaga/države bosanskog Sandalju Hraniću, priznato pravo da na kotorskoj carinarnici i trgu soli/slanici ubire carine. To pravo: Kotor se je Sandalju odrekao 1420 godine, da bi 1423. godine ušao u sastav Mletačke Albanije. Gospodarima feudalne oblasti Hercegovina, priznato je pravo na godišnje obeštećenje u visini izgubljenih prihoda. Tako je ostalo do kraja bosanske samostojnosti.

Krajem maja 1382. godine, Tvrtko je uz morsku obalu počeo graditi tvrđavu, koju je završio prije 15. septembra iste godine. Tvrđavi je dao ime *Sveti Stefan* (kasniji nazivi Donja tvrđava i Forte Mare), što je bilo njegovo krsno ime, jer je bio katolik. Ispod tvrđave je sagradio luku i privremeno otvorio trg soli/*slanicu*. Zbog nepovoljne konfiguracije terena, samo je pristanište za putničke brodove bilo pod Donjom tvrđavom[1], a luku sa svim sadržajima, sagradio je u dnu Topaljskog zaliva u susjednoj Sutorini[2], na ušću rijeke Sutorine. Na ovo i danas podsjećaju lokaliteti *Brodište* i *Konopište*[3]. U luku Sutorina, prve brodove natovarene solju primio je osobno Tvrtko[4]. Nakon smrti kralja Tvrtka I Kotromanića u martu 1391. godine, upravu nad Novim preuzeo je veliki vojvoda Sandalj Hranić Kosača i njime gospodario do svoje smrti 15. marta 1435. godine. Međutim, o ovom periodu u pisanim spomenicima nema dosta podataka. Zna se

samo da je oko 1396. godine obnovio slanicu i sol prodavao u Novom i Sutorini. U tu svrhu sagradio je *kuću pod gradom* (skladište)[5]. Dubrovčani su se 1397. godine žalili Sandalju i bosanskoj kraljici Jeleni Grubi, pa je prodaja soli u Novom i Sutorini nakon nekog vremena ukinuta.[6]

U vrijeme Sandaljeve uprave, naselje koje se stvorilo iznad Donje tvrđave još 1411. godine bilo je selo koje je nosilo naziv *Sv. Stjepana* (villa Sancti Stefani).[7]

Ugovorom od 24. juna 1419., Sandalj Hranić Kosača Dubrovačkoj Republici je prodao svoj dio Konavala, a ugovorom od 31. decembra 1426. godine i Radoslav Pavlović svoj dio. Tada je uspostavljena granica između Dubrovačke Republike i Osmanskog carstva koja je današnja granica Republike Hrvatske dijelom s Bosnom i Hercegovinom, a dijelom s Republikom Crnom Gorom.

Nakon Sandaljeve smrti, upravu nad Novim preuzeo je njegov bratić, novi gospodar feudalne oblasti Hercegovina, veliki vojvoda rusaga bosanskog Stipan Vukčić. Za period u kojemu je on upravljao Novim može se slobodno reći da je bilo njegovo *zlatno doba*. Nakon toga, naselje je izmijenilo naziv u Novi, ali se iz dostupnih pisanih spomenika i literature nije moglo utvrditi kada se to pobliže desilo.[8] Međutim, osnovano je pretpostaviti da je to bilo nakon izgradnje Gornje tvrđave/Gornji Grad i naselja koje je ispod nje izgrađeno. U historiografskoj literaturi o Novom, nigdje nije naveden podatak kada je tvrđava podignuta, ali je to moralo u vrijeme Stipanove uprave. Do toga zaključka dolazi se jednostavno na osnovu činjenice da se 2. januara 1482. godine u nju smjestilo 200 ugarskih vojnika i da su je 29. januara

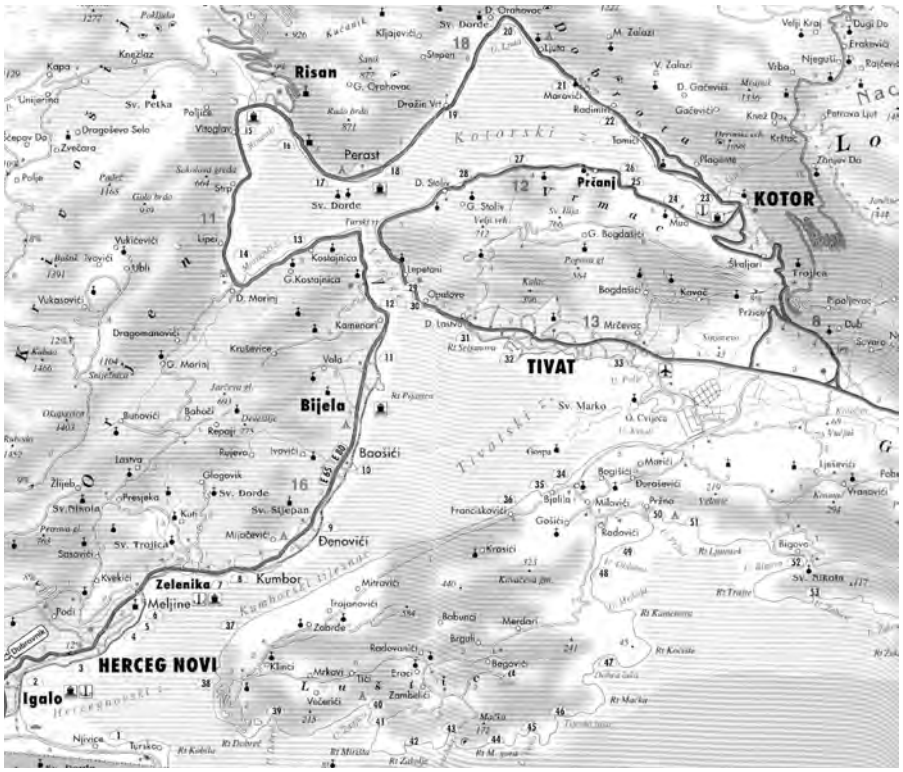

Karta Boke Kotorske

te godine predali Osmanlijama.

Osim građevinskih zahvata i modernizacije oblasne administracije, Stipan je svim silama nastojao da od Novog napraviti najveće privredno središte Hercegovine, jer su za to postojali svi potrebni uslovi. On je prvo obnovio za vrijeme Sandaljeve uprave zapuštenu sutorinsku luku, u čijoj blizini je sagradio brojna skladišta za izvozno uvozne robe i posebna skladišta za sol, zatim ogradu carinarnice i čitav niz drugih pomoćnih zgrada. Na ovo podsjeća današnji lokalitet u Sutorini koji nosi naziv *Magazini*[9], pa je ona ubrzo postala glavna utovarno-istovarna luka Hercegovine za robe koje su izvožene iz Bosne u Dubrovmik i druge zemlje s druge strane Jadranskog mora (olovo, vosak, živa stoka, meso, sir i dr.)[10] i uvoženih u Bosnu (sol, tkanine, odjeća, nakit, biber, oružje, staklo i dr.), a zatim je obnovio proizvodnju soli u solanama na potezu od Njivica preko Igala do Sutorine i slanicu, za čije potrebe je iz raznih zemalja dovozio sol i prodavao je mimo postojećih ugovora.

Naziv Novi trg je dobio nakon što je veliki vojvoda Stipan Vukčić 1448. stekao titulu hercega, u historiografiji nedostaje odgovor na pitanje kada se to pobliže desilo i kada se Novi prvi put spominje pod nazivom Herceg Novi. Ovome pitanju posebnu pažnju posvetio je Tomo K. Popović. Nakon opsežnih traganja, on je pronašao jednu ispravu iz 1797. godine u kojoj se Novi prvi put spominje pod nazivom Herceg Novi.[11]

---

1 Brodovi koji su prevozili putnike, poštu, potrepštine za snabdijevanje grada i razne poruke, kada su vremenski uslovi dozvoljavali pristajali su ispod same tvrđave, gdje su se iskrcavali putnici, pošta i roba, a zatim barkama prebacivali do pristaništa na obali.

2 Ovim pitanjem bavio se Ilija Pušić, koji je došao do nepobitnog zaključka da je pristanište za putničke brodove bilo ispod tvrđave, a istovarom-utovarom luka na ušću Rijeke Sutorine u Sutorini (Pušić, I.: *Hercegnovska luka i pristanište u srednjem vijeku*, 31 (*HERCEGNOVSKALUKA*).

3 Pušić, I.: *HERCEGNOVSKALUKA*, 30.

4 Đonović, B.N.: *Sutorina und die Römisache funde*, 6.; Pušić, I.: *Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj*, 14.

5 Popović, K. T.: *Herceg Novi, Istorijske bilješke*, Knjiga prva 1382-1797, 15 (*HERCEGNOVI*).

6 Popović, K. T.: *HERCEGNOVI*, 14-15.

7 HDAD, *LAMDEFOR 2*, 94.

8 Varoš Novi je pod nazivom *Herceg Novi* prvi put spomenuta 1726. godine (Šerović, D.P.:*Nekoliko riječi i imenu varoši Hercegnovoga,* 369).

9 Pušić, I.: *HERCEGNOVSKALUKA*, 30.

10 Kostić, R. J., Miladinović, M.: *Trgovački centri i putovi po srpskim zemljama u srednjem veku i u tursko vreme, geografsko-istoriska studija,* 22-24; Poparić, B.: *Hercezi Svetoga Save /5o godina povijesti hercegovačke/*, 4 .

11 Popović, K.T.: *HERCEGNOVI*, 14-15.

Stipan Vukčić Novi je uredio kao administrativno-upravno i snažno privredno središte Hercegovine. U prvoj polovici maja, Stipan je otišao u posjetu u Dubrovnik, ali se na povratku u Novi teško razbolio. Odmah je u Dubrovnik upućeno izaslanstvo s molbom da Dubrovčani u Novi upute svoga liječnika. Njihovom traženju nije se moglo udovoljiti, jer je u Dubrovniku harala kuga.

Stipan je u dvoru u Novom 21. maja 1466. godine sastavio svoju oporuku[12], a tome činu bili su prisutni njegovi kućani (ukućani), komornik (blagajnik), vitez i novski knez Pribislav Vukotić, diplomatski savjetnik i poslanik gost Crkve bosanske Radin Butković, te mileševski mitropolit David, koji je oporuku i napisao. Umro je sutradan po sastavljanju oporuke, odnosno 22. maja 1466. godine, ali mu se ne zna za grob.[13] Tako je zauvijek oči zatvorio i ovaj veliki sin Hercegovine.[14]

Stipana je nalijedio mlađi sin Vladimir, s titulom hercega. Novi se, zajedno s jednim užim područjem oko njega, zadržao u Vladimirovoj vlasti. On je sultanu Mehmedu II. Osvajaču nastavio uredno plaćati harač, koji je nametnut njegovom ocu 1464. godine, kada je ponovo postao osmanski štićenik. To je značilo da je ostatak Vlatkove zemlje pod zaštitom sultana. Osmanlije su, zahvaljujući i prijateljstvu Vlatkovog brata Ahmed-paše Hercegovića s osmanskim sultanom, obavezu njegovog zaštitnika poštovali, unatoč činjenici da su Gornju tvrđavu u Novom, vjerovatno na nagovor Dubrovčana, koji su na svojoj granici više voljeli imati njega nego Osmanlije, od 1467. godine držali Ugri. Zbog sve čvršćeg povezivanja Vlatka s Ugrima, Osmanlije su očito procijenili da i s njim stvar treba privesti kraju. Završni udar Osmanlija protiv Novog otpočeo je, vjerovatno, prvih dana mjeseca novembra 148l. godine, a okončan je predajom hercega Vlatka i Donje tvrđave u Novom 13. decembra 1481. godine i Gornje tvrđave do kraja januara 1482. godine, kada je došao u posjed Osmanlija.

Osmansko zaposjedanje Novog završeno je bez ispaljenog metka, ulaskom osmanske vojske u *Donju tvrđavu* 14. decembra 1481. i u *Gornju tvrđavu* 29. januara 1482. godine. Tako je nestao i posljednji slobodni dio bivšeg Bosanskog kraljevstva, a dio Boke Kotorske od Sutorine do Risna, za Bosnu trajno izgubljen.

Novi je svim zemljama iz osmanskog okruženja predstavljao posebno zanimljivu stratešku tačku na južnom Jadranu, jer je zatvarao ulaz u Bokokotorski zaljev, a iz njegove neposredne blizine mogao se kontrolirati značajan dio Jadranskog mora prema Italiji. Zbog toga su, nakon poraza flote Svete Lige kod Lepanta 1527. godine, svoju flotu prebacili u vode oko Novog i zauzela ga, zajedno s okolinom, 12. jula 1538. godine.[15] Osmanlije su ponovo zauzeli Novi 27. avgusta 1539. godine. Mlečani su 1572. godine ponovo pokušali da zauzmu Novi, ali u tome nisu uspjeli. Nakon toga, preko stotinu godina nije bilo mletačkih pokušaja da zauzmu Novi i okolinu. Mlečani su počeli s napadima na bosanski dio Boke Kotorske od granice kod sela Strp i Kamenari 1684. godine i, redom, zauzimali mjesto po mjesto i približili se Novom. Uz pomoć savezničkog brodovlja, Crnogoraca i Kotorana, vlaških plemena i Peraštana, zauzeli su Novi i Sutorinu 22. septembra 1687. godine, te tako kod sela Carine izbili na dubrovačku granicu.

U Mletačko-osmanskom ratu (1645.-1699.) godine, u historiografiji poznatom kao *Morejski rat*[16], Mlečani su, potpomognuti Peraštanima i okolnim vlaškim plemenima Nikšići i Riđani, postupno od 1684. do 1687. godine zaposjeli čitav bosanski dio Boke Kotorske i kod rta Oštro na poluotoku Prevlaka, te sela Carine, izbili na dubrovačku granicu. Izbijanje Mlečana na dubrovčansku granicu, crtom Carine-Sutorina-Prevlaka, nije odgovaralo Dubrovačkoj republici, pa je svim silama nastojala da se takvo stanje izmijeni. Diplomatskim kanalima, uspjela je pridobiti Carevinu Austriju i Osmansko carstvo da usklade svoje interese protiv Mletačke republike u vlastitu korist. Na pregovorima u Srijemskim Karlovcima, Porta je uslovila potpisivanje ugovora o miru s Mletačkom republikom samo ukoliko granična crta između Dubrovačke republike i Osmanskog carstva u Hercegnovskom zaljevu, upostavljena 1426. godine,

[12] Pucić, M.: *SPOMENICI SRPSKI I*, 138.

[13] Truhelka, Ć.: *Još o testamentu gosta Radina*.

[14] Srpski su historičari Stipana Vukčića Kosaču proglasili pravoslavcem.. Tako Dragoljub Dragojlović kaže sljedeće: *On je* (carigradski patrijarh Genadije II Skolaris/Gennadios Scholarios o.p.) *priveo pravoslavlju i hercega Stjepana Kosaču* (*Krstjani i jeretička crkva bosanska, u knjizi Bogumilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*, 136-137). Dragojlović je ostao dužan da kaže kada i gdje se to desilo. Vezano za Stipanovu smrt, Vladimir Ćorović je zabilježio slijedeće: *Herceg je na samrtnom odru okupio oko sebe predstavnike dve glavne veroispovesti* (vjerovatno je mislio na gosta Radina Butkovića, odnosno Crkvu bosansku i mileševskog (raškog) mitropolita Davida odnosno Pravoslavnu crkvu, jer je, zacijelo, Katoličku crkvu smatrao sporednom, o.p.), u sklopu *svoje države ali je sam umro kao pravoslavac* (*Historija Bosne 1*, 585). I ove su podvale imale jasan cilj: ako je Stipan pravoslavac, onda je i Srbin, a ako je on Srbin onda je i feudalna oblast Hercegovina srpska zemlja. Obojica historičara vrlo dobro su znala da Stipan Vukčić Kosača nikada nije bio pravoslavac i da je umro kao dosljedni pripadnik Crkve bosanske. Međutim, ovakve podvale su sastavni dio srpske historiografije.

[15] Flota Svete lige, stigla je pod Novi 23. oktobra 1538. godine (Tadić, J.: *Španija i Dubrovnik u XVI veku,* 50-52 /*ŠPANIJA DUBROVNIK*/). Grad su branile posade dviju tvrđava i ostale pomoćne jedinice u sastavu od 1.700 vojnika i njihovih starješina (Litričin, J.: *Dubrovnik u ratu Sv. lige 1538-154o*. /*DUBSVETALIGA*/, rukopis magistarskog rada, 63 (na koji se pozvala Jasmina Đorđević u radu *DRAČEVICA RIĐANI*, 14), stiglo je 300 vojnika kojima je zapovijedao sandžak-beg Bali-beg Jahja-pašić (Božić, I..: *Dubrovnik i turska u XIV i XV veku*, 194). Ovdje je Ivan Božić pogriješio, jer je u to vrijeme (1537.-1541.) sandžak-beg Hercegovačkog sandžaka bio Bali-beg Malkoč (Popović, T.: *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*). Napadi na Novi otpočeli su 27. oktobra i u nemogućnosti da odole toj sili, posada se istog dana predala (Stanojević, G.: *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, 57) ili 28. oktobra (Tadić, J.: *ŠPANIJA DUBROVNIK, 52*.) Tom prilikom pao je i Risan. Osmanlije su Novi i Risan povratili 7. augusta 1539. godine *(Litričin, J.: DUBROVNIK SVETALIGA*, 85, na koji se pozvala Jasmina Đorđević u radu *DRAČEVICA RIĐANI*, 14).

[16] *Moreja* je srednjovjekovni naziv za pokrajinu *Elidu*, a poslije i za čitav poluotok Peloponez u Grčkoj, između Jonskog i Egejskog mora. Naziv Moreja zadržao se do XIX stoljeća, kada je zamijenjen sa Peloponez.

ostane neprekinuta. Budući da se s tim zahtjevom saglasila i Carevina Austrija, mletački su pregovarači taj uslov morali prihvatiti,[17] pa je 26. januara 1699. godine u Beogradu potpisan ugovor o miru između Mletačke Republike i Osmanskog carstva. U članu IX ugovora o miru, utvrđeno je slijedeće[18]:

Teritorija i distrikt dubrovačke države nastavljat će se na teritoriju i distrtikt Visokog carstva, odstranjujući svaku zapreku koja sprječava nastavak i općenje zemalja spomenutog gospodstva sa zemljama Carstva.[19]

Takvo postignuto rješenje značilo je da se Mlečani moraju povući s dubrovačke granice u Bokokotorskom zaljevu[20] i uspostaviti novu granicu s Osmanskim carstvom, ali da će ona biti putem zajedničkih komisija naknadno utvrđena. Razgraničenje se oteglo do 1701. godine. Tada je utvrđeno da tzv. *koridor Sutorina* obuhvaća sela Sjenici (Cjenici i Čenići), Lučići, Malta, Njivice, Privor (danas Prijevor), Stjepuševići (danas Ščepuševići), Špulje i Žvinje. Ovako utvrđena granica između Mletačke republike i Osmanskog carstva, ostala je sve do kraja osmanske vladavine, odnosno austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Poslije propasti Mletačke republike, njen dio Boke Kotorske mijenjao je gospodare. Prvo ga je zasposjela Austrija, kojoj je odredbama *Mira u Kampoformiju* (Italija), održanog 1797. godine, potvrđeno joj je pravo stečevine na osvojenu teritoriju. Od pripadajućeg dijela Boke, Carevina Austrija je obrazovala okrug s četiri kotara: Kotorom, Risnom, Budvom i Novim, te ga priključila Pokrajini (Kraljevini) Dalmacija, sa sjedištem u Zadru.

Odredbama *Požunskog mira*, koji je držan 1805. godine u gradu Požunu (danas Bratislava u Republici Slovačkoj), Austrija je Boku Kotorsku ustupila Francuskoj. Rusi su zauzeli Boku 1806. i u njoj ostali do 1807. godine, kada je ponovo došla u posjed Francuske, u čijoj vlasti je od 1806. godine bila Dubrovačka Republika. Poslije Napoleonovog poraza u bici kod Lajpciga (njem. Leipzig) 1813. godine, Boku su od Francuske preoteli Crnogorci. Odmah nakon toga u selu Dobrota je 10. oktobra 1813. godine, održana Velika narodna skupština Crnogoraca i Bokelja, na kojoj su obje strane položile zakletvu *da će ove dvije pogranične zemlje jedna drugoj biti vjerne i svagda i u svakom slučaju i događaju ostati ujedno sastavljene*. Ustanovljena je zajednička crnogorsko-bokeljska vlada, tzv. *Centralna komisija*, sa sjedištem u Dobroti, a zatim u Kotoru.

Pod pritiskom velikih sila, Crnogorci su, na zahtjev Rusije, Boku Kotorsku napustili 14. jula 1814. godine, koju je zaposjela Austrija. Na završnoj sjednici Bečkog kongresa, na kojim su sudjelovale sve sile koje su bile upletene u ratove vezane za francusku revoluciju i u tzv. napoleonskim ratovima, održanoj 9. juna 1815. godine, donesene su odluke o novom preuređenju Evrope. Austriji je priznato pravo na Pokrajinu (Kraljevinu) Dalmaciju, u čijem sastavu je bila čitava Boka Kotorska, kao okrug sa četiri sreza: Kotorom, Budvom, Risnom i Herceg Novim, dok je *enklava Sutorina*, ostala u osmanskoj vlasti.[21] Time je, sa stajališta međunarodnog prava, proglašenje ujedinjenja Crne Gore i Boke izgubilo svaku vrijednost. Drugim riječima, Crna Gora nije mogla polagati nikakvo pravo na Boku Kotorsku.

Period Austrougarske vladavine

Odredbama Berlinskog kongresa iz 1878. godine, Bosna i Hercegovina je zadržala granice prema pokrajini Dalmaciji kakve su uspostavljene prodajom Konavala 1426. i potvrđene 1701. godine.

Karta Bosne i Hercegovine utvrđena odredbama Berlinskog kongresa iz 1878. godine

[17] Neki su neobaviješteni i u poslu površni historičari, bez podastiranja uobičajenih dokaza u pisanim spomenicima, ovaj čin poistovjetili s navodnim ustupanjem enklave Sutorine Osmanskom carstvu od strane Dubrovačke republike. Područje Sutorine nikada (naglasio J.M.) nije činila dio teritorije Dubrovačke republike, nego feudalne oblasti Hercegovina u sastavu Bosanskog kraljevstva, odnosno, nakon pada u osmanske ruke Hercegovačkog sandžaka.

[18] Ljubić, Š.: *O odnošaji među republikom Mletačkom i Dubrovačkom*, 115-116, 122.

[19] Ovdje se mislilo na granice kod Kleka i Sutorine.

[20] Prijepis Karlovačkog ugovora o miru između Mletačke republike i Osmanskog carstva nalazi se u Državnom arhivu u Zadru, zbirka Miscellanea, Svežanj 25, listovi 231-232, a u Arhivu hrvatskom, slavonskom i dalmatinskom u Zagrebu (danas Arhiv Hrvatske). Cjelovita dokumentacija o izvršenim razgraničenjima u pojedinostima po Karlovačkom i Požarevačkom miru objavljena je u časopisu VAHSD pod naslovom: *Uređenje međa po Karlovačkom i Požarevačkom miru*. O granicama po dva mira pisali su sljedeći autori. Kovačević, E.: *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira*; Sambrailo, B.: *Izlaz Bosne na Jadran* (*Klek-Sutorina*) (*XVII* i *XVIII* st.); Hajdarhodžić, H.: *Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine*; Kruhek, M., Pavlović, A.: *Granice Republike Hrvatske u svijetlu Karlovačkog* (1699) *i Požarevačkog* (1718) *mira*; Novak, G.: *Borba Dubrovnika za slobodu; Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu*;Ršumović, R.: *Sutorina*; Milović, Đ.: *Odrazi Karlovačkog mira na teritoriju Herceg Novog i Risna (prema arhivskim dokumentima mletačkih vlasti);* Pelidija, E.: *Bosanski elajet od Karlovačkog do Požarevačkog mira: 1699.-1718., Sarajevo, 1989.*

[21] OE JLZ 1, 1978., 461-462.

To je podrazumijevalo da je područje političkih općina *Kruševica* i *Sutorina* u kazi Trebinje, s površinom od 81,58 km² i kopnenom granicom koju do rta Oštro zapljuskuje more, u dužini od 4,521 kilometara,[22] ostalo u sastavu kotara Trebinje sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije. U sastavu dviju političkih općina bila su sljedeća sela: *Kruševica*: Bijelići, Kruševica, Petrijevići i Svrgnuće. Sjedište općine bilo je u selu Svrguće. *Sutorina*: Sjenici/Čenići, Lučići, Malta, Njivice, Prijevor, Šepuševići, Špulje i Žvinje. Sjedište općine bilo je u selu Sutorina.

Prema zvaničnim popisima stanovništva, političke općine Kruševica i Sutorina, koje čine područje Sutorine, imale su sljedeći broj stanovnika:[23]

Godina Popisa	Broj stanovnika po općinama Kruševica	Sutorina	Područje Sutorine
1879.	1.039	804	1.843
1885.	1.116	874	1.990
1895	1.210	940	2.150
1910.	978	1.080	2.058

Izvori: Navedeni u Obavještenja pod Popisi stanovništva

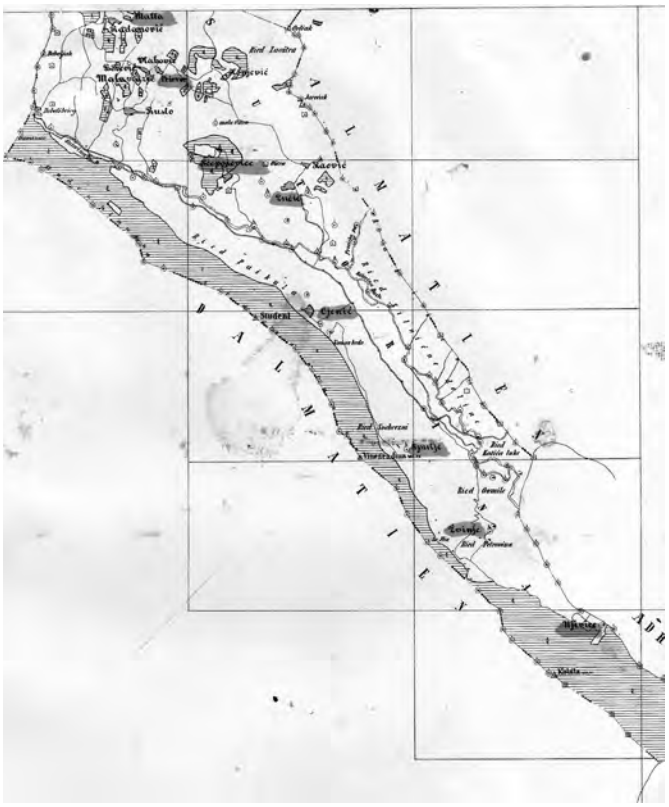

Topografska karta općine Primorje u srezu trebinjskom s katastarskim Općinama Kruševica i Sutorina koja je 1936. godine prebačena u sresku ispostavu Herceg Novi sreza bokokotorskog

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije u oktobru 1918. godine,[24] crnogorske trupe su zaposjele Boku Kotorsku, odnosno kotar Kotor i priključile ga Kraljevini Crnoj Gori, ali su političke općine *Kruševica* i *Sutorina* ostale u sastavu trebinjskog sreza u Pokrajini Bosni i Hercegovini. Zaposjednuto područje ostalo je u sastavu Kraljevine Crne Gore samo do 26. novembra 1918. godine, odnosno nešto više od mjesec dana. Tada je Crna Gora nestala kao država i priključena Kraljevini Srbiji, pa se i čitava Boka Kotorska našla u njenom sastavu.

Odredbama mira u Sen Žermenu (fr. Saint Germanin-en-Laye), u historiografiji poznatom kao *Senžermenski mir*, koji je potpisan 10. septembra 1919. godine, potvrđen je raspad Austro-Ugarske Monarhije, a Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca priznato pravo na posjed Boke Kotorske. Kao bivša pokrajina Austro-Ugarske Monarhije, Bosna i Hercegovina je u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.-1919.) unjela cjelovitu teritoriju u granicama kakva je bila međunarodno priznata na Berlinskom kongresu 1878. godine, a to znači i s područjem Sutorine s dvije političke općine: Kruševica i Sutorina.

Iako je još uvijek, makar i po običaju pravno, postojala Pokrajina Bosna i Hercegovina, s pokrajinskom vladom na čelu, na ovaj potez Kraljevine Srbije nije stavljen nikakav prigovor, budući da Crna Gora nije imala nikakvo historij-

Karta Kraljevine Crne Gore iz 1913. odine

[22] Ovo su rezultati kompjutorskog mjerenja koje je, na molbu pisca ovoga teksta, obavljena u Geodetskoj upravi Bosne i Hercegovine. Pisac koristi priliku da se zahvali gospodinu Mustafi Begiću na ljubaznosti.

[23] Izvori su navedeni u Obavještenjima pod Popisi stanovništva.

[24] Hrvatski sabor je ukinuo Nagodbu između Kraljevine Mađarske i Hrvatske iz 1686. godine tzv. Kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju priključio Hrvatskoj.

sko pravo na bosanski dio Boke Kotorske. Ona je u sastavu Bosanskog kraljevstva i Bosanskog ejaleta bila od 1377. do 1684. godine, odnosno, preko tri stoljeća, kao zaposjednuto područje u sastavu Knjaževine Crne Gore između novembra 1813. i juna 1814. godine, odnosno samo nešto više od šest mjeseci. Pri tome treba imati u vidu da ta zaposjednutost, bez obzira na *Proglas o ujedinjenju Crne Gore i Boke*, nije dobila međunarodno priznanje i da je ujedinjenje, sa stajališta međunarodnog prava, proglašeno ništavnim. U privremenom uređenju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, ponovo se pojavila Crna Gora, ali sada samo kao pokrajina sa srezovima *Berane, Budva, Cetinje, Kotor* i *Podgorica***.** Takvo stanje bilo je i u prvom popisu stanovništva iz 1921. godine.

U popisu stanovništva iz 1921. godine u političkim općinama *Kruševica* i *Sutorina* bio je 2.091 stanovnik (pravoslavnih 2.069, katolika 6, muslimana 2), a u popisu iz 1931. u općini *Primorje* sa katastarskim općinama Kruševica i Sutorina 2.053 stanovnika (pravoslavnih 2.014, rimokatolika 32 i muslimana 7).[25]

Temeljem *Uredbe o podjeli države na oblasti* od 26. aprila 1922. godine,[26] kada je država SHS preimenovana u kraljevinu, kao i sve ostale, nestala je i pokrajina Crna Gora, koja je preimenovana u Cetinjsku oblast, ali bez sreza Kotor koji je priključen novoosnovanoj Dubrovačkoj oblasti. Srez Trebinje s političkim općinama Kruševica i Sutorina ostao je u sastavu bivšeg Okruga Mostar, preimeovanog u Mostarsku oblast.

Temeljem *Zakona o nazivu i podeli države na upravna područja* (banovine o.p) od 3. oktobra 1928. godine,[27] kada je država preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju, obrazovana je Zetska banovnina u čiji sastav su ušli Cetinjska oblast, kotarevi (srezovi) Dubrovnik i Kotor (sa sreskom ispostavom Herceg Novi) iz Dubrovačke oblasti, te srezovi Bileća, Foča, Gacko, Ljubinje, Nevesinje i Trebinje iz Mostarske oblasti. Dubrovnik i Kotor su 1939. godine izdvojeni iz zetske i ušli u sastav Hrvatske banovne.

Područje Sutorine u sastavu novoobrazovane političke općine Primorje prelazi iz trebinjskog u kotorski srez

U članu 165 Finansijskog zakona 1927./1928. godine, ministar unutrašnjih poslova bio je ovlašten da utvrdi ime, obim i sjedište političkih općina u šest oblasti bivše Bosne i Hercegovine. Posebnom uredbom utvrđene su političke općine u srezu trebinjskom. Tom prlikom došlo je do objedinjavanja dotadašnjih političkih općina *Kruševica* i *Sutorina* u novu političku općinu pod nazivom *Primorje*, a one su postale katastarske općine sa istim teritorijalnim opsegom.[28] Ono što je, nakon obrazovanja političke općine *Primorje* s katastarskim općinama Kruševice i Sutorina činjeno, zorno potvrđuje dvije općepoznate stvari: prvu, da

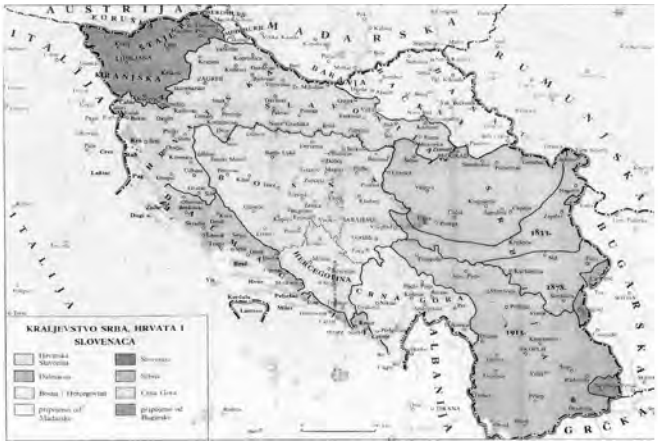

Politička karta Kraljevstva SHS sa pokrajinama 1921. godine

Politička karta Kraljevstva SHS sa pokrajinama 1922. godine

Politička karta Kraljevine Jugoslavije s podjelom na banovine 1929. godine

su države, koja je samo po običaju pravno nosila nazive Kraljevstvo SHS (1919.-1922.), Kraljevina SHS (1922.-1929.) i Kraljevina Jugoslavija (1928.-1941.), ustvari, bile Velika Srbija i, drugu, da su u tim tvorevinama Srbi radili ono šta su htjeli. Ali, pođimo redom:

[25] Izvori su navedeni u OBAVJEŠTENJIMA pod Popisi stanovništva.
[26] Službene novine KSHS 92/1922. i Narodno jedinstvo 1/1922.
[27] Službene novine KSHS 233/1927.
[28] Službene novine KSHS 221/1927.

1. Pozivom na stav 2 člana 50 Finansijskog zakona za 1936./1937. godinu, ministar unutrašnjih poslova donio je Uredbu IV broj 33372 od 25. septembra 1936. godine, kojom se općina *Primorje* izdvaja iz trebinjskog sreza i pripaja sreskoj ispostavi Herceg Novi kotorskog sreza.[29] Ta je promjena izvršena Rješenjem ministra unutrašnjih poslova broj 673/3 od 12. decembra 1936. godine.[30]

2. Budući da su srezovi trebinjski i kotorski bili u sastavu Zetske banovine,[31] nisu postojali nikakvi opravdani administrativno-upravni razlozi za izmještanje općine *Primorje* iz trebinjskog i njeno pripajanje kotorskom srezu. Ugledni Srbi rodom iz Trebinja, književnik i diplomata Jovan Dučić, profesor Univerziteta u Beogradu dr Mehmed Begović i drugi, to su mogli spriječiti, ali nisu ni pokušali. Da su to učinili, danas bi bivša politička općina *Primorje* bila u sastavu Bosne i Hercegovine, a ona bi imala svoj izlaz na otvoreno more.

3. Rješenjem ministra finansija broj 5.720-V od 28. februara 1937. godine, katastarske općine *Sutorina* i *Kruševica* izdvojene su iz Katastarske uprave u Trebinju i priključuju katastarskoj ispostavi u Herceg Novom Katastarske uprave u Kotoru.

4. Zemljišne knjige i geodestki snimci za katastarsku općinu *Sutorina* odmah su bile izuzete iz Gruntovnice Sreskog suda u Trebinju, a topografske karte iz Katastarske uprave Trebinje prenesene u Gruntovnicu Sreskog suda u Kotoru, odnosno katastarsku ispostavu Herceg Novi Katastarske uprave u Kotoru. Iz nepoznatih razloga, do početka Drugog svjetskog rata, to za katastarsku općinu *Kruševica* nije bilo učinjeno.

Položaj područja Sutorine nakon Drugog svjetskog rata: Avnojevsko rješenje teritorijalnog opsega Bosne i Hercegovine

O utvrđivanju unutrašnjih granica između budućih federalnih jedinica, na zasjedanjima AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu nije bilo govora. O tome Janko Pleterski kaže:[32] *Rasprave o državnim granicama tamo gdje nisu podudarne s etničkim bile su općenito odgođene do vremena poslije oslobođenja, u interesu slobodilačkog rata, odnosno suradnje s protufašističkim pokretima drugih, susjednih naroda (pogotovo je primjer Makedonija).*

Predsjedništvo AVNOJ-a je na sjednici od 24. februara 1945. godine ovako opredijelilo granice budućih federalnih jedinica:

Slovenija je uzeta u granicama bivše Dravske banovine; *Hrvatska u granicama bivše Savske banovine sa 13 srezova, bivše Primorske banovine i Dubrovačkim srezom iz bivše Zetske banovine*; *Bosna i Hercegovina u granicama određenim Berlinskim ugovorom iz 1878. godine*; *Srbija u granicama Balkanskog rata* (mira o.p.) *sa srezovima uzetim od Bugarske Versajskim ugovorom*; *Makedonija-jugoslovenska teritorija južno od Kačanika i Ristovca*; *Crna Gora u granicama prije Balkanskog rata, sa beranskim i kotorskim srezom, Plavom i Gusinjem.*[33]

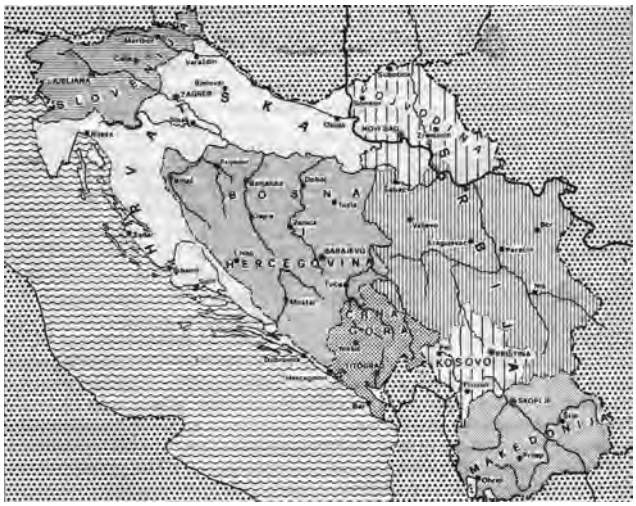

Politička karta Demokratske Federativne Jugoslavije iz 1945. godine

Za pobliže utvrđivanje unutrašnjih granica između budućih federalnih jedinica, polazište je predstavljala norma u *Zakonu o ustroju i poslovanju AVNOJ-a i nacionalnih vijeća federalnih država u sastavu Demokratske Jugoslavije*, koji je usvojilo Predsjedništvo AVNOJ-a na sjednici od 9. aprila 1944. godine.[34] U Zakonu se kaže da je u nadležnosti AVNOJ-a *uređenje državnih granica i uređenje federalnih odnosa i međusobnih granica federalnih država*.[35] To ukazuje na okolnost da su granice među federalnim jedinicama utvrđivane još dok čitava zemlja nije bila oslobođena od fašističkih okupatora.

Ovako uspostavljene granice ostale su poznate kao *avnojevske*. Takvo stanovište našlo je odraza na političkoj karti Demokratske Federativne Jugoslavije iz 1945. godine.

Ovim je Bosni i Hercegovina priznato pravo i na područje bivše političke općine *Primorje* u srezu Trebinje sa katstarskim općinama *Kruševica* i *Sutorina*. Da su službene granice Bosne i Hercegovine prema odluci Prezidijuma AVNOJ-a iz 1945. sve do početka 1948. godine, bile one koje su utvrđene na Berlinskom kongresu, dakle i sa područjima dijela poluotoka Kleka i Sutorine, bit će potvrđeno i u odlukama Komisije za granice iz 1947. i 1948. godine. Nešto ranije, odnosno 3. februara 1945. godine. Predsjdništvo AVNOJ-a donijelo je *Odluku o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih od strane okupatora i njihovih pomagača za vrijeme okupacije; o važnosti odluka*

[29] Službene novine KJ 222/1936.

[30] Službene novine KJ 288/1936.

[31] U sastavu ove Banovine bili su srezovi (kotari): Bileća, Foča, Gacko, Ljubinje, Nevesinje, Stolac i Trebinje s područja Bosne i Hercegovine, te kotar (srez) Dubrovnik s područja Hrvatske.

[32] Pleterski, J.: *Perspektiva federativnog uređenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini* (*1942.-1943.*), 389.

[33] AJ, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945. godine).

[34] N. izvor.

[35] Marović, B., Bošković, P.: *Linije na mermeru crtali političari*, VOJSKA, l, 1992, 4: 32.

koje su za to vrijeme donijete; o ukidanju pravnih propisa koji su bili na snazi u času nepriateljske okupacije.[36] U čl. 3 Odluke stajalo je slijdeće:[37]

Pravni propisi (zakoni, uredbe, naredbe, pravilnici i dr.), koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije (do 6. aprila 1941. god.) ukidaju se ukoliko su u suprotnosti sa tekovinama narodnooslobodilačke borbe, s deklaracijama i odlukama AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih vijeća (skupština, saveta, sobranja) pojedinih federalnih jedinica i njihovih predstavništava, kao i pravnim propisima donijetim od Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i njegovih povjereništava, lada i pojedinih povjereništava Federalnih jednica.

Uz potvrđene granice Bosne i Hercegovine utvrđene na Berlinskom kongresu, Odluka je bila osnova za pokretanje povrata područja bivše općine *Primorje* s katastarskim općinama *Kruševice* i *Sutorina*, koje su Rješenjem ministra unutrašnjih poslova KJ iz 1936. godine prebačene iz trebinjskog u bokokotorski srez, a FR Crna Gora kao sljednica glavnine teritorije bivše Zetske banovine u svome posjedu držala i nakon završetka Drugog svjetskog rata, što se kosilo s intesima FR Bosne i Hercegovine. Ali, ona nije iskorištena, kao ni one koje će nakon toga slijediti. Rasčlambom događaja vezanih za područje Sutorine, koji su nakon ovoga propusta slijedili, lako će se utvrditi da je, u namjeri da ga zadrži u svom posjedu, Crna Gora preduzimala mjere u zavisnosti od ponašanja Bosne i Hercegovine.

Gubitak Sutorine kao izlaza Bosne i Hercegovine na otvoreno more, njeni stanovnici nisu mogli prežaliti. To je dalo povoda da se među narodom šapatom počne pričati o tome da ju je tadašnji sekretar PK KP za Bosnu i Hercegovinu Đuro Pucar-Stari *dao Crnoj Gori*. O okolnostima pod kojima se to odigralo, nastale su brojne predpostavke. Jedna od njih polazi od toga da se Đuro Pucar saglasio sa zamjenom teritorija između Bosne i Hercegovine i Crne Gore[38] i da je prema postignutom dogovoru Crnoj Gori ustupljeno područje Sutorine, a da su u zamjenu dobijeni planinsko selo Vučevo i prašuma Peručica, koje su ušle u sastav općine Foča.[39] Predpostavka o ustupanju područja Sutorine Crnoj Gori bila je uvrštena i *u Nove priloge za biografiju Josipa Broza Tita*, u kojima je Vladimir Dedijer pod naslovom *Fiškal crnogorski Blažo Jovanović prevario b.h. kovača i oduzeo mu Sutorinu*, napisao sljedeće:[40] *Vješti Blažo Jovanović, advokat po profesiji, u toku jednog razgovora ubijedio je Đuru Pucara Starog, pa je Sutorina pripala Crnoj Gori, a nova granica, sada sa Hrvatskom, koja je dobila dubrovačku rivijeru, postavljena je na Debelom Brdu* (*Brijegu*).

Đuro Pucar-Stari nije ništa dao Crnoj Gori, jer je politička općina *Primorje* (s katastarskim općinama *Kruševica* i *Sutorina*) još od 12. decembra 1936. godine bila u sastavu sreske ispostave Herceg Novi bokokotorskog sreza. On je, pozivom na odluku Predsjedništva AVNOJ-a samo mogao da zatraži njeno vraćanje matici zemlji, ali, kao što će se vidjeti, to nije učinio. To znači da ne bi morala biti daleko od istine i priča prema kojoj je Blažo Jovanović od Đure Pucara-Starog zatražio da ne poteže pitanje povrata područja Sutorine matici zemlji i da se je on s tim saglasio. Posljedica po Bosnu i Hercegovinu bila je ista kao i da ju je poklonio.

Temeljem *Zakona o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih* odbora od 18. augusta 1945. godine[41] donesena *Uredba o određivanju područja narodnih odbora i ustanovljenju sjedišta mjesnih narodnih odobra od 29. augusta 1945. godine*[42] u kojoj su pobliže označene i granice Bosne i Hercegovine prema susjedim državama. Opis dijela granice trebinjskog sreza prema srezu Kotor u Federalnoj Crnoj Gori, glasi: *Granica prema srezu Kotor (Federalna Crna Gora) ide od naprijed opisane tromeđe* (srezova Nikšić, Kotor/ FCG i k.o. Zupci sreza Trebinje o.p.) *južnom granicom k.o. Zupci, koja pripada u područje sreza Trebinje i završava se na tromeđi srezova Kotor,*[43] *Dubrovnik i Trebinje, koju tromeđu određuju k.o. Kruševica sreza Kotor, granica sreza Dubrovnik i k.o. Zupci sreza Trebinje.* Na potvrdu o prihvaćanju ovakvog stanja od strane Crne Gore nije trebalo dugo čekati. Među prvim propisima koje je donijela Crnogorska Narodna Skupština 2. septembra 1945. godine, bila je *Odluku o novoj*[44] *administrativnoj podjeli srezova i utvrđivanje mjesnih narodnih odbora*.[45] Prema toj podjeli, sela koja su se do Drugog svjetskog rata nalazila u sastavu političke općine *Primorje*, sreske ispostave Herceg Novi bokokotorskog sreza, sada u srezu Herceg Novi, raspoređena su u tri mjesna narodna odbora:[46] Kruševice, Mokrnje i Sutorina.

---

[36] Sl. list DFJ, broj 4 od 13. februara 1945.

[37] Prečišćena i izmijenjena Odluka 23. oktobra 1946. godine podignuta je na razinu *Zakona o nevažnosti pravnih propisa donijetih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije.*

[38] Tada je osmišljena krilatica koja je glasila: *Bosna pade šapatom* (misli se na pad Bosne pod Osmanlije izdajom), *a Sutorina telefonom* (misli se na razgovor Blaža Jovanovića i Đure Pucara-Starog).

[39] Raguž, J.: *Herceg Novi se izdvaja iz Crne Gore i pripaja Republici srpskoj* (5): *Ne podnose ništa što nije srpsko*.

[40] Dedijer, V.: *DNEVNIK III*: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 172.

[41] Sl. list FBiH, broj 11.od 18. augusta 1945.

[42] Sl. list FBiH, broj 13. od 29. augusta 1945.

[43] U to vrijeme, još uvijek je postojala sreska ispostava Herceg Novi.

[44] Ova naznaka nova podjela znači da je to bila prva iza Drugog svjetskog rata.

[45] Sl. list Crne Gore, broj 3 od 5. septembra 1945.

[46] Nakon ovoga, Crna Gora je 17. aprila 1946. godine donijla *Zakon o izmjeni Oduke o novoj administrativnoj podjeli srezova i utvrđivanje teritorija mjesnih narodnih odbora u Narodnog republici Crnoj* Gori. Radilo se novoj političko-administrativnoj podjeli, ali se to nije odnosilo na pripadnost sela bivše političke općine *Primorje* Crnoj Gori (Sl. list NR Crne Gore, broj 9 od 15. maja 1946.). To je ponovljeno i 18. septembra 1953. godine u *Odluci o podjeli srezova i gradova na teritoriji Narodne Republike Crne Gore na izborne srezove za izbore narodnih poslanika u republičko vijeće narodne Skupštine Narodne republike Crne Gore koji će se održati u nedjelju 22. novembra 1953*., s izmijenjenim rasporedom sela područja Sutorine (Sl. list NR Crne Gore, broj 19. od 24. novembra 1953.).

Sada se desilo ono što je nepojmljivo: dok se Bosna i Hercegovina po tzv. a*vnojevskim granicama* koje su bile iste kakve su utvrđene i na Berlinskom kongresu 1878. i kakve je, kao jedna od pokrajina, unijela u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.), odnosno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (1919.), a propis kojim je 1936. godine općina Primorje izuzeta iz trebinjskog i prebačena u bokokotrski srez stavljena van snage, ona to nije prihvatila, nego je dio svoje teritorije prepustila Crnoj Gori.

Predsjedništvo Ustavotvorne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije donijelo je 31. januara 1946. godine *Ustav Federativne narodne Republike Jugoslavije* (FNRJ). U čl. 2 o razgraničenju među republikama, stajalo je sljedeće:[47] *Razgraničenje između narodnih republika vrši Narodna skupština FNRJ.*

U Čl. 13 Ustava NR Bosne i Hercegovine od 31. prosinca (decembra) 1946. o granicama je navedeno sljedeće:[48] *Granice Narodne Republike Bosne i Hercegovine ne mogu se mijenjati bez pristanka Narodne republike Bosne i Hercegovine*. Ovdje se očito mislilo na buduće mijenjanje granica, jer je i pored zaključka Predsjedništva AVNOJ-a, područje Sutorine ostalo u granicama Crne Gore. Vlasti Bosne i Hercegovine ni ovu mogućnost nisu iskoristile da zahtjev za povrat područja Sutorine postave pred Narodnu Skuštinu FNRJ.

Takvo stanje stvari ohrabrilo je crnogorske vlasti, pa je Narodna skupština početkom 1946. godine od Narodne skupštine Narodne republike Bosne i Hercegovine zatražila ustupanje zemljišnih knjiga i geodetskih snimaka za katastarsku općinu *Kruševica*, što nije bilo učinjeno do početka Drugog svjetskog rata. Narodna skupština Bosne i Hercegovine zahtjev je proslijedila Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, s nalogom da stvar ispita i o tome je izvijesti. Ovo pitanje je stavljeno kao 15. tačka dnevnog reda sjednice Vlade od 31. maja 1946. godine, koja je glasila: *Pitanje prenosa katastarskih knjiga Kruševice iz Trebinja*. Pod ovom tačkom, zabilježeno je sljedeće:[49]

*Ministar (*Hamdija*) Ćemerlić postavlja pitanje da li da se daju crnogorskoj vladi knjige kruševljanske opštine koja je izdvojena 193(?) iz sastava trebinjskog sreza i pripojene srezu Herceg Novi* (sreskoj ispostavi sreza Kotor o.p.). *Poslije diskusije u kojoj su učestvovali drugovi* (*Hamdija*) *Ćemerlić*, (Vlado) *Šegrt*, (Novak) *Mastilović i* (Uglješa) *Danilović*, zaključeno je da ministar *Šegrt vidi raspoloženje naroda i referiše na sjedici*. I, umjesto da se ovim pitanjem ozbiljno pozabave i čitavu stvar s prebacivanjem bivše općine *Primorje* s njenim katastarskim općinama *Sutorina* i *Kruševica* iz trebinjskog u kotorski srez izvedu na čistac, zaključeno je da ministar poljoprivrede Vlado Šegrt (rođen u selu Lastva kod Trebinja o.p.) vidi *raspoloženje naroda* (naglasio J.M.). Sasvim je izvjesno da *raspoloženje naroda* nije ni utvrđivano, jer su morale biti provedene ili anketa ili referendum, što tada nije bilo poznato i da su knjige i snimci predati Crnoj Gori. Nakon toga o ovom pitanju više nigdje nema traga.

U maju 1946. sekretar Skupštine FNRJ Mile Peruničić uputio je dopis federalnim jedinicama da mogu izvršiti korekcije granica i o tome dostaviti prijedloge i dokumentaciju, ali se Bosna i Hercegovna nije oglasila, a Crna Gora nije ni imala potrebe da to čini.

Nova mogućnost za razgraničenje s Crnom Gorom u području Sutorine ukazala se podizanjem *Odluke o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donijetih od strane okupatora i njihovih pomagača za vrijeme okupacije; o važnosti odluka koje su za to vrijeme donijete; o ukidanju pravnih propisa koji su bili nas nazi u času neprijateljske okupacije* od 3. februara 1945. godine na razinu zakona donošenjem 23. oktobra 1946. godine izmijenjenog i prečišćenog teksta *Zakona o nevažnosti pravnih propisa donijetih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije*[50] U čl. 2 Zakona stajalo je samo sljedeće: *Pravni propisi (zakoni, uredbe, naredbe, pravilnici i dr.) koji su bili na snazi na dan 6. aprila 1941. izgubili su pravnu moć.*

U čl. 3 Prezidijum Narodne skupštine zadržao je pravo da se pojedina pravila sadržana u zakonima i drugim pravnim propisima spomenutim u čl. 2 Zakona primjenjuju, određujući pri tome potrebne izmjene i dopune. To je pravo dato i skupštinama narodnih republika za pravne propise čije donešenje na temelju ustava FNJ spada u nadležnost republika. Ali, ni ova, najčvršća zakonska osnova za povrat područja Sutorine Bosni i Hercegovini, nije iskorištena.

Izgleda da je, ipak, nekome u Pokrajinskom komitetu (PK) Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Bosnu i Hercegovinu[51] proradila savjest. Početkom februara 1947. godine ovo je tijelo depešom putem Politbiroa Centralnog komiteta (CK) KPJ od PK KPJ za Crnu Goru zatražilo povrat Herceg Novog i Igala, a time i područja *Sutorine*, koja se prostire od Tople kod Igala do hrvatske granice na Debelom Brdu i rtu Oštro. O zahtjevu PK KPJ za BiH raspravljao je PK KPJ za Crnu Goru na sjednici od 23. februara 1947. godine i donijelo zaključak da se zahtjev odbije, a Bosni i Hercegovini je ponuđeno da na području može graditi svoje objekte.[52] Na osnovu do danas dostupnih pisanih dokumenata, ovo je se može smatrati jedinim pokušajem da se područje Sutorine vrati matici zemlji.

Državna komisija za granice pokušala je 1947. godine povezati dijelove teritorije Republike Hrvatske tako što bi Bosni i Hercegovini zatvorio pripadajaći dio područja Poluotoka Klek, a kao naknadu za to ostaviti joj Sutorinu radi mogućnosti izlaska na otvoreno more. Taj tekst glasi:[53] *Prilikom*

[47] Sl. list FNRJ, broj 10 od 1. februara 1946.

[48] Sl. list NR BiH, broj 12 od 25. decembra 1946.

[49] Narodna vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1948., 55.

[50] Službeni list FNRJ, broj 86 od 25. oktobra 1946.

[51] Komunistička partija Bosne i Hercegovine osnovana je tek 1950. godine.

[52] Raguž, J.: *Herceg Novi se izdvaja iz Crne Gore i pripaja Republici srpskoj* (5), GLAS GRADA (Dubrovnika), broj 125.

[53] Monografija Narodna republika Hrvatska (Poglavlje X: Unutarnje razgraničenje Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata), Zagreb, 1947.

Područje Sutorine

utvrđivanja granica između pojedinih republika unutar bivše Jugoslavije, tadašnja Komisija za granice u prvoj fazi rada zaključila je da nekadašnji izlaz turske Bosne i Hercegovine na more u Kleku (*Neumu*) *zatvori, kako se područje Hrvatske ne bi dijelilo na dva dijela, a da se Bosni i Hercegovini ostavi izlaz na more u Sutorini u Boki Kotorskoj.* Ovdje je zatvoriti značilo oduzeti Bosni i Hercegovini pripadajući dio poluotoka Klek i zadovoljiti je time što bi joj bio ostavljen njen drugi izlaz na otvoreno more u Sutorini. Ovo je nedvosmisleno značilo da je Državna komisija za granice područje Sutorina držala sastavnim dijelom Bosne i Hercegovne. Na osnovu ovakvog rješenja sačinjena je politička karta Bosne i Hercegovine bez dijela Poluotoka Klek, koji je trebao pripasti Republici Hrvatskoj i područja Sutorine koje je ostalo u sastavu Republike Bosne i Hercegovine.

Državna komisija za granice i sljedeće je 1948. godine zastupala isti stav, ali to nije dugo potrajalo, budući da poslije toga ni na jednoj političkoj karti Jugoslavije područje Sutorine više nije prikazivano kao izlaz Bosne i Hercegovne na otvoreno more, jer je navodno to područje postalo sastavni dio Crne Gore. Tada je donesena odluka da se kao naknada za izgubljeno područje Sutorine na papiru ukinuti izlaz Bosne i Hercegovine na more u Kleku (Neumu) ponovo otvori (u značenju vrati Bosni i Hecegovini). Vrlo je znakovito da Državna komisija za granice nije navela na koji način je područje Sutorine postalo sastavni dio Crne Gore. Kao da se radi o piljarnici, a ne o državi.

Ovakve odluke Državne komisije zorno pokazuju kako ni ona nije poštovala odredbu Ustava FNRJ iz januara 1946. godine po kojoj je jedino Narodna Skupština FNRJ ovlaštena za razgraničenja između narodnih republika, a ni njen dopis iz maja iste godne federalnim jedinicama po kojemu mogu izvršiti korekcije granica i o tome Skupštini dostaviti prijedloge i dokumentaciju na razmatranje i možebitno davanje saglasnosti i o postignutim sporazumima, nego je sebi prisvojila pravo da prekraja međurepubličke granice. Nisu pronađeni pisani spomenici iz kojih bi se moglo utvrditi da li je na ovo bilo prigovora od strane Republike Bosne i Hercegovine.

Nakon takvog betoniranja stanja stvari, Crna Gora je 15. aprila 1947. godine donijela *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne republike Crne Gore*.[54] Ovim Zakonom prestali su postojati mjesni narodni odbori Kruševice, Mokrinje i Sutorina u kojima su bila sela područja Sutorine i ona su se našla u sastavu mjesnih narodnih odbora Igalo i Meteriz. Ali to, razumije se, nije imalo nikakve veze s izmjenom republičkih granica u odnosu na područje Sutorine. Time je još jednom potvrđeno da je područje Sutorine sastavni dio njene teritorije. Ubrzo nakon toga i Bosna i Hercegovina je 7. jula 1947. godine donijela novi *Zakon teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine,*[55] kojim je potvrđeno ono što je navedeno i u *Zakonu* iz 1945. godine: područje Sutorine je u granicama Crne Gore. Tako je ostalo sve do izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sastava SFRJ, odnosno do današnjih dana. Iz toga bi se moglo zaključiti da je, zacijelo, postojao nepisani dogovor o prećutnom prepuštanju područja bivše političke općine *Primorje* Crnoj Gori.

Konačno, u tačci 6, čl. 23 *Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja NR BiH i republičkih organa vlasti* od 20. januara 1953. godine[56] stoji da *u isključivu nadležnost Narodne skupštine spada i odlučivanje o promjeni granica između NR BiH i drugih narodnih republika uz potvrdu Savezne narodne skupštine.*

Utvrđivanje granica među novim državama nastalih raspadom Jugoslavije 1922. godine

Ujedinjene nacije su 1992. utemeljile četvoročlanu Arbitražnu komisiju za pitanja granica među bivšim jugoslavenskim republikama, na čije čelo je izabran bivši predsjednik Ustavnog suda Francuske Robert Badinter,[57] a po njegovom prezimenu je ova komisija postala poznata kao *Badinterova komisija*. Komisija je zaključila da su kopnene granice među republikama one koje su zatečene na dan *priznanja državnosti* (za BiH 6. aprila 1992.), dok morske granice bivše republike moraju rješavati međusobnim sporazumima ili arbitražom. To znači da je Bosna i Hercegovina stekla pravo tražiti ispravku morske granice sa Crnom Gorom i povrat područja Sutorine.[58] Ali to ni do danas nije učinjeno.

[54] Sl. list NR Crne Gore

[55] Sl. list NR BiH, broj 29 od 2. jula 1947.

[56] Sl. list NR BiH, beoj 2 od 5. februara 1953.

[57] Robert Badinter bio je 1991. godine od Savjeta ministara Evropske unije izabran u četvoročlanu Arbitražnu komisiju Mirovne konferencije za bivšu Jugoslaviju, ostala tri člana su ga izabrala za njenog predsjednika.

[58] Morske granice između Slovenije i Hrvatske uspostavljene su nakon vraćanja tzv. Zone B Jugoslaviji 1947. godine i kao takve zatečene prilikom raspada SFRJ. Područje od oko 26 kilometara kvadratnih u tzv. Savudrijskoj vali, bilo je u sastavu Republike Hrvatske 45 godina, ali ga Slovenija ipak traži nazad. Za mirno rješenje ovoga spora, dvije su se države saglasile da se to postigne arbitražom.

Područje bivše političke općine Sutorina mora biti vraćeno Bosni i Hercegovini

Uzimajući u obzir sljedeće činjenice:

- prvo, da je tzv. Područje Sutorina u sastavu župe, nahije i kotara (sreza) Trebinje bila od 1382. do 1936. godine, odnosno 554 godine, pa je historijsko pravo Bosne na to područje neporecivo,

- drugo, nije postojao nikakav opravdani razlog za izdvajanje područja Sutorine iz sreza trebinjskog i njenog priključivanja sreskoj ispostavi Herceg Novi kotorskog sreza,

- treće, da je po Bosni i Hercegovini priznato pravo na one granice koje su utvrđene odredbma Berlinskog kongresa iz 1878. godine, prema kojima je Područje Sutorine bilo u sastavu kotara (sreza) Trebinje,

- četvrto, da su Zakonom iz 1946. poništene sve pravne stečevine jugoslavenske države između dva svjetska rata, pa prema tome i sporna *Uredba* i *Rješenje*, stavljene van snage,

- peto, da se, prema zaključku Badinterove komisije, morske granice između bivših republika smatraju konačnim samo ukoliko su dvije strane u tome saglasne i

- šesto, ne postoji nikakav međudržavni ugovor između Bosne i Hercegovine i Crne Gore o ustupanju Sutorine Crnoj Gori, a možebitni usmeni dogovori političkih rukovodilaca, u međudržavnim odnosma nemaju nikakvu pravnu snagu.

Prema tome, svi su dokazi o vraćanuju područja *Sutorine* Bosni i Hercegovini na njenoj strani. Od Crne Gore treba zatražiti da Sutorinu vrati mirnim putem. Ukoliko to ne želi učiniti, stvar treba pokrenuti pred *Međunarodnim sudom pravde* u Den Haagu. To treba učiniti u okviru spora koji između sebe vode republike Crna Gora i Hrvatska oko granice na Prevlaci za navodnu ispravku granica.[59] Bosna i Hercegovina od Crne Gore treba zatražiti povrat područja Sutorine mirnim putem, a ukoliko ona na to ne pristane, spor treba pokušati riješiti arbitražom[60] ili pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu. Dakle, na isti način kako je to pravo iskoristila i Crna Gora u sporu s Hrvatskom na Prevlaci.

Ne treba trošiti veliki novac na ime troškova spora, jer Međunarodni sud pravde može donijeti jedino pravedeno rješenje i presuditi povrat područja Sutorine Bosni i Hercegovni. Pred tim sudom ulogu igraju samo vjerodostojni dokazi o pravu na kojem temelji svoj posjed nad tuđom teritorijom. To što Bosna i Hercegovina do sada nije zatražila ostvarenje svoga prava, za Međunarodni sud pravde nema nikakvog značaja, jer u ovom slučaju potraživanje nije vremenski ograničeno.

Dobar primjer rješavanja spora u priobalnom pojasu je spor između Rumunije i Ukrajine, koji je nastao dok je ova bila u sastavu Sovjetskog saveza, a riješen je 2004. godine kad je ova bila samostalna međunarodno priznata država. Nakon Drugog svjetskog rata, Sovjetski savez je prigrabio rumunjski priobalni pojas u površini od oko 15.000 km² i tako je ostalo do njegovog raspada 1992. godine, jer o vođenju nekog spora pred međunarodnim sudom protiv Sovjetskog saveza nije moglo biti ni govora. Nakon raspada Sovjetskog saveza sporni pojas se našao u sastavu osamostaljene Ukrajine. Kad je Rumunija odlučila da svoju teritoriju povrati, s Ukrajinom, kao pravnom sljednicom Sovjetskog saveza na pripaloj teritoriji, povela je 2004. godine spor pred Međunarodnim sudom pravde u Den Haagu. Presudom za koju je glasalo svih 15 sudaca, Rumunija je dobila četiri petine sporne površine od oko 12.000 km.² Procjenjuje se da na toj površini nalaze rezerve od 100 milijardi m³ plina i l0 miliona tona sirove nafte.

Iako se nakon podastiranja navedenih činjenica ne bi mogla očekivati nepovoljna odluka Suda po Bosnu i Hercegovinu, kakva god bude, obavezujuća je za obje strane. Dotle, niko u Bosni i Hercegovini nije ovlašten da potpiše ugovor o teritorijalnom razgraničenju s Crnom Gorom na moru. U protivnom, trebao bi biti optužen za veleizdaju zemlje i tajno brisan s političke scene.

[59] Nije jasno o kakvoj se ispravci radi, kad je granica između Bosanskog ejaleta i Dubrovačke republike u području Sutorine utvrđena još 1701. godine na temelju odluke Karlovačkog mira iz 1699. godine. Još i danas se na toj granici nalaze tada postavljeni kameni međaši.

[60] Hrvatska i Slovenija su se saglasili da međusobni spor riješe putem arbitraže.

Sutorina – Obavještenja

Nazivi ustanova

AH Arhiv Hrvatske, Zagreb
AVNOJ Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BiH Bosna i Hercegovina
BALKIN SANU Balkanski institut SANU, Beograd
DSHS Država Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.-1919.)
IIB Istorijski institut, Beograd
JAZU Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb (danas HAZU)
KJ Kraljevina Jugoslavija (1928.-1941.)
KSHS Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.-1922.) i Kraljevina SHS (1922.-1928.)
OIS Orijentalni institut, Sarajevo
PMK Pomorski muzej, Kotor
SANU Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
SKA Srpska kraljevska akademija, Beograd
VKBI Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
ZAVNOBiH Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine

Dijelovi ustanova i edicije

PI Posebna izdanja
DIS Društveni i istorijski spisi SANU

Arhivi

AJ Arhiv Jugoslavije, Beograd
DAD Državni arhiv Dubrovnik
DAZ Državni arhiv Zadar
ZAHDH Zemaljski arhiv hrvatsko-dalmatinsko-slavonski, Zagreb

Arhivske zbirke

LAMDEFOR Lamenta de foris, DAH
BIBLIOZAVNOBiH Biblioteka Zavnobiha u AJ

Časopisi i zbornici

AGHB Anali Gazi-Husrev-begove biblioteke, Sarajevo
BOKA Kotor

COATCRISPER Croatica Christiana Periodica, Zagreb
GNČ Godišnjica Nikole Čupića, Beograd
GPMK Godišnjak PMK
GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
IZ Istorijski zapisi, Cetinje
POF Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo
POMZBOR Pomorski zbornik, Dubrovnik
RAD Rad JAZU
ŠIŠZBOR Šišićev zbornik, Zagreb
VAHDS Vjesnik Arhiva hrvatsko-dalmatinsko slavonskog, Zagreb
VOJSKA Organ vojske Srbije, Beograd

Popisi stanovništva

Statistika mjesta i pućanstva Bosne i Hercegovine. Polog popisa od 16. lipnja 1879., Sarajevo, 1880.

Statistka mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885., Sarajevo, 1886.

Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovni od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i drugim vrelima (sa preglednom kartom), Sarajevo, 1896.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. septembra 1910., Sarajevo, 1912.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. janura 1921. godine, Beograd, 1927.

Rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga 2:

Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd,

Popis Stanovništva 1961., Knjiga 10: Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953. i 1961., Rezultati za naselja, Beograd, 1965.

Monografije

Narodna vlada Bosne i Hercegovine 1945-1946., Sarajevo, 1988.

Službeni listovi

BiH
CG
DFJ
FNRJ

ZETSKI GLASNIK Informativni i službeni list Kraljevske banske uprave (1931. i 1932.)

LITERATURA

Božić, I.: *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku*, PI SAN Knjiga 10, 1952.

Ćorović, V.: *Historija Bosne I*, PI SKA, Knjiga 129, DIS Knjiga 53, Beograd, 1940.

Dedijer, V.: Dnevnik 1-3: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* Zagreb-Ljubljana-Rijeka, 1981.

Đonović, B.N.: *Sutorina und die Römisache funde*, Dubrovnik, 1906.

Đorđević, Jasmina: *Nahije Dračevice i Riđani sredinom XV vijeka*, Titograd, 1990.

Dragojlović, D.: *Krstjani i jeretička crkva bosanska, u knjizi Bogumilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*, PI BALKIN SANU, Knjiga 30, Beograd, 1987.

Hajdarhodžić, H.: *Dubrovačke i mletačke pripreme pred razgraničenje 1699. godine*, AGHB 11-12, 1985., 312-321

Ibrahimbegović, O.: *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, VKBI, PI 38, Sarajevo, 1988.

Ivanišević, P.: *Doživljaji i uspomene*, SANU i Arhiv Vojvodine, Beograd-Novi Sad, 2001.

Kostić, R. J., Miladinović, M.: *Trgovački centri i putovi po srpskim zemljama u srednjem veku i u tursko vreme, geografsko-istoriska studija,* GNČ 10, 1900., 1-56

Kovačević, E.: *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici prema odredbama Karlovačkog mira*, PI OIS, Sarajevo, 1973.

Kruhek, M., Pavlović, A.: *Granice Republike Hrvatske u svijetlu Karlovačkog* (1699) *i Požarevačkog* (1718), COATCRISPER 28, 1991., 105-137.

Litričin, J.: *Dubrovnik u ratu Sv. lige 1538-1540*. rukopis magistarskog rada, Titograd (‘)

Lučić, J., Obad, S.: *Konavoska prevlaka*, MH, Dubrovnik, 1994.

Ljubić, Š.: *O odnošajima među republikom Mletačkom i Dubrovačkom*, RAD JAZU 54, 1880., 62-159

Marović, B., Bošković, P.: *Linije na mermeru crtali političari*, VOJSKA, l, 1992, 4: 32, Beograd, 1992..

Milović, Đ.: *Odrazi Karlovačkog mira na teritoriju Herceg Novog i Risna (prema arhivskim dokumentima mletačkih vlasti)*, IZ 10, 1957., 1-2: 243-252

Mustać, I.: *Granice Dubrovačke republike*, u Zborniku: Diplomacija Dubrovačke republike, Zagreb, 1999.

Novak, G.: *Borba Dubrovnika za slobodu*: *Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu*, ŠIŠIĆZBOR, 1929., 655-664

Obad, Stijepo, Dekoza, Serđo, Maslać, Suzana: *Južne granice Dalmacije*: *od XV st. do danas*, DAZ, 1999. *Dalmacije*, DAZ, Zadar,

Pelidija, E.: *Bosanski elajet od Karlovačkog do Požarevačkog mira* 1699-1718., Sarajevo, 1989.

Pleterski, J.: *Perspektiva federativnog uređenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, AVNOJ i narodnoslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini* (*1942-1943*), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973., Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 1973.

Poparić, B.: *Hercezi Svetoga Save* (*50 godina povijesti Hercegovačke*), Školski program c. i k. Velike gimnazije u Spljetu za godinu 1894.-95., Split, 1895.

Popović, T.: *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, POF 16-17 (1966-67), 1970., 93-99

Popović, K. T.: *Herceg Novi, Istorijske bilješke*, Knjiga prva 1382-1797., Herceg Novi, 1924.

Pucić, M.: *Spomenici srpski od 1395. do 1423., to jest pisma od republike dubrovačke kraljevima, despotima, vojvodama i knezovima srbskiem, bosanskiem i primorskiem (prepisao iz Dubrovačke arhive Medo Pucić),* Beograd, DSS Knjiga l, 1858. i Knjiga 2, 1862.

Pušić, I.: *Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj*, BOKA 1, Kotor, 1969., 7-21; *Hercegnovska luka i pristanište u srednjem vijeku*, GPMK 27-28, (1879.-1980.), 10980., 23-35

Raguž, J.: *Herceg Novi se izdvaja iz Crne Gore i pripaja Republici Srpskoj* (5), GLAS GRADA (Dubrovnika), broj 125 od 10. kolovoza 2007.

Ršumović, R.: *Sutorina*, PI SAN Knjiga 27, 1953., 53-93

Sambrailo, B.: *Izlaz Bosne na Jadran* (*Klek-Sutorina*) (*XVII* i *XVIII* st., POMOZBOR 4, 1966., 403-418

Stanojević, G.: *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI.-XVIII. vijeka*, PI IIB Knjiga 14, Beograd, 1970.

Šerović, D.P.: *Nekoliko riječi o imenu varoši Hercegnovoga*, IZ l/1, 1948., 5-6: 369-370; *Herceg Novi kao pomorsko-trgovački grad*, GPMK 5, 1956., 13-24

Tadić, J.: *Španija i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1932.

Traljić, S.: *Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XV. i XVII. st*., Radovi Instituta (Centra) JAZU, 20, Zadar, 1973.

Truhelka, Ć.: *Još o testamentu gosta Radina i patarenima*, GZM 25, 1913., 3-4: 363-381

Omer

1903. - 1918.

Omer Mujadžić rođen je 1. veljače 1903. godine u Bosanskoj Gradišci od oca Mehmeda i majke Zuhre, rođene Čaušević. Osnovnu školu završio je u rodnom gradu, a gimnaziju je pohađao u Derventi, Banjoj Luci i Sarajevu. Nakon mature u Sarajevu dolazi u Zagreb, gdje akademske 1918./1919. godine upisuje Umjetničku akademiju, tadašnju "Kraljevsku višu školu za umjetnost i umjetni obrt". Kako bilježi arhiv današnje Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu, Omer Mujadžić bio je jedan od najmlađih kandidata jer je u trenutku polaganja ispita, na kojem se provjeravala likovna sposobnost kandidata u crtanju glave i akta te znanje o likovnoj i općoj kulturi, imao samo 15 godina stoga mu je otac, kao maloljetnome, morao dati posebnu pismenu dozvolu.

1918. - 1925.

Školovanje završava akademske 1923./1924. godine, u slikarskoj klasi prof. Ljube Babića. Matični list imenovanog polaznika tadašnje Kraljevske akademije kao predavače navodi: Babića (za crtanje, slikanje i tehnologiju), Kovačevića (crtanje glave), Šenou (za povijest umjetnosti), Ivekovića (crtanje akta), Krizmana (za grafiku), a od 1922. Kljakovića (za večernji akt). Mujadžićeva je marljivost ocijenjena "osobitom", a napredak "odličnim". Već tijekom studija, zbog rata i teških životnih

Mujadžić

(Bosanska Gradiška, 1903. – Zagreb, 1991.)

prilika, Mujadžić se zapošljava pri Kraljevskom sveučilišnom botaničkom zavodu gdje, kao preparator, radi u razdoblju od 1922. do 1924. godine.

Prvi put izlaže 1924. godine, na skupnoj izložbi u Varaždinu. Završivši studij na Akademiji, Mujadžić odlazi u Pariz 1924. godine, kao stipendist francuske vlade te se upisuje prvo na *Académie des arts décoratifs*, a potom na *L'École Nationale Supérieure des Beaux Arts*, u klasu profesora M. Louise Rogera. U toj školi boravi tek godinu dana jer stega i uvjeti školovanja nisu omogućavali slobodniji i individualniji razvoj. Mujadžić, tako, najviše uči u Louvreu, proučavajući stare majstore, ali istovremeno upijajući i zbivanja na pariškoj likovnoj sceni. Dijeli dvije godine atelier u Parizu s Kamilom Tompom. Izlaže na izložbi pariškog Jesenskog salona (*Salon d'automne*) 1925. godine.

1926. - 1930.

Po povratku u Zagreb, zajedno s kolegama Postružnikom, Tabakovićem, Pečnikom, Grdanom i Augustinčićem organizira grafičku izložbu u Salonu Ullrich, a koja je, od najvećeg dijela tadašnje kritike, ocijenjena kao "solidnog studija", "dobre umjetničke discipline" i "žudnje za originalnim izrazom". Iste godine sudjeluje i na izložbi jugoslovenske grafike u Zürichu, kao i na XXV. izložbi *Proljetnog salona* u Zagrebu (1927.), zatim na XXVI. izložbi *Proljetnog salona* (1928.), Međunarodnoj izložbi u Barceloni (1929.) na kojoj je nagrađen srebrnom medaljom za slikarstvo.

Godine 1927. Mujadžić postaje crtač na Arheološko-historijskome muzeju u Zagrebu. Jedan je od utemeljivača grupe "Zemlja". U veljači 1929. godine, zajedno s Augustinčićem, K. Hegedušićem, Iblerom, Ružičkom, Tabakovićem, Kršinićem, Postružnikom, izlaže na prvoj izložbi grupe, u studenom 1929. godine, u Salonu Ullrich. Mujadžić je ocijenjen kao "najjača i najizraženija ličnost čitave ove izložbe". Zbog neslaganja u likovnim i ideološkim koncepcijama, Mujadžić navedenu grupu napušta već 8. svibnja 1930. godine. Iste godine, zajedno s Ružičkom, organizira svoju prvu samostalnu izložbu u Sarajevu, u Salonu Skočajić.

1931. – 1973.

Godine 1931. Mujadžić je imenovan učiteljem crtanja - pripravnikom na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu, a već sljedeće godine polaže državni stručni ispit za prijelaz iz pripravnih grupa u pomoćne grupe, iz glavne struke, tj. crtanja i slikanja prirode s odličnim uspjehom. Prvih godina djelovanja na Akademiji, Mujadžić je asistent kod profesora Kljakovića kojem asistira i na fresko-ciklusu u zagrebačkoj crkvi sv. Marka. Ubrzo nakon početka djelovanja na Umjetničkoj akademiji, Mujadžić u Salonu Ullrich organizira svoju prvu, samostalnu izložbu u Zagrebu, 1933. godine.

Likovna kritika vrlo visoko ocjenjuje njegove radove iz tog razdoblja. U Zagrebu upoznaje svoju suprugu Branku (Nejru), rođenu Regul, s kojom se vjenčao 1938. godine. Potom, godine 1939. rodila mu se kći Emina. Mujadžić je na Kraljevskoj umjetničkoj akademiji, odnosno kasnijoj Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu predavao pune 42 godine, sve do svog umirovljenja 1973. godine te je tako, uz Babića i Kršinića, zabilježio najdužu neprekinutu pedagošku aktivnost na zagrebačkoj Likovnoj akademiji! U razdoblju od 1937. do 1940. godine bio je učiteljem, potom od 1940. do 1941. docentom, od 1941. do 1943. izvanrednim profesorom, od 1943. do 1945. redovitim profesorom, od 1945. do 1947. izvanrednim profesorom, a od 1947. do umirovljenja redovitim profesorom. U tom je dugom vremenskom razdoblju bio biran za prorektora (1954.-56.), rektora (1958.-60.), prorektora (1960.-62.), prodekana (1962.-64.) te, naposljetku, dekana (1966.-67.).

Bio je članom udruženja Hrvatskih umjetnika, Zagrebačkih umjetnika, a kasnije ULUH-a, na čijim je izložbama redovito izlagao. U navedenom razdoblju sudjeluje na velikom broju izložbi kojima se tadašnja domaća umjetnost predstavljala u inozemstvu (London, Metz, Saarbrücken, Berlin, Beč, Bratislava, Philadelphija...). Godine 1973. umirovljen je na dužnosti redovitog profesora Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu. Godine 1978. izabran je za dopisnog člana Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Drugu samostalnu izložbu postavio je u Tuzli, 1978./79. godine, i to je, uz samostalnu izložbu 1933. godine u Zagrebu, jedina samostalna izložba za slikareva života. Umro je 28. listopada 1991. godine u Zagrebu gdje je na mirogojskom groblju i pokopan.

Omer Mujadžić – zapretena osjećajnost u temeljima hrvatskog modernog slikarstva

Piše: **Aida Abadžić Hodžić**

Od Zagreba do Pariza

Omer Mujadžić, po dolasku iz Bosne, upisuje 1918. godine, kao najmlađi student (tek petnaestogodišnjak!) studij slikarstva u Zagrebu, u klasi prof. Lj. Babića. Podaci u arhivu današnje Likovne akademije dokazuju da je riječ o vrlo savjesnom i nadarenom studentu koji je s lakoćom realizirao zadatke nastavnog programa. Možda će, upravo, ta rano stečena zrelost i iskustvo ruke i oka govoriti ponešto i o kasnijem Mujadžićevu usmjerenju.

Teške životne prilike u prvim poratnim godinama natjerale su mladog Mujadžića da, još kao student, potraži posao preparatora u Kraljevskom sveučilišnom botaničkom zavodu. "Crtao sam anatomiju bilja, uglavnom po noći. (...)*Čitave bih noći zurio kroz mikroskop i radio niti, stabljike i stanice biljaka na metar velikim papirima! Vjerujte, bilo je to zaista naporno i zamorno*!(...) *Dvije sam godine, iz noći u noć, radio mikroskopom, a po danu studirao*.",[1] navodio je, kasnije, prof. Mujadžić svoja sjećanja iz mladosti i otkrivao vrlo ranu zaokupljenost crtežom.

Po završetku Akademije 1924. godine, kao stipendist francuske vlade, s Augustinčićem odlazi u Pariz. Tih se dvadesetih godina na hrvatskoj likovnoj sceni vrlo zgusnuto sažimaju raznorodni stilski utjecaji; vrijeme je to intenzivnog djelovanja *Proljetnog salona* kao jedinog oblika "organiziranog i kontinuiranog kolektivnog djelovanja na području plastičkih umjetnosti u svom vremenu",[2] obnovljenog utjecaja Kraljevića na našu drugu generaciju moderne (i to onog dijela njegova opusa oko 1912. godine), utjecaja Cezanneova slikarstva, zamjetljivih znakova ekspresionizma i kubizma, a osobito su značajne tzv. "nove" tendencije realizama koje su tada zauzele dominantno mjesto u likovnom osjećanju europskih umjetnika.

Omer Mujadžić je slikar koji je ugrađen u same temelje modernog slikarstva u Hrvatskoj, a koji je dao osobito značajan doprinos ovom slikarstvu u periodu između dva svjetska rata. Svoj je najoriginalniji doprinos tom slikarstvu ostvario u trenutku najizravnijeg uključivanja hrvatskog likovnog prostora u tada aktualne europske tendencije 20-ih i ranih 30-ih godina.

I u Parizu se u vrijeme Mujadžićeva boravka, jednako kao i u drugim likovnim centrima Europe, osjećao duh nesigurnosti prvih poslijeratnih godina, u kojima su umjetnici bili suočeni s alternativom ili bijega od stvarnosti ili stvaranjem "objektivne" slike realnog svijeta, dovedene, katkad, i do grubog naturalizma. Tako se, pod krovnim nazivom "realizama dvadesetih godina", sabiru različiti aspekti i doživljaji jedne te iste zbilje koja je katkad idealizirana i nadrealna (tzv. magični i klasični aspekt), ili, pak, neuljepšana i gruba (tzv. objektivni aspekt Neue Sachlichkeit/Wirchklichkeit).

Figuralan način prikazivanja, čvrsta kompozicijska shema, veliki povratak redu i klasičnoj osnovi, osvrtanje na tradiciju i uzore prošlih epoha iznenada su preplavili europsko slikarstvo, zaustavljajući, premda ne u potpunosti, avangardne eksperimente s početka stoljeća. Sve je ovo važno podsjetiti jer se upravo dvadesetih godina veliki broj naših slikara školuje u slavnim europskim centrima[3] (Pariz, Prag, München, Berlin, Rim...) i ima priliku istovremeno uključiti u likovna zbivanja.

---

[1] Prema: A. KOŽUL, *Kritike ima, slike nema* (intervju sa Omerom Mujadžićem), "Oko", Zagreb, 28.12.1978.

[2] Božidar GARGO, *Slikarstvo "Proljetnog salona" 1916.-1928., "Život umjetnosti", 2, 1966., str. 47.*

[3] U Parizu, na primjer, dvadesetih godina borave slijedeći slikari: Grdan (1925-26.), Junek (od 1924.), Miše (1925-29.), Postružnik (1925-26.), Režek, nakon boravka u Pragu (1919-24.) stiže u Pariz oko 1925., Ružička (od 1923.), Šumanović (iznova od 1925. te 1928-30.), Tartaglia od 1927., Tiljak 1928. itd.

Kada Omer Mujadžić stiže u Pariz, na prijamnom ispitu na *Academie des arts décoratifs* pokazuje izniman uspjeh te je preporučen za nastavak školovanja na *École de Beux Arts.* Iz ovog je perioda značajno naglasiti Mujadžićevo (nastavljeno) bavljenje crtežom koje će, u bitnom, odrediti njegov način: vrlo očito u ovoj ranoj, formativnoj fazi, ali i u svim kasnijim periodima, iako ponešto manje zamjetno. Naime, na pariškoj je Akademiji, u klasi profesora Maxa Rogera, Mujadžić učio crtanje disciplinom koju je nazivao "režimom gipsa". Umjesto arhajske plastike, kojoj se toliko divio, zbog njene jasnoće linije i čistoće volumena, profesor ih je tjerao da crtaju prahom olovke muzejsku prašinu strunjenu u oku Apolona! Upravo rana Mujadžićeva djela, osobito ona nastala u periodu oko 1926-1933. (*U haremu, Majka s djetetom...*) svojom estetikom dominantnih volumena, zatvorenih linija, naglašenog plasticiteta, krajnjom redukcijom forme i jednostavnošću potvrđuju Mujadžićevu zadivljenost arhajskom plastikom, s jedne strane, a s druge, povezuju njegov onovremeni način s tada suvremenim likovnim zbivanjima, iako neka medu njima pokazuju draž i sputanost prvih radova.

Premda bi takva realizacija mogla navoditi na pomisao o stanovitoj maniri ili krutosti, te rane kompozicije i danas najvećim dijelom privlače svježinom izvedbe i svaka od njih krije neki detalj kojim ju je slikar učinio posebnom - tako, na primjer, na *Majci s djetetom* iz 1929. urezi na bojenom platnu te posve mali, narančasti potez na lijevoj strani postaju snažni izvori svjetla. Uz spomenute utjecaje realizama dvadesetih godina, osobito duh neorealizma zasnovan na klasičnim načelima (npr. oko Derainova ateliera) te magični realizam, instruktivno je, u primjeru Mujadžića i njegova boravka u Parizu, spomenuti još neke likovne poticaje: postkubističku maniru Andréa Lhota, te Picassov povratak snažnoj figuraciji. Samo nekoliko godina ranije, od 1917. do kraja 1924., i Picasso se, paralelno uz kubizam, vraća figuralici.

Na jednom od ponajboljih ranih Mujadžićevih djela "U kavani", sklonost tonskom slikanju otkrit će vrlo fini osjećaj za fakturu, a suptilno riješena leđa žene koja sjedi za stolom, okrenuta od promatrača, jedna su od najljepše realiziranih Mujadžićevih slikarskih partija, potvrđujući njegovu misao da "žensko tijelo, jednako kao i lice, traži da ga se portretira." Scena je to iz neke od pariških kavana između dva rata.

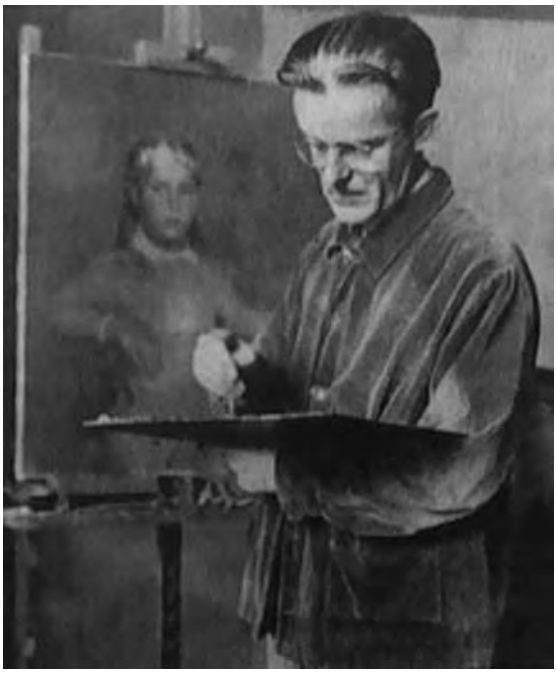

Posljednjih desetljeća, od 70-ih godina pa do smrti, teme su, uglavnom, grupirane oko prikazivanja jednog ili više likova u interijeru, te nastaju ciklusi Obitelji za stolom, Oko ognjišta... Te slike, vrlo promišljenih tonskih odnosa, ispunjene mirom i tišinom, kao u nekom apsolutnom vremenu, ujedno ponajbolje oslikavaju Mujadžićevu prirodu i tiho i nenametljivo odaju duh sredine iz koje je ponikao.

Ispreplićе se na ranim Mujadžićevim portretima (*Portret sestre, Portret djevojčice*) klasična čistoća izraza s utiskom "očuđujućeg", zaustavljenog trenutka, svojstvenog magičnom realizmu. Uz naglašen crtež i obrisnu liniju, tom dojmu pridonose tonsko građenje te vrlo sužena kromatska gama, zagasita pozadina (maslinastozelena, siva, smeđa) kao i zatvorena boja puti i prodoran, premda gotovo nestvaran, pogled bademastih očiju. Vrlo tanak, ujednačen, lazurni namaz koji svjesno prikriva tragove autorove likovne osobnosti, rađa osjećaj dubokog, kontemplativnog mira, gotovo tjeskobnoga. Upravo nedokučivost i tajnovitost čovjekova unutrašnjeg bića uzdiže značaj teme portreta i autoportreta u magično realističkom periodu, a usredotočenost na sam lik potcrtana je krajnjom reduciranošću opisa prostora u kojem oni obitavaju.

Sudjelovanje na jednom od vodećih likovnih skupova onog vremena, na pariškom *Salon d'automne* (1925.), potvrđuje visinu ranih Mujadžićevih ostvarenja i njegovo potpuno i ravnopravno uključivanje u likovna zbivanja umjetničke prijestolnice.[4] Vrsnoća Mujadžićeva crteža zamijećena je i od strane likovne kritike, koja navodi: *Začudio me je mladi Mujadžić. Poznat mi je po jednoj reprodukciji u Zagrebu kao tonski slikar.* Promijenivši se potpuno, izložio je jednu "nature morte" i ženski akt upravo pikasovske snage, strogo i izvrsno crtan. Mujadžića zanimaju plastični elementi. Plastičnost postizava (obratno nego Cezannovi sljedbenici) lo-

[4] Katalog izložbe *Salon d'automne* 1925. godine navodi da su na izložbi, među inim, izlagali i Režek, Šumanović, Grdan, Uzelac, a da bi se stekao uvid u značaj same izložbe, navest ćemo i imena Matissea, Delauneya, Metzingera, Goncharove, Van Donegna, Gleizesa, Foujita...

kalnom bojom, a da ne zapadne u nikakve kolorističke efekte. Mujadžić pokazuje znanje i talenat prvorazrednog slikara. I sam je Mujadžić često spominjao koliko voli Ingresov crtež, a više je nego znakovito da se nekoliko godina ranije Ingresu okreće i Picasso, izrađujući prema navedenom uzoru seriju svojih autoportreta kao i portreta svojih prijatelja.

Mujadžićev je crtež siguran, precizan i čist. Bez suvišnih poteza ili zapadanja u maniru. Samo onoliko koliko je potrebno da se u osnovnim naznakama zacrta tok i bujanje. Sam je slikar navodio kako traži "liniju koja ne opisuje volumen već ga izražava." Kako Mujadžić misli linijom i kojom lakoćom njome izražava volumen, vrlo dobro svjedoče neki raniji radovi (*Harlekin s lutnjom, Muškarac na ulici...*) te iznimno lijepa studija *Zamišljene djevojke* koja pokazuje kako Mujadžić i kada je crtač misli kao slikar, i kako se to dvoje neprestano isprepliće u njegovu likovnom senzibilitetu.

Naše spoznaje o Mujadžiću, nažalost, najvećim su dijelom bile rezultat određenog broja već uvriježenih i općeprihvaćenih zaključaka. Tako se često navodi da je on, gotovo isključivo, slikar aktova, portreta i interijera. (Premda su neka od kasnih ostvarenja upravo pejzaži). Isto se tako uobičajeno tvrdi da ga je u početku zanimao samo oblik, kasnije boja, a potom tonsko slikanje. (A što je onda sa čuđenjem u kritičara koji, uz *Salon d'automne*, zamjećuje pomak s ranijeg, dakle, već prije 1925., tonskog slikanja prema zanimanju za oblik?).

Mujadžićev je crtež siguran, precizan i čist. Bez suvišnih poteza ili zapadanja u maniru. Samo onoliko koliko je potrebno da se u osnovnim naznakama zacrta tok i bujanje. Sam je slikar navodio kako traži "liniju koja ne opisuje volumen već ga izražava."

Od izložbe Šestorice do "zemljaške" faze - Mujadžić u realizmima dvadesetih

Po povratku u Zagreb sudjeluje na izložbi grafičkih radova Šestorice (uz Augustinčića, Grdana, Pečnika, Postružnika i Tabakovića) u Salonu Ullrich 1926. godine, a kritika ponovno iznosi vrlo pozitivne ocjene: *Od svih njih je najbolji Mujadžić i u svoja četiri grafita (akta) i jednom tušu rekao je najviše o sebi.*(...). Već sljedeće godine, na XXV. izložbi *Proljetnog salona*, Mujadžić između ostalih svojih tridesetak radova, izlaže i tri autoportreta (*Autoportret* iz 1926. g.) koji, uz slikarsku zrelost, pokazuju i suptilnost u karakterizaciji lika poradi kojih je Mujadžić smatran "rođenim portretistom". Kada bi se navedeni autoportreti usporedili s istovremenim autoportretima nekih hrvatskih slikara, a s kojima pokazuju sličnost, na primjer u pozi slikara u 3/4 profilu, s kistom u ruci,[5] moglo bi se uočiti da Mujadžić ipak nikada nije do kraja pripadao onoj, uvjetno rečeno, "najtvrđoj" liniji "novopredmetnosti", u kojoj bi govor "velikih formi" snažnih, jedrih tijela ukrućivao njegove likove i lišavao ih senzualnosti ili privlačnosti.

Upravo studiozno i ustrajno propitivanje kako oblika, tako i tonskih odnosa (*Groteskna scena*, 1928.) ilustrira Mujadžićev pariški dug. Jednako kako je osluškivao suvremena likovna kretanja, Mujadžić je, možda i s većim žarom, posjećivao dvorane pariškog Louvrea. Zadivljenost starim majstorima (osobito Velasquezom, Corotom), uz urođeni osjećaj za dostojanstvo i mjeru, spriječit će doslovno i nekritičko preuzimanje raznorodnih utjecaja. Naime, po prirodi senzibiliteta bliži klasičnoj odmjerenosti francuske struje neorealizma negoli pretjeranoj gesti, pa čak i grubosti one germanske, Mujadžića je, jednako tako, tek uvjetno dotakla struja Lhotova postkubizma, jasnih i strogo strukturiranih geometrijskih formi, a koja se, možda, isuviše često spominjala u njegovu slučaju. Stoga je njegova ženstvenost, čini se, bliža Plančićevoj poetiziranoj erotičnosti negoli Režekovom prenaglašeno voluminoznom stilu.

Tako će na jednom od ponajboljih ranih Mujadžićevih djela *U kavani*, sklonost tonskom slikanju otkriti vrlo fini osjećaj za fakturu, a suptilno riješena leđa žene koja sjedi za stolom, okrenuta od promatrača, jedna su od najljepše realiziranih Mujadžićevih slikarskih partija, potvrđujući

[5] Usporediti npr. s autoportretima M. Detonija ili I. Režeka iz 1926/27. iz Moderne galerije u Zagrebu.

njegovu misao da "žensko tijelo, jednako kao i lice, traži da ga se portretira." Scena je to iz neke od pariških kavana između dva rata. Mrtva priroda u lijevom kutu (osobito boca) nenametljivo, kao i kolorit i rješenje pozadine, odaje postkubističke prizvuke, a sam motiv priziva njemačko slikarstvo i fotografiju kasnih 20-ih godina.

Na samom kraju 20-ih te početkom 30-ih, javljaju se u Mujadžićevu opusu teme, dosta tvrdo tretirane, bez lazurnih prelaza (*Radnik, Tvornički pejzaž, Zagreb-Savska cesta*) koje su ga približile krugu umjetnika koje se popularno naziva "lijevim"; krugu koji se u periodu između dva rata nadahnjuje kritikom građanskog društva i "bez kompleksa, bez lakiranja, dotjerivanja i šminkanja podiže na razinu ljudskog i umjetnosti dostojnog ne samo ideale 'četvrtog staleža' nego i kalni krajolik dna".[6] Mujadžić tako prisustvuje osnivačkoj sjednici grupe "Zemlja" 1929. godine.[7] Na prvoj izložbi izlaže svoja četiri rada u kojima likovna kritika prvi put uviđa opasnost zapadanja u stilizaciju i mogućnost stanovitog nazadovanja: (...)*Ove stvari izgleda da mu je nametnuo program "Zemlje", a ne njegova nutarnja potreba. Njegov talenat nije za takve stvari i to su tužne i žalosne stvari. To tim tužnije i žalosnije što je Mujadžić uistinu značajan talenat i zato je potrebno iskreno i otvoreno govoriti o njemu*.(...)[8]

Mujadžićev se talent, očito, opirao strožim programatskim imperativima koje je po prirodi svog okupljanja nametao program "Zemlje", u kojem je, u sučeljavanju elemenata umjetničkoga i ideološkoga, ovaj posljednji pokazivao veću dinamiku, dovodeći u opasnost instrumentalizaciju djelovanja ove grupe. To je, ujedno, vrijeme kada su u njegovu opusu nešto snažniji utjecaji kritičkog realizma (Neue Sachlichkeita) negoli je to ranije bio slučaj, a manifestiraju se tradicionalnijim odnosom u okvirima slikarstva realizma.

Dva posljednja desetljeća Mujadžićeva slikarskog života

Posljednjih desetljeća, od 70-ih godina pa do smrti, teme su, uglavnom, grupirane oko prikazivanja jednog ili više likova u interijeru, te nastaju ciklusi *Obitelji za stolom*, *Oko ognjišta*... Te slike, vrlo promišljenih tonskih odnosa, ispunjene mirom i tišinom, kao u nekom apsolutnom vremenu, ujedno ponajbolje oslikavaju Mujadžićevu prirodu i tiho i nenametljivo odaju duh sredine iz koje je ponikao. Slikarevu prirodu koja je, i u godinama u kojima su prevladavali novi mediji, nove tendencije, ostajala vjerna duboko usađenom osjećaju za trajne vrijednosti i visoke standarde likovnosti. *"Čovjek mora biti vjeran svojoj prirodi",* govorio je. *"Bio sam i ostao do danas sam sa sobom - s osamljenim atelierom, mirom i redom u njemu. Nisam radio apstraktno, jer ne bih uspio naslikati nešto čudesnije od perzijskog čilima. Slikao sam kako sam osjećao."*[9]

Po završetku Akademije 1924. godine, kao stipendist francuske vlade, s Augustinčićem odlazi u Pariz. Tih se dvadesetih godina na hrvatskoj likovnoj sceni vrlo zgusnuto sažimaju raznorodni stilski utjecaji; vrijeme je to intenzivnog djelovanja Proljetnog salona kao jedinog oblika "organiziranog i kontinuiranog kolektivnog djelovanja na području plastičkih umjetnosti u svom vremenu"

Ali, uvećati dio jednog od tih interijera (na primjer, mrtvu prirodu u kutu sobe) ili prepustiti se višesatnom propitivanju beščujnih tonskih prijelaza i pokušati pratiti slikarev potez, postaje pravi izazov za oko i dušu onoga tko je spreman uroniti u dubine njegovih slikanih prostora. Snažnim osjećajem za sintezu, prvenstveno u žanrovskom i slikarskom aspektu, Mujadžić u tom uskom registru datosti kao da želi oslušnuti sve moguće rezonance.

lako su ti posljednji ciklusi uglavnom ono što se o Mujadžiću zna, u određenom broju radova i iz tog perioda, a koji su bili najzrelije ostvareni, treba sagledati stanovito zaokruživanje problematike bavljenja tonom i propitivanjem tonskih odnosa. Doduše, zbog svedenosti na uski registar tema i načina realizacije, zapadalo se pokadšto u svojevrsno zasićenje i maniru.

***

Omer Mujadžić je slikar koji je ugrađen u same temelje modernog slikarstva u Hrvatskoj, a koji je dao osobito značajan doprinos ovom slikarstvu u periodu između dva svjetska rata. Svoj je najoriginalniji doprinos tom slikarstvu ostvario u trenutku najizravnijeg uključivanja hrvatskog likovnog prostora u tada aktualne europske tendencije 20-ih i ranih 30-ih godina.

Uvijek okrenut tradiciji i uvjerenju da nema umjetnosti bez nasljeđa, njegov opus danas stoji kao svojevrsno jamstvo očuvanja visokih standarda likovnog izražaja i nastojanja da se u okvirima tradicionalnog likovnog izraza iznađe osoben i vlastit stil. S punom odgovornošću umjetnika pristupao je životu, činu stvaranja i radu s generacijama studenata čije sazrijevanje je pratio, pa se u primjeru Omera Mujadžića dogodio onaj potpuni i dragocjeni spoj življenja i djelovanja po istome moralnom *credu,* a koji čini njegov opus prepoznatljivim i jedinstvenim.

Ulomci iz Monografije
"Omer Mujadžić: 1903.-1991.",
Umjetnički paviljon u Zagrebu, 2002.

6 I. Zidić, Zemlja-slikarstvo, grafika, *crtež,* Kritička retrospektiva "Zemlja", Zagreb, 1971., str 8.

7 Osnivačkoj sjednici prisustvovali su i Augustinčić, K. Hegedušić, D. Ibler, K. Ružička i Tabaković.

8 Lj. Babić, Izložba grupe "Zemlja", "Obzor", Zagreb, 13.11.1929.

9 Prema, Ć. Sarajlić, *Duhovna markantnost podneblja* (povodom izložbe O. Mujadžića u "Salonu 13" Galerije portreta u Tuzli), "Oslobođenje", Sarajevo, 10. 2. 1979.

Intervju: **Omer Mujadžić**

Iznenaditi prirodu na spavanju

Iz novina "Hrvatski narod" od 29. kolovoza 1943. godine prenosimo razgovor koji je s Omerom Mujadžićem vodio novinar Stipe Tomičić. Zanimljiva su Mujadžićeva razmišljanja o modernom slikarstvu tog vremena, sjećanja na burne pariške dane, ali i opservacije novinara ustaškog režima "o plavokosom slikaru koji u dubinama krvi i porijeklu nema ništa zajedničko s Orijentom preko Drine".

Iznenadna bura jučer je poslije podne odjednom izmijenila vrijeme: umjesto teške omare i sparine, koja ubitačno djeluje i na duhove i na mišiće, svježi je vjetar nagonio oblake; umjesto topline i omaglice otupljenog neba, zasvijetlilo je čisto plavetnilo, koje je svojom svježinom podsjećalo na jesen. Ono što nam sigurno ne bi palo na pamet činiti po onim sumornim i teškim danima te kasne vrućine, sada je postalo posve naravnim i došlo spontano: dugo odlagani razgovor s Omerom Mujadžićem. Bilo je to, naime, jedno od onih idealnih popodneva za razgovore, posebno za razgovore o umjetnosti.

Uvijek me nanovo impresionira prolaz kroz hodnike prvog kata naše Umjetničke akademije, onaj niz skromno ispisanih velikih imena na vratima soba, koje se nižu niz taj ružno jednostavni hodnik, kao što me se uopće doimlje krajnja jednostavnost, da ne kažem siromaštvo te akademije, u kojoj su ipak tolike "ličnosti" stvarale, i tolike druge, i novije, danas stvaraju. Te duge magazinske zgrade podsjećaju na kakvu manju tvorničku radionicu. Ipak spašava izvanjski dojam - vrt ispred Akademije, koji u toj jednoličnoj i dosadnoj Donjoj Ilici predstavlja ugodno iznenađenje, neočekivani prizor, koji je iz ulične perspektive teško naslutiti. No, da ne bude u tom pogledu bludnje i taj vrt ne nosi ni najmanjeg traga kakve raskoši. On je lijep zato što su Ilica i zgrada Akademije banalni i ružni, a on zelen, svjež i prirodan.

…Babić… Becić… Mujadžić treća vrata u lijevom hodniku prvog kata vode u atelijer našeg majstora. Zid desno od ulaza glavna je ploha tog kabineta: na njemu porazbacano vise u najboljem osvjetljenju najnoviji radovi, završeni ili gotovo završeni. Uz ostale stijene prislanjaju se, okrenuti prema unutra, radovi koji još ne trebaju biti gledani. Onaj glavni zid odaje dojam nehotične, improvizirane, ugodne izložbe. Ostalo je nered, tipični prividni nered, u kome majstor vidi red utoliko nikada ništa ne mora tražiti, jer sve bez muke nalazi. Tu se miješaju palete, kistovi, olovke i ugljeni, mnoštvo posudica čija mi je upotreba i množina tajanstvena, knjige, albumi, pepeljare, skulpture… Ima i dvije, tri stolice, pisaći stol i još jedan stol i to je sve pokućstvo u kome se jedino ističe posebno jedini dekorativni komad – krupna i udobna renesansna stolica. Tek poslije dužeg istraživanja može previše radoznali posjetilac zapaziti u jednom kutu dvije Bethovenove maske: jedna tobožnja posmrtna, ona poznata…; druga je prava posmrtna maska velikog gromovnika, za koju naslućujem, da je Mujadžić posebno voli, što sudim i po mjestu gdje je postavljena i po riječima, koje nalazi, kad o njoj govori. Zanimljivo je to da u ateljeu jednog našeg slikara nalazimo umjesto djela ili likova slikarskih velikana masku velikog glazbenika. To pokazuje ujedno posebnu Mujadžićevu osjetljivost prema glazbi i apsolutno shvaćanje umjetničke veličine, bez obzira na izražajna sredstva…

Ljudi utiskuju pečat okolini u kojoj žive pa ih po njoj možemo i suditi. Jednostavnost ovog životnog okvira i njegova stroga funkcionalnost pokazuju da je ovaj slikar čovjek kojemu nije stalo do efekata, nego do rada. Takva je inače većina radionica hrvatskih majstora što djeluje kao ugodna protivština prema sjećanju na mondene i namještene ateljee s često izvještačenim bohemskim osobinama, kakve često susrećemo u drugim sredinama. Iz svega toga gotovo da se dade stvoriti slika čovjeka: mirna, tiha prirođene jednostavnosti (to je glavna oznaka), blagi mir bosanskog tipa, modrih očiju i plave kose, tipa koji opravdava privilegij plemenitosti koju je Starčević podijelio; taj tip svojom skladnom jednostavnošću, mirnoćom, pitomošću, modrinom pogleda i staloženošću pokreta upravo viče da nema u dubinama krvi i porijeklu ništa zajedničko s Orijentom preko Drine.

Ljubaznost susreta podcrtava takav dojam jer otkriva taj karakter. Razgovaramo kraj starinske, od starosti već ponešto oštećene, brokatne draperije koja neodoljivo podsjeća na Bosnu po svojim rafiniranim zelenkastim i sivim tonovima, a na stoliću ispred nas razasuta je valjda jedna od posljednjih starinskih akvizicija majstorovih: stari bakrorezi, zbirka svjetskih gradskih i prirodnih pejzaža, iz 19. i 18. stoljeća. Budući da je majstor donekle iznenađen da naše novinstvo počinje ovako zalaziti u intimu slikarskih ateljea, iz tog nam se ugodnog iznenađenja (Mujadžić, naime, nije od onih koji ne vole dobronamjerne goste u radionici) razvila prava tema tog poslijepodneva.

> **U slikarstvu se kasno dozrijeva, a i to dozrijevanje se teško dade naslutiti. Kad sam nekada tražio izražaj u formi i oblicima, nisam mislio na kolorizam i borbe za izražaj u bogatstvu palete, a kamo li da ću danas strpljivo i ustrajno voditi bitku s tonovima. Ovo posljednje traži naime ustrajnost i strpljivi, ali intenzivni rad u opreznim traženjima nijansi, gotovo neosjetljivih skladova. Tako sam, eto, od one prve izložbe prošao kroz ta tri razdoblja, faze: oblik, boja, ton.**

Bez sumnje, veli Mujadžić, dobro je to. I potrebno. Ovako padaju između publike i umjetnika umjetne ograde, distanca i nerazumijevanje. Ovako nam se pruža mogućnost i riječima zastupati naše poglede, iako je svakako slikanje najbolji način govora za slikara.

Na što mu s našeg novinarskog stajališta dodajemo da je to osobito korisno za novine koje time ispunjavaju svoju dužnost, a ujedno oživljavaju

svoje stranice onim što u njima mora biti: izvješća o životu. Na "kulturnim stranicama" taj život treba zahvatiti u njegovom bitnom značenju – razvitku, a ne se samo ograničavati na prikaze i kritike gotovih djela.

Pitanje: "Majstore, što sad radite?" predstavljalo je banalni uvod koji nam je ipak dozvolio da odmah zađemo in medias res.

Radim nekoliko portreta po narudžbi. No, osobito su mi na srcu dva autoportreta koja vidite tu na zidu, gore. Moram Vam odmah reći zašto mi je stalo do rada na njima: u njima vidim da se u meni dešava spontani preokret i to preokret - prema definitivnom. Ali, kod nas je slikara, to uvijek tako. Nemojte misliti da definitivno znači "konačno nađeno". Hoću samo reći da se kod mene dešava definitivni preokret utoliko što sam konačno našao područje na kojemu ću i nadalje i uvijek nanovo tražiti. To je područje tona, tonaliteta. Na taj način ja sam napustio, sasvim naravno, kao samo od sebe, široku, bujnu koloristička paletu, po kojoj sam godinama tražio efekte i djelovanja, te sam se dao na tonsko rješavanje koje me danas u satima i satima rada opsjeda. Nekad opširnu paletu, danas sam smanjio na dvije, tri dominantne boje, pojednostavnio, i sada između njih i u njima treba pronaći tonska bogatstva, koja izdaju tajne prirode.

Tu se smješta pitanje: "Kakav bi dakle bio logički razvitak, odnosno ima li nelogičnosti u tom Vašem razvitku?"

Imate pravo, kad gledate u mom prijelazu od kolorizma na traženje tonova logiku prijelaza. Bez studija čvrste boje i živih odnosa u bogatstvu boja prirodne palete ne može se

Omer Mujadžić, Zagreb, 1940.

Vi znate da sam se rodio u Bosanskoj Gradiški, a gimnaziju polazio u Banjoj Luci i Sarajevu. Slikarske nauke sam svršio u Zagrebu, gdje sam počeo kod starog Ferde Kovačevića, no međutim samo kratko vrijeme i ne mogu reći da sam bio njegov učenik. Moj je pravi učitelj bio Ljubo Babić, kod koga sam učio i crtež i slikarstvo. Njemu mnogo, veoma mnogo dugujem.

***

Nemojte smatrati neskromnim, jer sigurno sad ne mislim na sebe, ali Vam moram reći da je danas hrvatsko slikarstvo, idući ne iza, nego usporedo i s novim putovima uz Francuze, i ponajbolje u Europi. To se ima zahvaliti poštenju naših umjetnika prema umjetnosti i prema samima sebi. Hrvatski umjetnici ostali su naime čisti slikari kojima je slikarstvo glavni i prvotni cilj.

doći do studije tonova, njihova nastojanja i djelovanja.

Jeste li potrete, koje sada uglavnom radite, hotimično izabrali?

Ne, nikako. To je stjecaj prilika da sad radim upravo portrete, kao što je bio slučaj da sam na posljednjim izložbama, u Zagrebu, Berlinu, Beču i Bratislavi – to je ona izložba "Hrvatska umjetnost 1942." - izložio upravo dva portreta prema jednoj mrtvoj prirodi. Ne smatram sujetu bitnom kod umjetnika. Bitna je obradba, gledanje, efekti, bitno je iznenaditi prirodu na spavanju i oteti joj tajne, pa bile one zatvorene u bilo kojem i kakvom njezinom djelu.

Što ste radili poslije izložbe 1942.?

Bilo je više portreta, o kojima sada nećemo pričati, zatim stvari za koje vidite da ih ovdje nije bilo kada ste zadnji put bilo kod mene, eto, tu, na zidu. Mrtva priroda, "Vezilja", dva autoportreta. Da, radio sam i pomažem profesoru Babiću kod izrade njegovih panoa za naše poslanstvo u Berlinu. Izradio sam, po njegovu nacrtu, "Mostar".

Nastavljajući dalje razgovor, Mujadžić pomalo ide prema prošlosti i sjeća se: Prva samostalna izložba?

Čini mi se već davno, davno. Ne znam točno, mislim da je to bilo tamo negdje 1929., 1930. ili 1931. godine. Još onda nije bilo naslutiti da ću se kasnije lomiti između boje i tona. Onda sam tretirao svoje sujete u širokoj formi, gotovo bih rekao grafičkim rješavanjem između crnog i bijelog, tako mi je oblik onda izgledao prvotan, a boja mu je služila.

Tu Mujadžić ili zaboravlja ili propušta reći da je ipak i tada njegova paleta prirodno i bez posebnog traženja pokazivala kolorističku svježinu. No, mi mu to nećemo kazati. Neka govori dalje:

Imao sam tada 26, 27 godina, danas ih imam više od četrdeset. Bio sam mlad, ali ipak svoj, jer sam znao da bez toga nema rada ni napretka u umjetnosti. Izložio sam nekih 25 stvari. No, ipak, kad danas na to gledam, oprostite mi, što se sjećam velikih primjera Leonarda i Raffaela, nema ništa u slikarstvu bez sazrijevanja u vremenu… Ta su dva slikara po radu suvremenici, a koliko je Raffael hladan u crtežu i boji, nedozrio, blijed u usporedbi s dubinama Leonardovih traženja. U slikarstvu se kasno dozrijeva, a i to dozrijevanje se teško dade naslutiti. Kad sam nekada tražio izražaj u formi i oblicima, nisam mislio na kolorizam i borbe za izražaj u bogatstvu palete, a kamo li da ću danas strpljivo i ustrajno voditi bitku s tonovima. Ovo posljednje traži naime ustrajnost i strpljivi, ali intenzivni rad u opreznim traženjima nijansi, gotovo neosjetljivih skladova**.** Tako sam, eto, od one prve izložbe prošao kroz ta tri razdoblja, faze: oblik, boja, ton. Žao mi je što su danas prilike takve i život težak pa čovjek nema ni vremena niti mogućnosti da izađe u prirodu i s njome se uhvati u koštac i da joj u toj borbi otimlje njezine tajne. Prije moje prve izložbe izlagao sam na zajedničkim izložbama, ali nemam o tim stvarima ništa osobito reći. "Pralje" su mi bile prvo veće izloženo djelo, koje dobro predstavlja ono vrijeme kada sam tražio formu. Vi znate da sam se rodio u Bosanskoj Gradiški, a gimnaziju polazio u Banjoj Luci i Sarajevu. Slikarske nauke sam svršio u Zagrebu, gdje sam počeo kod starog Ferde Kovačevića, no međutim samo kratko vrijeme i ne mogu reći da sam bio njegov učenik. Moj je pravi učitelj bio Ljubo Babić, kod koga sam učio i crtež i slikarstvo. Njemu mnogo, veoma mnogo dugujem. On je, uostalom – to priznanje mu je svatko dužan – uz Tartagliu jedan od najboljih naših pedagoga. Godine 1924. otišao sam u Pariz, s malom stipendijom od 450 franaka mjesečno, koju sam dobio od francuske vlade. Dvije godine ostao sam s tim malenim dohotkom u tom Parizu, koji nikada neću zaboraviti i do kojeg bih tako rado opet skoknuo. Otišao sam zajedno s Augustinčićem.

U Parizu sam drugovao s Tompom. Imali smo zajednički atelje, pošto sam prije toga stanovao po hotelima. Najprije smo počeli na "Academie de arts decoratifs", a onda smo neko vrijeme bili na "Ecole superieure des Beaux-Arts". No, pravo da Vam kažem, nismo tamo imali osobite uvjete nešto naučiti jer je na tim inače odličnim školama vladao stanoviti akademizam, potreban i koristan onima koji tek uče metier. No, mi smo došli s diplomom naše akademije i nismo imali više ništa naučiti na pariškim akademijama. Za ljude, koji znaju svoj metier, nisu škola akademije, nego sam Pariz, sa svojim izložbama, dojmovima, zbirkama, kružocima, slobodnim školama, pozna-

Mislim, kao i većina slikara, da kritičar mora biti i sam slikar, a kao slikaru, teško mu je biti kritičar. Morao bi biti svakako rentijer, jer ljudi ne vole istinu, te bi ga znali kao slikara pogoditi na materijalnom polju. Babić je po mom mišljenju odličan kritičar, ali vjerojatno si ne može dozvoliti obavljanje kritičarskog rada jer – koliko znam – još je daleko od toga da postane rentijer.

***

Da, kada sam nastojao izraditi na svojim platnima forme, sukladno kao u muzici, služi mi dinamika i pokret kao kontrapunktični motiv, tada sam nadahnuće nalazio u svom rodnom kraju i sjećanjima na bosansko selo.

nstvima, vezama, predavanjima, priredbama, diskusijama… Vrijeme u koje sam ja tamo došao bilo je razdoblje vrenja i previranja, kubizam je još harao, ali se već javljalo doba bitno slikarskih nastojanja, te je taj kubizam doskora – zaspao. Osobito smo mnogo ja i moji prijatelji voljeli predavanja francuskih kritičara i pisaca kao što su bili Waldemar Georges i Andre Lhote.

S Tompom i Viklom Grdanom imao sam, kako rekoh, zajednički atelje u Bois de Vincennes. To su bili krasni dani. Kad imate stan u troje, onda uvijek onoj drugoj dvojici prepuštate brigu za red i čistoću i to tako mislite sva trojica! Kako to onda konačno izgleda, možete zamisliti. Jednog dana u deset sati u jutro, eto nama Meštrovića, pa nismo imali kud da mu ponudimo sjesti, jer je sve bilo u strašnom neredu. Jedva smo nekako izvukli jednu stolicu, našli je za njega, te ga smjestili usred sobe gdje jedino nije bilo nereda, a tamo se nije niti ništa nalazilo… Još smo bili u krevetima i neoprani, pa nas nije minuo nasmiješeni i prijateljski Meštrovićev ukor. Došao je s Augustinčićem, da pođemo zajedno na izložbu "Nezavisnih". Ah, te pariške izložbe…

Slušajte, majstore, kad smo već kod toga, kakav je zapravo odnos naših slikara prema Parizu, Parizu punom prestiža, ali i opasnosti?

Vidite, drago mi je da o tom govorim, jer sam stekao uvjerenje da mi Hrvati bolje od svih drugih shvaćamo Pariz i njegov umjetnički život. I zato bolje, jer ga mi smatramo ne uzorom za kopiranje, a što ste i Vi vjerojatno mislili pod "opasnosti", nego kao poticaj i školu. Uzmite, npr. Tartagliu. On je učio i razvijao se u Matisseovom Parizu svijetle palete, a ipak je ostao u svojoj umjetnosti pošten, to jest svoj, te je njegov današnji rafinement doduše kongenijalan francuskom, ali ne francuski, nego njegov i njegov hrvatski Pariz; dakle, nije bio okov za naše umjetnike, nego svijetli početak puta. Nemojte smatrati neskromnim, jer sigurno sad ne mislim na sebe, ali Vam moram reći, da je danas hrvatsko slikarstvo, idući ne iza, nego usporedo i s novim putovima uz Francuze, i ponajbolje u Europi. To se ima zahvaliti poštenju naših umjetnika prema umjetnosti i prema samima sebi. Hrvatski umjetnici ostali su naime čisti slikari kojima je slikarstvo glavni i prvotni cilj.

Pitate me zašto nemamo u današnjoj generaciji grafičare? Mislim da to ne odgovara temperamentu naših umjetnika koji su do u srž slikari. Ukoliko se kod nas i rade grafike, rade se samo u primarnim tehnikama, kao što je to u biti suvremene umjetnosti koja traži da se svaki dojam u letu uhvati. Ipak, Tomašević i Vaić predstavljaju bez sumnje odlične grafičare, ali su gotovo iznimka u našoj današnjoj umjetnosti.

Ne smatram sujetu bitnom kod umjetnika. Bitna je obradba, gledanje, efekti, bitno je iznenaditi prirodu na spavanju i oteti joj tajne, pa bile one zatvorene u bilo kojem i kakvom njezinom djelu.

Umjetnička kritika?

Mislim, kao i većina slikara, da kritičar mora biti i sam slikar, a kao slikaru, teško mu je biti kritičar. Morao bi biti svakako rentijer, jer ljudi ne vole istinu, te bi ga znali kao slikara pogoditi na materijalnom polju. Babić je po mom mišljenju odličan kritičar, ali vjerojatno si ne može dozvoliti obavljanje kritičarskog rada jer – koliko znam – još je daleko od toga da postane rentijer.

Iza toga se razgovor prenosi na veze arhitekture i slikarstva, smještanje slike na plohi, a usput Mujadžić iznosi zanimljiva opažanja o skulpturalnosti prave arhitekture.

Majstore, kamo smještate u svom umjetničkom radu svoj rodni kraj i sjećanja iz djetinjstva?

Već sam govorio o tome da mi je u slikarstvu sujeta u drugom planu. U dilemi "sujeta – obradba" odabrao sam obradbu!

A ipak, Vaši ciklusi žetelica, muslimanskih djevojaka…?

Da, kada sam nastojao izraditi na svojim platnima forme, sukladno kao u muzici, služi mi dinamika i pokret kao kontrapunktični motiv, tada sam nadahnuće nalazio u svom rodnom kraju i sjećanjima na bosansko selo. Istina je da takovi bitni dijelovi ljudske prirode koji se usišu s rodnim krajem, kućom i onim zrakom i nesvjesno prodiru u sujetu.

***

Budući da ona "kuntrapunktička" usporedba nije ostala nezapažena, saznajemo da je u Mujadžića žarka ljubav prema Bachu, za koga kaže da bi mogao biti učitelj slikarima u svom širokom i smirenom traženju tonova, iza kojih se osjeća, unatoč njihove pravilnosti bujanje, dinamika, forma i boja. Mujadžić je ostao podvrgnut nadahnućima svoje Bosne. Taj hrvatski umjetnik, koji se trudi oko krasnih tonskih rješenja, koja rječito govore s dva na zidu obješena autoportreta, priznaje da je do tih dvaju djela došao preko apsolutno uspjele tonske atmosfere svoje bosanske "Vezilje", a koja visi lijevo od samih autoportreta.

Već je bio sumrak, napolju se bura smirila i ostalo je od nje samo prozirno, vedro nebo, na kome su se rubovi oblaka u svojim šarama nasmjehivali kroz velike vitraže po ateljeu razbacanim paletama. Autoportreti su u sumraku odavali nova bogatstva svojih tonova, a Beethovenova posmrtna maska postala je još tajnovitija. Spuštali su se oni sati kad se šuti, pa je tako i naš razgovor tihano svršio.

Pripremila: Edina Smajilović

Prašina u oku Apolona

Mujadžić je opazio sličnost između mramornog plašta na grčkoj djevojci i nabora na svilenom bosanskom plaštu svoje sestre: "Gledajući grčki mramor u Louvreu sjećao sam se svoje sestre, njezinog svilenog plašta, kojim teku linije pune tijela." Sjećao se, zatim, i njezinog blijedog lica stojeći pred grčkim urnama, koje na tamnom profinjenom volumenu nose tanki nježni crtež.

Piše: **Matko Peić**

U ateljeu Omera Mujadžića vladaju dvije vrjednote koje vladaju i njegovim stvaranjem: red i čistoća. Široki prozor bez ornamentiranog ili bojadisanog zastora. Jedini mu je ukras željezni okvir. U ateljeu nigdje dragih ateljerskih sitnica: raštrkanih bočica sa šarenim naljepnicama, bizarnih draperija ili mrlja uljene boje na podu, zidu ili staklu, uopće ništa od "ateljerske atmosfere". To je jedan veliki prostor u zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti. Poslije korekture studentskih crteža, odloživši u sebi sve školsko, Mujadžić, osjetljiv za rad u sebi i svom stvaranju, stvara izuzetan red u svojim slikama. - Sve stvari: paravan, stol, ormar, stalak, pokazuju vizualnu bit svoje prirode: jasan crtež, čiste plohe i puni volumen. Na stolu okupani kistovi, zašiljene olovke, poredane tube i boja, s pažnjom postavljena kutija pastela. U jednom uglu sobe nakupilo se najviše čistoće. Tu je i gipsana Venera. Čuva je prozirni papir prebačen preko lica i grudi. Od tog, u trenutku, stara bočica djeluje kao buket svježeg jasmina. Pogled se zaustavlja na reprodukciji slike kralja svih slikara, Velasqueza, velikog majstora slikarskog reda. Između svega toga kreće se Omer Mujadžić sa sređenom srebrkastom kosom, jasnih očiju iza čistih naočala, pažljiv da pokretom tijela, lica ili glasa ne povrijedi tu harmoniju oko sebe ili na sebi.

Otvara ormar, vadi slike. Prikazuju intérieure, figure, aktove, pejzaže i mrtve prirode sa cvijećem, većinom u tehnici ulja. Već na prvi pogled otkriva se da Mujadžić slikar slika kao što Mujadžić crtač crta: re-

> **U dnu svog slikarskog bića Omer Mujadžić je crtač. Može se reći da je crtač kakvog smo rijetko imali. Naime, to je crtač kojemu crtež nije, kao većini naših suvremenih umjetnika, samo predradnja slikanju ili samo sredstvo za brze vizuelne bilješke. Njemu je crtež isto kao slika: studija.**

dom. Bistar crtež, čiste plohe i jasni volumeni. U najboljim trenucima, osobito na figurama, staložile su se linije i boje sa sjajnim mirom, sličnim onom koji karakterizira Corotovo slikarstvo. Čini se da je bitna riječ kojom bi se mogao označiti Mujadžićev napor s bojom u ovo posljednje doba jest smirivanje. Uzeo je motiv upravo izazovan u boji: buket raznobojnog cvijeća. I baš na takvom motivu razvio je likovni tekst sretne kolorističke staloženosti. Disciplinirao je pigment, uskladio uljanu bojinu materiju, oduhovio je i vlastiti postupak. Neki fini dah kolorističkog reda ovio je pojedine njegove figure, naročito bukete. Sigurno je prisutnost tog kolorističkog reda i slikanja staloženim dahom navelo slikara da osim ulja posegne i za jednim materijalom koji su i starije i novije hrvatsko slikarstvo poznavali u vrlo rijetkim slučajevima: za pastelom. Mujadžić je njime naslikao autoportret. Sve ono što smo istakli kao Mujadžićevu originalnost u crti i boji, osjećaj za planski razvoj izraza, ovdje upravo blista. Nigdje pastelne magle, zbunjenost ekscesa - sve živi od lijepe jasnoće, pažnje i reda. Tonovi se ne vežu samo kauzalno jedan uz drugog, nego jedan ispod drugog. Slika od njih diše kao jedinstveni organizam.

Mujadžić je rođen 1. veljače 1903. u Bosanskoj Gradiški. Kad bi se ispitivala djetinjstva naših slikara, vidjelo bi se da su ti dječaci u času primanja olovke u ruku primili na sebe i sve one teškoće kojima je naša nerazvijena okolina iz prošlosti tretirala odraslog umjetnika. Polazeći osnovnu školu u rodnom mjestu, zatim u Derventi, i još nekim manjim mjestima, a crtajući sa sve većom upornošću, Mujadžić je godine 1919. dospio u Zagreb na Akademiju likovnih umjetnosti. Profesori su mu bili,

medu ostalim, i Ferd Kovačević i mladi Ljubo Babić. Završivši zagrebačku akademiju s kiparom Antunom Augustinčićem, pošao je godine 1926. u Pariz. Nisu imali ništa u džepu, ali su imali sve u srcu. Na prijemnom ispitu na Académie de arts décoratifs bili su najbolji. Rektor im je saopćio da su prejaki za njegovu školu i preporučio ih je za Ecole des beaux arts gdje su crtali disciplinom za koju je Mujadžić iznašao sretan izraz: "režim gipsa". Njemu je osobite omiljela grčka arhajska plastika, njezina jasnoća, linija i čistoća volumena. No te vrednote nije dospio crtati. Šef mulaža Max Roger tjerao je učenike da crtaju "prahom olovke muzejsku prašinu strunjenu u oko Apolona". Mujadžić je *bježao* u Louvre pred crteže Leoriarda i Ingresa. Nije samo crtački purizam bio uzrok da je stao baš pred listove ove dvojice genijalnih majstora linije. Uzrok je vjerojatno bio utjecaj njegova djetinjstva. Isprvice naivno, u motivu, a onda sve dublje likovno. Mujadžić je, naime, opazio sličnost između mramornog plašta na grčkoj djevojci i nabora na svilenom bosanskom plaštu svoje sestre: "Gledajući grčki mramor u Louvreu sjećao sam se svoje sestre, njezinog svilenog plašta, kojim teku linije pune tijela." Sjećao se, zatim, i njezinog blijedog lica stojeći pred grčkim urnama, koje na tamnom profinjenom volumenu nose tanki nježni crtež.

U tom grčkom mramornom plastu s "linijama punim tijela" i u tim tamnim volumenima urna kriju se dakle crtačke tajne mladog crtača. Umorila ga je akademija te je godine 1929. otišao u Bois de Vincennes. Tu je imao atelje s Grdanom i Tompom. Ulica je zamijenila muzejski hodnik, a večernji tečajevi za akt, kraj Café de la Rotonde, jutarnje posjete Ingresu. Time se Mujadžić ipak nije udaljio od Louvrea. Štoviše, kroz ulicu mu se je još više približio. Našao je nove prijatelje. Kaže: "Jedan Rembrandtov bakropis bio je za mene preokret." Počeo je tražiti liniju koja ne opisuje volumen, nego ga izražava. Unutrašnjost Rembrandtova rasječenog vola svojim naslikanim kostima, mesom, žilama i krvlju poučila ga je više nego akademijina predavaonica u kojoj je slušao anatomiju, perspektivu, tehnologiju i estetiku. Taj jedan od najljepših interieura što ga je naslikala ljudska ruka, i

Otvara ormar, vadi slike. Prikazuju intérieure, figure, aktove, pejzaže i mrtve prirode s cvijećem, većinom u tehnici ulja. Već na prvi pogled otkriva se da Mujadžić slikar slika kao što Mujadžić crtač crta: redom. Bistar crtež, čiste plohe i jasni volumeni. U najboljim trenucima, osobito na figurama, staložile su se linije i boje sa sjajnim mirom, sličnim onom koji karakterizira Corotovo slikarstvo.

U razgovoru sa Matkom Peićem, Zagreb, 1983

unutrašnji sjaj El Grecova Dječaka uz St. Louisa bile su dvije velike uspomene koje je donio iz Pariza u domovinu. Valjda zato što je umio crtati čak i prašinu u oku Apolona, dobio je mjesto u zagrebačkom Arheološkom muzeju. Crtajući staro slomljeno kamenje nije se dao slomiti. Ubrzo je uspio uvesti u galeriju svoju *Sestru*, sliku koja je uz Becićev *Polukat*, iz galerije u Buenos Airesu, najskladnije što je neoklasicistička estetika ostavila našem slikarstvu. Poslije četiri godine rada u Arheološkom muzeju, odnoseći za uspomenu crni odljevak djevojačke glave iz solinskih ruševina i oslabljen vid, došao je na Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu, gdje je bio profesor.

U dnu svog slikarskog bića Omer Mujadžić je crtač. Može se reći da je crtač kakvog smo rijetko imali. Naime, to je crtač kojemu crtež nije, kao većini naših suvremenih umjetnika, samo predradnja slikanju ili samo sredstvo za brze vizuelne bilješke. Njemu je crtež isto kao slika: studija. On je majstor crteža, za kojeg se može reći da je proveo cijeli život u upoznavanju prirode svog crtačkog instrumenta. Njegov instrument je olovka. Poznaje, i olovku kao što neki muzički virtuoz poznaje i svoj instrument: violinu ili glasovir. Zna njezine u svjetlu najviše i u sjeni najniže tonove. Zna njezinu tvrdoću, britkost, i njezinu baršunastu mekoću. Poznaje njezino uporno inzistiranje i njezinu nonšalantnu lakoću. Taj osjetljivi Mujadžićev sluh za ćud pa i ćudljivost olovke kao crtačkog instrumenta vjerojatno imaju i poneki naši drugi

slikari, ali nemaju, uz tu osjetljivost za instrument, nešto više što Mujadžić posjeduje u velikoj mjeri. To je Mujadžićev talenat za crtačku metodu. Gledajući njegov crtež ljudske glave ili tijela, gledatelj ima uz uživanje u lijepoj crtačkoj instrumentaciji i poseban estetski osjećaj: kako je sve to jednim sigurnim odnosom emocije i intelekta planirano! Čistoća u doživljaju i red u izrazu. Jasan pogled oka i bistra kretnja ruke. Crte su uzročno vezane. Četiri-pet kad se nađu u jednom ensembleu djeluju kao tričetiri čisto proste rečenice u kojima je jedan sređen i jasan duh izrazio svoj rafinirani osjećaj i bogatu misao. Onima našim suvremenicima, koji su htjeli jučer u svijetu, a danas kod nas, spaliti Anatolea Francea, i kojima nije književni ideal običnim riječima pisati neobične stvari, nego obratno: neobičnim riječima govoriti sasvim obične stvari — razumljivo je da ljepota Mujadžićeva sređenog i jasnog crteža ne predstavlja vrednotu. Sređenost opservacije i određenost izraza u tom crtežu upravo su egzemplarna suprotnost našim brojnim slikarskim suvremenicima, njihovoj anarhičnoj opservaciji i još anarhičnijem izrazu.

Crtež je u likovnoj kreaciji fenomen koji je jedino egzistentan ukoliko je plod određenosti. Crtač u biti znači biti određen. Crtež Omera Mujadžića sadrži niz elemenata koji karakteriziraju djela autentičnih crtača. U prvom redu lirizam jezgrovitosti. Stilski, taj se njegov crtež kretao prije nekih tridesetak godina u jednom lijepom originalnom crtačkom tonu na liniji Ingres-Modigliani. Šteta što je, po riječima autora, veći dio tog crtačkog opusa nestao.

Umjetnik s vrha hrvatskog i europskog slikarstva koji je ostao vjeran svojim korijenima

Piše: **Radovan Vuković**

Malo je primjera u hrvatskome modernom slikarstvu kao što je slučaj Omera Mujadžića, slikara koji je svojim umjetničkim i profesionalnim djelovanjem ugrađen u memoriju i u same temelje hrvatske moderne umjetnosti, a njegov opus, osim u pojedinim segmentima i rijetkim izložbama, u cjelini uzevši, ostao gotovo nepoznat i, štoviše, potisnut na marginu interesa likovne kritike i medijske javnosti s tek sporadičnim osvrtima. Premda apostrofiran kao slikar portreta, intimnog žanra, figuralnih kompozicija i mrtvih priroda rafinirane stilske izražajnosti, "okrenut tradiciji i visokim standardima slikarskog zanata", Mujadžić je svojim dugim predanim životom i umjetničkim djelovanjem *izvan struje* svjedočio brojnim mijenama, nastojeći u okvirima tradicionalnog likovnog izraza izgraditi vlastitu likovnu fizionomiju i stil slikara u duhu "modernog propitivanja i osjećanja tradicije" (A. Abadžić).

Ne čudi stoga što je svojedobno u svom sintetičkom povijesnom pregledu *Hrvatskog slikarstva XX. stoljeća* čak i proničljivi i nezaobilazni autoritet, kao što je Grgo Gamulin, završavajući poglavlje o slikaru Omeru Mujadžiću, na kraju ipak pokazao sumnju "da će neko neznano buduće vrijeme biti u svojoj ocjeni od nas pravednije i šire", sažimajući njegovo slikarsko iskustvo na planu redukcije boje, tona i oblika u jedinstvenoj sintagmi "akademiziranog intimizma". Međutim, obuhvatnija i cjelovitija kritička recepcija Mujadžićeva, inače bogatoga, a kronološki i stilski još neis-

Mujadžić je svojim načinom i talentom "prvorazrednog slikara", u izravnom dodiru s Parizom (1924.) i Picassovim figurativnim obratom, dao značajan i originalan doprinos u neposrednom uključivanju hrvatskog modernog slikarstava u aktualne tokove i tendencije prevladavajuće struje tzv. novih realizama u europskoj umjetnosti toga vremena.

traženoga opusa, kao i eventualno sustavnija/potpunija historizacija njegove slikarske pojave u korpusu hrvatske moderne umjetnosti, ostala je do danas otvorenom. Stoga se i taj iskazani tračak sumnje u održivost vlastitog suda mogao shvatiti i kao pouzdan znak za jednu cjelovitiju kritičku reviziju. Ali i neposredan povod i upozorenje za, konačno, "ozbiljnije" angažiranje struke u retrospektivnom pristupu "pravednijoj i široj" ocjeni Mujadžićeva opusa, sagledavanog kroz prizmu jednog od istaknutih protagonista hrvatske likovne scene u periodu između dva svjetska rata.

Upravo u tom najintenzivnijem i najuspješnijem razdoblju hrvatske umjetnosti 20-tih i ranih 30-tih godina, obilježenom snažnim previranjima i raznorodnim stilskim utjecajima kroz djelovanje Proljetnog salona (od cezannizma, priklona kubo-ekspresionizmu, neoklasicizma...), Mujadžić je svojim načinom i talentom "prvorazrednog slikara", u izravnom dodiru s Parizom (1924.) i Picassovim figurativnim obratom, dao značajan i originalan doprinos u neposrednom uključivanju hrvatskog modernog slikarstava u aktualne tokove i tendencije prevladavajuće struje tzv. novih realizama u europskoj umjetnosti toga vremena. Na osobit je način u hrvatskom slikarstvu proveo neobičnu morfološko-stilsku sintezu u spoju klasičnoga i magičnoga, "Picassovog povratka snažnoj figuraciji" i utjecaja domaće struje neoklasicizma (na liniji Meštrović-Kljaković) u kompozicijama i aktovima raskošnih oblika, naglašenih i linijom zatvorenih volumena, krajnjom redukcijom forme i profinjenošću izraza.

Obuhvatnija i cjelovitija kritička recepcija Mujadžićeva, inače bogatoga, a kronološki i stilski još neistraženoga opusa, kao i eventualno sustavnija/potpunija historizacija njegove slikarske pojave u korpusu hrvatske moderne umjetnosti, ostala je do danas otvorenom.

Potom, nadahnut idejom kritičkog realizma u kratkotrajnom "zemljaškom" iskustvu (1929.), približio se stvarnom životu i suvremenim socijalnim temama, da bi se nakon značajnog otvaranja "modernom kolorizmu", odnosno oslobađanju poteza i boje od čvrste modelacije forme u nizu tema od "ženskih" motiva do primorskih pejzaža, potkraj 30-tih, odnosno 40-tih godina pa sve do kraja svoga slikarskoga i životnog puta posvetio tonskom slikanju tema, uglavnom interijera, intimističkoga sadržaja i krajnje suženog registra u toplim, prozračnim lazurama "čistoga" slikarstva.

U tom širokom rasponu likovnih tema tijekom gotovo sedamdesetogodišnjeg aktivnog slikarskog djelovanja ogleda se jedna osobita kultura jezika i stila rafinirane likovne osjećajnosti. Ali i raspoznaje kontemplativna, intimistička priroda i karakter slikara izražajno poetizirane senzualnosti i duhovne snage. Umjetnika koji se u svojim formativnim godinama kretao u samom vrhu hrvatskog i europskog slikarstva (1925. sudjelovao na pariškom *Salon d' automne*), a intimno svojim stvaralačkim mentalitetom, slikarskim uvjerenjem i svojim duhovnim bićem ostao vjeran korijenima i visokim, trajnim vrijednostima slikarske tradicije.

Studije, oko 1955., crtež olovkom

U kavani, 1928., ulje na platnu

U haremu, oko 1926., ulje na platnu

Nogometna utakmica, 1929., ulje na dasci

Portret Zdenka kao dječaka, 1938., ulje na platnu

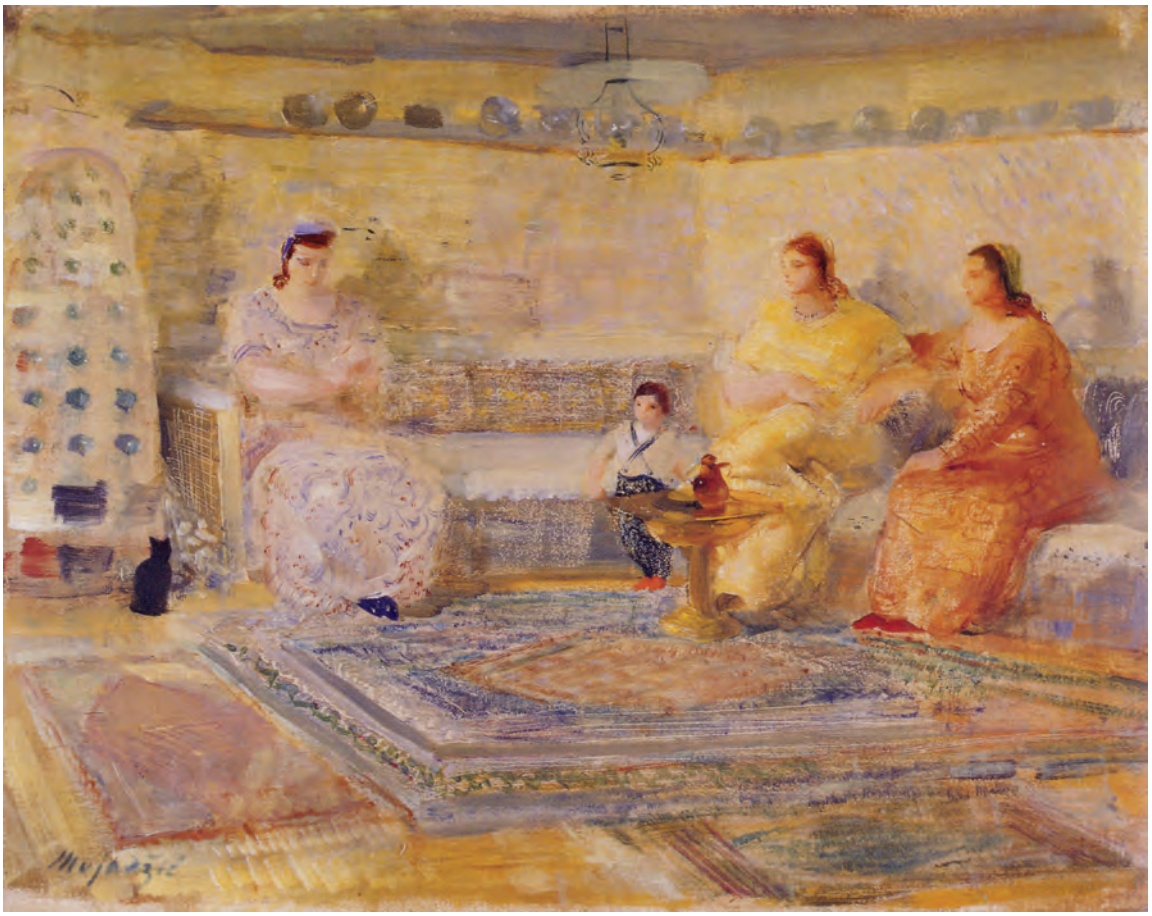

Muslimanke u interijeru, 1939., ulje na drvu

Bosanski interijer (prvi koraci), oko 1939., ulje na platnu

Lutke, 1946., ulje na platnu

Portret, zbirka Hanžeković

Žeteoci, zbirka Hanžeković

Pecanje, zbirka Hanžeković

Djevojke na izvoru, zbirka Hanžeković

U Umjetničkom paviljonu, u Studiju Josip Račić, od 15.12.2011. do 8.1.2012. bila je postavljena izložba koja objašnjava malo pominjane sastavnice opusa Omera Mujadžića: magični realizam, simbolizam, eksperimente sa sivom paletom... Izložene slike, od kojih je dio javnosti potpuno nepoznat, pripadaju zbirci kolekcionara Marijana Hanžekovića, pripadnika treće generacije obitelji koja je s Omerom Mujadžićem gajila osobit odnos.

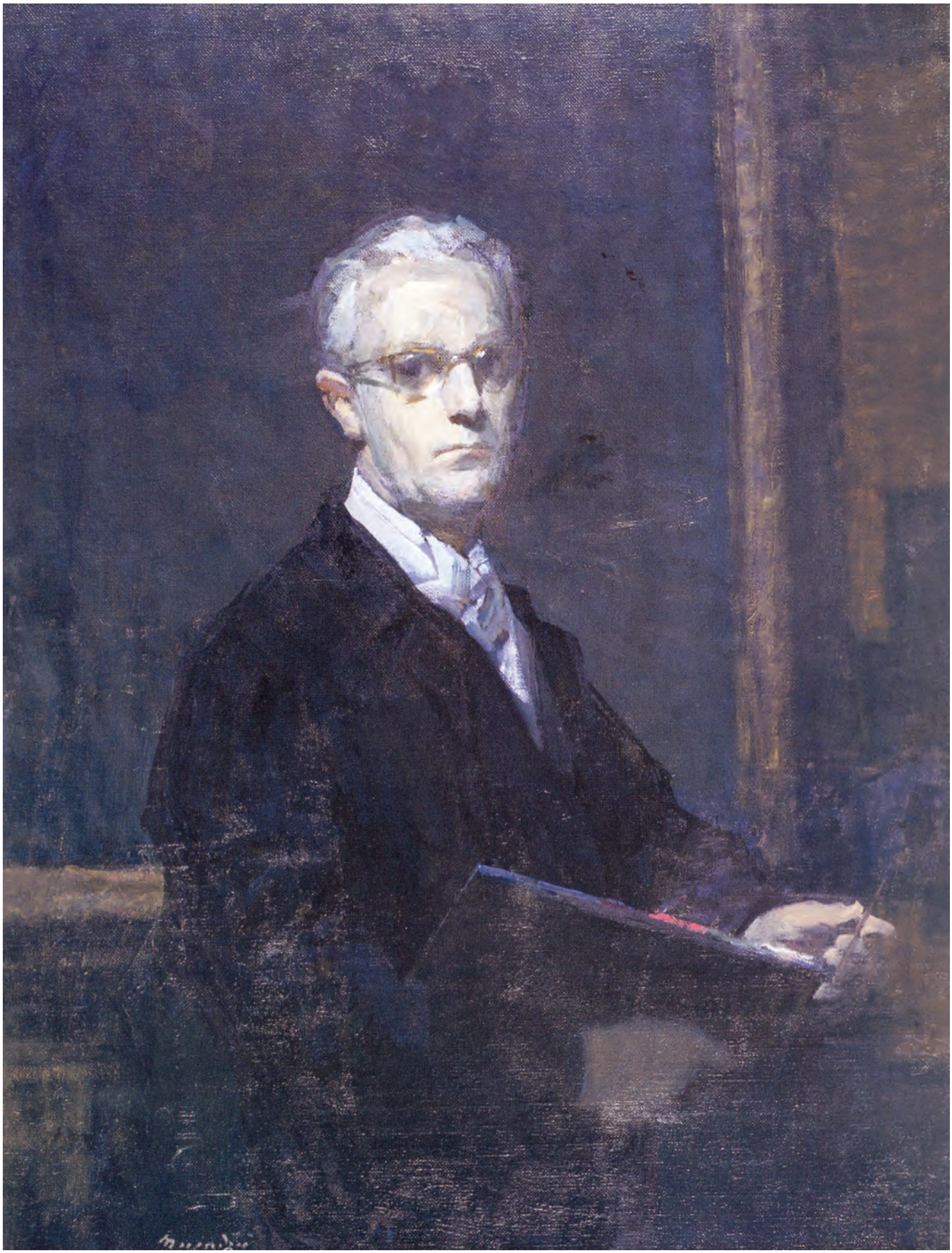

Autoportret, oko 1970., ulje na platnu

Zemlja u kojoj samo "lud čovjek ne može uspjeti"

U Norveškoj je najveći stupanj integracije Bošnjaka muslimana U EUROPI - to je uzorni model za ostale muslimanske manjine

S obzirom na ono što sam čuo od svojih sugovornika i dojma kojeg sam stekao, na trenutak sam posumnjao da je "idealni suživot katolika i muslimana" u Hrvatskoj, što od svog inauguriranja uporno javnosti tvrdi novi hrvatski muftija Aziz ef. Hasanović, onaj model odnosa muslimanske manjine i kršćanske većine koji je najuzorniji primjer u Europi. Ne tvrdim da je hrvatski model loš, samo da možda nije posve najbolji, a time se postavlja i pitanje može li biti modelni uzorak. Šetao sam po Oslu nakon susreta sa Dževadom Mešanom i umjesto da uđem u kakav muzej ja sam se mučio razmišljanjima o najprihvatljivijim modelima za bošnjačku i muslimansku manjinu u Europi. Ispada da su tzv. sinovi svoga naroda ujedno i najveći mazohisti jer tko god se počne baviti bošnjačkom problematikom uđe u jedan teško podnošljivi labirint suprotstavljenosti i intimnih nemira...

Piše: **Filip Mursel Begović**

"Zemlja koja kao da je izašla iz kutije lego kockica", pomislio sam nakon što sam sletio na aerodrom u Oslu. Dočekao me je Fadil Dizdarević, stručnjak informatičkih tehnologija koji ima svoju firmu u Oslu, a ujedno je potpredsjednik "Preporoda" Norveška.

"Ma nisi ti vidio ništa, Norveška je toliko duga da kada bi je okrenuo naopačke vrh bi joj došao do Rima", srdačno mi je rekao Fadil. U zemlji snijega i fjordova, gdje je skijanje nacionalni sport, prvo što me je zainteresiralo bilo je kako se bosanski čovjek prilagodio ekstremno drugačijim klimatskim uvjetima. Saznah da im je najteže u zimskim mjesecima, koji em dugo traju em se "svjetlost mjeri na kapaljke". Što sjevernije to je za Bošnjaka teže, a po ljeti je čitavu noć dan. U početku nisu znali kada leći, a kada ustati. Tada su se neki snalazili pa su dekama prekrivali sve rupe u kućama iz kojih je dopirala svjetlost, ali nije bilo pomoći jer su bez obzira na to osjećali da je dan. No, kada se biološki sat prilagodio, navikli su se. Fadil mi je u vožnji od aerodroma, koji je udaljen 60-tak kilometara od grada, rekao da je problem i kada počnu padati beskonačne ljetne kiše. "Srećom, standard je visok pa si građani Norveške mogu priuštiti mjesec dana odmora bilo gdje na jugu Europe", tvrdi Fadil.

U Norvešku sam stigao na poziv Bošnjaka iz Kulturnog društva "Preporod" za Norvešku koji su tada održavali Skupštinu društva te uz to organizirali promociju moje knjige priča i kolumni. Norveški "Preporod" osnovan je 1996. godine na inicijativu prevoditelja i književnika Muniba Delalića, kojega tom prilikom nisam upoznao. Organiziranje Bošnjaka oko "Preporoda" svesrdno je pomogao i veliki prijatelj Bosne, šef Katedre za slavistiku u Oslu, profesor Svein Mønnensland. Upravo njegovom zaslugom bosanski jezik je, zajedno sa hrvatskim i srpskim, među prvima uveden na Univerzitetu u Oslu. To je ujedno značilo i prvo priznavanje državnosti BiH u Norveškoj. I ne samo to, prijatni profesor Mønnensland (koji je došao na promociju, ali nismo imali vremena više porazgovarati), 1995. godine je, zajedno s profesorom Tone Bringom i Leifom Pareliem, uspješno realizirao projekt suradnje Zemaljskog muzeja u Sarajevu i

Folketsmuseum-a u Oslu. Napisao je i raskošno ilustriranu monografiju o putopisima po BIH.

Nakon dugogodišnjeg uspješnog vođenja Munib Delalić se povukao s pozicije predsjednika te je vođenje preuzela Sanela Numanović koja mi je potvrdila da je riječ o klasičnoj smjeni generacija, no, da imaju određene poteškoće u osmišljavanju projekata jer nova postava nema velika iskustva u kulturnim djelatnostima. "No, imamo volju, rekli su mi Fadil i Alija Trako koji nesebično, zajedno s ostalima, doprinose očuvanju bošnjačkog identiteta u Norveškoj. Smjestili su me u hotel, koji je ujedno bio najbolji hotel u kojemu sam odsjeo. Grizla me je savjest. Vrijedim li najboljeg hotela? Vrijedilo je saznati koliko uopće vrijedi Bošnjak u Norveškoj.

Zašto smo u Norveškoj fina gospoda, a u Bosni krvoloci?

Na ulici u centru Osla primijetio sam veliki broj muškaraca koji su se držali za ruke i bezbrižno hodali u odjeći koja me je podsjetila na modu sa starih snimaka izvođača "glam" rocka sedamdesetih. Začudih se što kod mene ne izazivaju istu homofobnu reakciju kao kad bi ih ugledao u Sarajevu ili Zagrebu. Naravno, ne pada mi na pamet da na bilo koji način pokažem agresivnost, ali na domaćem terenu bi zasigurno osjetio veliku količinu odbojnosti. Upravo me je to zabrinulo. Zašto sam u Norveškoj tolerantniji? Potom se sjetih Elvira iz Finske koji je preko ljeta došao na praznike s obitelji u Sarajevo. Nije li mi se upravo on, za Bajram, Allahom kleo da bi sve te "pedere" pobio kalašnjikovom kada bi se još jednom pojavili u gay povorci na čaršiji. Jest! Pa što ih onda nije ubijao u Helsinkiju kada je tolika muslimančina? "Zato što je najveća pederčina među finskim homoseksualcima, eto zato", ljutito sam u sebi mislio dok su pored mene prolazila dva lika za koje nisam mogao odrediti tko je od njih muško, a tko žensko.

Koliko li se samo takvih lajavih i agresivnih štetočina nakupilo u Bosni, da Bog sačuva. U Skandinaviji gledamo svoja posla i tolerantni smo, a u Bosni pucamo od bijesa. U Norveškoj smo fina gospoda, a u Bosni krvoloci. U Norveškoj se zgražamo na Breivikom, a u Bosni čuvamo kalašnjikove. U Norveškoj ćemo se dobrovoljno prijaviti da čistimo javne površine, jer to je dio norveške kulture, a u Bosni ćemo usred noći istovariti pun kamion građevinske šute u Neretvu, jer je to dio bosanske nekulture. Pa čak ni pseto ne vrši nuždu u svojem dvorištu. Osim onih koji su na lancu. Jesam li to i ja skinuo bosanski lanac sa svojega

Bošnjaci u Norveškoj imaju veći procenat zaposlenosti od samih Norvežana. Dakle, ne samo da ne stvaraju nered kao socijalni slučajevi, oni su visoko obrazovani, uspješno integrirani u društvo, naučili su jezik, sudjeluju u društvenom životu... u onoj mjeri u kojoj to nikada ne bi uspjeli da su ostali u Bosni. Kako je to moguće? Je li moguće da Bošnjaci ne mogu uspjeti ukoliko nisu nečiji vazali, ukoliko ne žive pod nečijim dobro uređenim protektoratom.

vrata pa me ni homoseksualci u "glam" rock tajicama ne smetaju? Bit će da je tako. Tada mi se Norveška plaho svidjela. Možda bi neki Sarajlija taj iznenadni osjećaj ljubavi prema Norveškoj ocijenio kao *pederluk*, ali da sam pederčina kao Elvir, barem to nitko ne može reći.

Međutim, ovdje je nešto drugo bitno, što je vrijedno traženja potpunog odgovora. Kako je moguće da Bosanac (taj neki Bošnjak, Srbin ili Hrvat) čim izađe iz te svoje Bosne – uspije? Tome svjedoči i podatak da Bošnjaci u Norveškoj imaju veći procenat zaposlenosti od samih Norvežana. Dakle, ne samo da ne stvaraju nered kao socijalni slučajevi, oni su visoko obrazovani, uspješno integrirani u društvo, naučili su jezik, sudjeluju u društvenom životu... u onoj mjeri u kojoj to nikada ne bi uspjeli da su ostali u Bosni. Kako je to moguće? Je li moguće da Bošnjaci ne mogu uspjeti ukoliko nisu nečiji vazali, ukoliko ne žive pod nečijim dobro uređenim protektoratom. Po prvi put u svojoj povijesti imaju kakvu-takvu slobodu i s njome se u svojoj domovini ne znaju nositi.

Bošnjaci u Norveškoj nisu socijalni slučajevi

Nakon druženja s prijateljima iz Preporoda susreo sam se s književnikom Uzeirom Bukvićem. Očekivao sam da će mi upravo on, kao dugogodišnji novinar i reporter "Bosanske pošte", skandinavskih novina BiH dijaspore, dati ponajbolje podatke o statusu Bošnjaka u Norveškoj.

Razgovarali smo šetajući po centru Osla te sam pitao Uzeira kako je živjeti u zvanično najbogatijoj zemlji svijeta. On je dodao da je Norveška i najskuplja zemlja na svijetu. "Sve je skuplje desetak puta, ali prateći cijene hrane i tehnike u BiH to se čak podosta izjednačilo. Mi smo tu u prednosti, a imamo i velike ljetne i zimske rasprodaje na kojima se za male pare mogu kupiti vrlo kvalitetne stvari.", rekao mi je Uzeir naglasivši da je najveća prednost života u Norveškoj socijalna politika. "Ovdje nema norveških državljana koji su gladni ili nemaju krov nad glavom", upozorio me je Uzeir.

"Kada su Bošnjaci stigli u Norvešku, u percepciji starosjedilaca bili su izjednačeni sa ostatkom imigranata. Oni nisu imali nikakva saznanja o nama, za razliku od nas koji smo nešto znali o njihovoj kulturi. Znali su za Ivu Andrića i ništa više. Dva su naša gafa na samom početku boravka ovdje pobudila njihovu znatiželju. To je kada je Kečo htio oteti avion i odletjeti u Sarajevo i kada su se igrale nogometne utakmice između norveške i bosanske reprezentacije, a naši su navijači zapalili tribine", uz smijeh mi je rekao Uzeir Bukvić. Zanimljivo je da su oba

slučaja izazvali simpatije kod Norvežana, koji su do tada nogometne utakmice doživljavali kao koncerte klasične muzike. "Kada su naši zapalili tribine to je promijenilo kulturu ponašanja Norvežana na stadionima", kaže Uzeir koji dodaje da Norvežani ponajviše cijene to što 84% Bosanaca živi od svoga rada i nisu socijalni slučajevi. Ujedno, to je za 2% više od samih Norvežana što je zapanjujući podatak.

No, u Norveškoj postoje političke struje desne orijentacije koji su protiv svih imigranata pa i Bošnjaka. "Naši to onda individualno demantiraju svojim uspješnim etabliranjem u društvu. Imaš naših ljudi u medijima, univerzitetskih profesora, pisaca, redatelja s vrlo uspjelim predstavama itd. Onda, tu su i mnogi kontakti jer Norvežani dosta putuju u Bosnu pa mogu vidjeti da to nije tamni vilajet već normalna europska zemlja i europski narod", objašnjava mi Uzeir, pritom iznimno hvaleći rad islamske zajednice u Norveškoj i glavnog imama Senaida ef. Kobilicu.

Međutim, Uzeir upozorava da je dvadeset godina od dolaska malo i da bez obzira na sve pozitivne suodnose Bošnjaci još uvijek ne participiraju posve ravnopravno u svim segmentima društva. "Može se uslovno reći da su nas na neki način i prevarili. Prve četiri godine nisu nam dali boravak. Produžavali su nam ga svakih šest mjeseci pa nisi znao koliko ćeš ovdje ostati", potužio se Uzeir i to s pravom jer je to najviše pogodilo njegovu generaciju koja je izgubila četiri radne godine. Bošnjacima su zatim ukinuli status prognanika i dali im status stranaca. U praktičnom životu to je značilo da ljudi poput Uzeira, koji su u Norvešku stigli u četrdesetim godinama života i otišli u mirovinu, nemaju ista mirovinska prava kao ostali Norvežani, jer država uzima uslov četrdeset godina boravka u zemlji. "Nitko od nas nema te uslove, a ja kad sam odlazio u invalidsku penziju smanjili su mi je do one mjere koja u Norveškoj faktički ne postoji. Kada kažem mojim norveškim prijateljima kolika sam sredstva dobio, oni odgovore da to nije penzija jer se od toga ne može živjeti", žalosno mi objašnjava Uzeir, čijih 700 eura penzije je duplo manje od financijske pomoći koju dobivaju socijalni slučajevi.

Književnik, redatelj i novinar Uzeir Bukvić

Uzeir mi priča da Norvežani, koji uz to imaju kompliciranu birokratsku proceduru na fondacijama za film, nisu više onako blagonakloni u financiranju projekata iz kulture kojega predlažu Bošnjaci. Čini se da je mnoštvo naših sunarodnjaka u nekoliko navrata dobilo znatna financijska sredstva za projekte od kojih na kraju nije bilo ništa. Taj sramotni mentalitet i sklonost nekih Bošnjaka da pronevjere novac, ujedno znači da su i onima koji imaju sasvim poštene namjere i kvalitetne projekte u budućnosti zatvorena vrata.

Tetovirana duša Uzeira Bukvića

"Kada svojim prijateljima Norvežanima kažem da živim najgore do sada, njima je to neshvatljivo. U Bosni sam imao bolji standard i bolji status. Bio sam novinar i urednik na televiziji koja nije bila mala firma. Problem je što oni to gledaju kroz prizmu Somalijaca i Vijetnamaca, koji dolaze iz znatno slabijih ekonomskih sredina, pa misle da smo mi sretni što smo uopće ovdje. To su problemi kojima se bavim u svojim dokumentarnim filmovima i reportažama u Bosanskoj pošti", rekao mi je Uzeir čiji prvi film na tu temu nosi naziv "Tetovirane duše".

Budući da je Brčko, od kuda je Uzeir, palo u prvim danima rata, on je s kamerom krenuo put Europe snimajući životne priče izbjeglih Bosanaca. Ironijom sudbine 1993. našao se u istoj situaciji kao i akteri njegovog filma te je u Norveškoj nadosnimio materijale i složio ih u dokumentarni film. Film je odlično prihvaćen, a Uzeir je s njime nastupao i na festivalima filma diljem Skandinavije. Na sličnu temu je i film "Dženeta", o djevojčici koja je, nakon dvije godine boravka u Švedskoj, na skandinavskom literarnom konkursu osvojila prvu nagradu. Film je izazvao senzaciju ponajprije kod Šveđana koji su se čudili da jedna bosanska izbjeglica, u tako kratkom roku, može tako dobro ovladati švedskim jezikom i uz to osvojiti prvu nagradu. Uzeir će s ponosom isticati da je 1997. pokrenuo Bosansku ljetnu školu. Nažalost, projekt je ugašen jer nije dobio podršku iz BiH. Takva nezainteresiranost i nebriga političkog establišmenta u Bosni prema dijaspori, u kojoj se krije neslućeni potencijal, u najmanju ruku brine. Bosansku ljetnu školu Norvežani su ocijenili kao najbolji kulturni projekt kojega su osmislili neki doseljenici u Norveškoj te ga nagradili "Nagradom za ravnopravnost".

Hodajući Oslom, u kojem je početkom aprila još uvijek padao gusti snijeg, Uzeir i ja smo s gorčinom zaključili da neprestano i nepovratno propuštamo projekte od "nacionalnog vitalnog interesa", parafrazirajući tako sintagmu koja je u zadnje vrijeme postala sinonim za nemilosrdnu foteljašku borbu političara u Bosni. Uzeir mi priča da Norvežani, koji uz to imaju kompliciranu birokratsku proceduru na fondacijama za film, nisu više onako blagonakloni u financiranju projekata iz kulture kojega predlažu Bošnjaci. Čini se da je mnoštvo naših sunarodnjaka u nekoliko navrata dobilo znatna financijska sredstva za projekte od kojih na kraju nije bilo ništa. Taj sramotni mentalitet i sklonost nekih Bošnjaka da pronevjere novac, ujedno znači da su i onima koji imaju sasvim poštene namjere i kvalitetne projekte u budućnosti zatvorena vrata.

Norvežani su sve oprezniji u zadnje vrijeme. To je narod koji do prije nekoliko godina gotovo da nije poznavao pojam krađe. Bilo je sasvim normalno da u podne vlasnik trgovine ode na pauzu i ostavi otključanu trgovinu bez ikakvog straha da će biti pokraden. Ulaskom zemalja istočnog bloka u EU, čiji građani u potrazi za boljim životom dolaze u Norvešku, sve je više kriminala. Bez obzira na sve rečeno Uzeir mi je povjerio da kada bi postojao još jedan život ne bi imao ništa protiv da se rodi u Norveškoj. "U ovoj zemlji čovjek, ako je uporan, može ostvariti sve što hoće. Samo lud čovjek ovdje ne može uspjeti", rekao mi je na našem rastanku.

Uzeir je zadnjih godina rad na dokumentarnom filmu ostavio postrance i bavi se pisanjem. Njegovi spisateljski interesi se uglavnom dotiču tema egzila i progonstva. Na talijanskom mu je 1994. izašla knjiga o silovanim ženama u BiH koja je uručena i papi Ivanu Pavlu II. u Vatikanu, a koji je nakon čitanja prvi put javno rekao da "Srbe treba vojno zaustaviti". Uzeir je knjigu tada objavio pod pseudonimom jer se bojao za rodbinu koja je bila pod srpskom okupacijom u Brčkom. Član je Saveza pisaca i Saveza novinara Norveške. Budući da piše na bosanskom jeziku, koji je manjinski jezik i Norvežanima neatraktivan, iako ima

Dževad Mešan, predsjednik Islamske zajednice Norveška i uspješan poduzetnik

Bošnjaci u Norveškoj imaju veći procenat zaposlenosti od samih Norvežana. Dakle, ne samo da ne stvaraju nered kao socijalni slučajevi, oni su visoko obrazovani, uspješno integrirani u društvo, naučili su jezik, sudjeluju u društvenom životu... u onoj mjeri u kojoj to nikada ne bi uspjeli da su ostali u Bosni. Kako je to moguće? Je li moguće da Bošnjaci ne mogu uspjeti ukoliko nisu nečiji vazali, ukoliko ne žive pod nečijim dobro uređenim protektoratom.

sva prava kao i ostali norveški pisci, do sada nije uspio konkurirati na financijski izdašnim fondovima tih izrazito moćnih fahovskih udruženja. Situacija je nešto bolja u Švedskoj gdje država otkupljuje knjige bosanskih pisaca.

Radi i kao reporter za "Bosansku poštu", skandinavsku novinu koju su osnovali prognani Bosanci i koja je po Uzeirovim riječima spasila mnoge novinare u egzilu. No, uloga tih novina je prije svega u povezivanju prognanika iz BiH u Skandinaviji te zadržavanje prisnijih kontakata sa domovinom. Izlazi u sve četiri skandinavske zemlje, a središte je u Norveškoj. "Bosansku poštu" vodi Dževad Tašić, nekadašnji urednik sarajevskog "Oslobođenja" koji je do sada uspio održati taj izdavački projekt. U Norveškoj je do sada pokretano nekoliko novina i časopisa, radijska postaja te čak i TV kanal, ali ništa od tih medija se nije održalo osim "Bosanske pošte".

Dževad Mešan i magična nacional-patriotska riječ "naš"

Još u Sarajevu su me prijatelji upozorili da ako idem u Oslo ne propustim susret s Dževadom Mešanom, koji je čovjek "naš", stoji čvrsto na zemlji i učinio je veliki hajr tamošnjoj Islamskoj zajednici. E sad, to "naš" inače uzimam s velikim oprezom, zavisi od toga tko je izgovorio tu magičnu nacional-patriotsku riječ koja bez ikakve provjere garantira povjerenje i naklonost. Jer, ponajčešće je to "naš" bilo veliko razočarenje. Čim sam stigao pitao sam za Dževada. Fadil me je upozorio da neće svi dijeliti jednako oduševljenje samim time što je on predsjednik Islamske zajednice, što je Hercegovac, što je uspješan poslovni čovjek itd. Tako je i bilo. "Grmalj...", šaptali su mi neki, uz dopunu da Dževada cijene jer je ipak nešto napravio za razliku od drugih. Fadil mi je rekao da su Bošnjaci ljubo-

morni na Dževada jer je uspješan, što je nepravedno jer ne samo da pomaže bošnjačka udruženja već i ljudima pojedinačno. Od nekih drugih sam čuo da ako se na listi organizatora neke bošnjačke priredbe nađe Dževadovo ime, to je ujedno preduslov i znak da će događaj uspjeti.

Zašto je za neke "grmalj" shvatih nakon što ugledah ljudinu od dva metra. Istog trena uvidjeh da Dževad Mešan nije kao neki službenici islamske zajednice. Naime, svoj poveliki imetak, kojeg može zahvaliti uspješno vođenom poslu s nekretninama u Oslu, nije zaradio uz pomoć i preko Islamske zajednice, kao što je to često slučaj kod određenog broja uzurpatora džamijskih resursa, kojih na našu veliku žalost ima posvuda. Iza pokazne zamjenice "naš" i pridjeva "uspješan" često se, dakle, krije najpokvareniji soj ljudi koji su hodali Bosnom. Poznato je da u tome "naš" kod Bošnjaka postoji tolika količina korupcije, lihvarstva, netransparentnosti i prevrtljivosti da je ponekad onaj "vaš" kudikamo bolja adresa.

Pojedinac je važan. To sam vidio na nekoliko mjesta u dijaspori, ali i u Republici Srpskoj, odnosno svugdje gdje su Bošnjaci velika manjina. Tamo gdje Bošnjaci nemaju veći broj svojih vjerskih, kulturnih i političkih institucija, tamo gdje se ovisi o samo jednom izvanrednom pojedincu na čelu zajednice – tamo stvar nepogrešivo funkcionira. Ne zalažem se za diktaturu pojedinca i ne tvrdim da institucije nisu važne, naprotiv, ali činjenica jest da gdje god postoji više bošnjačkih institucija – tamo vlada nepodnošljiva i nepomirljiva svađa. Zato mi je Dževad Mešan isti tren bio zanimljiv sugovornik. Prepoznah ga kao izvanrednog pojedinca u Norveškoj.

Islamska zajednica u Norveškoj

Primio me je u prostorijama Islamske zajednice, u centru Osla, koje su Bošnjaci kupili 2002. godine. Sama lokacija svjedoči o položaju Bošnjaka muslimana u Norveškoj jer ona nije u dijelu Osla gdje se nalaze ostale, samogetoizirane muslimanske manjine, poput Somalijaca i Pakistanaca. Dževad tvrdi da je riječ o multietničkom dijelu grada gdje je 60%

Norvežana, a 40% ostalih. "Nema na dunjaluku nacionalnosti, a da se ne živi u Norveškoj", rekao mi je Dževad, što mi je i na samom početku našeg druženja objasnio i Fadil riječima da se ne može govoriti o multietničnosti neke zemlje ako u njoj ne žive imigranti iz svih dijelova svijeta. I zaista, u Oslu se može vidjeti raznoliko društvo Afrikanaca, Kineza, Indijaca... Iranci, Turci i Pakistanci u Norveškoj žive već treću generaciju, a začuđujuće je da su Bošnjaci u samo dvadesetak godina stekli puno veće simpatije starosjedioca.

U čitavoj Skandinaviji živi oko 150 000 hiljada Bošnjaka, a 2013. širom Norveške se obilježava 20 godina od njihovog progonstva iz BiH. Islamska zajednica je osnovana 1993. godine, netom nakon dolaska Bošnjaka iz ratom

Kako je moguće da Bošnjak čim izađe iz svoje domovine postaje uspješan i zahvalan radnik, a u svojoj zemlji ne zna što bi sa sobom?

Dževad Mešan: Veoma lahko, mi smo po prirodi radišni ljudi. U suštini, stvar je pristupa. U Norvešku su stigli najobrazovaniji ljudi iz BiH. Čim smo došli prihvatili smo se posla jer nismo naučili biti socijalni slučaj. U BiH je drugi slučaj. Došle su organizacije poput Merhameta i Caritasa koje su nas hranile, ali i odvikavale od rada. Imamo i postratni sindrom koji se ogleda u letargiji i zahvatio je čitavo društvo. Ljudi ne znaju ni što raditi. Pitaš ga šta bi radio, a on odgovori šta bilo. Nema više socijalizma i možeš raditi samo ono za što će te netko platiti. Ako zaradiš pare tada ćeš ih i dobit, a ako ne, nemaš ih. Ljudi nisu spremni, zbog te letargije i beznadežnosti, ni na prekvalifikaciju. Ja sam u Norvešku stigao kao magistar financija i računovodstva, a pošto nisam mogao podnijeti da sa 26 godina primam socijalnu pomoć, a čekao sam dvije godine da mi se prizna diploma, radio sam na montaži namještaja. Tražio sam da radim. Sa današnjim danom imam 52 stana u Norveškoj. To je veoma unosan posao i ja sam profitirao. Nekretnine su poskupile šest puta, a moji krediti su ostali isti. Kada si situiran počinješ razmišljati šta dalje, pa dođeš do zaključka da bi mogao ulagati u Bosnu. Ne očekujem profit. Želim našim ljudima dati šansu, a oni će sami zaraditi novac. Daj našem čovjeku pravo da sam radi, bez da mu je nad glavom tutor, i on će uspjeti. Smatram da se ljude u BiH može veoma lahko aktivirati. Ja ću se vratiti u BiH. Osnovao sam firmu u Sarajevu, imam 7 zaposlenih i za dvije godine, ako Bog da, imat ću 100 zaposlenih koji će imati barem 20% veće plate nego što trenutačno ima većina Bošnjaka. Ako to uspijem ja mogu reći da sam odradio svoj dio posla. Ne radi se o tome da ovdje žele raditi, a u BiH neće. Rekao bih da je poduzetnički duh zbog rata drastično opao. Imamo i problem političkog sistema, nejednakosti pred zakonom i naravno korupcije. Problem vidim i u koncentraciji moći u velikim gradovima. Nemamo ujednačeni teritorijalni razvoj i ne ulaže se u sve dijelove BiH jednako. Da li bi se Bošnjak iz Norveške vratio u BiH, to je pitanje? Šta Bosna nudi? Svjedok sam mnogih uspješnih povrataka u BiH. Zavisi i od toga od kuda je netko došao u Norvešku. Imaš ljude koji su došli direktno iz srpskih koncentracijskih logora iz Krajine ili onih koje je držao HVO u Dretelju itd. Nekada je povratak nemoguć iz spoznaje proživljenih tragedija. Često će reći da ne želi priuštiti svom djetetu ono što je on proživio. To nisu ekonomski razlozi i nije riječ o racionalnom rasuđivanju. Ovdje ima veliki broj uspješnih poduzetnika koji su se vratili i u BiH napravili fantastičan posao. Imamo slučajeve da su u BiH otvorili fabrike i izvoze u Norvešku i obrnuto. Povezali smo dvije zemlje i postoji dobra suradnja. Hercegovački krompir u Norveškoj postiže duplo veću cijenu. Život ide dalje. Možda bi na ovo pitanje bilo bolje odgovoriti za nekih petnaestak godina kada neka nova generacija neće nositi stresna sjećanja na rat.

zahvaćene BiH, a osnovao ju je, zajedno sa bosanskim izbjeglicama, glavni imam Zehrudin ef. Jašarević. Djelovala je u iznajmljenim prostorijama, a današnje prostore od 302 m2 Bošnjaci su kupili za, po Dževadovim riječima, "smiješne pare za današnje prilike". Prostor se sastoji od administrativnog dijela, mesdžida, manje knjižnice i društvenih prostorija. Lijepo je održavan i ugodan za boravak. Surađuju sa ostalim islamskim zajednicama Bošnjaka u Skandinaviji, a pokrivaju i Island gdje se nalazi stotinjak Bošnjaka. U Norveškoj postoji 14 bošnjačkih džemata, a za razliku od ostalih zemalja Skandinavije (Danska nije službeno priznala islam i tamo je položaj muslimana najlošiji) postoji krovna organizacija koja ih objedinjuje.

Islamska zajednica izdaje i časopis "BH glasnik" te je po Dževadovim riječima jedina organizacija Bošnjaka u Norveškoj koja je pokazala kontinuitet kroz dvadeset godina te se održala bez obzira na krize koje je prolazila. Dakle, džemati nisu pravni subjekti i imami su plaćeni iz centrale u Oslu. Sastav džemata je iz svih dijelova Bosne, a od 13 000 Bošnjaka u Norveškoj 9380 su članovi IZ-a. Taj podatak, o brojnosti džemata naspram ukupnog broja Bošnjaka, me je nemalo razveselio. Iako sam svjestan da u dijaspori vjerske institucije često služe i kao zavičajni klubovi, ta brojnost govori da postoje predispozicije za toliko žuđenu bošnjačku slogu. Vjerski obredi su, davno sam naučio, nešto što je između Boga i čovjeka te nije uputno u to ulaziti. No, primijetio sam da poimanje i praksa islama kod nekih dijasporaca je često ništa više nego folklorno potvrđivanje identiteta.

Međutim, to ne mora biti negativno jer je Islamska zajednica pokazala kohezivnu snagu da okupi Bošnjake bez obzira jesu li vjernici ili ne. Zasigurno onaj tko vrši teror nad svojim porijeklom, pa ga niječe, loše prolazi. Porijeklo se, naime, teško može sakriti, a nitko ne voli "suncokrete", što se Bošnjacima često pripisuje. Dokazano je kroz iskustva mnogih Bošnjaka i muslimana koji žive kao manjina, nakon mogućih početnih sumnjičenja i nepovjerenja, da onaj tko se ne stidi onoga što je i tko je, naposlijetku dobro prolazi i biva prihvaćen i cijenjen. Da u svemu tome mora biti i mudrosti, opreza, a ujedno otvorena srca, to je blisko istini. Upravo zbog tog iskustva suživota, mnogi Bošnjaci i Bosanci, koji žive širom Europe, mogu donijeti BiH mnoge benefite. U BiH imamo, nažalost, nakon rata, praktički etnički očišćene teritorije, a one granice koje nisu iscrtane na kartama nalaze se u srcima i glavama Hrvata, Bošnjaka i Srba. U BiH je suživot trenutno samo sjećanje na nešto što je nekad bilo, a u dijaspori suživot je nešto što se živi svakodnevno. Upravo zato je dijaspora nevjerojatan i dragocjen izvor, impuls, vodilica i smjernica koja može značajno pomoći međunacionalnim odnosima u BiH. A o korisnosti obrazovane druge generacije Bošnjaka rođene u dijaspori, koja uz to osjeća ogromnu ljubav prema Bosni, doduše ponekad previše idealističnu i romantiziranu, da i ne govorim. Pitanje je samo kada će bosanska politika i društvo podići antene i primiti taj signal. Ako misle da je bosanska dijaspora samo novčana krava muzara i da je to njen jedini potencijal, tu su se gadno prevarili.

U BiH je suživot trenutno samo sjećanje na nešto što je nekad bilo, a u dijaspori suživot je nešto što se živi svakodnevno. Upravo zato je dijaspora nevjerojatan i dragocjen izvor, impuls, vodilica i smjernica koja može značajno pomoći međunacionalnim odnosima u BiH.

*

Sve češće su pojave nacionaliziranja islama kod neke naše uleme, koja ujedno papagajski ponavlja da će nas nestati ako se na sljedećem popisu stanovništva ne izjasnimo kao Bošnjaci. Pritom, sotonizirajući bosanstvo, svojim agresivnim nastupom, svojim retrogradnim i anakronim pristupom u razumijevanju nacije upravo čine suprotno – tjeraju građane od bošnjaštva pridonoseći društvenom rascjepu između sekularnog i vjerskog.

Dževad Mešan je iznio podatak da se sve više ljudi vraća u BiH. "Iako je Norveška država blagostanja, mnogi odlaze u penziju i vraćaju se u BiH", objasnio je, a što je potvrdilo i Uzeirove riječi.

"Ovdje je izrazito visok standard i kada ti netko ovdje kaže da mu je plaća 10 000 maraka, nemoj se iznenaditi ako ti doda da mu je na to porez 45% te da, uz kredite za stan i auto, jedva spaja kraj s krajem. I ostalim Europljanima Norveška je jako skupa", kaže moj sugovornik dok sam ja u glavi vrtio nevjerojatne cijene prehrambenih namjernica. To jutro sam doručkovao jogurt i sendvič za 30 eura, popio pola litre flaširane vode za 7 eura itd. "Naši ljudi su se vrlo brzo integrirali u ovo društvo. Rano su shvatili da njihov uspjeh zavisi od školovanja pa je broj naše omladine na fakultetima duplo veći nego Norvežana", govori mi Dževad i dodaje da su Bošnjaci time i najobrazovaniji među doseljeničkom populacijom. Ostaje činjenica, koju potvrđuje Mešan, da se u BiH puno bolje može organizirati život sa 1 500 KM nego u Norveškoj sa četiri puta više.

Senaid ef. Kobilica – jedan od najutjecajnijih građana Norveške

Ono što sam primijetio kod Mešana, a što je u potpunosti u skladu sa mojim razmišljanjima, jesu njegovi

stavovi o potrebi za otvorenošću Islamske zajednice. Primjerice, na pojave negiranja bošnjaštva i isticanja svoga bosanstva kod neke mlađe doseljeničke populacije u Norveškoj - Mešan na to samo odmahuje rukom. Predsjednik Islamske zajednice će ustvrditi da su "sve to naša djeca" koja samo koriste svoju slobodu, na koju svatko ima pravo. Naime, bošnjaštvo poistovjećuju sa islamom. Osjećajući otpor da participiraju u vjerskom životu, bosanstvo im je nešto prihvatljivije, identitet u kojem se osjećaju slobodnije i opuštenije. Upravo zato mi se Mešan svidio, a dijasporna iskustva relaksiranih, a poduzetnih ljudi poput njega itekako mogu pomoći Bošnjacima u BiH. Sve češće su pojave nacionaliziranja islama kod neke naše uleme, koja ujedno papagajski ponavlja da će nas nestati ako se na sljedećem popisu stanovništva ne izjasnimo kao Bošnjaci. Pritom, sotonizirajući bosanstvo, svojim agresivnim nastupom, svojim retrogradnim i anakronim pristupom u razumijevanju nacije upravo čine suprotno – tjeraju građane od bošnjaštva pridonoseći društvenom rascjepu između sekularnog i vjerskog.

Nažalost, glavnog imama Norveške Senaida ef. Kobilicu nisam imao prilike upoznati. Kobilica je zanimljiv iz više razloga. Naime, deset godina je predsjednik krovne organizacije svih islamskih zajednica Norveške, kojih je tridesetak. Uz to što je predsjednik Islamskog savjeta Norveške, ušao je na popis 10 najutjecajnijih vjerskih autoriteta u Norveškoj, ali i na listu hiljadu najpoznatijih ličnosti Norveške. Dževad Mešan je taj uspjeh objasnio činjenicom da je ef. Kobilica "obrazovan i mehak u komunikaciji sa medijima koji su preko njega dobili sasvim drugu sliku o muslimanima". Uz to, tečno govori norveški i engleski za razliku od većine ostalih muslimana koji su praktički getoizirani unutar svojih etničkih grupa i nisu naučili jezik zemlje u kojoj žive. "Odjednom se pojavi jedan moderan, pristojno odjeven, tolerantan i otvoren Europljanin musliman, koji ima veliko i svjetovno i vjersko znanje, i dogodi se da imaš uspješnu suradnju i sklad s Norvežanima. Moram reći da su nama biskupi i dominantna protestantska crkva neprestano nudili ruku, a po prvi put se desilo da su muslimani tu ruku prihvatili. I to je zasluga efendije Kobilice", rekao mi je Dževad.

"Norveška je specifična zemlja, nije članica Europske unije, ali je u Shengenu. Našim ljudima je bio problem prihvatiti društvo u kojem je monarhija dominantna. Hijerarhija koja je ovdje nasljedna ne dovodi se u pitanje, a naši su ljudi revolucionari. Oni bi sve promijenili, sve izvrnuli. Socijalizam bi uveli tamo gdje nikad nije bio", objasnio mi je Dževad dok sam sa zanimanjem promatrao sliku, odnosno plaketu, na kojoj su karikaturalno nacrtani svećenik i imam. Riječ je o prestižnoj nagradi za toleranciju norveških novinara koju su 2011. zajednički dobili Senaid ef. Kobilica i Anne Mari Tronvik, svećenica u mjestu Nessoden.

Sastav džemata je iz svih dijelova Bosne, a od 13 000 Bošnjaka u Norveškoj 9380 su članovi IZ-a. Taj podatak, o brojnosti džemata naspram ukupnog broja Bošnjaka, me je nemalo razveselio. Iako sam svjestan da u dijaspori vjerske institucije često služe i kao zavičajni klubovi, ta brojnost govori da postoje predispozicije za toliko žuđenu bošnjačku slogu.

*

"Odjednom se pojavi jedan moderan, pristojno odjeven, tolerantan i otvoren Europljanin musliman, koji ima veliko i svjetovno i vjersko znanje, i dogodi se da imaš uspješnu suradnju i sklad s Norvežanima. Moram reći da su nama biskupi i dominantna protestantska crkva neprestano nudili ruku, a po prvi put se desilo da su muslimani tu ruku prihvatili. I to je zasluga efendije Kobilice", rekao mi je Dževad.

Status muslimana i kako odgovoriti na islamofobiju?

U Oslu se primjetno ne čuju crkvena zvona, barem ne glasno, jer je pitanje građanske pristojnosti koja nalaže da se ne uznemirava ateiste ili one koji nisu kršćani. Krasno, pomislih. Svatko gleda svoja posla. No, u Skandinaviji postoje i satiričke novine koje će karikaturama ismijavati Poslanika islama, u medijima se često preispituje pitanje opravdanosti hidžaba, obrezivanja, problematizira se položaj žene u islamu itd. Dževad Mešan je objasnio da su oni izabrali put da ne reagiraju "na provokacije i igre koje im se serviraju i da je to jedini mogući ispravni odgovor".

Kada je Breivik počinio masakr u Norveškoj mnogi su Bošnjaci bili u Bosni na odmoru. Ne samo da su bili potišteni, smrtno su se bojali da je zločin počinio musliman. Ustvrdili su da se više nikada neće vratiti u Norvešku ako je terorist musliman. "To je strah ovce od noža", komentirao je Dževad koji je na čelu IZ-a dobivao upite od norveških medija šta misle o tom događaju. "Ništa ne mislimo osim da osuđujemo", odgovarao je, kao što "ništa ne bi mislili, a jednako osuđivali da je riječ o muslimanu", jer, ispravno promišlja Dževad, "to nema nikakve veze sa islamom".

U svakom slučaju muslimani Bošnjaci u Norveškoj uživaju veliko poštovanje, što je regulirano zakonom po kojem Islamska zajednica uživa jednaka prava kao i sve ostale vjerske zajednice. No, što se tiče nacionalnih udruženja ona su slabije financirana, ali Mešan vidi problem u tome što sami

Sanela Numanović, predsjednica "Preporoda" za Norvešku

Fadil Dizdarević je IT stručnjak i potpredsjednik "Preporoda" za Norvešku

Skupština "Preporoda" Norveška. Entuzijastična profesorica bosanskog jezika i književnosti Larisa Hajdarović (lijevo) naprosto zna kako animirati publiku. Valida Mujezinović (u sredini) pokrenula je inicijativu (apel) za pomoć Zemaljskom muzeju u BiH. Tarik Čićić (desno), doktor znanosti kojemu je ovo prvi mandat u "Preporodu".

Veliki prijatelj Bosne, šef katedre za slavistiku u Oslu, profesor Svein Mønnensland

Pomocija knjiga Filipa Mursela Begovića (lijevo) i Edhema Trake (desno)

Nagrada za toleranciju norveških novinara koju su 2011. zajednički dobili Senaid ef. Kobilica i Anne Mari Tronvik, svećenica u mjestu Nessoden.

Bošnjaci ne koriste sva prava koja im se pružaju. "Mi smo jedina doseljenička grupa koja je razbacana po čitavoj Norveškoj. Ima nas u svih 320 komuna. Kao zajednica ne reagiramo kao recimo Somalijci koji se grupiraju u Oslu. Oni se getoiziraju jer se osjećaju sigurnije zajedno". Iako Islamska zajednica Bošnjaka nema internacionalni predznak kao u Hrvatskoj, Mešan tvrdi da u tome ne vidi problem jer ih njihova otvorenost čini internacionalnim, a nisu rascjepkani kao, primjerice, Albanci koji u Oslu imaju četiri džemata i svaki je pravni subjekt za sebe. Ta dobra organizacija je urodila time da džemati postoje i na mjestima gdje nema puno Bošnjaka, što nije slučaj s ni jednom drugom doseljeničkom skupinom. Uz to, Bošnjaci, za razliku od ostalih doseljenika, nisu u Norvešku došli zbog slabih ekonomskih prilika već zato što su prognani. "Ja nisam azilant, nisam došao jer mi je bilo loše u BiH, već zato što sam spašavao živu glavu – da ne bi završio u Dretelju, u Ljubuškom ili poljoprivrednom dobru u Tomislavgradu", naglašava Dževad Mešan.

S obzirom na ono što sam čuo od svojih sugovornika i dojma kojeg sam stekao, na trenutak sam posumnjao da je "idealni suživot katolika i muslimana" u Hrvatskoj, što od svog inauguriranja uporno javnosti tvrdi novi hrvatski muftija Aziz ef. Hasanović, onaj model odnosa muslimanske manjine i kršćanske većine koji je najuzorniji primjer u Europi. Ne tvrdim da je hrvatski model loš, samo da možda nije najbolji, a time se postavlja pitanje može li biti modelni uzorak. Šetao sam po Oslu nakon susreta s Mešanom i umjesto da uđem u kakav muzej ja sam se mučio razmišljanjima o najprihvatljivijim modelima za bošnjačku i muslimansku manjinu u Europi. Ispada da su tzv. sinovi svoga naroda ujedno i najveći mazohisti jer tko god se počne baviti bošnjačkom problematikom uđe u jedan teško podnošljivi labirint suprotstavljenosti i intimnih nemira.

Koji je bolji – hrvatski ili norveški model?

Kada bi statistički suprotstavili norveški model i onaj hrvatski – vjerojatno bi prevagnuo onaj hrvatski po količini i raznolikosti prava koje uživaju Bošnjaci i kao vjerska i kao nacionalna manjina. No, moram reći da me se više dojmio onaj norveški. Dakle, za razliku od hrvatskih muslimana, koji su dio građanskog društva u toj zemlji bezmalo 150 godina, muslimani Bošnjaci u Norveškoj, krenuvši od nule, u samo dvadesetak godina postigli su puno bolje rezultate – i kao zajednica i kao pojedinci. Budući da Bošnjaci u Hrvatskoj imaju impresivan broj uglednih kulturnjaka, znanstvenika, sportaša, budući da su životima 1400 Bošnjaka platili njenu nezavisnost – njihove mogućnosti nisu ni približno iskorištene, a količina stečenih prava nije ekvivalentna doprinosu. Također, hrvatski model Islamske zajednice ima prednost jer je internacionalnog karaktera, ali to donosi i mnoge unutardžematske podjele između Bošnjaka i Albanaca, što nije nimalo pohvalno. Nije, dakle, samo riječ o tome kako se država odnosi prema manjini već i koliko je neka manjina samoodgovorna prema vlastitom poslanju što uključuje i odnos prema državi koja financira njihovu kulturnu i vjersku autonomiju. Nije lako ni novom muftiji Azizu ef. Hasanoviću kojemu neprestano iz ormara iskaču politički i financijski kosturi, koji su nekim "čudom" godinama krijumčareni u zagrebačku džamiju.

S druge strane hrvatski Bošnjaci se moraju nositi s puno većim izazovima jer imaju formirano mnoštvo nacionalnih udruga. Ti izazovi se ogledaju u "filozofiji" krda koje nema pametnija posla nego da juriša jedno na drugo. Norveški Bošnjaci, koji nemaju ni približan broj izvanrednih pojedinaca, koji su prepoznati i priznati kao dio društvene kreme, postiže puno bolje rezultate od onih u Hrvatskoj jer oko vrata nemaju okove mnoštva suprotstavljenih taština i frakcionaških institucionalnih prepucavanja. Problem nastaje, kao što je to bilo gdje da se nalazimo, kada trebamo funkcionirati kao produktivna zajednica. No, imamo iznimno produktivne i kvalitetne pojedince. Također, zbog čestog miješanja nacionalnog i vjerskog ne razlučujemo da je islam posve nadnacionalan i nije ničiji nacionalni zavičajni klub. Hoću reći da hrvatska politika svoje sugovornike, kada je riječ o odnosima BiH i Hrvatske, prije vidi u IZ-i nego u nacionalnim i kulturnim bošnjačkim zajednicama i (sa Srbima je druga priča) sve trpaju u isti lonac. Budući da je IZ-a u Hrvatskoj koncipirana kao internacionalna zajednica, hrvatska politika nikako da shvati da dobar odnos s IZ-om ne podrazumijeva i bošnjačke manjinske institucije. Čini se da ćemo, prije svakog govora o idealnom suživotu, to morati prijateljski raščistiti u bližoj budućnosti.

Možda su norveški Bošnjaci u toj mjeri uspješni jer su daleko od matice Bosne, a kao praktični musliman nikako da se pomirim da u njoj neki uopće ne shvaćaju da se bošnjaštvo ne može svoditi samo na one koji su muslimani. Dok se pod bošnjačkom nacionalnom kapom ne nađu suprotstavljeni polovi društva, i ateisti i vjernici i agnostici i apatridi i patridi... neće biti hajra. No da zaključim ovu analogiju između položaja muslimana u Hrvatskoj i Norveškoj ocjenom da su Bošnjaci muslimani u toj skandinavskoj zemlji, po svemu sudeći, na većem stupnju prava i integracije od onih u Hrvatskoj. To se nameće činjenicom da je Norveška najbogatija zemlja na svijetu i da svojim građanima nudi nevjerojatnu razinu socijalnih prava. To su ponajbolje iskoristili Somalijci od kojih najveći broj nije naučio norveški jezik, ne traže posao, a država im daje krov nad glavom, hranu i mjesečni džeparac čiji iznos duplo nadmašuje prosječnu hrvatsku plaću. Činjenica jest da usprkos tome Bošnjaci nisu socijalni slučajevi i da su poštovani u norveškom društvu, a taj status zaslužuju svojim predanim radom.

Epilog – je li Bošnjak u Norveškoj vrijedan sažaljenja?

Kaže mi Fadil da Norvežani vole popiti. Ne samo da vole popiti što god im od pića padne u ruke, nego se vole "ubiti" alkoholom. Što sjevernije to se više pije u Norveškoj. "Nisu agresivni kad popiju, veseli su za razliku od nas. Hajde baš izađi van oko ponoći pa ćeš sam vidjeti", uputio me Fadil na

našem rastanku, noć uoči mojeg povratka. No, alkohol je skup. Pametni su Sjevernjaci poročnost kaznili visokom cijenom. Želiš li uništavati zdravlje, to moraš platiti. Nisam odolio i navečer izađoh iz hotela, u kojem je zabranjeno pušenje (nema gdje nije zabranjeno pušenje u Norveškoj), da vidim to veselo pijano društvo. Moram dodati da sam bio sretan što sam sa sobom uzeo dvije kutije bosanske Aure ekstra, jer su cigarete također skupe. Prodaju mala pakiranja od 10 cigareta koja koštaju 15 eura. Dakle, pušim imitaciju Marlbora iz Sarajevske fabrike duhana i gledam pijane Norvežane kako veselo teturaju po centru Osla i čudim se pritom jednom pijancu koji teškom mukom pokušava nanišaniti koš za smeće, ne bi li u njega ubacio praznu limenku pive. I ne samo to, nego limenku stišće objema rukama. Reciklaža, što drugo? I kada je mrtav pijan, Norvežanin misli na okoliš. Mi, kada smo mrtvi pijani, hvatamo se za vratove, recikliramo živote. U Norveškoj je očuvanje okoliša važnije od ljudskog života u Bosni.

U hotelu se održavala kostimirana zabava studenata. Nekada bi im se zasigurno pridružio. Gledao sam ih stoga malo tugaljivo, sjećajući se svojih urnebesnih derneka na fakultetu. Promatrao sam plavokose i jedre norveške studentice maskirane u sobarice i irvase te zabavljao svoj ego razmišljajući šta bi im šaptao na uho onaj nekadašnji ja, onaj koji je bio u vikinškim pohodima po studentskim sobicama.

Šaptao bih im sve redom zabavne stvari – u ulozi razbarušenog studenta slavenskih književnosti. Pušim Auru extra i moj muški ego mi ne da mira. Ako sam to uspijevao nekad, u ranim dvadesetim, kako bi tek sada bilo lako, 14 godina kasnije. Jesam li uopće pobijedio staroga sebe, jesam li odrastao, je li me na koncu imalo promijenila vjera? Ako jest, zašto mi na pamet padaju ovakve ideje u kojima bih trebao biti klaun na maskeradi norveških studenata? Umah se sjetih svojih kolegica sa fakulteta koje su zavodili srednjovječni profesori. Sjećam se svoga gađenja ili zavisti dok su ih pobožno gledale, a oni palamudili o rekvizitariju stilskih postupaka postmoderne, o minimalizmu poslijeratnih pjesnika i slična profesorska naklapanja. Nevjerojatno, to me je vazda mučilo – primjerice, koga može zavesti razgovor o diskurzivnim gestama hrvatskih prozaika? Eto, ima koga može. Zamislite tog životnog uspjeha. Ne znam tko je pritom bijedniji, stu-

Gledam pijane Norvežane kako veselo teturaju po centru Osla i čudim se pritom jednom pijancu koji teškom mukom pokušava nanišaniti koš za smeće, ne bi li u njega ubacio praznu limenku pive. I ne samo to, nego limenku stišće objema rukama. Reciklaža, što drugo? I kada je mrtav pijan, Norvežanin misli na okoliš. Mi, kada smo mrtvi pijani, hvatamo se za vratove, recikliramo živote. U Norveškoj je očuvanje okoliša važnije od ljudskog života u Bosni.

dentica ili profesor. Slične slike sam nedavno vidio na jednim pjesničkim susretima u Zagrebu. Davno sam izgubio svako zanimanje za književne manifestacije, međutim, na ove sam pristigao kao novinar, po zadatku. Nakon desetak godina mojeg izbivanja sa te scene shvatio sam da se ama baš ništa ne mijenja – osim novih generacija studentica kojima profesori i književnici u uši šapuću sve redom "zabavne" stvari.

Odjednom se negdje duboko u meni, u iznutrici srca mog, pojavi slika moje trudne supruge i sina koji su tada u Sarajevu čitali priče za laku noć, ponosni na svoga babu koji je krenuo na daleki put. Mora da nešto vrijedim čim su me pozvali tako daleko, u Norvešku. "Dakle, bolje budi Mursele frajer svojoj ženi i uzor svome sinu", hrabro pomislih. Zvučalo je patetično, nekako u verbalnoj maniri profesora teorije književnosti koji zavodi studentice, nešto kao: kondenziranje konzervativnih ikoničnih znakova sedimentiranog morala u prozi o životima velikih ljudi. "Uf, što sam pametan", pohvalim samoga sebe. Onda me sve to smori, smori me Norveška, i poželih isti tren otići kući.

U lift sam ušao sa veselom grupom maskiranih pijanih studenata. Ponudili su me alkoholom. "Ne hvala", odgovorim. Trebao sam reći da sam maskiran u muslimanskog teroristu. Pomislih to radujući se mogućnosti u kojoj bi sa svojih lica skinuli onaj bezbrižni kretenasti osmijeh studenata najbogatije zemlje na svijetu. Jedan od njih me ljubazno pozove na zabavu. "Ne hvala, imam posla", odgovorih kruto, pokušavajući pogled odvratiti od lijepe djevojke s morski plavim očima koja se smjestila u kut lifta. "A vi ste...", upita me Norvežanin. "Pisac, došao sam promovirati svoju knjigu", odgovorih nadmeno. Zatim me zainteresiran, glasom dobro odgojenog dječaka, ponovo upita: "A odakle ste?" "Iz Bosne", kratko ću, iako mi je isti tren bilo posve nejasno zašto nisam rekao da sam iz Hrvatske u kojoj sam rođen. Vjerojatno je bilo riječ o nekoj vrsti inata. "Da, iz Bosne sam", ponovih još jednom, još odlučnije. Mladi Norvežanin ustukne, i zamuckujući, rekao bih pomalo uplašeno, odgovori: "Uh, baš mi vas je žao!"

Koliko vrijedi Bošnjak u Norveškoj, a koliko u BiH? Vrijedi upravo onoliko u kojoj mjeri dostojanstveno živi. Rekao bih da je upravo to idealni suživot sa drugačijim narodima i vjerama. Elem, ako je dostojanstven, vrijedi jednako gdje god se nalazio.

zoon politikon

Piše: **Faris Nanić**

Dobri susjedi ili trpeći kolokacijski statisti

Hrvatska–BiH
Gubitnici s obje strane

Nije li došlo vrijeme da Hrvatska i Bosna i Hercegovina razmisle o sklapanju sporazuma o zaštiti manjina koji se može i drukčije nazvati, a koji bi zaštitio Bošnjake u Hrvatskoj i Hrvate u Bosni od položaja talaca neriješenih odnosa, bez obzira na različitost njihova statusa.

Jedno od načela vanjske politike u svim vremenima i na svim prostorima je izgradnja dobrosusjedskih odnosa. Ona proizlazi iz svijesti o susjedu kao prvom koji može priskočiti u pomoć u slučaju nevolje, ali i susjedu koji može biti najljući neprijatelj ako postojeći odnosi nisu definirani ili su pak nepravedni. Muslimanima je naređeno njegovati dobrosusjedske odnose i kult komšiluka u Bosni je bio vrlo njegovan kroz stoljeća. U tom smislu, u vrednovanju prioriteta vanjske politike izgradnja dobrosusjedskih odnosa, čak i s državama koje su donedavno bile neprijatelji, agresori, izazivači rata, ima najveći ponder. Naravno, ovako postavljena teza imat će mnogo protuargumenata i bit će ju gotovo nemoguće dokazati jer su mnoge zemlje, odnosno njihovi vladari u želji teritorijalnog širenja, ovladavanjima privlačnim resursima ili tek naprosto zbog prevencije prevelikog osnaživanja atakirali na susjede, često one slabije i nezaštićenije, podložne iskorištavanju. Nakon protoka određenog vremena, drugi, onaj napadnuti bi osnažio i poželio osvetu te vođen istim porivima i on poveo rat. No, poslije svakog rata trebalo je ponovo uspostavljati odnose koji bi se uvijek vraćali na polazna načela dobrosusjedstva. Čak i ako u namjerama nije bilo iskrenosti, barem ne potpune. Drukčije se, naime, slijedom prirodnih zakona, ne može. Barem ne zadugo.

Franko-germanski primjer

Iako nije potpun presedan, odnos koji Francuska i Njemačka grade nakon najgoreg rata u dugoj povijesti njihovih složenih i često kontroverznih veza, odnosno čestih i krvavih ratova, u pravilu se uzima kao paradigma, uzor postratne i dugotrajne normalizacije, čvrstih i načelno uspostavljenih odnosa, raznovrsne i plodne suradnje bivših ljutih neprijatelja čiji je posljednji sukob bio toliko devastirajuć, okrutan i ponižavajuć, u srži protuljudski i dehumanizirajuć, posebno kroz zločine koje je počinila jedna strana, njemačka koja je taj i niz drugih ratova kasnije nazvanim Svjetskim ratom pokrenula. Primjer je to i radijacije pozitivnih impulsa drugima u okruženju i svijetu uopće kako izliječiti mržnju i prijezir kao nužne rezultate rata ili ratova te, na obostranu korist, izgraditi odnose suradnje koji, ne samo da su spriječili izbijanje novoga rata, već su toliko isprepleli sudbine država i njezinih građana da bi svako ponovno sukobljavanje bilo razarajuće i pogubno za sve. Pri tomu je uspostavljen potpuno otvoren i širok sustav kanala kulturne interakcije i međusobnog obogaćivanja.

Što su uradili Francuzi i Nijemci nakon katastrofe Drugoga svjetskog rata? Promijenili su paradigmu dotadašnjih, višestoljetnih odnosa. Zapravo, prvi su puta zajednički i koordinirano primijenili načela koja su deklarativno zastupali. To nije bilo lako. S obje se strane trebalo odreći nekih vjekovnih predrasuda, trebalo se potruditi steći neka znanja o onom drugomu koja se nisu baš uklapala u stereotipe u kojima je lakše živjeti i bez izazova promišljanja vlastitih postulata funkcionirati. Najvažniji korak bilo je njemačko priznanje zločina i pokajanje te suočavanje sa stvarnošću nacističkog režima. To je cijelu naciju, bez koje bi teško bilo pravog napretka Evrope u svim njezinim formativnim i identitarnim periodima nakon propasti Zapadnog Rimskog carstva, provelo kroz katarzu i vratilo temeljnim vrijednostima koje je dijelila s ostalima.

Proces je trajao desetljećima, nailazio je na otpore s obje strane, ali je stalno išao naprijed i nove su se generacije, manje opterećene neposrednom ratnom prošlošću i užasima zločina, navikavale na različitosti i u njima počele uživati, prihvaćajući ih kao nužne pretpostavke kvalitetnijeg života. Bolje rečeno, aktivnog suživota. Razvoj obiju država bez presedana u post ratnom periodu najvidljiviji je dokaz ispravnosti toga puta. Recept je bio i još uvijek jest privlačan mnogima u regiji i globalno, i već spomenuta radijacija pozitivnih impulsa franko-njemačke postkonfliktne suradnje dala je rezultata širom svijeta u nekim konfliktima koji su imali neke karakteristike posljednjeg rata ovih dviju država i historije njihovih odnosa. Naravno, ne treba smetnuti s uma da je proces bio moguć zahvaljujući ogromnoj

vojnoj, političkoj, ekonomskoj i financijskoj prisutnosti SAD kao dugotrajnog mentora evropske postratne renesanse. Mentora koji je imao i dobrih i loših perioda svoje prisutnosti, dobrih i loših odluka, ali bilanca čije prisutnosti je pozitivna i vrlo značajna i za ostatak svijeta jer je zapadna Evropa za vrijeme gubernatorstva SAD, koje u nekim oblicima traje i danas, postala najveći svjetski potrošač, ali i proizvođač te emiter novih znanja i tehnologija.

Jedna od regija koja je mogla i trebala ponešto naučiti od Francuza i Njemaca jeste i bivša Jugoslavija, odnosno zemlje koje su u posljednjem ratu izravno, aktivno i vrlo konkretno sudjelovale, kao agresori ili kao napadnuti.

Podsjećanja i komparacije radi...

Rat protiv Republike Bosne i Hercegovine kao središnji, najvažniji, najkrvaviji i najrazorniji u nizu balkanskih ratova devedesetih godina prošlog stoljeća, koje je pokretala Srbija, završio je 14. prosinca 1995. potpisom tzv. Daytonskog mirovnog sporazuma. Tim sporazumom je efikasno, brzo i trajno zaustavljeno svako vojno ili paravojno djelovanje, uspostavljena privremena vlast kako je zatečena, priznate ratne i genocidne političke tvorevine kao integralni dijelovi zemlje, nametnut Ustav kao Anex Sporazumu bez ustavotvorne demokratske procedure, uspostavljeno pravo razvijanja posebnih odnosa dva manja konstitutivna naroda sa svojim "matičnim" državama, ali i inauguriran sustav gubernatorstva tzv. međunarodne zajednice, zapravo skupa zapadnih zemalja predvođenih SAD te Rusije kroz Vijeće za provedbu mira i Ured Visokog predstavnika s kasnije proširenim ovlaštenjima uplitanja u sve grane vlasti i procese u njima. Zemlja je zadržala svoj međunarodnopravni i politički subjektivitet, teritorijalnu cjelovitost, pa time i granice naslijeđene iz bivše Jugoslavije, ali ne i puni naziv i znakovlje pod kojima je 1992. priznata i primljena u članstvo Ujedinjenih nacija.

Provedba mira bila je vrlo efikasna, isprva masovno vojno prisustvo NATO snaga pod mandatom Vijeća sigurnosti UN vremenom je kontrahiralo na simboličnu vojnu prisutnost snaga zemalja EU. Sve do 2006. godine i propasti Aprilskog paketa ustavnih reformi politički je proces, izrazito potpomognut odlukama dvojice agilnih Visokih predstavnika išao naprijed, recentralizirajući dobar dio ovlasti i slabeći političku moć entiteta kao ratnih tvorevina, priznatih Daytononskim sporazumom po sili prioriteta prestanka ratnih djelovanja i mira po svaku cijenu te anglosaksonske pravno pozitivističke logike dogovaranja o svemu, pa i o istini, kroz labav pravni okvir, odnosno okvirni sporazum i anekse, što je podrazumijevalo stalne, ali manje i frekventnije promjene ka cilju obnove racionalnog državnog okvira Bosne i Hercegovine u realnom vremenu. Ojačano je Vijeće ministara s ovlastima koje su prije bile entitetske, formirana je jedna od tri vojske s jedinstvenim ministarstvom obrane, jedna Centralna banka i jedinstvena valuta, jedinstvena granična policija i Uprava za indirektno oporezivanje (carine, PDV, akcize...). Aprilski je paket nastavljao postepene reforme, posebno u pravcu ujedinjenja policije. Nažalost, preambiciozni i često nedovoljno kapacitirani, prije svega bošnjački politički lideri, taj su paket minirali i od 2006. na svim razinama vlasti, osim u manjem entitetu, zakočen je i umnogome zaustavljen svaki politički proces i razvoj, što je nagnalo čak i OECD da Bosnu i Hercegovinu svrsta u red "failed states", odnosno promašenih država bez perspektive.

Projekt mosta koji je izradio bivši Tuđmanov oficir za vezu s Vatikanom, neracionalan i vrlo ambiciozan mostograditelj Jure Radić, uopće nije vodio računa o pravima Bosne i Hercegovine na slobodan pristup plovilima svih gabarita do Neuma. Taj je živopisan lik, nakon prvih protesta iz Bosne, lakonski za hrvatske medije izjavio kako je pomorski status Bosne i Hercegovine smiješan.

Tek je najnovija kriza u vlasti Federacije inicirala razmišljanja i kakvetakve pokušaje institucionalne rasprave o racionalnim reformama sistema, prvo u Federaciji, a poslije, za očekivati je, i u tzv. republici srpskoj. Na stolu su se našli i "radikalni" prijedlozi poput onoga Narodne stranke radom za boljitak, neke vrsti hercegovačke socijaldemokracije pod vodstvom mesarskih poduzetnika, dijela bivše parlamentarne većine o ukidanju kantona i optimizaciji ovlasti na entiteskoj i općinskim razinama.

Jedan od primarnih zadataka države i njezinih susjeda, koje su bili jamci provedbe Daytonskog mirovnog sporazuma, bila je uspostava dobrosusjedskih odnosa s državama s kojima graniči, a onda i šire u regiji - kako se sada eufemistički zove bivša Jugoslavija. Koliko je to bilo realno moguće dok je u Hrvatskoj na vlasti bila stranka-pokret, čiji je namrgođeni lider (nomina sunt odiosa) vjerovao u srpsko-hrvatsku podjelu Bosne kao jedini okvir tzv. konačnog rješenja jugoslavenskog pitanja koje je promatrano samo kroz prizmu srpsko-hrvatskih odnosa, i u tom smislu politički i vojno sve do 1995. djelovao; dok je u Srbiji na vlasti bila koalicija predvođena kasnijim optuženikom za ratne i zločine genocida koji je tu zemlju i vodio iz jednog agresivnog rata u drugi od 1991. do 1999., a u Crnoj Gori nje-

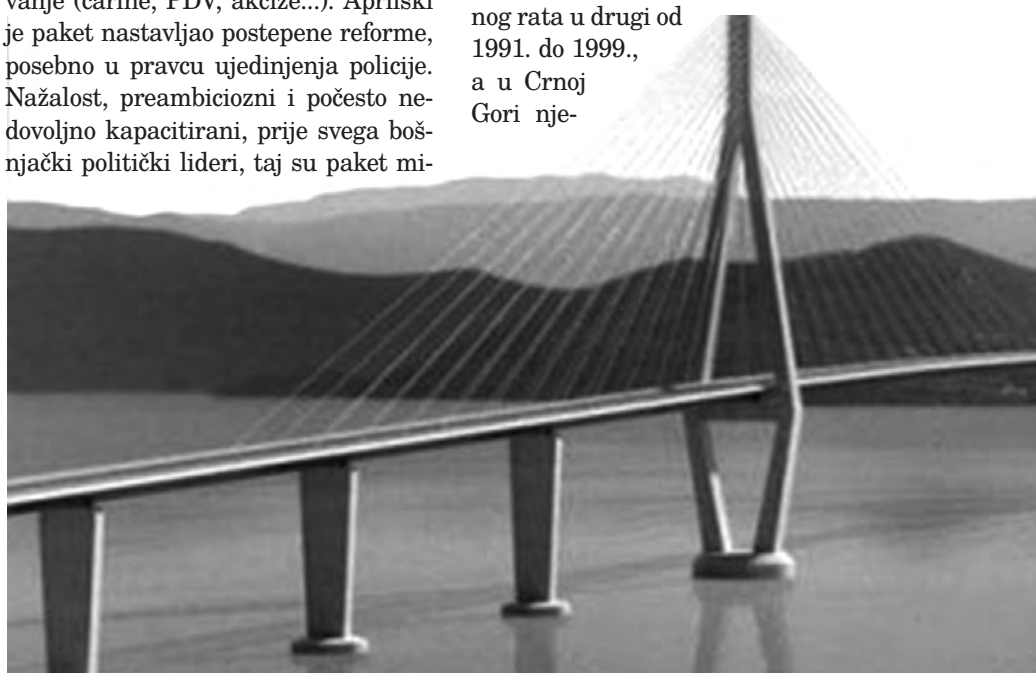

Nažalost, u svoj galami oko povezivanja hrvatskog državnog teritorija zaboravilo se na činjenicu da hrvatski parlament 15 godina odbija ratificirati dva važna međudržavna akta, Sporazum o slobodnom tranzitu kroz teritorij RH u i iz luke Ploče i kroz teritorij BiH u Neumu, koji bi odavno riješio sve trenutne probleme, te Ugovor o državnoj granici.

govi juniori iz protubirokratske revolucije kraja osamdesetih. Upravo toliko je i postignuto. Po nalazu Badinterove komisije, koju je imenovala tadašnja Evropska zajednica i po kojem se izvršilo međunarodno priznanje Slovenije, Hrvatske, Bosne i Makedonije, granice bivših republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije postale su međunarodne vanjske granice novopriznatih država, a njihovo trajno uređenje zadatak je bilateralnih komisija i ovjera, ergo dogovora dva susjeda.

Koliko su dobrosusjedski odnosi mogli biti razvijani u uvjetima čudne odredbe Daytonskog sporazuma o specijalnim i paralelnim vezama entiteta i dva konstitutivna naroda sa Hrvatskom i Srbijom? To je značilo daljnje ohrabrivanje obiju susjednih država da se i dalje manje-više nesmetano petljaju u unutrašnje stvari suverene Bosne i Hercegovine. Tek nakon promjena ratnih vlasti u Hrvatskoj i Srbiji, pa poslije i Crnoj Gori, početkom 2000-ih miješanje u unutrašnje stvari manipulacijom nacionalnim strankama Hrvata i Srba je postepeno slabilo i svedeno je na više deklarativnu podršku i nešto malo budžetskih sredstava u neke institucije koje bez njih vjerojatno ne bi preživjele (tzv. Hrvatsko sveučilište u Mostaru). U hrvatskom slučaju, od aktivnog vojnog uplitanja i agresije sredinom devedesetih, do prilične nezainteresiranosti krajem prve dekade trećeg milenija. Osim ideoloških promjena, desila se i financijski generirana ekonomska kriza koja je na rubu teške i dugotrajne ekonomske depresije, a to bitno utječe i na volju, a kako tek ne bi na snagu i mogućnost obuhvatnijeg hrvatskog ili srpskog utjecaja na zbivanja u Bosni.

Toplo-hladni odnosi

Hrvatska i Bosna i Hercegovina dijele dugu i prilično trajnu granicu još od Požarevačkog mira 1718., krojenu na račun Bosne (Slavonija, Lika i Dalmacija) i koja se tek neznatno mijenjala u skoro 300 godina. Kontrakcija teritorija Bosanskog pašaluka, naravno, odvijala se i s druge strane. Srbiji je 1838. osmanski sultan darovao šest nahija s desne obale Drine, Berlinskim je kongresom Novopazarski sandžak ostao u sastavu povlačećeg Osmanskog imperija, a 1912. trajno je okupiran i podijeljen između Crne Gore i Srbije nakon Prvog Balkanskog rata, a dio teritorija pripao je kasnije Kosovu. Herceg Novi, grad koji je osnovao bosanski herceg Stjepan Vukčić Kosača i pripadajući mu teritorij i akvatorij, autonomnom odlukom poglupog komunističkog bosanskog vožda Đure Pucara poslije Drugog svjetskog rata pripao je Crnoj Gori, pa je Bosna izgubila strateški važan, drugi izlaz na Jadransko more koji je imala od Požarevačkog mira, unatoč gubitku velikih teritorija u Dalmaciji. No, i prvi ju izlaz, kao reliquia reliquiarum negdašnje bosanske dalmatinske obale, onaj kod Neuma, po Međunarodnoj konvenciji o pravu mora svrstava u pomorske države i jamči joj određena prava i zahtijeva određene obaveze.

Taj uski izlaz dijeli Hrvatsku na dva teritorijalno nepovezana dijela, što joj ulaskom u vizni režim Evropske unije nameće obavezu iznalaska njihova efikasnog povezivanja. Bivša je hrvatska vlast promovirala i započela radove na izgradnji monumentalnog mosta kopno-Pelješac u duljini preko 2 km, s cijenom koja premašuje cijenu 40-ak km autoceste do Ploča. Projekt mosta koji je izradio bivši Tuđmanov oficir za vezu s Vatikanom, neracionalan i vrlo ambiciozan mostograditelj Jure Radić, uopće nije vodio računa o pravima Bosne i Hercegovine na slobodan pristup plovilima svih gabarita do Neuma. Taj je živopisan lik, nakon prvih protesta iz Bosne, lakonski za hrvatske medije izjavio kako je pomorski status Bosne i Hercegovine smiješan. Stvarnost ga je, naravno, demantirala i BiH je zvanično postavila uvjete hrvatskoj strani po kojima će dozvoliti izgradnju mosta preko njezina akvatorija, odnosno po kojima će smatrati da joj je omogućen nesmetan pristup otvorenom moru. Pa je mali Jure, po nalogu Vlade prepravio projekt i time ga učinio još skupljim i besmislenijim.

Nažalost, vlada je naivnom konzorciju hrvatskih građevinskih kompanija dodijelila ugovor, radovi su započeti i stali jer je nastupila ekonomska kriza. U javnosti su se počela prezentirati i druga rješenja, mnoga od njih samo na razini ideje (tunel, autocestovni ili brzocestovni koridor kroz uski primorski teritorij Bosne). No, sve su ideje zapele na dva faktora – cijeni i roku jer se 1. juli 2013. opasno približio. Stoga je najvjerojatniji scenarij kada Evropska komisija prouči studije opravdanosti za sva ponuđena rješenja, ukupnu cijenu svakoga ponaosob, da će biti spremna sufinancirati najjeftinije i najbrže, pa makar i privremeno rješenje, poput brze i frekventne trajektne linije, dok će trajno ostaviti dvjema državama u duhu, zna se, dobrodusjedskih odnosa. Dosadašnje ponašanje Hrvatske po ovom pitanju, barem kako se da isčitati iz medija, baš ne slijedi taj duh, odnosno načelo.

Nažalost, u svoj galami oko povezivanja hrvatskog državnog teritorija zaboravilo se na činjenicu da hrvatski parlament 15 godina odbija ratificirati dva važna međudržavna akta, Sporazum o slobodnom tranzitu kroz teritorij RH u i iz luke Ploče i kroz teritorij BiH u Neumu, koji bi odavno riješio sve trenutne probleme, te Ugovor o državnoj granici. Zbog toga su se nagomilali problemi i potpuno bespotrebno izazvali bosansku stranu da prije rješenja

povezivanja postavi uvjete o ratifikaciji ugovora o granici, poštivanja pomorskog suvereniteta zemlje i slobodne upotrebe luke Ploče bez vježbanja hrvatskog suvereniteta nad bosanskom robom koja se uvozi ili izvozi preko te luke koju je većma desetljećima financirala i gradila bosanska privreda. Naravno, osim hrvatskih primjedbi na sporazum o državnoj granici kod Zavalja i vrha polotokoka Kleka s dva škoja u malostonskom zaljevu, postoje i primjedbe naknadne pameti s bosanske strane na kojima doduše inzistira samo tzv. republika srpska oko razgraničenja u zoni rijeke Une kod Bosanske Kostajnice. Službeno, pak, bosanska je strana ratificirala Ugovor. Kao što je ratificirala i davnašnji sporazum o prolazu kroz RH do luke Ploče i kroz BiH u Neumu.

Bosna je nedavno zaoštrila stav i protivi se odobrenju izgradnje mosta kopno-Pelješac za koji se Hrvatska, iz nejasnih razloga, nada da će ga skupog kakav jest, makar i u jeftinijoj varijanti sufinancirati EU, dok se ne ratificira Ugovor o granici, odnosno uredi i pitanje morske granice dviju zemalja. Situacija s ispunjenjem primarnog zadatka obiju država time je usložnjena, a dobar dio problema oko granica i pomorskih prava BiH još će se otvarati, pa možda u budućnosti rješavati i po slovenskom receptu. Zanimljiva je izjava slovenskog ambasadora u Hrvatskoj dana HRT-u. Na upit novinara o uzrocima slovenskih blokada i uvjetovanja ratifikacije hrvatskog pristupnog sporazuma s EU odgovorio je kako će i Hrvatska u procesu priključenja njezinih susjeda posegnuti za istim instrumentima. Ako je suditi po hrvatskom pristanku na sve uvjete koje je Slovenija postavila (Ljubljanska banka u sukcesiju, granice na arbitražu po slovenskim preduvjetima), bosanska bi strana trebala ozbiljno razmisliti o modusu vođenja pregovora oko svih otvorenih pitanja s Hrvatskom.

Činjenice

Vijeće ministara BiH prošle je godine, nakon usvajanja dokumenta pod nazivom "Informacije o procjeni implikacija pristupanja Hrvatske Europskoj uniji", svoje hrvatske susjede upozorilo na otvorena pitanja između dvije zemlje, uključivši i izgradnju mosta kopno-Pelješac, gdje se precizira da Hrvatska most neće moći graditi dok se ne riješi pitanje morske granice. Također, Vijeće ministara je naložilo ministarstvima i nadležnim institucijama da se posvete rješavanju otvorenih pitanja s Hrvatskom, radi izbjegavanja njihovog kasnijeg rješavanja pod supervizijom EU, odnosno u pregovorima BiH-EU. Dokument upozorava Vijeće ministara kako niti jedan akt o granici nije ratificiran u Hrvatskom Saboru, iz čega proizlazi kako je državna linija granice s Hrvatskom otvoreno pitanje, koje će se posebno potencirati u završnoj fazi pristupanja Hrvatske EU.

No, na nivou Međudržavne diplomatske komisije za identifikaciju, označavanje i održavanje državne granice između BiH i Hrvatske u junu 1999. godine usuglašen je i potpisan prijedlog Ugovora o državnoj granici. Sastavni dio prijedloga činila je mapa s 86 geodetskih karata. Tokom pregovora obje su strane iznijele svoje zahtjeve. "Imajući u vidu da je Ugovor o državnoj granici potpisan 1999. godine i da su u njemu sadržana pozitivna međunarodna načela razgraničenja među državama, ne može se dalje razmatrati niti polemizirati o zahtjevu Hrvatske za promjenom granične crte na poluotocima Klek i Pelješac. Granična i pogranična problematika Hrvatske i BiH su tijesno vezane za primjenu Konvencije UN o pravu mora, kojom se garantira slobodan pristup teritorijalnim vodama i otvorenom moru svim pomorskim zemljama, ali i onima koje to nisu. "Hrvatska je svojim aktima u potpunosti zanemarila postojanje mora i prava mora BiH", piše u dokumentu. Bosanska strana tvrdi kako dvije države u pogledu prava mora imaju apsurdnu situaciju, nespojivu s odredbama Konvencije i međunarodnim pravom, što upućuje na potrebu potpunog i intenzivnog angažmana nadležnih institucija BiH u pogledu ostvarenja garantiranih prava i pravednog razgraničenja na moru.

Oko hodžina jorgana

Od potpisivanja Ugovora o sukcesiji bivše Jugoslavije prošlo je 11 godina, a Bosni i Hercegovini nije vraćen ni djelić njene imovine. U isto vrijeme ostale bivše republike Jugoslavije vratile su skoro svu svoju imovinu koju se posjedovali u BiH, a još nisu vratili njezinu imovinu koja se procjenjuje na 500 milijuna eura. Prema Ugovoru o sukcesiji, BiH je vratila imovinu firmi bivših republika, a svoju sada potražuje na sudovima.

Vraćanjem imovine Bosna i Hercegovina najviše problema ima sa Srbijom i Hrvatskom, što se godinama pokušava riješiti samo političkim dogovorom, od čega dosada nije bilo rezultata. Institucije države i vodeći političari u potpunosti su zakazali, jer u proteklih 11 godina nisu učinili ništa na rješavanju ovog problema. Bosna i Hercegovina je, zbog povrata imovine spremna pokrenuti međunarodnu arbitražu. U ovom trenutku, imovina bosanskih firmi u inozemstvu propada ili je prisvojena. Direktor Direkcije za upravljanje pasivnim podbilansom poduzeća i banaka FBiH Senad Rahimić tvrdi da Federacija potražuje imovinu od Srbije vrijednu 69 milijuna, a od Hrvatske 12,5 milijuna dolara. Prema broju objekata, najviše potraživanja imaju Agrokomerc, Šipad Export-Import, Šipad Komerc i Fabrika duhana Sarajevo. Po ukupnoj vrijednosti imovine, na vrhu su Šipad Export-Import, Šipad Komerc te rudnici i željeznice koji imaju velika odmarališta u Dalmaciji. Ovo je samo manji dio popisane imovine.

Iako Hrvati u Bosni imaju status konstitutivnog naroda, a Bošnjaci u Hrvatskoj tek nacionalne manjine, te iako Hrvati u Bosni u velikoj mjeri uživaju prava iz statusa konstitutivnosti, a Bošnjaci su tek simbolično prisutni u zakonodavnoj vlasti, moglo bi se govoriti o zajedničkoj sudbini plaćanja danka inerciji, nemoći ili nevoljkosti političkih vodstava da nužne i krucijalne odnose urede na obostranu korist jer potpuno zadovoljstvo obiju strana u kompromisu nije moguće.

Samo u Srbiji ima više od 1.000 objekata, od salona i skladišta do prodajnih prostora. Sanitex iz Sanskog Mosta posjeduje tvornicu na Kosovu, ali nema informacija u kakvom je fizičkom stanju i vlasničkom statusu. Na Kosovu je ostao neutvrđen broj vagona željeznica FBiH i RS. Bosna i Hercegovina treba potpisati bilateralni sporazum sa Srbijom o imovinsko-pravnim odnosima, a sa Hrvatskom treba urediti odnose. Postoji i imovina bosanskih firmi u Sloveniji i Crnoj Gori.

Domaći prsti u pekmezu

Prošle godine, federalna Agencija za privatizaciju otkrila je da Borac iz Travnika ima imovinu u inozemstvu, a tvrtka je prikazala da ju je 1999. godine prodala. KTK Visoko je bez oravne osnove prodao imovinu iz pasivnog podbilansa u Kragujevcu.

Ekonomski analitičar u Vanjskotrgovinskoj komori BiH Duljko Hasić, tvrdi da su nastali veliki gubici imovine zbog propusta vlasti jer je trebalo šest godina da formiraju Direkciju za pasivni podbilans, a 11 godina da se sjete Ugovora o sukcesiji, dok su za to vrijeme zemlje bivše Jugoslavije zaštitile i vratile svoju imovinu. "Gubici su stvoreni jer imovina nije u funkciji, netko je drugi koristi i preduzeća koja su formirana na njoj su pred stečajem. Time se gubi mnogo imovine. Uz to, mnogo imovine je skriveno zbog mešetara, a federalnoj i kantonalnim agencijama za privatizaciju može se prigovoriti što nisu svu imovinu evidentirale, a morale su", rekao je Hasić.

Direkcija za pasivni podbilans će proknjižavati imovinu, kako bi federalna Vlada mogla njome upravljati. Preuzet će i dokumentaciju, odnosno dokaze o vlasništvu imovine od 11 agencija za privatizaciju u FBiH. Odmah će se započeti proces vraćanja imovine za koju Direkcija ima podatke. Prema ulaznim podacima saznalo se da postoje stotine predmeta koji se trebaju riješiti, pa se intezivno utvrđuje imovina u susjednim zemljama. Direkcija će morati podnositi krivične prijave, jer su već otkrivene malverzacije direktora i upravnih odbora u BiH, koji prikrivaju podatke o toj imovini. Do sada je BiH za povrat svoje imovine pokrenula tridesetak sudskih sporova u Zagrebu, Beogradu, Splitu, Podgorici, Herceg-Novom. Iako su neke žalbe podnesene 2008. godine, Ustavni sud Srbije još nije riješio niti jednu žalbu Bosne i Hercegovine za povrat imovine. Agencija za privatizaciju FBiH poduzela je mjere u vezi s prijeratnim potraživanjima u skladu s Aneksom G Okvirnog sporazuma o sukcesiji, jer Srbija i Hrvatska ne poštuju međunarodni ugovor. BiH bi mogla tražiti izvanredne pravne lijekove za pristup Međunarodnoj trgovinskoj arbitraži u Parizu. Svi predmeti koje BiH ima pred Ustavnim sudom Srbije, u slučaju odbijanja tužbi ići će na Međunarodnu arbitražu.

Međutim, jedna od primjedbi s hrvatske strane je da često s BiH strane nema stručnjaka koji mogu potpuno suvereno pregovarati i davati usklađene prijedloge, čak i kada Hrvatska inicira pregovore o pojedinim neriješenim pitanjima.

Kolateralne žrtve

Još za vrijeme rata, bivši predsjednik SDA Hrvatske Šemso Tanković u nekoliko je navrata izjavio kako se sva neriješena pitanja između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a tada ih je bilo napretek, prelamaju preko statusa Bošnjaka u Hrvatskoj, odnosno postavljaju ih u položaj talaca. Slično su tvrdili lideri Hrvata, posebno iz regija u BiH gdje su bili u manjini i gdje HDZ nije imao značajnu ulogu u vlasti. Zakonomjerno je da manjinske narodne skupine u susjednim državama, koje imaju velik broj neriješenih ili djelomično riješenih odnosa, bivaju taocima, zatočenicima "dobrosusjedskih" odnosa preko čijeg se zakonskog i stvarnog statusa prelamaju interesi njihovih "matičnih" država. Iako Hrvati u Bosni imaju status konstitutivnog naroda, a Bošnjaci u Hrvatskoj tek nacionalne manjine, te iako Hrvati u Bosni u velikoj mjeri uživaju prava iz statusa konstitutivnosti, a Bošnjaci su tek simbolično prisutni u zakonodavnoj vlasti, moglo bi se govoriti o zajedničkoj sudbini plaćanja danka inerciji, nemoći ili nevoljkosti političkih vodstava da nužne i krucijalne odnose urede na obostranu korist jer potpuno zadovoljstvo obiju strana u kompromisu nije moguće.

No, moguće je nešto drugo. Prije svega, politički voluntarizam treba zamijeniti stvarna politička volja kao pokretač pravnih i drugih postupaka koji će dugoročno regulirati stabilnost odnosa i razvoj dobrosusjedskih odnosa, daleko iznad današnjih dobrodošlih, ali nedovoljnih deklaracija. Drugo, nije li došlo vrijeme da Hrvatska i Bosna i Hercegovina razmisle o sklapanju sporazuma o zaštiti manjina koji se može i drukčije nazvati, a koji bi zaštitio Bošnjake u Hrvatskoj i Hrvate u Bosni od položaja talaca neriješenih odnosa, bez obzira na različitost njihova statusa. Takav sporazum bi, barem Bošnjacima u Hrvatskoj omogućio uživanje prava na sufinanciranje njihovih programa iz Bosne i Hercegovine, pružio sigurnost kakvu uživaju pripadnici drugih manjina i otvorio im vrata većeg poštivanja odredbi Ustavnog zakona o zapošljavanju pripadnika nacionalnih manjina u upravi i javnim poduzećima te doprinio njihovoj stvarnoj integraciji na svim razinama i u javnom životu. Hrvatska takve sporazume ima s državama koje su matične njezinim znatno malobrojnijim manjinama, poput Italije, Češke, Slovačke, Mađarske, ali sa Srbijom čija je nacionalna manjina najbrojnija u Hrvatskoj. Hrvati u Bosni dobili bi dopunsku garanciju po uobičajenim pravilima u međunarodnom javnom pravu, a ne samo prema Daytonskom sporazumu da se njihova prava, bez obzira na brojnost neće reducirati ili izigravati. S obzirom na kapilarno iseljavanje bosanskih Hrvata koji, zahvaljujući dvojnom državljanstvu idealno dođu Hrvatskoj za alimentaciju negativnog demografskog rasta, što je trend uvjetovan fizikalnim, a ne političkim zakonima, ovakav bi sporazum taj trend smanjenja aposlutnog broja Hrvata u Bosni mogao barem usporiti.

Tada bi se stvarno moglo govoriti o dobrosusjedskim odnosima kao maksimi svakog pojedinca i načelu svake institucije koje sudjeluju u donošenju odluka obiju zemalja prema franko-germanskom primjeru i u duhu evropskih tekovina na koje se svi počesto pozivaju, ali ih nešto rijetko primjenjuju u praksi, čak i ako postoji ustavni zakonski okvir.

Znanstvenici s Arhitektonskog
pionirsko djelo pod nazivom "Islamska

Intervju: **Zlatko Karač i**

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Niti jedan sloj baštine u Hrvatskoj nije doživio sustavno ideološko razaranje kao sloj tursko-islamske baštine

Očito su konfesionalni antagonizmi u našemu mentalitetu radikalniji od onih političkih ili nacionalnih...

Foto: Marko Mihaljević

Dr. sc. Zlatko Karač, mag. ing. arh., rođen je u Vukovaru 1961., diplomirao na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1987., gdje je i doktorirao. Znanstveni je savjetnik i docent na Katedri za urbanizam, prodekan je za znanost AF.; predavao je na Građevinskom i Šumarskom fakultetu, na Tehničkom veleučilištu u Zagrebu te na nekoliko poslijediplomskih studija. Bavi se urbanističkim i prostornim planiranjem, posebno konzervatorskom problematikom i zaštitom baštine te poviješću hrvatske arhitekture i urbanizma. Vodio je najsloženije istražne i konzervatorske radove na obnovi spomeničke baštine Vukovara. Objavio je oko 350 znanstvenih, stručnih i popularizacijskih radova, među kojima su knjige, poglavlja u zbornicima i monografijama, enciklopedijski tekstovi, članci, priopćenja na međunarodnim znanstvenim skupovima. Objavio je više zapaženih priloga o tursko-islamskoj arhitekturi u Hrvatskoj. Laureat je "Državne nagrade za znanost" 2012. Bio je voditelj nakladništva AF, uredio je brojne udžbenike i knjige s područja arhitekture; urednik je znanstvenog časopisa "Prostor". Projekti su mu nagrađivani i otkupljeni na javnim natječajima; izlagao je na *Zagrebačkom salonu* i dr. Aktivan je u nekoliko stručnih udruga (arhitekata, arheologa i povjesničara umjetnosti), član Stručnog savjeta UHA-e, ovlašteni je arhitekt HKA, član ekspertnih konzervatorskih i urbanističkih povjerenstava, uz ostalo Hrvatskog vijeća za kulturna dobra pri Ministarstvu kulture, te Povjerenstva za ocjenu arhitektonske uspješnosti Grada Zagreba. Za knjigu "Antologijski arhitektonski vodič" *Zagreba* nominiran je za Nagradu Grada Zagreba (zajedno s Alenom Žunićem).

fakulteta u Zagrebu pripremaju arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj“

Alen Žunić

U Hrvatskoj su ponajbolje džamijske projekte ostavili katolici poput Planića, Požgaja, Neidhardta i Richtera

Uostalom, Dušan Džamonja je uz realiziranu riječku džamiju u više navrata bio pozivan da projektira džamije za arapski svijet (Alžir, Irak), a nije musliman...

Alen Žunić, mag. ing. arh., rođen je u Zagrebu 1989., maturirao na V. gimnaziji, diplomirao arhitekturu na zagrebačkom AF.; trenutno poslijediplomant na GSD Harvard University – smjer Theory and Philosophy of Architecture. Nagrađivan je na javnim arh. natječajima, pohađao arhitektonsku *Radionicu af/sc*, *Ljetnu školu arhitekture* u Bolu, međunarodnu *AA Visiting School of Architecture London* u Dubrovniku, *International Summer Academy Zürich* na ETH. Uz 90. obljetnicu AF nagrađen je “Nagradom dekana“ među najboljim studentima svoje generacije. Laureat je “Rektorove nagrade“. Tijekom studija dobio je brojne ukupne pohvale, uz ostalo i nagradu “Zdenko Strižić“ za najbolji projekt kompleksnog stanovanja. Postigao je do sada najviši prosjek ocjena na AF (5,00). Bio je demonstrator na čak 20 kolegija na sve četiri katedre Fakulteta. Aktivno surađuje na fakultetskim znanstvenom projektima; sudjelovao je s priopćenjima na kongresima arhitekata, povjesničara umjetnosti i etnologa, te na međunarodnim arhitektonskim konferencijama u Bariju i Sarajevu. Kao mladi i perspektivni publicist u domeni arhitekture objavio je preko 130 članaka i teorijskih radova - kritika i prikaza izložaba, stručnih časopisa i knjiga te znanstvenih studija o arhitektonskim opusima i baštini (piše za “Oris“, “Prostor“, “ČIP“, “Kvartal“, “Vijenac“, “Projekt“, “Presjek“ i “Susrete“). Urednik je arhitektonskih monografija u ‘Golden marketingu’, izvršni je urednik arh. časopisa “Projekt“. Suautor knjige “Antologijski arhitektonski vodič Zagreba“, te urednički koncipiranih knjiga intervjua “Arhitektonski dijalozi I-III“. Aktivno se bavi plivanjem, perspektivni je sportaš HOO.

Foto: Sandra Šimunović

Dr. ZLATKO KARAČ: Naša osvetoljubiva pamćenja na tursko vrijeme, koje je okončano pred nekih 320 godina, i nisu tako duboka, usporedimo li ih sa srpskim mitom o Kosovskoj bitci koja se dogodila pred više od šest stoljeća!

Kao rođeni Vukovarac doktorirali ste na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu na temi urbanističko-arhitektonskog razvoja Vukovara u doba osmanske vladavine. Do kojih ste saznanja došli kada je riječ o osmanskoj baštini u Vukovaru? Primjerice, poznata su barem dva izrazito zanimljiva podatka: Nekadašnja Hindi babina tekija na mjestu današnjeg dvorca Eltz i 550 m dugački most preko rijeke Vuke kojega je dao sagraditi Sulejman Veličanstveni.

KARAČ: Teško mi je sažeto prepričati što se sve nalazi na 500 stranica doktorata, ali mislim da sam precizno i pregledno rekonstruirao jedno posve nepoznato razdoblje u povijesti i urbanom razvoju Vukovara, koje je trajalo čak 161 godinu i prethodilo je baroknoj obnovi u kojoj je cijeli grad (na mjestu spaljene *kasabe*) bio iznova izgrađen pa su već tada, u 18. stoljeću, poništeni svi vidljivi tragovi osmanske faze. U Vukovaru danas nema niti jednog fizičkog ostatka turskoga graditeljstva pa je za 'rekonstrukciju' korišten kompleksni aparat svih poznatih arheoloških zabilješki, faktografije iz više *deftera*, putopisnih i vizitacijskih izvješća, likovnih prikaza turskoga grada i planova njegove matrice... Vukovar u to doba nije bio osobito važan grad, no nalazio se na najvažnijoj putnoj komunikaciji balkanskoga dijela Carstva - na Budimskom drumu koji je spajao Carigrad-Beograd-Budim - i s druge strane grad leži na Dunavu, a lađe su i u to doba često plovile od Beča preko Crnog mora do Carigrada, pa je ostalo mnogo autentičnih bilješki i izvješća (i vojnih, i crkvenih, i putopisnih).

Most koji spominjete preko močvare Vuke je izgradio veliki vezir Ibrahimpaša pri prvom Sulejmanovom pohodu na Mohač 1526., a bio je tako solidno građen da je, iako drven, služio čak 261 godinu, dakle duboko u barokno 18. stoljeće! Arheološki tragovi temeljnih pilota i danas se povremeno pojave prilikom komunalnih iskopa na liniji glavne gradske ulice (kontinuitet 'čaršije').

Hindi-babina tekija je još zanimljivija po svome trajanju, jer je u njoj nakon austrijske reokupacije bila smještena prva rezidencija grofova Küffstein, a potom i grofova Eltz, prije izgradnje njihovoga dvora koji je podignut na samoj parceli tekije.

No, čini se da je Vaš doktorat važan zbog toga što je postavio model ne samo za Vukovar već i za ostale hrvatske gradove. Možete li nam pobliže objasniti svoj znanstveni postupak u rekonstruiranju manje vidljivih slojeva arhitektonske baštine, u ovom slučaju osmanske?

KARAČ: Istina, vrlo sam ponosan što sam na primjeru Vukovara zapravo

postavio metodološki obrazac za istraživanje osmanske faze urbanizacije koji je sada primijenjiv i na druge naše gradove, a odnosi se prije svega na identifikaciju specifičnih izvora, na njihovo kritičko 'čitanje' te na komparativno-kontekstualno povezivanje procesa urbanizacije naših gradova u odnosu na ostale 'turske' prostore, npr. Bosne i drugih dijelova Balkana. Također sam uspostavio jasan pojmovnik 'strukovnih turcizama' da bi i drugim istraživačima ostavio pouzdani leksički alat i da bi ubuduće bili sigurni o čemu uopće govorimo. Zanimljivo, prošle sam godine bio mentor na jednom uspješno obranjenom doktoratu koji se bavi urbanizmom Mostara u doba osmanske vladavine, pa sam se uvjerio da i moja metoda, a i rezultati do kojih se dolazi u proučavanju drugih osmanskih gradova ima moguću univerzalnu primjenu.

Ekscerpt iz moga doktorata bit će priložen knjizi koju radim s kolegom Žunićem, kao svojevrsni *case-study* na primjeru jednoga grada, a nadam se da ću imati i nasljednika na sličnim temama pa da će se netko odlučiti za istraživanje turske Požege, Osijeka, Iloka, Drniša, Đakova...

Vaše koautorsko pionirsko istraživanje, koje će do kraja godine biti ukoričeno u monografiji pod naslovom "Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj" (dvojezično – na engleskom i hrvatskom), donosi obiman pregled osmanske arhitektonske baštine u Hrvatskoj. Koliko su Vam pomogli turski defteri, nisu li oni jedini pouzdani izvor informacija? Kojim ste se izvorima služili, i na koncu tko će biti izdavač?

KARAČ: O stanju i izgledu naših gradova pod osmanskom vlašću svjedoče dvije vrste povijesnih izvora – narativni i službeni, i to i sa 'zapadne' i sa osmanske strane. Narativni su naravno manje pouzdani (iako su vrlo slikoviti i ocrtavaju duh vremena i osobni doživljaj pisaca). To su opisi raznih putopisaca i diplomatskih legata - primjerice sa turske strane je najčešće citirani izvornik Evlija Čelebi, a sa zapadne strane to su 'dnevnci' diplomatskih legata poput Prandstättera, Brownа, Vrančića... ili katoličkih misionara, primjerice Bartola Kašića. 'Službeni' dokumenti su dakako pouzdaniji pa smo tu koristili vojne 'špijunske' izvještaje iz venecijanskih i austrijskih arhiva, a sa osmanske strane prvorazredan su izvornik *tapu-defteri* s detaljnim poimeničnim popisima svih stanovnika, njihovim zanimanjima, poreznim obvezama, timarskim posjedima, ali i organizacijom grada, podjelom na mahale i posredno popisanim džamijama i mesdžidima. Na žalost u prijevodu i latiničkoj transkripciji do sada je publicirano tek nekoliko deftera za srijemski, požeški i kliški sandžak pa nismo za svaki naš grad u razdoblju turske vladavine raspolagali s jednako kvalitetnim izvornicima.

Na koncu, za nas kao arhitekte od velike su vrijednosti i grafički izvori, crteži i vedute 'turskih' gradova koje su izradili zapadni putnici, te osobito planovi i karte gradova koje je izrađivala austrijska vojska prilikom reconquiste nakon 1683., kada su dokumentirani izgledi netom zauzetih naselja. Takva zbirka planova postoji i za mletačko područje. Temeljni dio našeg istraživanja je i terenski rad, kolacioniranje podataka iz obavljenih arheoloških istraživanja (koja su rijetka i slučajna) te arhitektonsko dokumentiranje *in situ*.

Istraživanje je nastalo u okviru znanstvenih projekata Arhitektonskog fakulteta. Knjiga je recenzirana na Filozofskom fakultetu i Arhitektonskom fakultetu i kategorizirana je kao izvorni znanstveni rad. Izdavači će biti Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i UPI-2m i možda netko iz Islamske zajednice ili bošnjačkih udruženja (Preporod...). Za financijsku potporu knjiga je za sada kandidirana na Zakladu HAZU, Ministarstvo znanosti i Ministarstvo kulture. Objava će biti dvojezična, integralna (hrv-engl). Za prijevod očekujemo potporu Turske ambasade.

Nedavni kulturocid nad islamskom baštinom Bosne, koji je osmišljen i organiziran (ili barem toleriran) u samom vrhu srpske politike, armije i crkve, nikome na svijetu ne može biti jasan... minirali su i do temelja srušili (na tuđemu tlu!) Aladža džamiju u Foči i banjalučku Ferhadiju, uz stotine drugih bogomolja. No, i hrvatski narod ima se čega sramiti jer je HVO - sjetimo se TV 'prijenosa' - artiljerijom razorio stari most u Mostaru, koji su, usput, uz majstora Hajrudina gradili mahom dubrovački graditelji, a ne Turci.

Bavite se i dijelovima islamske baštine koji nisu arhitektura. Koliki prostor zauzimaju i o čemu je točno riječ?

KARAČ: U manjoj mjeri (zbog malobrojnosti i slabije sačuvanosti) u knjizi ćemo obraditi i povijesne umjetničke artefakte islamske provenijencije. To je primjerice tursko oružje visoke zanatske razine izrade, umjetnost kovanog metala, predmete od majolike, turski tekstil, kamenu i štuko plastiku (npr. mezarske nišane) te osobito umjetnost knjige s oslicima u minijaturi i dekorativnoj kaligrafiji. To je rasuta baština koja se danas nalazi u brojnim hrvatskim muzejima, arhivima i zbirkama, a potpuno je nepovezana, nepoznata i nekontekstualizirana. Stoga kao da i ne postoji u povijesti naše umjetnosti...

S islamskom arhitektonskom baštinom počeli ste se baviti nakon što ste u Enciklopediji hrvatske umjetnosti primijetili da pod slovom 'i' nema 'islam'. Po vašem mišljenju zašto su neki smatrali da treba prešutjeti 300 godina povijesti islama na ovim prostorima? Na kraju krajeva taj sloj povijesti je praktički nevidljiv oku, zbog čega je onda opasan dežurnim nacionalnim čistuncima? Zašto nešto što može biti nacionalno bogatstvo često pretvaramo u nacionalnu prijetnju?

KARAČ: Islamskom baštinom u Hrvatskoj bavio sam se i prije izlaska *Enciklopedije hrvatske umjetnosti* (1995./96.), pa je logično da sam i u tada novoizašloj ediciji Leksikografskog

zavoda potražio pojmove koji su me zanimali. Na žalost, ne da u EHU nema pojma *Islamska umjetnost* (kao stila i razdoblja koje je kod nas trajalo preko 160 godina, ponegdje i preko 300, i istovremeno je renesansi i ranom baroku), nego nema niti jedne vrste građevina specifičnih za taj sloj (pojmova poput: *džamije, tekije, minareta, hamama, hana*...). Ne mogu shvatiti zašto je to tako, jer ne govorimo o baštini Bosne ili Sandžaka, već o hrvatskom prostoru, i spomenicima koji su rasuti od Iloka, do Đakova, Osijeka, Požege, Cernika, Klisa, Drniša, Vrane, makarskog primorja...

Ipak, nedavno je Institut za povijest umjetnosti ispravio tu nepravdu, jer je u kapitalnoj monografiji *Hrvatska umjetnost – povijest i spomenici* (2010.) kao ravnopravno poglavlje uvršten i sloj tursko islamske umjetnosti 16. i 17. stoljeća, za što se smatram i osobno zaslužnim.

Može li se uopće govoriti o hrvatskoj kulturi kao monokulturi koja ima svoja samosvojna i autohtona ishodišta bez suodnosa s drugačijim civilizacijskim kulturnim kodovima? U kojoj mjeri su ta prožimanja bila nasilna, a u kojoj dobrovoljna – kada govorimo o utjecajima osmanske, ali i austougarske te mletačke kulture? Čini se da je upravo ta "nasilnost" problematična u zajedničkom pamćenju ljudi na našim prostorima.

> **Vrlo sam ponosan što sam na primjeru Vukovara zapravo postavio metodološki obrazac za istraživanje osmanske faze urbanizacije koji je sada primijenjiv i na druge naše gradove, a odnosi se prije svega na identifikaciju specifičnih izvora, na njihovo kritičko 'čitanje' te na komparativno-kontekstualno povezivanje procesa urbanizacije naših gradova u odnosu na ostale 'turske' prostore, npr. Bosne i drugih dijelova Balkana.**

KARAČ: Hrvatski prostor, kao što je to slučaj i kod većine ostalih europskih zemalja, zapravo je 'poligon' kulturne sinteze vrlo različitih utjecaja. S političkom ili vojnom vlašću ovog ili onog 'okupatora' primali smo i jezičke i umjetničke tradicije drugih naroda pa je naša umjetnost u svojim ishodištima i grčka, i rimska, i bizantska, a kasnije u isto je vrijeme i venecijanska, i ugarska, i austrijska, i turska... Međutim, niti jedan sloj te 'tuđe' (a naše) baštine nije doživio sustavno ideološko razaranje kao sloj tursko-islamske baštine. Očito su konfesionalni antagonizmi u našemu mentalitetu radikalniji od onih političkih ili nacionalnih, jer svi drugi 'okupatori' su ipak bili katolici pa ih se nije doživljavalo tako 'strašnima' kao što je to bio slučaj s islamom i Turcima. No naša osvetoljubiva pamćenja na tursko vrijeme, koje je okončano pred nekih 320 godina, i nisu tako duboka, usporedimo li ih sa srpskim mitom o Kosovskoj bitci koja se dogodila pred više od šest stoljeća!

Što vi mislite o prenamjenama crkve u džamiju i džamiju u crkvu? Koliko je taj običaj karakterističan za Hrvatsku. Neki će to prepisivati nasilju, neki će govoriti o prirodnim mijenama, o kontinuitetu vjerovanja... ne događa li se slično i sasvim legitimno i danas širom Europe. Čitamo po novinama da se nekadašnje crkve, koje su izgubile svoju prvotnu namjenu, pretvaraju u džamije nakon što ih kupi islamska zajednica. U Kliškoj crkvi, nekad džamiji, stoji natpis: "Što pobožnost sagradi to pobožnost i sačuva". S druge strane, nakon odlaska Turaka iz Hrvatske osmanska baština je rušena. No, to je ništa naspram onoga što se dogodilo u Srbiji koja se nasilno lišila puno većeg komada svojeg arhitektonskog blaga – uništavani su čitavi gradovi.

KARAČ: Još je nekako i moguće pojmiti da se pred stoljeće ili dva, u divljem i neciviliziranom vremenu u Srbiji sustavno rušilo 'sve tursko' (iako Turci pri osvajanju na Kosovu nisu srušili niti jedan pravoslani manastir pa Dečani, Žiča, Studenica i desetine drugih i danas stoje!). No nedavni kulturocid nad islamskom baštinom Bosne, koji je osmišljen i organiziran (ili barem tolerirani) u samom vrhu srpske politike, armije i crkve, nikome na svijetu ne može biti jasan... minirali su i do temelja srušili (na tuđemu tlu!) Aladža džamiju u Foči i banjalučku Ferhadiju, uz stotine drugih bogomolja. No, i hrvatski narod ima se čega sramiti jer je HVO - sjetimo se tv 'prijenosa' - artiljerijom razorio stari most u Mostaru, koji su usput, uz majstora Hajrudina gradili mahom dubrovački graditelji, a ne Turci.

> **Ne bih rekao da u prešućivanju osmanskoga naslijeđa danas postoji neki 'sustav' ili namjera, prije bih rekao da je još uvijek riječ o elementarnome nepoznavanju i o slaboj istraženosti toga sloja, pa ga je onda 'komotnije' preskočiti.**

No pitali ste o prenamjenama crkava u džamije i obrnuto. Pa to je posljedica 'praktičnog' promišljanja, a i siromaštva zbog kojega nije uvijek bilo novca za novo. Gdje je bila riječ o napuštenoj baštini ne vidim ništa spornoga u takvome činu... Sve tri danas postojeće osmanske džamije u Hrvatskoj preživjele su jer su krajem 17. st. preuređene u katoličke crkve, što je svakako bolji slučaj od onih 200 posve uništenih turskih džamija i mesdžida koji su postojali diljem Slavonije, Like i Zagore.

Ne možemo ni zamisliti koliko bi Europa bila siromašnija da je netko na taj način odlučio srušiti andaluzijsko islamsko naslijeđe, zar ne? Na kraju krajeva to i govori o mentalitetima balkanskih naroda.

KARAČ: Da, Vaša je usporedba slikovita i šokantna! Koliko bi svjetska povijest umjetnosti izgubila da su katolički španjolski kraljevi nakon reconquiste, prema 'našim običajima' odlučili srušiti Alhambru ili veliku džamiju u Cordobi, tvrđavu Alkazar u Sevilji ili jedan od najčuvenijih tornjeva nas svijetu – Giraldu...

Postoje li još uvijek otpori i tendencije namjernog prešućivanja osmanske baštine, nečega što je povijesna činjenica, štoviše, dio hrvatskog baštinskog naslijeđa? Međutim, da su stvari krenule nabolje svjedoče i istraživanja u vezi nekadašnjeg Sulejmanovog mosta na Dravi kojega vi nazivate 8 svjetskim čudom. Također, Ministarstvo kulture RH je uz pomoć Europskih IPA fondova krenulo u restauraciju Maškovića hana kod Zadra.

KARAČ: Ne bih rekao da u tom prešućivanju osmanskoga naslijeđa danas postoji neki 'sustav' ili namjera, prije bih rekao da je još uvijek riječ o elementarnome nepoznavanju i o slaboj istraženosti toga sloja, pa ga je onda 'komotnije' preskočiti. Ohrabruje interes za obnovu tih spomenika, pa mislim da u budućnosti možemo očekivati i sredstva iz posebnih fondova turske vlade i raznih zaklada islamskoga svijeta. A Sulejmanov most, koji se od osječke Tvrđe protezao preko Drave kroz močvare Baranje sve do Darde u dužini od čak 8 km, doista je bio inženjersko čudo, pa je to i do danas ostao najveći most koji je ikada izgrađen na europskome tlu. Kao strateški objekt na *Budimskome drumu*, više je puta razaran, zanimljivo češće s turske negoli sa austrijske strane! Naime, i prilikom mohačkoga pohoda i prilikom sigetske vojne sam je Sulejman, nakon prelaska njegove vojske na madžarsku stranu, naredio paljenje mosta (bio je drven) kako bi onemogućio povlačenje svoje vojske u slučaju lošega ishoda bitke.

U knjizi ćemo obraditi i povijesne umjetničke artefakte islamske provenijencije. To je rasuta baština koja se danas nalazi u brojnim hrvatskim muzejima, arhivima i zbirkama, a potpuno je nepovezana, nepoznata i nekontekstualizirana. Stoga kao da i ne postoji u povijesti naše umjetnosti...

Neki se već šale da će Hrvatska postati poznata kao zadnja zemlja koja je ušla u Europsku uniju prije njenog raspada. No, Hrvatska je specifična i po tome što je najzapadniji islam kojega Europa ima. Naime, vi ste to ustvrdili činjenicom da je osmanska kultura u Hrvatskoj došla do rijeke Česme u blizini Zagreba. S druge strane tu je i Yeni Hissar (Nova Tvrđava), današnja Petrinja, koju je Hasan-paša Predojević dao sagraditi za samo tri tjedna 1592. Nije li taj grad trebao biti odskočna daska za osvajanje Zagreba? Koliki prostor dajete Petrinji u svojoj knjizi?

KARAČ: Danas, kada nam je Turska u 'mentalnom zemljopisu' daleka zemlja tamo negdje u Aziji, teško je pojmiti da je krajem 16. st. granica turske države bila na nepun sat vožnje od Zagreba u Čazmi ili još bliže u Petrinji. Ta Petrinja iz 1592. je inače jedini novoutemeljeni grad koji su Turci podigli u Hrvatskoj i zacijelo je trebala biti 'klin' za osvajanje ne samo Zagreba, već i za daljnje osmanske prodore prema zapadu. U knjizi se o Petrinji govori ponajviše u kontekstu osmanske (re)urbanizacije naših prostora, kao o specifičnom tipu utvrđenog naselja (drvena *palanka*), zatim o arheoloških nalazima njenoga supstrata koji su otkopani tijekom 2. svj. rata u samom centru grada (drveni 'roštilj' na kojemu je grad temeljen), a analiziraju se i svi poznati prikazi turske Petrinje.

Osmanske vlasti sagradile su vrlo malo novih utvrda jer su, po vašim riječima, preuzimali zatečene srednjovjekovne kaštele hrvatskog ili ugarskog ili mletačkog plemstva, adaptirajući ih, dodajući po neku kulu ili tabiju. Koliko se u vašem radu bavite tim fortifikatnim segmentom osmanske baštine?

KARAČ: Točno, Turci su izgradili iznimno malo novih utvrda. Kao osvajači koji su *serhat* stalno pomicali prema zapadu, punih 150 godina zapravo i nisu imali potrebe ulagati u obranu (već u osvajanja) pa su i nakratko preuzete starije utvrde često zapuštali ili bi u njima držali tek manju 'gradsku posadu' koja je čuvala cestu, kakav most ili mjesni zatvor. Danas je dobro konzervirana turska utvrda nad Drnišom, sačuvan je i veliki kompleks tvrđave Perušić (jedne od rijetkih novih utvrda koje su izvorno podignule baš osmanske vlasti), zanimljiva je i monumentalna kružna kula Norinska u Poneretavlju, inače najstarija turska gradnja na hrvatskom tlu podignuta 1500. godine (očuvala se jer je kasnije bila pretvorena u vjetrenjaču!).

Islamskom baštinom u Hrvatskoj bavio sam se i prije izlaska *Enciklopedije hrvatske umjetnosti* (1995./96.), pa je logično da sam i u tada novoizašloj ediciji Leksikografskog zavoda potražio pojmove koji su me zanimali. Na žalost, ne da u EHU nema pojma *Islamska umjetnost* (kao stila i razdoblja koje je kod nas trajalo preko 160 godina, ponegdje i preko 300, i istovremeno je renesansi i ranom baroku), nego nema niti jedne vrste građevina specifičnih za taj sloj (pojmova poput: *džamije, tekije, minareta, hamama, hana*...).

Jeste li u svojim istraživanjima koristili zapise stranih putopisaca – od Evlije Ćelebije pa do zapadnih putnika koji su ostavljali izrazito korisne slikovne i tekstualne opise ovih krajeva u vrijeme osmanske vlasti? Da li u tim opisima postoji pretjerivanja?

KARAČ: Već sam spomenuo važnost (ali i nepouzdanost) narativnih izvora, no i njih smo 'kritički' koristili u mjeri u kojoj ih se moglo provjeriti i potvrditi i iz nekog drugog izvornika. Čelebi je naravno nezaobilazan i mislim da je vrlo iskoristiv u rekonstrukciji 'slike' i 'atmosfere' u našim gradovima pod osmanskom vlašću, no često je nepouzdan u brojkama koje rado preuveličava (npr. u nevelikoj Gradiški bilježi 26 islamskih bogomolja (!), u Cerniku ih je vidio 21, zatim piše da u Zagrebu postoji džami-

ja i da je grad 'osvojio' Mustafa-paša, što je povijesno netočno). Nepouzdan je i u navođenju statusa gradova pa npr. Drniš ili Cernik naziva *šeherima* iako su prema turskim službenim izvorima visoki rang šehera imali samo Požega i Osijek, u to vrijeme naši najveći gradovi (neusporedivo veći od Zagreba, Dubrovnika ili Zadra koji su bili 'metropole' s kršćanske strane granice).

Kako je došlo do vašeg koautorskog tandema.? Naime, rijetkost je da profesor na ovakav način daje slobodu svojem studentu, a kamoli da kreće u koautorske projekte, a rad na islamskoj arhitekturi u Hrvatskoj vam nije prvi zajednički projekt. Koje ste projekte do sada zajednički odradili?

KARAČ: Slažem se da su vrlo rijetki ovakvi slučajevi ravnopravnoga autorstva gdje knjigu zajednički potpisuju prodekan za znanost Arhitektonskoga fakulteta (što je moja trenutna funkcija) i još nezavršeni student. Međutim, kolega Alen Žunić je posve izniman student, najbolji u povijesti našega fakulteta, s nedostižnim ukupnim prosjekom studija 5,00, brojnim nagradama koje je do sada osvojio (Rektorova, Dekanova, itd.), demonstraturama na svim fakultetskim katedrama, usavršavanjima na ETH Zürich i AA School London! Svestrano obrazovan, s izrazitim znanstvenim potencijalom i talentom za pisanje do sada je objavio oko 130 stručnih ali i znanstvenih radova, što je među studentima najviše na cijelom zagrebačkom sveučilištu, koje broji gotovo 60.000 studenata. Među važnijim radovima Žunić bilježi nekoliko objava na međunarodnim kongresima, zatim u znanstvenim časopisima koje indeksiraju najugledniji svjetski znanstveni portali (npr. Web of Science), a među projektima koje smo zajedno radili istaknuo bih knjigu *Antologijski arhitektonski vodič Zagreba* objavljenu krajem prošle godine, koja je nedavno bila nominirana i za Nagradu Grada Zagreba. Ono što je kruna Alenova dosadašnjeg uspjeha je besprijekoran upis i skori odlazak na postdiplomski studij na najuglednije svjetsko sveučilište Harvard University, gdje je jedna od prijavljenih tema njegova istraživanja upravo islamska graditeljska baština u Hrvatskoj!

Foto: Sandra Šimunović

ALEN ŽUNIĆ: Okruženi smo kič glazbom, kič medijima i kič životnim vrijednostima pa je puno kiča i u sakralnoj arhitekturi. U Hrvatskoj se zgražamo nad kičem novih katoličkih crkava, a u Bosni su ekvivalent tome mnoge nove džamije nastale u posljednjih 15-ak godina.

Bavite se autohtonom islamskom baštinom u Hrvatskoj, odnosno onom koja nije 'došla' sa Turcima u povijesti. Riječ je djelima muslimana (ili za muslimane) koji su na ovom prostoru rođeni ili su podrijetlom iz obližnje BiH, a uređivali su, projektirali i gradili svoje bogomolje tijekom 20. i 21. stoljeća. Zašto se ta komponenta, u domeni moderne hrvatske arhitekture u zadnje vrijeme s interesom proučava? Kojim se Vi izvorima služite u svom istraživanju, budući da za razliku od profesora Karača imate 'na terenu' postojeće građevine, ali i dostupniju noviju arhivsku građu, izvorne projekte, literaturu?

ŽUNIĆ: Islamska arhitektura je kao originalna dionica u opusima nekih važnih hrvatskih arhitekata dugo bila nepoznata, ne bi rekli zatajena, ali se jednostavno nije isticala. Međutim, pokazalo se da ti radovi, posebno oni koji se odnose na zagrebačke džamije (izvedene i neizvedene), imaju iznimno visoku razinu autohtonosti i likovne vrijednosti, pa je samim time i recentni interes stručne javnosti za to 'poglavlje' naglašen nakon što smo zadnjih godina publicirali neke do sada nepoznate primjere novijih projekata džamija. S ponosom mogu reći da sam prošle godine za svoj rad o modernoj i suvremenoj islamskoj arhitekturi u Hrvatskoj nagrađen Rektorovom nagradom, što također govori o afirmativnom odnosu akademske zajednice prema ovoj temi.

Isto tako, zadnjih 15-ak godina provedeno je nekoliko ambicioznih arhitektonskih natječaja za islamske centre i džamije u Hrvatskoj pa je i referentna građa suvremenih objekata tog tipa postala zanimljiva u našoj struci, a i šire (koliko je samo ljudi pratilo, posredno ili neposredno, pripreme i otvorenje riječke džamije, te odjeke nakon ceremonije).

Koje će sve građevine obuhvaćati vaše istraživanje? Budući da je u monografiji riječ i o islamskoj umjetnosti da li ćete u njoj obrađivati slikarstvo, primjerice Mersada Berbera? Naime, nesumljivo je da je riječ o slikaru svjetskih dometa koji je u u svoje djelo ugrađivao elemente islamske umjetnosti.

ŽUNIĆ: Pitanje je kompleksno - da li ćemo obrađivati arhitekte i slikare koji su po vjeri ili podrijetlu bili muslimani (ili se barem nacionalno 'izjašnjavaju' kao Bošnjaci), ili i one koji to ni na koji način nisu, a ostavili su vrhunske projekte novih džamija i islamskih centara? Naime, ono što smo mogli vidjeti na primjeru opusa sarajevskog arhitekta Zlatka Ugljena, je da i osoba druge konfesije može kreirati vrhunsko produhovljeno djelo islamske arhitekture (i za to dobiti svjetski relevantnu nagradu Age Khana), slično kao što su u Hrvatskoj ponajbolje džamijske projekte ostavili katolici poput Planića, Požgaja, Neidhardta, Richtera i dr. Stoga su naš 'ključ' *djela* a ne autori pa ćemo u knjigu uvrstiti sve bitne islamske građevine (ili projekte) nastale tijekom 20. i 21. stoljeća u Hrvatskoj, bez obzira na vjeru ili mjesto rođenja autora. Ovo potonje jednostavno ne smatramo bitnim stručnim kriterijem. Uostalom, Dušan Džamonja je uz realiziranu riječku džamiju u više navrata bio pozivan da projektira džamije za arapski svijet (Alžir, Irak), a nije musliman.

Nakon 2. svj. rata uslijedio je 1969. po mojem mišljenju najbolji projekt džamije u Hrvatskoj uopće (nažalost neizveden) - onaj sarajevskog profesora, inače rođenog Zagrepčanina Juraja Neidhardta za lokaciju na vrhu Srebrnjaka gdje je nedavno uz južni ulaz u Mirogoj izvedeno parkiralište. Radi se o arhitekturi europske razine vrijednosti koja se bez susprezanja može uspoređivati s kapelom u Ronchampu vodećeg arhitekta 20. stoljeća Le Corbusiera (u čijem je uredu Neidhardt i radio!). Na istom natječaju sudjelovali su i neki drugi vodeći hrvatski arhitekti poput Vjenceslava Richtera.

Knjigu ćemo u konačnici vjerojatno naslovili *Islamska arhitektura i baština*, jer smo uvidjeli da bismo uvođenjem pojma *umjetnost* trebali ozbiljnije obraditi npr. Mujadžića, Vejzovića, Hadžića, Berbera i druge suvremene slikare bošnjačkoga podrijetla koji su djelovali u Hrvatskoj, a u svoja su djela nerijetko ugrađivali i elemenate ili motive islama. No, to onda odlazi u jedno drugo polje interesa i kompetencije koje bi trebali obraditi povjesničari umjetnosti. Pojmom *baština* stoga pokrivamo umjetnost (ponajviše umjetnički obrt) u starijim razdobljima osmanske vladavine na našim prostorima, dok će suvremena likovnost biti dotaknuta tek informativno, jer to doista zahtjeva jedno posve drugo istraživanje i zasebnu monografiju.

Budući da je gradnju prve zagrebačke (tzv. Pavelićeve) džamije pratio izrazito jak ideološki predznak, hoćete li se u svom radu osvrnuti i na taj segment gradnje? Naime, čini se da Meštrovićev paviljon, u raznim vremenskim periodima (režimima) kontinuirano prati neki pozadinski ideologizirani simbolični sadržaj – od masonskog do komunističkog. Uostalom, što vi mislite o arhitekturi u službi politike?

ŽUNIĆ: 'Povratak' islama u Hrvatsku, pa tako i pitanje izgradnje džamije u Zagrebu početkom 20. stoljeća, isprva je obilježeno pozitivnim ozračjem i izrazitim nacionalnim 'posvajanjem' muslimana od strane pravaških stranaka i desnih građanskih inicijativa. S uspostavom karađorđevićevske Jugoslavije politički se predznak promijenio - s strane zbog negativnog stava beogradskih vlasti prema emancipaciji muslimana općenito, a s druge zbog otpora katoličke crkve prema inicijativama za izgradnju džamije. Vrijeme NDH iznova je nastojalo ideologizirano afirmirati muslimane kao sastavnicu nacionalnog korpusa ('Hrvati muhamedanske vjere'), što je u Zagrebu rezultiralo izgradnjom 'Poglavnikove džamije' u preuređenom Domu likovnih umjetnosti (za ustaški režim simbolički odioznoj građevini, inače podignutoj kao spomenik kralju Petru Karađorđeviću!). Nakon II. svj. rata komunističke vlasti, opet s pozicija ideološkog prosedea, ruše netom podignute minarete džamije i bez traga 'demontiraju' njenu vjersku funkciju i sjajno uređeni interijer. Zgrada je potom (ni manje, ni više) postala Muzej socijalističke revolucije, a nakon raspada Jugoslavije i ta je funkcija poništena pa danas opet imamo Meštrovićevu rotondu u prvotnoj namjeni Doma likovnih umjetnika.

Rekao bih da u današnje liberalno vrijeme politika nema posebnog utjecaja na samu arhitekturu, i da je danas arhitekt ponajviše u službi privatnog kapitala. Ipak, političke, ili bolje rečeno *društvene prilike* još uvijek u nekoj mjeri ograničavaju slobodan izraz u islamskoj arhitekturi, za što je najbolji primjer riječka džamija koju je pratilo više odustajanja od projektnih rješenja, nekoliko promjena lokacija i odgoda početaka izgradnje, te na koncu 'skraćenje' minareta s 35 na 23 metra.

Je li Meštrović gradio svoj paviljon po masonskim arhitektonskim predlošcima?

ŽUNIĆ: Kako smo se usmjerili ka istraživanju islamske arhitekture, nismo iznova obrađivali objekte koji su imali svoju 'pretpovijest' i u jednom su razdoblju bili tek adaptacija prvotne zgrade za džamijsku funkciju. Tako je npr. o Meštrovićevu Domu likovnih umjetnika Eva Vaništa Lazarević napravila cijeli magisterij, no pojedinosti o građevini iz vremena dok nije bila džamija nisu bile važne za naš rad, pa ni 'masonsko' zaleđe Meštrovićeva koncepta nismo istraživali, iako smo o tome načuli zanimljivosti.

Što ste otkrili istražujući okolnosti gradnje 'Pavelićeve džamije'? Što mislite o rješenju Omera Mujadžića koji joj je prethodio? Također, jeste li proučili ostala rješenja za gradnju džamije, a tu mislim i na ona nakon 45'?

ŽUNIĆ: Džamija na tadašnjem Trgu N (danas Trg žrtava fašizma) je zapravo bila nametnuta i unaprijed određena od strane Pavelića, odbijene su prethodne lokacije na Kraljevcu/Zelengaju, a izgradnja je povjerena arhitektima Stjepanu Planiću i Zvonimiru Požgaju prije nego li je muslimanska zajednica o tome bila obavještena, tako da diskusije i nećkanja nije bilo.

Izgradnji Pavelićeve džamije su, naime, prethodila dva rješnje slikara Omera Mujadžića. Prvo je prilično konzervativno (gotovo 'historicističko') oblikovano kao monumentalan kubus s plitkom kupolom i rizalitnim volumenom u funkciji divovskoga nadlučenog ulaza (poput *ivana* perzijskih mošeja). Izduženi, vitki prozori na bočnim pročeljima imaju neke elemente moderniteta, no svojim dimenzijama i visokom impostacijom izvan su mjerila čovjeka, doimaju se tek kao apstraktne svjetlosne cezure (umjetnički odnos Mujadžića spram arhitekture – objekt izvan realnog mjerila!).

Kako je projekt ostao neizveden, 1940./41. Omer Mujadžić izrađuje nove nacrte i maketu džamije u suradnji s tada 34-godišnjim, već afirmiranim arhitektom Zvonimirom Požgajem. I ovaj je džamijski koncept bio sličan prvotnome Mujadžićevu rješenju, ali razlika je u većoj otvorenosti cijeloga sklopa prema okolini, naglašenomu ulaznom trijemu, i u stvaranju intimnog trga sa *šadrvanom*. Arhitektura djeluje lakše i profinjenije, manje monumentalno, što je vjerojatno bila posljedica Požgajevog arhitektonskog znanja, ali i mladenačkog duha.

Nakon 2. svj. rata uslijedio je 1969. po mojem mišljenju najbolji projekt džamije u Hrvatskoj uopće (nažalost neizveden) - onaj sarajevskog profesora, inače rođenog Zagrepčanina Juraja Neidhardta, za lokaciju na vrhu Srebrnjaka gdje je nedavno uz južni ulaz u Mirogoj izvedeno parkiralište. Radi se o arhitekturi europske razine vrijednosti koja se bez susprezanja može uspoređivati s kapelom u Ronchampu vodećeg arhitekta 20. stoljeća Le Corbusiera (u čijem je uredu Neidhardt i radio!). Na istom natječaju sudjelovali su i neki drugi vodeći hrvatski arhitekti poput Vjenceslava Richtera.

Političke, ili bolje rečeno *društvene prilike* još uvijek u nekoj mjeri ograničavaju slobodan izraz u islamskoj arhitekturi, za što je najbolji primjer riječka džamija koju je pratilo više odustajanja od projektnih rješenja, nekoliko promjena lokacija i odgoda početaka izgradnje, te na koncu 'skraćenje' minareta s 35 na 23 metra.

Vaša ocjena projekta Riječke džamije koju su već prozvali najljepšom džamijom u Europi? Ona nedvojbeno ima umjetničku vrijednost, onu skuplturalnu.

ŽUNIĆ: O riječkoj džamiji mogu iznijeti samo pozitivne dojmove i valorizacijski ju smještam na visoko mjesto u korpusu novije religijske arhitekture u Hrvatskoj. Osobno sam ju posjetio (i u vrijeme izgradnje), a dobro sam prostudirao i arhitektonsku dokumentaciju u zagrebačkom projektnom birou 'ADB', pa znam kako je nastajala i koliko je bila složena njena geneza od skulpture do arhitekture! Šteta je što se u medijima naglašava ponajviše njezina skulpturalna forma, jer je i u arhitektonskom smislu to uspješno riješen kompleks. Dušan Džamonja je svojom skulpturom postavio vrlo estetizirani generalni oblik (doduše u likovno apstraknoj maketi koja se nije neposredno referirala na prostorni kontekst, mjerilo i funkciju koju će ta 'forma' u konačnici udomiti). Međutim, smjestiti u tu skulpturu 'život' i razne sadržaje obrednih i snažnih simboličkih konotacija - to je bio pravi zadatak! U likovnom smislu zamjerio bih tek preslabo naglašeni odnos vertikale i horizontale, jer je minaret naposljetku ispao ipak prekratak i nedovoljno vitak u odnosu na masu kupola i 'postamenta' džamije (na što arhitekti na žalost nisu mogli utjecati).

Tendencija je da se umjetničkom slobodom, u skladu s vremenom, intervenira u arhitekturi sakralnih građevina, a tome često pruža otpor percepcija i (ne)razumijevanje većine vjernika koji modernu umjetničku maštu shvaćaju kao neprihvatljivu fantazmagoriju. Zašto je to tako?

ŽUNIĆ: Odnos prema novom kroz cijelu je povijest isti – 'neuki puk' (a većina je takva) teško prihvaća suvremenu likovnost, osobito u tako tradicionalnim temama kao što je sakralnost prostora ili arhitekture. U svoje vrijeme renesansa je u odnosu na gotiku bila izrazito avangardna i teško si je krčila put, pa ne treba čuditi da isti otpori postoje i danas.

Da li su neki inficirani kičem koji se uvukao u njihove živote pa to proiciraju na prostore bogomolja?

ŽUNIĆ: Okruženi smo kič glazbom, kič medijima i kič životnim vrijednostima pa je puno kiča i u sakralnoj arhitekturi. U Hrvatskoj se zgražamo nad kičem novih katoličkih crkava, a u Bosni su ekvivalent tome mnoge nove džamije nastale u posljednjih 15-ak godina. Muslimani u Hrvatskoj za sada se dobro 'drže' i kod nas se projektiraju i grade uglavnom dobre nove džamije. Zalažem se za provedbu javnih arhitektonskih natječaja za svaku ambicioznu novogradnju, pa tako i za nove džamije (koliko sam upoznat, uskoro se priprema natječaj za IC u Osijeku).

ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR KNJIŽEVNI PODLISTAK • GODINA II • 2013. • BROJ 2-3

BEHAR

broj 2-3 | KNJIŽEVNI PODLISTAK | 2013.

SADRŽAJ:

Tahir Mujičić: ***Kako se ono nekad bježalo*** **• Ivan Kordić:** ***Otvorena kuća*** **• Nihad Kreševljaković:** ***Dječak u šapama zeca*** **• Refik Ličina:** ***Strah od behara*** **• Arif Ključanin:** ***Priče o Ahmedu*** **• Džordž Salim:** ***Razgovor gluhonijemih*** **(S arapskog prevela Suada Muharemović) • Parviz Šapur:** ***Čudno što nebo nema odmarališta za ptice*** **(S perzijskog preveo Ebtehaj Navaey)**

Propast knjige započinje s propašću "visoke" literature

Filip Mursel Begović

Na brojnim sajmovima knjiga i na također brojnim prigodnim rasprodajama, u naše konzumerističko doba, možete kupiti i do jedan metar knjiga čiji vam naslov i autori upućuju samo na prolaznost jer kratkoročno utažuju glad za takozvanim mega-hitovima: krimićima, ljubićima, povijesnim spektaklima (pritom su oni izmišljeni najtraženiji), verziranim političkim intrigama, za kućnom psihologijom za nesretne domaćice i nezaposlene, za odgojem pasa i kanarinaca te za uvijek iznova repliciranim kulinarskim receptima. I pitamo se: Gdje je tu ona literatura na koju kad bacite pogled osvaja istog trenutka i to ne samo naslovom već i značajem autorova po "dobru" razglašenog imena.

Primjerice, u ozloglašenom komunizmu naše su bake uz Mariju Jurić Zagorku čitale još i Tolstoja, Dostojevskog, Hugoa, Kunderu, Šotolu, a nisu prezale dati svoje mišljenje o jednom Albertu Camusu i Georgeu Orwellu. Današnja prosječna čitalačka publika ne samo što ne zna svoje suvremenike već izokrene očima kad im spomenete navedene autore i to bez nelagode s obzirom na svoju knjišku neprofinjenost, neupućenost i nenačitanost. Čitalačka didaktika putem knjiga kao da je pošla u obrnutom smjeru zaglupljivanja potrošnom robom.

Jedan od ponajboljih bosanskohercegovačkih suvremenih književnika Zilhad Ključanin, otkrio mi je sav besmisao koji se skriva u znatiželji današnjih čitača. Reče mi da mu jedino preostaje, s obzirom na trivijalnost ukusa čitalačke publike i uopće autorske pozicije, pronaći 20 svojih najvjernijih čitatelja i potom za njih pisati pa će ga to ispuniti zadovoljstvom. On se nada obostranim i da više neće tiskati knjige jer tko će se više zezati s izdavačima koji profitno žele udovoljiti dezorijentiranom čitaču. Pitamo se napokon tko uopće nešto čita, osim populističke štampe?

Je li za to kriva književna kritika koju su urednici i vlasnici novina uglavnom internirali iz svojih rubrika kao i vijesti (događaje) iz kulture. Kome to još treba? – Zapitali bi se ironično. Dakle, propast knjige započinje s propašću "visoke" literature i to prije *digitalizacije i kindlezacije* – upravo minoriziranjem kulture čitanja i relevantne književne kritike u dnevnom tisku koja bi bespoštedno i ekonomično obuzdavala izdavače. Ovako, oni su osuđeni na svojevrsnu getoizaciju. Rubrike kulture su svedene na rubrike "Lifestyle" i bizarni život. Institucija kritičara postala je autsajderska i više kao da takvom kritičaru nitko ne vjeruje. Osim, ako u instant reklamama ne zagovara izdavača i njegovu makulaturu (otpad). Njemu, stoga, više nitko ne vjeruje budući se više vjeruje izvješenoj reklami nekog supermarketa.

A "dobra" knjiga? Pa uskoro je više neće ni biti, svest će se na bibliofilska izdanja – kao vinil ploče ili već rečenu trivijalnost i to spretnim manipulacijama izdavača koji žele utažiti još ono, malo čitalačke gladi. Ipak, knjiga neosporno miriše i okom njeguje. Hrvatski pjesnik Drago Ivanišević u dubokoj je starosti unezvjeren jurio zagrebačkom Ilicom. Na pitanje: "Kuda će to?" Odgovorio je: "Idem u robnu kuću kupiti bušilicu (tzv. bormašinu), pala mi je polica za knjige, pa da je opet pričvrstim."

- Pa zar vi još uvijek čitate? – pitao ga je ironično mladi pjesnik.

- Ma ne, ja hoću samo da ih opet posložim i da gledam njihove hrptove s naslovima pa da se sjećam onih dana kada sam čitao njihove sadržaje.

Nije svejedno kod kojeg će izdavača neki pisac objaviti knjigu: zbog distribucije, reklame, reputacije i političkog stava, a onaj izdavač koji ima dobar PR i marketing načinit će od netalentiranog pisca spisateljsku zvijezdu. U današnje doba upravo je to najčešći slučaj. Izdavači najčešće educiraju čitača (poznata je i činjenica da se rijetki odlučuju objavljivati poeziju) lažući im na estetski način baš kako to oni žele, šireći obujam pisca kao "vox populi" i ugađajući potrebama najprostije publike. Namjera im je sondirati potrebe masovne publike, a time svjesno ili nesvjesno formiraju ukus kič-čitača.

Bit će bolje, kažu. I sad jest, jer svi čitaju ono što im godi, samo ne daj Bože da svi počnu pisati ono što im razmaženi i toksinirani mozak, ispunjen rečenim izdavačkim ostvarenjima, zaželi.

Tahir Mujičić

Kako se ono nekad bježalo

Imaginacija muslimanskog kulturnog koda i hrvatskog urbanog "štimunga"

Tahir Mujičić polivalentan je umjetnik i svakako pjesnik antologijskih dometa i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Introspektivan, a istodobno i retrospektivan, s velikim senzibilitetom za detalj i operacionalizaciju jezika kojim nas šarmira, onako *proustovski*, poput kušanja kolačića madelaine. Pred nama je dio pjesničkog rukopisa pod nazivom "Maksum" koji je nastavak njegove dirljive knjige pjesama "Vlaška 99" iz 2009. godine, a koja je također svojom fabulativnom naracijom i grafizmom (koji snagu crpi u foničnoj ritmiziranosti) izazvala i pobudila mnoštvo pohvalnih reakcija, posebice u onih Hrvata i Bošnjaka muslimana kojima je fotografija Zagreba uvijek u džepu kaputa – blizu srca.

Blizak poetikološkom ludizmu i dometima jednog Ivana Slamniga, što i sam priznaje ističući jednu Slamnigovu pjesničku minijaturu na početku novog rukopisa, i nadalje će promicati humornost glede tekućeg života i pogleda na svijet, a zatim i autoironičnost te sarkazam ako je u pitanju političnost. Na tom fonu Tahir će ispjevati vrlo dojmljive pjesme s velikom dozom slobode, to jest narodnog kolorita muslimanske provinijencije i zagrebačkog kolokvijalizma. Njegov kozmički poetski domet lociran je u intimnom dijalogu sa sobom, a potom i sa sebi bliskim suputnicima – uglavnom rodbinom (znakovite su njegove *nene* prepune svilenaste nježnosti i racionalne lucidnosti).

Služeći se literariziranim umetcima bosanskog jezika, kojim se uglavnom služe, ili su se služili Bošnjaci muslimani, on uspijeva prijeći do sada poznate granice svih oblika toga jezika, dajući mu osobitu egzotičnu snagu, ali uvijek kao Zagrepčanin s fundamentom hrvatskog jezika, kojemu je (s obzirom na porijeklo) vrlo bliska "druga strana" - ponekad kao emotivno sjećanje i pamćenje, a ponekad kao istinska dramatizacija života koja u svojoj poetizaciji dostiže i svoje vrhunce.

Mujičić će također s velikom odriješitošću ocrtati duh jednog vremena i prepisati mu svoj recept, ne da ga izliječi već da mu pridoda novo zdravlje. Dakle, njegova poetska receptura preporuča novo jezično samopouzdanje, smisao i erotičnost koja naprosto izvire iz takve imaginacije – sočno i odriješito, pa i kada je riječ o muslimanskom kulturnom kodu ili pak u posve hrvatskom urbanom "štimungu".

Sead Begović

Mome babi, Muhamedu
Selimovom Mujičiću iz Tešnja,
koji je znao kako dobrotom
sačuvati cijelu Vlašku 99
(osim mene)

"... ne budi zabrinut, nećeš ga izgubiti..."
Rumi: "Mesnevija IV, 976"

kako se ono nekad bježalo
bježanje prvo

šejtan je beli ušo u ovo
dijete
na koga je vako hašarijast
aman jarabi
ko će valakubeti šnjim na
kraj
niko ti moja
niko
govorim ti ja
more ga smirit samo jal
vojska jal
žena nana će na kraju
a ja
ja sam to nedjeljno sunčano jutro
čuo glazbu
na ulici
čuo pjesmu
na ulici
čuo ljude negdje vani čuo život negdje
na ulici
i uzeše nene i nana
učit
a ja
ja slušam kako uče pa sve prezam
li prezam
pa na prstićima u priglavcima sve do
vrata pa
za kvaku pa
niz štenge basamake pa
uz galender rukohvat

pa do
na ulicu
a tamo dolje
na ulici
vrije
buja
baulja
svijet svjetina sve tamo od kvatrića pa vlaškom prema ribnjaku
svijet golem
dvostruko veći od mene
svijet množan
ulice se od njega ne vidi
svijet šaren
dotjeran ko đulhana pred izlazak
svijet bučan
glasan ko velkog zdravka mama
svijet tajanstven
ko one knjige visoko na vitrini
svjetina pod zastavama i parolama visoko iznad mene onako malog
vrišti potcikuje smije se pjeva izvikuje slavi li slavi li slavi
a
ja
onako malen pravo pa među te divove ta stabla te bandere i nebodere
i vršljam onako sitan i pletem im se među noge i ne vidim više nebo
ni sunce ni svjetlo od zastava i transparenata od petoljetkaša i udarnika od velikih im bedara koja se u struku sužuju naglo na putu prema
gore do u sitne glasne glave i samo ćutim kako me njihove noge guraju
prema naprijed i samo osjećam zadah njihovog časnog rad-nog
znoja i onako omamljen ošamućen osjećam u nekom transu kako me ta
moćna masa valja sa sobom prema naprijed prema naprijed ko onaj
titin što ga mladen iz dvorišta do našeg zna napamet i odjed-nom baš
odjednom
osjetim da me nešto diže
osjetim da lebdim
ne ne i ne
osjetim da letim i
odjednom
vidim se na vrhu među zastavama parolama i velikim slikama i vidim
nebo
i na nebu oblake i
sunce
svjetlo za koje sam tamo dolje među nogama koje marširaju
mislio kako ga je netko zao namjerno meni onako malenom ugasio i
gore
u cvjetnjaku zastava
osjetim kako me netko drži
osjetim kako me stavlja
da da baš to osjetim
kako me netko posjeda
na svoja moćna široka ramena baš kao kad me tako podiže moj baba
kad poželim biti velik i odrastao i razumjeti svijet u meni i oko mene
a
ja
odjednom
s tih ramena vidim oko sebe drvored barjaka ali i svoj vrtić i apoteku i radnju brice petrovića i adamov odbor i babinu miliciju
i
ja
odjednom
s tih ramena vidim kroz džunglu parola onu daleku kraševu i još
puno dalju vončininu i osjećam kao da mogu dodirnuti sat na vrhu
petrove crkve
odjednom
ja
sam vladar neba i moje vlaške i jednog svijeta koji se ne vidi ni s mog balkona na treće katu jer ovaj se svijet kreće
al
ja
onda začujem
glas onih ramena koja me nose
u život koji živi negdje vani a ne spava u
našem četverosobnom stanu na trećem katu u vlaškoj 99
čujem poznat glas odozdo al glas koji me vodi slobodi
pa
ti i opet
pobjegao e ubit
će te bogami tvoj baba

***

bogami će te tvoj baba
ubit što si bježo

i to opet
to
kažu nene i nana dok ja plačem i molim da ne kažu babi
kako sam na
mitingu slavio prvi prvi maj s radnicima i seljacima i svim susjedima
nećemo ako obećaš da više
nećeš uteć dok mi
klanjamo
reče
nana
hoće hoće nano đe neće eno mu je i djed salko uteko lijepo sve do
pariza pa đe neće on vako hašarijast a i u vakim bona ahir vaktima
e a ona ramena je bio naš komšija s četvrtog kata braniša varlaj student
elektronike i sin slikara varlaja koji me našo na dnu asfalta i među proletarijatom i vratio me mojim kapitalistima bez ičega
i
prekino
tako i moj prvi
miting a bogami i bijeg

... dojilja Halima čuvala je Muhameda a.s. a on joj se jednoć izgubio...

kako se ono nekad bježalo
bježanje drugo

hamin je brat
omer
sitan i smežuran ko kaka divlja
jabuka
tako sitan da sam ja nako sitan
mislio
kako sam za glavu viši od njega
hamin je brat
omer
bio dobar ko ona delišes slatka
jabuka
što će poslije postat još slađa
tufahija
il makar štrudl koji jedem u zabavištu
hamin je brat
omer
bio stari momak nikad vala ženjen i sam
ko prst
i nije imo nikog svog do nas i francuske
kape
i već izlizane sedžade za klanjanje
hamin je brat omer
imao samo jedno jedino oko
baš ko i moj arfan malo poslije njega
a koji mu ni nije bio ništa i kojeg upoznao nikad nije
al
eto ja sam u rodu imo dva dobra božja stvora sa po jednim okom
a jednom dobrom čovjeku jedno oko dosta ko što bi arfan znao reć
ako je čovjek
hamin je brat
omer
imao i svoju rodnu bezbeli bulbul
brku
iz koje je porijetko svraćo samo nama u
vlašku
i to samo zato što je imo nas i samo
nas
al
bolje bi bilo
za njega da nije
kad sam među nama bio i
ja
nako hašarijast ko da je u meni sam
šejtan
hamin je brat
omer
slušo svoju sestru ajšu moju nenu
hamu
pa kad bi mu kazala izvedi dijete na
zrak
on bi me uzo za ruku i poveo do kvatrić
trga
a
ja bi se zaigro
u vodoskoku koji nikad ne
radi i u kojem nikad neima vode
a
jednoć kad me tako omer izveo do mog vodoskoka koji neima vode
a ja sam sa svoja dva oka vidio kako me on s onim jednim ne vidi
iskro se onaj šejtan u meni iz vodoskoka i bež pravo pravac kući

al
nije kuća uvijek tamo đe je kuća
već je kuća tam đe njoj prahne da bude
i bježim ja tako bježim malim nogicama kući a ni ne znam jadan
da bježim po onoj strani ulice prekoputa kuće đe su parni brojevi
dok mi je sad prekoputa moja kuća koju ni ne znam s ove strane ni
kaka je ni kolika je ni moja li je ni da su s moje strane neparni brojevi
i bježeći tako od mog dobrog omera promaših brojeve i kuću
a
u kući
plač
a najviše plače moj dragi daiđa omer i to na ono jedno jedino oko
pa plače nena hama jer joj je bratu unuk uteko i izgubio se ko zna
đe pa plaču nena majka i nena nana pa tetke pa sestre pa baba
a
ja
maksum
hodam onom parnom stranom i prođem tako kuću profesora melkusa
pa radnju brice đuke pa urarski dućan koji u izlogu ima medalje iz svih
ratova i tavan pun plakata iz endeha pa kino buharu pa vrbanićevu onu
slastičarnu s malim baklavama ka da su dječje pa apoteku pa
haustor u kome su braća mujići pa sve hos bos al moje kuće niđe
al
kad ono
odjednom
eto mene i opet u zraku visoko visoko da kroz prizemne prozore mogu
vidjet šta ko večera i fino mi bogami u zraku ko na mitingu prvomajskom
al ko me to drži ko me nosi da nije i opet braniša jer moj baba nije
i pogledam ja dolje kadli vidim uniformu i to kakvu milicijsku pravu
a ja sretan em je milicija em nije braniša da mi marš i miting zajebe
i
nosi me
milicajac
u uniformi pravo u
stanicu koja se sad
zove policijska postaja
i pita me kako si se izgubio
a ja kažem nikako omer me izgubio
pa kako te izgubio nisi dugme nikako kažem ja
ja uteko da me ne čuva jer sam ja
već velik i muško i šta me ima ko
čuvat mogu ja njega čuvat ima jedno
oko a imo bi dva da ih je znao čuvat
pa đe stanuješ dijete pa u vlaškoj
pa ovo je vlaška a koji broj pa ne znam ja još brojeve
a i opet vidim ja velika je moja vlaška prevelika i za
jednu i to narodnu miliciju
e
onda mi
jedan drug stavi
svoju kapu na malu glavu
a
drugi me
posjede za sto i
pisaću mašinu s papirom
a
treći donese
pušku i izvadi iz nje
metke pa mi opasa opasač
a
jedan otrka
i vrati se s tanjurom
krempita biće od susjeda vrbanića
a
onda jedan
stariji s brkovima
vikne mrak je drugovi pao
ustrčaše se drugovi milicajci u stanici postaji i kad sam pojeo
one krempite vrbanićeve uze me za ruku i reče hajmo nać tvoju
kuću nije se valjda ko ti izgubila a ja velim hajmo a mogu li
uzet pušku il kapu il makar opasač s futrolom a bez pištolja
a
on ni
govora ne da
onaj s brkovima koji je šef
i mi na tramvajsku stanicu u tramvaj broj 11 pred nekom drugom
slastičarnom koju nisam nikad vidio i pravo na prva vrata baš kod
šofera a sve bez karte i onda drug milicajac koji me poveo samo
kaza šoferu vozi i on pravo u onaj mrak prema mom vodoskoku
i
odjednom
ja vrisnu šoferu

stani eno mog babe
kake
babe blehnu šofer
ono na tračnicama ne stoji
baba kaza milicajac već stoji
onaj drug koji nam s ćebetom dolazi
svaki put na spavanje kad ima doć drug tito
pa što stoji nasred tračnica i plače ko kakva stara
baba
a ne drug i muško i radnik i dobar građanin i susjed
a a a
ti ga
dijete moje poznaš
a
pita sumnjičavo milicajac
i stoji tako tramvaj u mraku baš na onom mjestu gdje će kroz koji dan satrat mog amiđu aširа iz tešnja i gledamo i šofer i ja i svi mi i
milicajac mog babu u suzama koji ko da je znao da sam ja u tramvaju
i plače moj dobri baba a milicajac me izvede i ne stignu me ni pitat
jel
mali vaš
druže sa ćebetom
kad se ja otrgnuh i svom
babi oko vrata a znam šta me čeka kad se on isplače kajš bezbeli
a moj baba samo ispusti iz sebe
fala vam druže
pa me diže u zrak više
nek braniša i milicajac zajedno
i
šapnu mi na uho hajmo našoj kući dijete bojim se umrijet će
nam omer od
tuge

kako se ono nekad bježalo
bježanje treće
escape to the victory

je kratko
uteko ja babi iz
maksimira
po mrklom mraku jer nije imo više para
ni za ringišpil
ni za petkov zabavnik
al ni do kvatrića
stigo nisam
a on me
stigo a ono poslije svi koji znate čitati već dobro znate

kako opet pobjeći

sjedim ja tako bradat
u kavkazu s doktorom
muradifom
i smijem li se naglas smijem
dok pričam o svoja tri maksumska bijega
kadli će on
e moj bježo si bježiš i bježat ti je
do kraja života i donakraj svijeta
pa od čega od vlaške 99
pa od koga od svega
a ponajviše od sama
sebe

Tahir Mujičić rođen je 1947. godine u Zagrebu gdje je i diplomirao komparativnu književnost. Radio je kao urednik u "Vjesniku", bio ravnatelj ZeKaeM-a, potom pomoćnik direktora u AGM-u, direktor produkcije i glavni urednik Egmenta Hrvatska te pomoćnik direktora u Zagreb filmu. Utemeljio je i suutemeljio kazališnu družinu "Malik Tintilinić", Glumačku družinu "Histrion", Lutkarsko erotsko-sadistički cabaret "ad Hoc", "Kajdunkaj-Teatar za po doma", kazalište "UHLOD" u starom gradu na Hvaru. Osnivač je kulturoloških udruga i multimedijalnih projekata, a bio je i umjetnički savjetnik Dječjeg kazališta u Osijeku i umjetnički ravnatelj Zagrebačkog kazališta lutaka. Objavljivao je kazališnu kritiku, oglede, poeziju, kraću prozu, prevodio s engleskog i njemačkog, piše scenarije za TV-serije, film, TV-drame i radio igre. Režira najčešće u lutkarskim kazalištima gdje stvara lutke, a bavi se scenografijom i kostimografijom, ilustracijom i dizajnom, crtanim filmom i stripom. Napisao je mnogobrojne kazališne tekstove kao što je autor i koautor nekoliko knjiga drama. Uz jedan roman, do sada je objavio devet knjiga poezije i jednu knjigu proze.

Ivan Kordić

Otvorena kuća

NIKAKVE ZVIJEZDE NEMA

U sumračju, dok se osiplju naše tajne,
dok se odvajaju od nas i postaju tuđe ili nečije,
dok nam zamagljena svijest traga
za najjasnijom zvijezdom, pred nama:
nikakve zvijezde nema.

Nikakve, osim one zvijezde
koja posrebrenim glasom govori iz nas:

Tu sam i sva moja širina, sva moja ljubav miruje,
Tu sam i svaki moj dio je ravna beskrajna,
Tu sam i svjetlost se moja gasi,
Tu sam ničija i nepoznata
izgorena još davno -
mnogo prije svog konačnog smrtnog sjaja.

Nikakve zvijezde nema da je dodirnemo
u našoj paničnoj samoći,
da joj kažemo svoje istinito pitanje.

Nikakve, osim one zvijezde
koja posrebrenim glasom govori iz nas:
nikakve zvijezde nema

I PUN JE SVIJET

Ništa više neće doći, jer
Pohodi su završeni i pun je svijet

I samo to što pada, što vječito
Pada, to obilje
Iz naše mašte

Taj muk iz tišinâ
Oko mene, oko tebe, oko grada, oko zemlje
To šuplje prisustvo jednog punog prostranstva

On će te izdvojiti i baciti u lov
I lomit ćeš noge
I rasprsnut ćeš se od muke

Ervin Jahić

Pobratimstvo lica u historiji – od sanjarske transcendencije do nekovrsne građanske nadosjetilnosti i memoaristike Bivšega

(Mogući pristup pjesništvu Ivana Kordića)

Stani sad nogom Ivane
Na žar pepela
Ili pepeo žara
Vidi ti sada Ivane
Što gori a što izgara

Ivan Kordić: *Ivanjski krijesovi*

Daleko od svake besciljnosti, naprotiv, s povjerenjem u autorov gore citirani stihovni postament (unekoliko i testament) koji na izvjestan način i sublimira i ekstrahira bezmalo polustoljetne vizije, sanjarije, intuicije hrvatskoga i bosanskohercegovačkoga pjesnika Ivana Kordića (Blizanci pokraj Mostara, 1945.), ne odolijevši dakle dobroćudnom stereotipu kako pjesnik ustvari piše samo jednu pjesmu cio život, "zloupotrebljavamo" jednu autopoetičku, autoidentifikacijsku duhovno-empirijsku petostihovnu jedinicu, pjesmovnu "kodifikaciju" kako bismo je podvrgli, priželjkujemo, nedogmatskom čitanju i neautoritarnom tumačenju. Ona nam se, kao malo koja iz povelike autorove imovine, nudi kao duhovna legitimacija jednog poetičkog, ali nedvojbeno i empirijskog stava, stava koji nam, naime, naznačuje konture jedne životne filozofije, koja umnogome zvuči i zveči oporučno, a vidjet ćemo poslije, i sudbinski i obvezujuće kada je u pitanju Kordićev pjesnički elan. Ogoljena od uresne ambalaže i semantički posve nezakučasta, pjesma "Ivanjski krijesovi", tek s apelativnom, himnič-

A lako ćeš poslije svega ustima vlastitim
Da sit se nasitiš hladnog svemirskog zraka

Ništa više neće doći, jer
Pohodi su završeni i pun je svijet

OTVORENA KUĆA

Eto zida i prozora što se ziba
Iznad krova bez otvora ptica stoji
Snažni vjetar od početka što se giba
Da uvjeri tvoju kuću da postoji

Ptica leti prema nebu, plavom sjaju
Nad krovom se lepet krila samo čuje
Po kaldrmi lišće pada, vjetar huji i psi laju
Opća zebnja sad u kući odjekuje

Imaš nemir iza čame, budnu stražu
U potiljku. Tražiš neko toplo rame
Golu usnu, dragi osmijeh, ruku dražu
Ali vjetar strašni huji, kuća kriči: otvara me,
otvara me…

TO VJETAR TE NA MAHOVE NJIŠE

Ne poklekni pred njim
Ne daj da te tako sruši:
Ima tamo kuća, drvo, ima brdo,
Nije to lako pokrenuti

T o v j e t a r t e n a m a h o v e n j i š e

Jedini ti znaš ti znaš ti znaš
što vjetar hoće baš tebe da pomjeri
a brdo a drvo a kuća –
sve je mirno;

Otvori oči ali ih ne okreni (ne gledaj)

Nikad ti pogled neće pasti na pravo mjesto;
To samo vjetar oko tebe nosi slike
u kojima nema ničeg, nema ništa;
to oko tebe se, on, na kraju, mota.

nom ritmizacijom markira credo jednog pjesničkog poluvijeka, program unutarnjeg sagorijevanja, jednu neštedimičnu, rizičnu, i da je pjesnik ne nazva duhovito i ironično, autoobračunavajuću gestu, onu fatalnu točku od koje se ide dokraja da bismo zaslužili pravo na ponovni početak ili da bismo mrtvozorniku prepustili da zasluži plaću. Žar pepela ili pepeo žara, ma koliko dvojben izbor, bezostatno upućuje na dramu apsolutističkoga programa koji, dakako, nimalo apstraktni Ivan, koji nema baš nikakve veze s Krstiteljem o čijem se rođenju inače svetkuje i pale vatre, zastupa, sudbinski i konačno, do posljednjeg daha, dramu jednog uvjerenja, odlučnost da se ide na sve ili ništa.

Šezdesetih godina prošloga stoljeća, ne samo u hrvatskoj, nego, čini se, i u bosanskohercegovačkoj književnosti, vodio se rat za prevlast između gnoseoloških i ontoloških koncepcija pjesništva. Mirne duše možemo konstatirati da se on, uza sve replike i poetičko obilje "druge moderne", s navodnicima ili bez njih – kojom je ona reinterpretirala naslijeđe simbolizma, ekspresionizma, futurizma, ruske avangarde, unanimizma, nadrealizma – sve do naših dana nije ni završio. Ipak, modus egzistencije, to famozno biće bačeno u svijet, u čelični stisak jake zbilje, nakon svih pojmovnosti, fenomenologizama, semant-konkretizama, konačno nakon ratne kataklizme, u dvijetisućitim bilježi uvjerljivu prednost, ako već nije riječ i o pobjedi, nad modusom esencije. On, dakako, u novim uvjetima teksta, ako hoćete i svijeta, ne zastupa neku strogu normativnu estetiku, sebi je uostalom dodijelio i prefiks "neo", ali da je riječ o strukturnoj distinkciji, naglašeno antagoniranoj opoziciji egzistencija – esencija, nikoga više zapravo ne čudi.

Svojom unutarnjom arhitekturom i predmetnotematskim preferencijama, nimalo uzorita kada je u pitanju, ma koliko razvedena ipak pretežita stilska paradigma pjesničkih šezdesetih, jednako u bosanskohercegovačkoj koliko i u hrvatskoj književnosti, "ideja pjesništva" Ivana Kordića amalgamira barem nekoliko lirskih tvari, glavnih sastojaka, "nacrta svijeta" koji zadržavaju pravo na različitost, na izdvojenost, na nepristajanje i otklon od temeljnih silnica onodobnih pjesničkih maštarija. Recimo odmah da nam se najprvo čini da Kordićeva poetska ideologija, generalno, snažno intuira ontološku sferu, da nju uzima za svoj "nulti stupanj" ili da barem njojzi inklinira, a da u smislu modelske paradigme plodno križa esencijalističku i, u manjoj mjeri, u posljednjoj fazi naime, egzistencijalističku liniju.

Uzevši na znanje dosadašnje književnokritičke deskripcije poetskih uloga i dometa Ivana Kordića, a u pokušaju da se dokuči "konačna bilanca" toga pola stoljeća dugoga pjesničkoga stava, dojma smo da je veći dio toga pjesništva u vlasti sanjarske transcendencije. No, taj dojam, priznajemo, na izvjestan način zamućuje činjenica koja ga istodobno osnažuje i opovrgava. Točnije je, naime, ustvrditi da nekovrsna (građanska) nadosjetilnost ustvari diskretno iskri nad idejom Kordićeva pjesništva, počev od prve njegove knjige pa sve do u naše dane, u bezmalo polstoljetnom luku pjesničke prakse. Nipošto koherentna, još manje ulitmativno dokaziva, ona bi nam mogla biti, tražimo li kakvu duhovno-empirijsku šifru Kordićeve pjesničke ideologije, od velike koristi. Možda ponajprije kao agens, kao tvar od koje se oblikuje autorova proizvodna svijest. Naše intuitivno povjerenje u nedvojbeno spekulativnu tezu o Kordićevoj građanskoj nadosjetilnosti umnogostručuje se pokušamo li riječju ili sintagmom, onako na prvu, unutar vlastite čitateljske mreže, generalizirati, izlučiti oznaku za ovu poeziju. Rečena nadosjetilnost, ma koliko počivala na detekciji čitateljskog akta, posigurno je viši ili niži tip emocija, svejedno, koje su, u socijalnom smislu, kulturne činjenice prvoga reda i nipošto im ne bismo trebali odreći značaj i kreativni ulog unutar onoga što podrazumijeva kolektivna egzistencija. Ona je zacijelo i gradbena pozicija, ona je oko kojim se gleda na svijet (Kordić tako u *Odbjegloj krinki*, jednoj od svojih zaglavnih zbirki, pjeva: "Ništa više neće doći, jer/ Pohodi su završeni i pun je svijet"). Najposlije, ona će ga odvesti, u različitim etapama i s različitim intenzitetom, i u povijest jezika i u povijest pripadna mu svijeta, ona će odrediti tipove pjesnikova govora, ona će mu pomoći da sačuva integritet pjesničke riječi jer u pjesništvu Ivana Kordića, uvjereni smo, riječi nisu izgubile svijet. Naprotiv, one su u njegovim poetskim misterijima na rijedak način pronašle dom, usprkos buci i žamoru neautentičnih pjevanja.

Pjesništvo Ivana Kordića, razvidno je to već u prvim dvjema knjigama, zbirkama *Rumen* iz 1964. i *Rika na razbojištu Sunca* iz 1967. godine, ishodi iz šire shvaćene pučke tradicije pjesništva, ma koliko, po liniji utjecaja, mnogošto dugovalo Šimiću i Ujeviću. Njegov osjećaj pjesničkoga jezika korenspodentan je s proverbijalnošću, mitopoetičkim gestama i jezikom zavičajnog areala. Njegovu govoru utoliko nisu strane bajalačko-gonetačke strukture, kao ni udio folklorne ikonografije. Mediteranizam, to jest njegova hercegovačka komponentna, kuća je Kordićeva imaginarija.

ZIDOM PROLAZIŠ I OCRTAVAŠ SE

Nihadi

Zidom prolaziš i ocrtavaš se
S krilima, budno motriš oko sebe
Svijet sobe, i jasno, pauci te prate

Igraš kao da je igra jedina
Nema dna i ima dna taj ponor
Ljute te sjenke i postelje
Vidim kako te vitko tka pauk

Omamljen, jedini on zna što se
Sanja u mojoj sobi; igraš i igraš
Pamtim te svuda i pamtim svakakvu
Ne poznaješ moj pogled niti znaš

Da si baš tu silno lomljena igrom
Savršeno viđena, puna sklada
S paucima koje si upoznala
Na nekoj poljani u nekakvoj bajci

Suši se moja ruka i ukočeno oko
Tamni, gledam koliko si narasla i
Kako se lako viješ kroz prostor
Koji drhti od pune tame mog oka

I kako sve izdignutija, sve bliža zidu
Opkoljena paucima dokazuješ svoju igru
U kojoj se sva tvoja lica, stvarna, naziru.

TEŽINA ZEMLJE

Oblijećeš listove noći i buke
Listaš tu dušu tame jer
Kopniš i gledaš kako se stvara
Daleka tvoja slika od praha

Ne nosiš na sebi nikakva znaka
Ledina tamna još jednom mora
Pasti u gustu ostavu vida
Potonut šumno u crnu stisku

Upit se toplo pod svaku stopu
(Božanstven pogled u tu ništavnost)
I dok se budeš kretao stopljen
U tom predjelu koji se kruni

Žilica tvoja
Ili korijen
Svu će težinu zemlje pronaći

LEPTIROV DAN

Tvore tu zebnju leptiri
Što samo jednim dnevom
Sa krila stresaju zvuke
Od kojih smrt ih stiže

I glasan let će se sviti
U zjenu nečijeg vida
Ni sućuti ni bratstva
Oči se vidjet neće

Zamuknut će i ptice
Bez nakane i strepnje
Pjev će se zalomiti
Tek nekoj ptici u jatu

Pretvorit će se i šuma
Sa krila ovih leptira
U jadikovku boja

KRINKA KRAJOLIKA

Krajolik ima svoju krinku
Ustrijeljen jelen njime hodi
Za njim se šuma nespretno njiše
Skrovišta više za njega nema

Samo što čuje kako mu dalek
Ludoga srca srh nešto zbori
Tek što se ona šuma djenu
Osama puče i vidik presta

Rasporen sluh mu nešto prenu
Kliktaj se bronČan u nebo diže
Na njemu zublja poput zvijezde
Sažiže prostor kojim jezdi

Travke su glasno počele rasti
Krajolik cijeli zvučno se sasu
Odbjegla krinka već svuda pada

Ipak, temeljnu pjesničku indukciju, ponajprije odnos prema pjesničkoj fakturi i motivskom repertoaru, u Kordićevu slučaju posvijestio je, produbio i lirski izrelaksirao A. B. Šimić, i dandanas, čitamo li ga, sugestivni antropolog i arheolog hercegovačkih sjena i svjetala, mistik i šaman jednoga odvjetka hrvatskoga i bosanskohercegovačkoga pjesništva. On je, prije svih, čini se, ohrabrio prve Kordićeve korake u poetsku ovjeru prostora, u *iskustvo zemlje*. Svoju pjesničku parcelu Kordić će početi obrađivati blagim melankolizmom unatražnih osvrtanja koji itekako imaju hercegovačko-neretvanski potpis, što će, ustvari, biti uvod u jedan dugovjekiji tematsko-motivski kompleks, sve do zasad posljednje njegove knjige. Iako Kordić u svojoj prvoj knjizi stihova lirski portretira zavičaj, posigurno je Grad, ali ne bilo koji grad iz pobunjene mladalačke sanjarije nego upravo Mostar, nulta mentalna i emotivna kategorija pjesnikove egzistencije. Kao pjesnički topos on je bezmalo podrazumijevajući vlastelin kamena i krša, Neretve i sunca, "vjetrova što pjevaju čovjekove pjesme", reći će autor. Ovdje nam je uputno konstatirati da je *Rumen* istodobno debitantski nevina koliko i bujna bukolička utopija, a ponajprije, na mjestima, pjesnikova autentična razrada (post)ekspresionističkih modusa, ako ne i preostalih zaliha u bosanskohercegovačkome pjesništvu toga razdoblja. Stihovi su joj upravo "zarumenjeni" onim što lako prepoznajemo kao jednu dionicu ranoga šimićevskoga i ujevićevskoga ekspresionizma. Uzme li se u obzir i udio sentimentalizma, sanjalačkih kontemplacija i mladićkih ispovijedi, Kordić je njome tek zaplesao po rubu svojih budućih pjesničkih interesa. No, nadaje nam se misao da u toj i takvoj knjizi čuči neki neotkriveni metafizičar, sanjač koji voli čudesa i pričine, koji u sebi okuplja česti za razne smjerove, evidentno još neartikulirane ali podatne. Jedan od mogućih, gdje "ječam ječi" i "nema laži u klasanju raži" uporno namiguje epsko-magijskim inkantacijama i obrascima pučke pjesme, koji, gledano iz ekskluzivističke lože poetskoga moderniteta, u nekim primjerima tek zbija puke šale s rimom tipa "zveče-gnječe". Drugi, potvrđen već idućom knjigom, baja i mrmolji iz magmatičnih jezičnih šuma, zazivlje, kune i proklinje, traži utočište i pribježište, sklonište za ljudsku patnju i bol. On tako suncu, "i tamnom i zlatnom", izručuje ono svoje primordijalno, od iskona, od početka svoga koprcanja "dolinom svijeta turobnom".

Pretežito tamni zvuk *Rike na razbojištu Sunca* iz 1967., dakle, obilato se služi arhemitologizacijskim poljima da bi

lirski kazivač, paradoksalno, iznašao rješenje za apsurdističnost poljuljane kozmogenetičke ravnoteže. Ovdje, dakako, nije zanemariv ni udio ontoloških i metafizičkih pitanja koje pjesnik na tom putu postavlja. Štoviše, pocijepan unutar sebe, lirski subjekt intuira nesporazume prirodnoga poretka u odnosu na društvenu paradigmu u kojem se individua koprca za svoje mjesto pod suncem. Pogonjen strahom od gubitka duhovne i emotivne ravnoteže, ali gonjen strahom i od straha samoga, uznemiren naoko prirodnom nomenklaturom svemirskoga poretka, on na zemaljskim stranama uočava tektonske usjeke, dehumanizirane procijepe koje izriču krik protiv pojednačavanja ljudskih smislova, da ništa ne bi bilo isto, kao što uistinu ništa nije isto. Ranjena ljudska duša, jer i taj leksem, dušu naime, ova knjiga uvodi u promet, usuprot "sunčanoj pjegi tame", iluziju kompenzacije za svoje usud, za podređenost i patnju u ovoj poeziji naglašenog crnog sentimenta, nalazi u udobrovoljavanju totemističkoga kulta – sunca koje je, dakako, tek metafora prijekosti i mučne siline strahovlade svijeta nagluha za pojedinca. No, svijet kao svijet odnosno sunce kao sunce, u pjesnikovoj eksplikaciji čak i vjerolomno, ne odgovara. I lirskom iskazivaču preostaje tek da riče iz sve snage, bez odgode, do nečujnosti.

Nakon ovih, uvjetno rečeno, gnjevnih oda suncu, nakon *sunceiskateljskoga diskursa*, gdje se i smrt voli "kao i sve drugo što ne moramo", *Odbjeglom krinkom* iz 1972. godine Kordićev kreativan rast osvaja jednu posve prepoznatljivu identitarnu nišu unutar onodobne poetske ponude. Njegova sintaksa, visoka lirska stilizacija, odnos prema ritmu, strogost izricanja i uopće odnos prema govoru demonstriraju koherentnost i nenametljivu svijest o samom činu pisanja. Refleksije na predmetni svijet, kojima se pune pjesme iz ove zbirke, zaista ni s čitateljske distance od okruglo 40 godina, nisu ispale iz vremena, a inventivni doslusi formalno-izražajnoga plana i predmetnotematskoga toliko su harmonični i uzoriti da se teško oteti dojmu o jedinstvenoj pjesničkoj gradbi. Gradbi, naime, koja inzistira na sazvučju govora i pisma, koja značenju pridružuje adekvatan zvuk, a zvuku organsko značenje. Na pomirbi, ugođenosti značenja i zvučanja podešena je Kordićeva dijelom molska, dijelom opora hladnoevidentičarska žica, spremna podvrći svijet kritici osjetila. Upravo nam *Odbjegla krinka* razastire neki novi, discipliniraniji, osmišljeniji i, dakako, kompleksniji koordinatni sustav Kordićeve pjesničke utopije. Nije nam intencija ovdje pobrojati sve vrline

RIJEČ S RUBA

Stvori riječ jednu s ruba
U središte je vrati
Srčika da podstane
Budućega kruha
Tijesto da bude

Da bubri i kvasa poput
Tamna oblaka na nebesima

Da ne slomi se
Ta ledenica
Kao crna zemlja da spava
Pod zelenom travom

Ušuškaj, dakle, tu riječ
S ruba
U svoju pjesmu
I zaspi

Sanjaj je, napokon!

NAD UTOPLJENICIMA

za Abdulaha S.

Kad otac šapnuo mi je
u Mostaru
Traži te neki *mali čovjek*
znao sam tko je, on pojma
imao nije
ali
njegov upamtio sam
glas, oči, korak
kao da sad ga gledam
traži te neki *mali čovjek*
ostavio otvorena je vrata,
nije rekao *mladić*
što ovaj bio jest
on viđen je kao mali čovjek
(Tko zna koliko puta od tada
u nebrojenim tim traženjima
jedan pored drugog smo prošli;
ili jednostavno – nabasali
na drugog jedan; ili ostrvljeni,
u nevidjelu, jedan s drugim
potpuno sami bili; ili daleki

a prisni, pomislili na onog tamo
nevidljiva a očajna.)
u tom budućem, a danas prošlom
vremenu, tajanstvom
ozareni;
što bliži smo bili,
studen nas hvatala je to veća
pa smrznuti od prejaka zraka i
straha, ukočeni kano ledenice
bijasmo ne zaštićeni spiljom,
već pod nemilosrdno
stavljeno sunce.
Za hladovinom, čeznuli smo dubokom,
pod mirno oblačnim nebom
na suhome listu što lagano ga
vjetar ziba u nepoznatu a
svijetlu nigdinu. Taj san
je jauk što blješti u nama.
Već stoljećima, dakle, - godinama.

A ti, mali čovjek, u pjesmi

UTOPLJENICI,

za Ivana K. kazao si, prije ljeta mnogo,
Nema se, bogami, sa
čime više među ljude doći.
Iscijedio sam oči.
Danas, na riječi tvoje, ništa dodati
nemam.

Slušali smo, naravno, kako
jauču mačke: kano djeca!
O užasa, o sreće!
Možda nikada i nitko više
to čuti neće!
I svi usklici ovi ne mogu
izreći tugu našu i radost
jer u svemu gdje živjeli smo
bila je prije svega, mora
starosti, pa tek onda – mladost!

Naša *zavjera šutnje* progovorila

je u tmici slova. O, radosti, o, bola!

Dobro je. Dosta više
***igre riječima* i *imitacije* pjesništva.**
Jer, žestok život je u kojem sanjali smo.

autorove pjesničke žilavosti i inovativnosti, pjesničku kuću koja se otvorila prema svijetu upravo ovom knjigom, metaforom krinke koja je tu a kao da je nema, koja zatajuje a sluti, koja oslobađa prostor za impresivni niz od *Kuće pod nebom*, preko *Večernjeg vina, Verande prema moru, Jeruzalemskog zida* sve do *Ceste izvan krajolika*. Smatramo, međutim, opravdanim barem markirati njezina jezgrena mjesta iz koji su se plodno izlijevali tematsko-motivski sklopovi relevantni i za Kordićeve knjige koje će uslijediti. Nedvojbeno jedna od najdojmljivijih, po kojoj je Kordić amblematičan, po našem sudu, jest "Nikakve zvijezde nema". Ona ne krije njegovo opredjeljenje prema spiritualizmu i metafizici, štoviše idealizaciji. No, pridružimo li joj također iznimnu "Težinu zemlje", koja je upravljena ka nijekanju, uništenju, trošivosti ljudskoga života, dobivamo zasigurno plodnu interakciju između dvaju suprotstavljenih svjetonazornih, dakako pjesničkih, tabora. Pridružimo li tom nizu pjesme poput "I pun je svijet", "Leptirov dan" ili "Prvu samoću", koje bez ostatka mogu biti nadnaslovna egida ovoga pjesništva, ukazuju nam se pjesničke morfologije koje će iz svojih žarišta isijavati nedogledna semantička prostranstva i u kasnijim knjigama. Tako pjesme "Zidom prolaziš i ocrtavaš se" i "Kako snivaš", svojim *intimističko-ljubavnim diskursom*, otvaraju jedno poglavlje koje će u budućnosnoj perspektivi biti vrlo poticajno za Kordićevo pjevanje, pjesme koje ćemo ugrubo označiti "pjesmama za Nihadu". Upravo ljubavno konfesionaliziranje s jasnom "naručiteljicom ljubavnog govora" postaje, dakle, više-manje stalni Kordićev motivski repertoar. Nimalo manje važno za ovu knjigu pjesama nije ni Kordićeva svijest o svojevrsnoj implicitnoj tišini pjesme, prostoru nekazivog. Kordićevo intuitivno povjerenje u neizgovoreno razvidno je u katrenu koji glasi: *"Jer znadeš da se truješ/ U tmici zlatne šutnje/ I znadeš da izrasteš/ U malo grmlje straha"*. No, kad je riječ o predmetnoj stvarnosti, "o oštrim slikama blizih predmeta", u kojima Kordić vidi golotinju i samoubojstveni mir, prvi put u autora vidimo tragove fenomenološke zanesenosti, koja, ma kako bila usputna, posvjedočuje da je *Odbjeglom krinkom* izoštrio svoje lirsko pero i obračunao s viškovima govorenja u korist smjernije i kompleksnije poetske analitike.

Kuća pod nebom iz 1977. otvara se dvjema pjesmama koje reinterpretiraju neke elemente zapadne povijesti i kršćanske dogme, poglavito onu, u pjesmi "Kruh i vino", garniranu, čini se, prizorom Posljednje večere, mada nam se to izrijekom ne daje na znanje, a već u "O ljubavi, još jed-

nom", doduše u mjestimično zamućenoj semantici, u kojoj nam je naime teško odgonetljiva metafora podrijetla ljubavi/Ljubavi, ljudske ili božanske dakle, uočavamo isticanje jednog od najvažnijih događaja zapadnokršćanske uljudbe – Isusov Govor na gori. Kordićev interes za svetu povijest i posve blago konfesionaliziranje ne ide u smjeru promjene duhovne paradigme, naprotiv, ono je tek motivska ornamentika za njegove, uvjetno rečeno, pretežito agnostičke pjesničke inspiracije. No, iako je prizor s kruhom i vinom, naravno, moguć i u realnom pjesnikovu vremenu, nimalo nam se ne čini irelevantnim što se autor referira na neka ezoterička mjesta kršćanskoga nauka koja imaju i povijesno i duhovno zaleđe. Riječ je, čini nam se, o svojevoljnoj pjesnikovoj sakralizaciji pjesme, postupku imanentnom i nekim ranijim njegovim metafizičkim sanjarijama. Osim prodora teističkoga uma, događa se i interpolacija povijesnih zgoda u Kordićevu pjesmu. On će Hercega Stjepana, u taktu i ritmu pučke pjesme, izmjestiti iz povijesti i uvesti na velika vrata nekoliko svojih pjesama, objavljenih kako u *Kući pod nebom* tako i u idućoj zbirci, *Večernjem vinu*. Sklonost čudu i fantaziji u ovoj poeziji nanova biva potvrđena kada Kordića fantazista "otvara kuća", kako je, uostalom, i naslov jedne od ponajboljih pjesama ove zbirke. Upravo "Otvorena kuća" sonetna je fantazija čija je atmosfera bez traga usporedbe s bilo kojom pjesmom unutar ove stihovne ponude. Osim što iznovice kontekstualizira, inzistira na ponovnom "osvjetljavanju" krinki krajolika u nekim starim/novim pjesmama, *Večernje vino* iz 1980. donosi nekoliko relevantnih soneta iz autorove nevelike ali poštovane sonetne aktive, te nekoliko pjesama-hommagea prepunih neskrivenoga naklona dragoj sjeni Tina Ujevića i njegovu pjesničkom umijeću. U tako stvarnom svijetu ove poezije, usuprot gustini zakrinkanih slika, u pjesmi "Predvečerje" katalogiziraju se emocije i misli koje će se u *Cesti izvan krajolika*, a osobito u *Živom stroju*, prometnuti u drukčiji tip lirskoga govora, ono što bismo mogli priručno nazvati memoaristikom Bivšega, gdje "sve bivše dobiva oblik". Zbog neosporne vrijednosti rečene pjesme navodimo je u cijelosti:

Mnoštvo nepotrebnih stvari
Upijaju naše oči
Kao u mekoj glini
U njima ostaje svijet

Kako izići iz sedre riječi a kako
pokrit se kišobranom briga.
Bože, ne zamjeri nam, znamo se vratiti
svijetu poezije i jednostavno rimovati:
jebi ga!

Ali, sad ostavljamo zbiljski to
što se događa u jeziku ili sa riječima.

Iz vode, iz blata – mulja, i
trave je svijet. Sve opet nam
se u krug vrti. Od glagola početi
do riječi – smrti.

Skinuti, dakle, prah
s papira, uzeti zbilju,
taknuti kožu, strgnuti zastor,
mrviti zemlju, sklopiti oči. Eto – to smo.

Iz stope u stopu, znan nam
je prah. Iz dana u dan radost nam
je strah.

Otkrivam, tako, dok idem, ili slutim
da sam pošao putem netaknutim.
Tek hoću da mu dadem neko močno ime
ne mogu da zbacim, još jednom, Bože
oprosti mi
dosadne i teške, teret strašne rime.
E, napokon, zbogom!
Ludilo je ovo.
Ti mirno spavaš
dok ja slova sričem

I, eto, budim se,
potom sasma nesan u vedar
i dubok dan *zurim*.

Oko mene iglice nečega
u kosome stroju stoje.
To jest sjećanje na kuhinjsko
staklo, ispod draperije, dok naše
majke nisu stavile drva u fijaker.
(tako se peć zvala)

Što bi tada budni mi bili?
U školu upisani ni gladni,
ne bijasmo.
Zašto smo danas se pitam kroz prozor

sklapali život, drhteći od
hladnoće, kraj vruće postelje?

O, zbilja smo isti!

Ništa ni u šta. A sve u svemu!

GOSPA IZ MEĐUGORJA

Ne, tu nije Gospa iz
Međugorja!

Baš ovdje
Sad gdje budimo se
u hotelu luksuznome,
u tome, među kamenitim gorama,
mjestu
što podsjeća sada
na krajolik panonski me neki;
nigdje, zapravo, tu Gospe nema!

A čega se živo sjećam!
Gospu je ugledala moja baka Stoja
u Blizancima
Kad me nadnaravno pomilovala
po kosi;
istovremeno popravljajući
rukom drugom
jašmak na glavi;

potom, vidio ju je,
siguran sam
fra Kamilo Milas
kad prolazio je na konju
i zastao pored
malog kućnog vrta
djeda Šimuna;
lice mu se u milost i blaženstvo
pretvorilo
i on prekrižio se
spajajući se s nebom i
kamenom;

Mislim, treći put ukazala se
mojoj tetki Kati
dok je izvlačila
od lastre sasma srebrene
kofu punu vode

Što će tamo onaj sa sladoledom
Čemu tvrdi bedem nekog starog grada
Davna rezbarija, stara slika
Vlakovi i mornari

Urezano kao mačem
Sve bivše dobiva oblik
Preobrazba se zbiva
Poput vode koja nadolazi

A onda treset i vlaga
Požar zapamćenih slika

Prazna mjesta oko tebe

U bitnome ne odustajući od svojih dotadašnjih tematsko-motivskih okupacija, Ivan Kordić *Verandom prema moru* iz 1984. (reizdanom i 1985.) čini ozbiljniji poetički prijevoj formulirajući svoj lirski govor ne samo u stihu, već i unutar pjesme u prozi, lirskog dnevničenja i skicoznoga proznoga putopisa. Ako je evokacija odgonetka ovdje postignutoga lirskoga zvuka, onda su joj kulturalne koordinate u mediteranizmu, a prostorne u hercegovačkim zvizdanima i kršu. Stihom i proznom rečenicom uzdiže se ovdje prošlost i mitologija, a sve je garnirano poetikom iskustva zemlje, čime se zatvara krug koji nas vraća na same početke Kordićeva pjevanja. Kao nikad dotad, Kordić ispisuje melankolični ljetopis, oprezno i smotreno, posve usredotočen na blaga pomicanja očišta, sabranost i aktivnu ulogu čula. Vrativši se iskonu, kući svoga jezika, on će simbolički obnoviti svoje dobrano vitalističke resurse i ponovno opjevati zavičaj, vino, osamljenost i zvijezde. Njegova, sad poetski precizno artikulirana i posve lirski uvjerljiva i zrela apologija zavičaja, njegova sraslost s figurama nature i povratak u prirodni poredak, u maternicu svoga sebstva, "iz studeni, iz nerazumljiva svijeta", duhovna je ekologizacija prvoga reda i, konačno, predah i stvarna konsolidacija ranije stečenoga kordićevskoga odnjegovana lirizma.

U osvit rata autor objavljuje *Jeruzalemski zid* (1990., ponovljeno i dopunjeno izdanje 1991.). Preuzetno bi bilo tvrditi da je upravo prvi ciklus u toj zbirci "Tražili smo kuću", naslovljen po istoimenoj pjesmi apokaliptičnoga naboja, anticipirao zlovremena na pomolu, ali on, uz to što izrijekom spominje "ključ za izbjeglicu" ili stihuje "Otvori prozor,

majko/ Dolaze krvavi svatovi// Iskopat će ognjište/ Spalit će sjene/ Našeg zvjezdanog stabla// Izvadi one štitove/ Zaboravi naše molitve/ Skini taj bršljen s dovratka!", uspostavlja i ironijski odnos prema nekim ovdašnjim "gorim običajima" južnoslavenskih naroda i posljedicama njihovih etničkih (vele)kompleksa i traumama ("Legenda o porijeklu"). Ironizirajući pa i persiflirajući tzv. velike priče iz etničkoga sakrificija (iznimna pjesma "Kako su došli preci"), demontirajući žilavost samoobmanjujućih instikata vlastitoga i bliskih mu (bratstvojedinstvujućih) etničkih plemena, Kordić se poetski efektno ruga, ustvari izvrgava preziru mitologiju o čistoći krvi, gena i, naročito, uljuđenim mehanizmima osvajača. I nadalje dekonstruirajući kolektivističke tlapnje o junačnoj povijesti ("Tko vjeruje Kraljeviću Marku"), Kordić se neće libiti ni duhovito-ironijskih zadjevica, kao u pjesmi "Kosovka djevojka": "…Što li rade na/ Zemljici crnoj/ Što li rade/ Na toj divot-slici// Da li joj se/ Netko smrtno ruga/ Il' je mrtvi/ Vole razbojnici".

Ponovno iskrsavanje krajolika u prvi plan ili tek njegovo opetovano zakrinkavanje, davno započeto u *Odbjegloj krinki*, u *Cesti izvan krajolika* (2004., ponovljeno i dopunjeno izdanje 2008.) ima učinak dekonstruiranja same njegove supstance ili barem predodžbe o njegovoj "stvarnosti". Krajolik koji se spominje u naslovnoj sintagmi zbirke, dakako, ne postoji, on je tek matafora unutarnjega pejzaža pjesnikova bića koje ga, zavodeći nas krivim smjerom, "neporočno", ekstatički pjeva. Spomenimo nisku pjesničkih impostacija (nedogmatičnu "Gospu iz Međugorja", melankoličnu i poemičnu "Nad Utopljenicima", poetski dokumentarne "Ratnikovu pjesan" i "Blagost ratnog dana", blagohumorne "Ciganina dva" i "Važnu vijest"), koje uz egzemplarnu, u najuzoritijoj maniri takozvanoga stvarnosnoga pjesništva devedesetih, "Zagreb, 1993.", svjedoče o autentičnoj pjesmi u nimalo autentičnom vremenu. Da bi se u ovoj poeziji i glava na panj mogla položiti previdi li se da "svaka stvar ima mjeru i oblik" i da je "oblik svake stvari mjera" neće zanijekati ni "Stvarnost", još jedna iznimna pjesma iz ove zbirke:

Doživio sam to kao praznovjerje.
Još u djetinjstvu, pokraj drača i smrijeka,
golim stopalom
(vrući kamen, sprženа zemlja, u nevidjelu)
sam samcit
(kako blagoslovljeno stanje)
iz staroga, kamena bunara,
pa s odsjajem tog Gospina lika
godina mnogo poslije
nestala je kao nitko nikada
prije nje;

Odlepršala je tetka Kata
u Nebo, izravno sa molitvama
svojim;

I napokon, kroz paperje trka
ustreptalim krajolikom
i sam sam kao dijete
za školskih raspusta
po tisuću puta u Blizancima
gledao
kako u plavome plaštu
leti, lebdi, leluja i zastajkuje
Gospa
birajući mjesto gdje će
se ukazati
ponad kamenih ograda, kuća,
vinograda i duhaništa,
suhe grabovine,
neizostavnih smrijeka, drača,
šipaka, smokava i drijenjaka;
(po svemu, dakle, oduvijek
tu je bila, baš tu!)

Gospa je, uvjeren sam,
bljesnula i pred mojom
rodicom Šimom
ali ona samozatajno
šuti li, šuti o tome!

ZAGREB, 1993.

Sjedi pisac A. V.
(inače slavni sinekurist)
u božijoj Gradskoj bašti
Kavane Dubrovnik
Sred Zagreba, dakle,

Sjedi tako s jednim još
iz Sarajeva
za kojega se pouzdano ne zna
kako je napravljen
(neki smatraju lizom)

Toj udvoričkoj figuri
oduvijek, činilo se
crne činovničke nedostaju nadlaktice

Tako njih dvojica
razbaškarili se
što bi se reklo među svojima svoji
po baštama, Saboru i veleposlanstvima,
do jučer vatrene Sarajlije,
navijači Željezničara

Štovatelji CK SK BiH
poklonici drugova
Hamdije Pozderca i Mikulića Branka
zakleti, sada, tuđmanovci
i pisac AV ali ne (avaj)
već, av, av, av, av,
dobacuje
dok mirno s jednim zagrebačkim
gospodinom h o d i m i smišljam
kako sina, izbjeglicu, tu,
u Zagrebu, da smjestim
(zapravo lelujam sa
sarajevskih ratnih 68 kg svojih)

Slavni AV viče
Trg Jelačića, prolama se, bana
(inače AV uvijek šapatom zbori)

Otkud ovaj Udbaš iz Sarajeva,
glasa se usplahireni AV
Udbaš iz Sarajeva, odjekuje Trgom
a gospodin iz Zagreba
zgranuto me gleda

SONET O GLUMCU

Draganu Šakoviću

U duši samo glumac ipak ti si
Kroz tebe život tako lako struji
Nikada u njemu bio nisi
Druge noseć u vlastitoj oluji

A tvoje biće zastor je i daska
I ljubav tvoja samo krinku ima
Jer tebe nema ako ti ne laska
Publika mračna svojim dlanovima

Zasigurno, u stvarnoj slobodi,
sa zemljom, nebom i Bogom
(kako je stvaran to nikome
uprizoriti moguće nije)

Odviknut, potom, tog trena,
toga sunčanoga dana od stvarnosti,
dnevni mjesečar, teturam
beskrajnome moru izmaglice
u kojoj niti jednu stvar
ne mogu vidjeti, kamoli dotaknuti;

Gdje gubi sve se kao da
bez sluha si i vida,
i nigdje da si, da te nema;

Samo ona stopala, brideća koža,
čestice prašine, najsitnija zemljina tvar
čini ti se jedino mogućim osloncem!

I tu sam usnio (tu ćeš usnuti, zaspati,
nestati)
i tu sam lebdio
(tu ćeš lebdjeti, lelujati, lahoriti)
i kret svaki isprazan mi je bio
(svaki će i tebi biti)
lako sam tada mislio
(lako ćeš i ti misliti)
jer ničega se zapravo ne možeš
sjetiti

Sve prozirno i čisto je
i stvarnost u meni je bila
(i u tebi su sad njezini odrazi)

Ona se, dakle, zapamti
samo jednom –
mrkom olovkom na bijelom papiru!

U ratnom i poslijeratnom Sarajevu Ivan Kordić piše o "kući punih mrtvih stvari", nimalo se ne skanjujući nad vlastitim pjesničkim posttraumatskim sindromima koji mu zamućuje sliku objektivno cinične stvarnosti. Usuprot tome, on uvećava apsurdnost toga shizoidnog odnosa permanentna prešućivanja ili komunikacijske pomutnje i vapi-

juće zaziva elementarnu ljudsku solidarnost, svojevrsno pobratimstvo lica u historiji, dok život na razvalinama ili ono što je od života ostalo poslije kataklizme uzima danak, inkasirajući svoje praznine aktualnom vremenu i, tako suspendiran, seli se u evokaciju, objavljujući neki novi rat jer je on, u doduše virtualnoj slobodnoj procjeni, imao više smisla nego mirnodopske laži i prividi koji su ga "naslijedili".

Govor o prvim i zadnjim stvarima, s različitim intenzitetom, bio je u Kordića, čini se, pitanje pjesničke svrhe i smisla od njegovih početničkih pjesničkih okušavanja. U *Živom stroju*, zasad posljednjoj autorovoj zbirci iz 2008., svojevrsnom stihovanom ljetopisu posljednjih stvari u posljednjim vremenima po Ivanu Kordiću, ljetopiscu i akteru, u sudaru s nepojamno lošom stvarnošću, autor se upustio u spiritualiziranje svakodnevice, oštro je antimitologizirajući i demistifirajući. Oko njega je pustoš svijeta, pustinja života, ali i mogućnost spašavanja integriteta elementarnih ljudskih smislova. Ništa ni u što, a sve u svemu logika je njegovih pjesničkih sanjarija izvedena iz toga načela. Lirska memoaristika Bivšega u većoj mjeri suspendira iskonstruiran aktualitet, koji uzmiče pred silinom sjećanja. Kordić tako, među ostalim, vješto resemantizira dojučerašnje slijepe pjege socijalizma. Novootkrivenom tehnologijom pisanja koja pjesmu narativizira, što je kopernikanski obrat u odnosu na dominantnu poetičku liniju koju je dotad zastupao, olabavljuje i razgrađuje prepoznatljiv i još *Odbjeglom krinkom* autoriziran visokoestetiziran napon svoje pjesme. Elegantan i lirski rafiniran kada pjeva o "davnini", o jučerašnjem svijetu, on je opor i mjestimice gorko-duhovit pri registracijama neposredne sadašnjosti. I ne ulazeći u egzistencijal-zabrinutost njegova umnogome novosagrađena subjekta, kada je o prethodnim autorovim pjesničkim knjigama riječ, *Živi stroj* je, u ponajboljim svojim dionicama, drukčija knjiga: knjiga preciznih i artikuliranih uvida o svijetu i životu uopće, rasterećena samopropitivačkih oblandi poetskoga uma, knjiga složena od nejednoznačnih emocijskih naplavina, svjesna dopadljivih viškova govorenja a škrta u iskazima kad je to nužno.

Bijaše nam nakana ukazati na neka svojstva ovoga pjesništva – od ekspresije jezične fakture, formalnoizvedbene razine do predmetnotematskih učestalosti, kako bismo mikrosegmetiranjem možebitno dokučili njegov općenitiji plan. Ako bismo trebali, međutim, izlučiti ono svojstvo koje, unutar podastrtoga izbora, najplastičnije govori o

I onda uđeš u muk garderobe
Pogledaš lice, svoje ruke obje
Pomisliš tko sam, što sam, gdje sam bio

Za čin idući već i nisi spreman
Od sebe živog sve si ostavio
Nemaš kuda, jer to si ti – ta neman!

KAKO SU DOŠLI PRECI

Po jednom predanju
Oskrnavili su zemlju, zagadili zrak.
Iznad je lebdio križ.
Oni su zlo iz crne rupe.

Dok je sveta glina
Na nogama njihove braće
Iz dalekih istočnih pustara
Od šipražja,
Blagoslovenim hodom, oblikovala
Njihove buduće kuće, njihov dom i domovinu

Dotle su moji preci
Iskopali sarkofag opatice Ivanice,
Uništili rimsko mramorje, pobili starosjedioce
Skrnavili sve živo
Razorili gomile i mogile

Uzeli tuđe znakove
Ispod svojih krinki
Izlaze ponekad blijeda lica,
Uštavljene kože
Muklog glasa

Jure po nebesima
I oblacima
Plutaju po morima
Strmoglavljuju se u nebo
Plaču kao kiša, niču kao trava
Šute kao kamen

Tek u zemlji se okreću
Nemaju mira
Nigdje i nikad

Tek u nebu će se raspoznati
U mliječnom putu

Sitni kao prah
Ovog i onog svijeta

Njihove čiste noge
Davno je isprala
Mjesečina

Njihova nestvarna tijela
Od prozračne krvi
Sanjaju kao užas
Od istoka do utoka.

KOSOVSKA DJEVOJKA

Što sad radi
Kosovska djevojka
Sa kondirom
U kom nema
Ništa

Gdje je njena
Lađana vodica
Gdje je njena
tuga pregolema

Gdje su njeni
U smrti junaci
A gdje li su
Od hrabrosti znaci

Što li rade na
Zemljici crnoj
Što li rade
Na toj divot-slici

Da li joj se
Netko smrtno ruga
Il' je mrtvi
vole razbojnici

VEČER SA NIHADOM

Obris kontinenta je sad
U tvojem licu, sleđen
Kao usputna paučina
Između pučine svemira

tome što nam se čini najrelevantnijim u toj *summi poetici,* onda bismo bez sumnje tipovali na Kordićevu eminentno lirsku vokaciju, koja mu je imanentna i kada, kao u *Živom stroju*, aterira u stvarnosne pličine i kada pjesmom pripovijeda. Kordić je, zaključimo, pjesnik intimističkih ugođaja, individualnih opsesija, a ne proricatelj kolektivističkih detekcija i dijagnoza. Prošao je put od sanjarskih kontemplacija do nekovrsne građanske nadosjetilnosti, upravo u smislu izdvojenosti i nepristajanja uz kolektivne utopije (tome u prilog navodimo stihove iz pjesme "Samotnjak": "…Poput insekta/ Čudesan sad si/ Sam samo radiš/ Sad sve o sebi// Nikom baš ništa/ Ti dužan nisi."), nadosjetilnosti koja na stanovit način vrhuni njegovim posljednjim dvjema knjigama. Klonio se, uglavnom, metapoetskih referenci, mada mu nekolicina pjesama zazivlje intelektualnu i emotivnu bliskost s gorostasom pjesničkoga jezika Tinom Ujevićem. Ne ulovivši se u kandže epigonstva, sve u svemu, pjesnik Ivan Kordić, nesklon imitacijama literarnih uzora, sam je sebi odljev, njegovo je pjevanje, ma koliko estetički produbljeno, ritmizirano govorenje, a dok govori kao da pjeva.

Najposlije, otvoriti knjigu izabranih pjesama suprotno zakonitostima kronologije, s kraja na početak njezina prirodnoga ritma, organskoga reda, ako već nije profesionalno bezumno, barem prijeti da se odčita nerezonskim postupanjem. No, uzmemo li na znanje i ravnanje da Ivan Kordić u svojim posljednjim knjigama razrađuje tamne mrlje naše neposredne sadašnjosti, buku i bijes našega od supstance ispražnjenoga aktualiteta, da je svojom dosad posljednjom tintom doznačio vlastitu uvremenjenost i pokazao se "zainteresiranom strankom" da ponajprije bosanskim dvijetisućitima aplicira svoju dijagnozu, koja se nasreću uzdržala od kakve propedeutičke i iscjeliteljske kolektivne terapije, te da su mu knjige "iz davnine" posvema zaokupljene nekim, rekli bismo, eskapističkim pitanjima – eto adekvatnog odgovora, pa i pokrića za našu inverziju. Ako nam je ikada i trebao alibi za to, njega ponajprije vidimo u sabotaži predvidljivih mehanizama selekcije i, nadamo se, dinamici koja čitateljski akt lišava izraubanoga horizonta očekivanja.

(tekst je predgovor knjizi izabranih pjesama Ivana Kordića "Otvorena kuća" koja uskoro izlazi u nakladi sarajevsko-zagrebačkog Synopsisa)

Ivan Kordić rođen je 22. 02. 1945., Blizanci, BiH. Diplomirao na Pedagoškoj akademiji u Dubrovniku, Odsjek hrvatski jezik i književnost. Pjesnik, prozni pisac, televizijski novinar, publicist, antologičar, kritičar, urednik. Radio kao urednik na TVBiH. Živi u Sarajevu.

Objavio:

Poezija:

- RUMEN, Debatni klub mladih pisaca, Mostar, 1964.
- RIKA NA RAZBOJIŠTU SUNCA, pjesme, Veselin Masleša, Sarajevo 1967.
- ODBJEGLA KRINKA, pjesme, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
- ANTOLOGIJA POSLIJERATNE BOSANSKOHERCEGOVAČKE POEZIJE, Časopis Život, Sarajevo, 1976.
- KUĆA POD NEBOM, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- VEČERNJE VINO, Svjetlost, Sarajevo 1980.
- VERANDA PREMA MORU, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984. i 1985.
- POEZIJA, IZBOR, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
- JERUZALEMSKI ZID, Svjetlost, Sarajevo, 1990. i 1991.
- TRAŽILI SMO KUĆU, Egzil - abc, Ljubljana, 1993.
- MAČAK IZ SARAJEVA, Egzil - abc, Ljubljana, 1995.
- KAO PRIČE, KAO PJESME, IPC, Sarajevo, 1995.
- TEŽINA ZEMLJE, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1996.
- CESTA IZVAN KRAJOLIKA, Šahinpašić, Sarajevo, 2000.; Zagreb - Sarajevo 2008.
- ŽIVI STROJ, V.B.Z., Zagreb, 2008.

Proza:

- LAŽ, MRŽNJA I ZLOČIN, komentari, Svjetlost SARS, Sarajevo, 1993.
- SARAJEVO POST BELLUM, Šahinpašić, Sarajevo, 2000.

Prijevodi na strane jezike:

- SZUKALISMY DOMU, Sarajewo - Belgrad - Lublana - Sejny, 1995.

Nagrade:

- 1993. Fund for Free Expression, USA,
- 2001. Šestoaprilska nagrada Grada Sarajeva
- 2006. Bosanski stećak – za životno djelo,
- 2009. Godišnja nagrada Društva pisaca BiH za najbolju knjigu u 2008. (Živi stroj, VBZ, Zagreb 2008.)
- 2009. Nagrada "Skender Kulenović" (za knjigu Živi stroj, VBZ, Zagreb 2008.)

Munjevitog bljeska, i čempresa
sve odgođeno je za tren
Blagdani i porazi, tek
Cjelovita slika zri:

Uhodi glazba nas tajna
Kao šuma što naglo niče
U nepovratnu uru i
Kost se u grlu razlistava

Kraj svijeta sred nas
Prostruji, daleka lagoda
Kosne nas u svanuće

PJESMA ZA NIHADU LJETA 1979.

Kad odjednom prestane put
I rana se smiri
U kasne večeri ili u jutra rana
Sa strašnim razumijevanjem
Prema svemu što prestaje biti
Ulaziš u Svijet koji se nanovo
Rastvara

Tvoja ruka ima težinu zemlje
Tvoje oči boju najgustijeg mraka
Tvoja kosa više ne lepršа
Već se koči
Kao jarboli usred mirnih luka

Sve što imaš već prelazi u sjećanje
U daleku maglinu jutarnjih livada
Uz resku prisutnost
Već nestvarnih riječi
Koje su davno nekoć
Spržila sunce i pomele oluje

Ti bivaš samotni čempres
I nisu ti važni više
Ni lipanj, ni srpanj, ni rujan
Oni imaju značenje za sebe i za druge

A sve naglo gasne, i sve stvari
Bivaju posljednji glas i zadnja svjetlost

Nihad Kreševljaković

Dječak u šapama zeca

Iz bašte od sjećanja – pisanje pod opsadom ili opsjednutost

Naslov ovog teksta ujedno je i naslov prvog ciklusa pjesničkog rukopisa Nihada Kreševljakovića pod naslovom "Dječak u šapama zeca" (potonji je pak naslov posuđeni stih iz autorove pjesme "Srebrenica") i čini se odveć primjerenim da bi se zamijenio nekim drugim. Zec je u animističkim religijama tabu. U lunarnom bestijariju žigosan je i zabranjen kao nečisti ako slovi i kao pratilac mjesečine u svijetu mašte. Bez obzira na svakojake mitologeme u različitih naroda Kreševljaković u rečenoj pjesmi ne misli i ne profilira zeca kroz spolno (plodno) značenje i ne povezuje ga s idejom obilja, bujnosti i razmnožavanja već s onim značenjima koja nam govore o zecu kao simbolu onog elementarnog života koji nas želi kontrolirati i ograditi u svojoj pohoti i neumjerenosti. Stoga su ove pjesme većim dijelom usredotočene i ispjevane kao ratni dnevnik svjedočenja o preživljavanju i pretrpljenom egzodusu, razaranju, smrti i nestašici te iako u prikazima (scenama) sa stvarnim pokrićem – ipak u velikom odmaku od *plošnih* emocijsko sadržajnih prizora i gorkim, animozitetom natopljenim stihovima. To je, uostalom, već konstatirano u dominirajućoj modelskoj vrsti ratne lirike ili ratnog pisma na tlu Bosne i Hercegovine, a prije i iznad svega u pjesnika Bošnjaka.

Većina pjesama su takozvane posvetnice i pisane su s uvodnom napomenom, ne zato što je to potrebno takvoj pjesmi kao vrsti (one su ionako samodostatne) nego će ipak dodatni emotivni iktus zadobiti u koincidenciji s pojašnjenjem o okolnostima svoga nastanka te će na taj način zadobiti novu težinu; otkrit će nam supstancu ratnih posljedica kao i svi vjekovječni simboli s negativnim i pozitivnim predznakom te s motivirajućim i demotivirajućim estetskim predloškom koji, i ako je ružan, u svojoj teoriji postaje povijesni artefakt, a u ovog pjesnika, začuđujuće, i jedinstveni artistički poetički model (koji bez obzira na sve okolnosti ima vremena i za ljubav) u sklopu kulture sjećanja i pamćenja.

Kreševljakovićevo pisanje nastaje već pod opsadom Sarajeva, vjerojatno kao autoterapijski (nipošto pseudoterapijski) tretman drastičnih slika. To su pjesme koje nastaju sa "zanokticama" kao dio jedne enciklopedije smrti, i kako pjesnik osobno kaže, ispisane su pod "opsadom ili opsjednutošću" (što je ujedno i dio naslova prvog ciklusa). Aktualije u ovom lirskom, uglavnom zbiljnom govoru, i bez mitizacije postaju dragocjene i uzvišene poruke, budući da neštedimice narušavaju zlo podzemne i razaralačke svijesti te su u funkciji očuvanja mira i dostojanstva onih koji su stradali i nestali. Pjesnik kao da dijeli svoj identitet s njima i u pjesmovnom obliku nudi im ispriku za sve ono što su im drugi (dojučerašnji susjedi) učinili.

Upravo zbog ovakvih pjesnika i njihovih uradaka budući naraštaji neće izgubiti cjelovitost – neće se izgubiti u fragmentima jednog vremena koje je obavijala smrt. Suvremenost bosansko – hercegovačke književnosti, dakle, zahvaljujući Kreševljakoviću (i drugim pjesnicima koji su do sada izbjegavali kriptografiju rata), bilježi još jednu povijesno poetsku vivisekciju zlehudog vremena, bez obzira što je ona pisana s obilježjima tradicijske (ali ipak moderne) baštine. Pritom se misli na opuštajući naracijski tonalitet i jezičnu harmoniju koji računaju na veliku čitalačku prohodnost. Pritom, one koji su tragično "preselili" pjesnik promatra kroz smisao njihove žrtve pohranivši poetske slike o njima u memorijalnoj kući jezika književnosti ne bi li dokazao da silu težu na zemlji ne može spuštati "zlonamjerni" čovjek već samo Biće svih bića.

Sead Begović

NAŠIM MAJKAMA…

Spremi se za novi početak

jer

I kamen je podložan nestajanju
Raspalo se i Osmansko carstvo
a prije njega
Egipatsko, Grčko, Rimsko
Babilon
A gdje bi Atlantida?

Ko bi pomislio, kaže jedna gospođa
da će oni što umarširaše onako silni
u Pariz -
izgubiti rat.
...A neko je to odavno znao
prije nego su smrvili i Poljsku.

Ko bi me mogao ubjediti da ću jednog dana
u m i r u,
k'o da ljudi nikako ne umiru
iz svoje avlije ponovo
samo ja
vrebati grad
Da će se Talijan, Nijemac i Holanđanin
prestati smijati
kad mu kažem da sam turista iz Sarajeva

Raspadne se tijelo
i
ostanu kosti.

Nestala je ptica dodo...
Nestali su još nekoć, gradovi
izginuli djevojke i mladići

Nestaće i svijet
pa ćemu se nadati...

Spremi me majko.
za novi početak.

O SJEĆANJIMA

Uzrovali su groblja
i popalili
mrtve

Svjetlost
kojoj je još davno
istekao rok trajanja
Obasjava tužna lica
u kojima više
ni straha
N E M A.

UPOZORENJE

Jednog dana
kada ti pukne staklo
i saspe se niz zidove
tvog doma
Saznaćeš moju tajnu
razbijanja tišine
Dana, kada ti staklo
bude dragocjeniji materijal
i od dijamanta.
I kad vrisne po ulici,
nećeš ništa shvaćati
I ništa ti neće biti jasno:
ŠTO? KAKO? ZBOG ČEGA?
POJAM PRAVDE?
Ništa, a sve ćeš iz blizine gledati

I znati više nego ikada

I o sebi

I o drugima.

moć i nemoć, BOŽE

Ukrao si mi
snove,
noć i dan
ukrao si mi
moć, moje
da i ne.
Ukrao si mi
ljubav,
prijateljicu i prijatelja.
Ukrao si mi
ulicu,
šumu i park
ukrao si mi
prozore,
podzid i krov
ukrao si mi
mnogo toga
i sada
čekaš,
trenutak nepažnje
da mi
uzmeš
i život.

A šta ja tu mogu,
osim da lajem.

Oprosti.

(juni 1993.)

SCENA IZ OPSADE

Dobro se sjećam
s početka
opsade grada
u našoj ulici
bio je dječak
kovrđave,
potpuno narandžaste
kose.
Mimoišli bi se
u Zemibljevoj
kada on vraća se
kući,
a ja negdje žurim.
U ruci je uvijek
imao crni kofer
za violinu.
Pozdravili bi se premda
nikad nisam mu
saznao ime.

Dobro ga se sjećam,
od mene je bio
za glavu manji
i par godina mlađi,

Sjećam se tog
predivnog dječaka
i njegove kose,
a tek sada,
5 godina poslije
primjetim da ga u ulici
više nema.

MOJA KNJIGA

(Ovo je početak knjige koju sam počeo pisati. Vani su padale granate. Nije bilo pametno proći Titovom prema kući pa sam počeo pisati knjigu.)

Ne bih htio
uzbuditi duhove.
I zbog toga
sam se skrio
ovdje.
U zagrljaj tišine.
I zbog toga
sam nas skrio
od ovih likova.
Oblikom su kuće,
ako razumiješ.
Izgledom su mali,
ali su se u njima
naselile milijarde

familija duhova.
Mnogi su duhovi
strave.

I sve je
manje ljudi.

Više nikom ne vjerujem.

Ako razumiješ.

Jezik je bič,
a šutnja lomača.
Između njih
skriveno je blago.
Riječi i misli.

Pozvao sam te
da ih zajedno
otkrijemo.

Ne reci ime grada!!!
To je užasno teško.

Ne reci!!!

To je početak
odgovora
na tvoje pitanje.

Ne reci imena
ljudi.

Ne reci imena
stvari.

Rekao sam da
ne želim da lažem.

I ovo nije laž.
Taj grad postoji.

Ne reci ime.
Nit', oni su postojali.

Kako da objasnim
da sam tako često
umirao.

Umirao u sebi.

Oni to ne vide.

Neki glas mi govori

Tek ćeš umrijeti,

ne boj se.

Napokon,

bez bola.

(Sarajevo, 1995.)

SUZE

(Tih dana su isuviše često lile)

Padala je noć,
kao kad padaju
utvrde,
do zadnjeg čovjeka
branjene...
A utvrde
k'o utvrde
padaju
k'o zvijezde.

Neprestano.

(sredinom 1995.)

SJEĆAJ SE DRAGA

Safedinu koji mi pokloni dobar savjet za preživljavanje

Sjećaš li se
draga
smijeha
glupog vraga
kad su nam
pogasili svjetla.

* * *

Strpali su nas
u mrak
htijeli su
da zaspemo
I nestanemo

* * *

Upravo to -
oslijepimo.

* * *

Tada rekosmo
noć je
I mi moramo
da svijetlimo.

* * *

I tako preživismo.

(31. mart 1994. - Sarajevo)

HISTORIJA BOSANCA

Preživjeh
pokolj, pad, kugu, požar,
poplavu, poraz, krv,
smrt...
Pa,
aneksiju, obezpismenjavanje,
krv, pokolj,
smrt...

Potom,
pad, dehumanizaciju, prijetnju,
agresiju, rušenja, požar, glad,
snajpere, mine, granate,
pokolje, smrti, zime, žeđ,
ludila, enterokolitis, žuticu, stres...

I na kraju
ljubav me
dotuče.

(29. mart 1994.- Sarajevo)

O MENI NEPOZNATOM

Vatra,
sjajna,
kao plamen.
Noć,
crna
kao mrak.
Vani,
van zgrade
kao rat.
U klubu
vatrogasne brigade
s prijateljem
igram šah.

Mat.

(15. decembar 1992.)

BOSANSKI JEZIK

Prilog raspravama o jeziku ili ono što nas je rat naučio.

Kažu da je svaki naučeni jezik lijep???

Naučili smo jedan

isuviše
strani jezik.
Toliko stran
da ga i sami nekad ne razumijemo.
Toliko šarolik
da se u međusobnoj konverzaciji
samo zbunjujemo.
Izgovorena ljepotica
odjekne kao krava,
a dobije značenje slona.
Donosi nam probleme
s kojim se jedva nosimo.
Prevoditi ga znači
rukom loviti horizont.

Ne zna se tačan broj stanovnika
koji se služi ovim jezikom,
ali se pouzdano zna
da ga osim preživjelih

niko ne razumije.

MOJA GRANATA

Četnik je ispalio našu granatu
fus n. Agresorski vojnik

Zvuči čudno,
Ali ova je bila ona
kupljena od para mojih roditelja

Tako da je to pošteno

Bila je to jedna od rijetkih granata
Koja je pogodila cilj

Pogodila je našu kuću

I uništila

neprijatelja

moj ego

Eksplodirala je tačno u meni

Tako da sam ja ostao čitav

Osjećao sam se tako dobro

Uživajući u eksploziji i dimu!!!

SLIKA KOJA I DANAS BOLI

Da nije bilo tih snimaka
Na tv-u
Možda bih se danas bolje
Sjećao tog 27. maja
1992. godine.
Ovako...
Skoro ničega.

Bio je sunčan dan.

Od tog sunčanog dana
pa jedno vrijeme

Svi smo kao u čudo
gledali Samru,

Vildaninu sestru
koja tog dana
ipak
nije
kupila sladoled

Ispred nje i iza nje
popadali su mrtvi ljudi...

Svi geleri su je fulili.

I osim te slike,

(te slike)...

Ništa je nije pogodilo.

(27. maj 2007.)

BOŠNJACI

…I njihovoj čudesnoj ljubavi prema Bosni…

Daleko je Bosna
zemlja u kojoj živim

Tek ja i nekoliko
miliona Bosanaca
idemo mrtvi prema njoj.

Iscrpljeni smo od snova
o zemlji
koja negdje
postoji.
K'o odredište
vesele povorke
okuženih, ranjenih, primitivnih,
izmrcvarenih, bolesnih, neznalica,
glupih, ludih, siromašnih
divljih
od nostalgije
i ljubavi.

DOVA

Bojim se Bože
i sav
od straha se tresem.
Danas sam vidio
gladnog brata
kako
u hladu zlatne munare
savijen k'o polumjesec
u ruke Fatihu izgovara

Podari nam razum
Milostivi i Samilosni
G o s p o d a r u .

Oprosti.

ČUĐENJA

posvećeno Đ.

prvoj ratnoj ljubavi, koja mi je rekla da joj ličim na Bart Simpsona

Zadajem se.
Žestoko.
Oblijeva me znoj.

A lik,
ljepotice,
plavih očiiju
samo tiho
progovara:
BAŠ ČUDNO,
BART SIMPSON,
KLANJA!!!

(august 1992.)

SREBRENICA

Na nekom televizijskom snimku o upadu Srba u Srebrenicu, među zarobljenim civilima, vidio se i dječak koji u rukama drži zeca. Slike su bile jezive.

Moj profesor rahm. Ibrahim Tepić, Srebrenčanin, izgubio je u Srebrenici 17 bližih rođaka. Umro je, od srčanog udara u Sarajevu – gradu u kome se borio i u kome je od srpske granate* izgubio ženu, majku divnih sinova. *Siguran sam, da je živ, kako bi se profesor složio sa mnom da pjesmu posvetim dječaku koji je u pokušaju bijega pred četnicima pokušao spasiti jednog malog zeca, ali je zajedno sa zekom uhvaćen i strpan iza žutih traka i žice.
Holandski Unproforci su to posmatrali.

Glasovi bezglasnika
vrište
pred gluhim glumcima
pravde zemaljske.
(I to u posebnom trenutku. Naime dok glume slijepca)

Dječak u šapama zeca.

Trese se od straha,
zarobljen žicom i
žutim trakama,
okružen
divljim zvijerima,
drhtavih kažiprsta.

Slomljena tišina.

Lijevo, desno,
desno, lijevo,
lijevo, desno,
lijevo, desno...

Iz pećina đavoljih
gmiže glas.

OPIS BOLA

Na početku
bi
NAJGORE
a potom
sve
gore i gore.

(3. april 1994., Sarajevo)

Nihad (Muhamed) Kreševljaković rođen je u Sarajevu 1973. godine gdje je završio Prvu Gimnaziju i Filozofski fakultet, odsjek historija.

Već sa 18. godina počeo je objavljivati prve novinske članke u različitim BH novinama, a paralelno sa tim radi kao suradnik u redakciji Omladinskog radija Radio Sarajeva. U toku opsade grada angažiran je u Profesionalnoj vatrogasnoj brigadi – Sarajevo, te Centru za obavještavanje. U istom periodu, zajedno sa bratom blizancem Seadom i grupom prijatelja učestvuje u osnivaju neovisne producentske kuće SAVE THE AMAZON, te zajedno realiziraju veći broj video filmova. U dva navrata izlazi kroz tunel te se vraća u opsjednuti grad.

Od 1994. godine Nihad Kreševljaković radi u Internacionalnom teatarskom festivalu MESS kao program menadžer, a od 2004. kao izvršni producent Festivala. Jedan je od pokretača programa Modul memorije Festivala MESS, a i danas obavlja funkciju umjetničkog direktora tog programa.

Sa umjetničkim radom nastavlja i nakon rata. Nihad Kreševljaković koautor je filma "Greta", u režiji Harisa Pašović, "Noć je. Mi svjetlimo" rediteljice Jasmile Žbanić, a samostalno realizira tv dokumentarce "Gazi Husrevbeg" i "Od Auschwitza do Sarajeva". Poslije rata zajedno sa bratom Seadom i Nedimom Alikadićem realiziraju kultni film o opsadi grada "Sjećaš li se Sarajeva", te dokumentarce "U potrazi za zemljom slobode – Un musulmano in San Marino" i "Od Skloništa do Sarajevskog ratnog teara".

Svoje literarne radove (proza eseji, pripovjetke) objavljivao je u publikacijama "Lica", "Odjek" i "Beharistan". Autor je teksta za fotomonografije "Alija Izetbegović", "Muslimani u New York-u", "Sarajevo – mjesto susreta", autor je teksta "Mape opstanka", suradnik "Enciklopedije opsade Sarajeva" (Fama), te je također bio angažiran na Faminom projektu "Opsada 92-95". Neki od radova prevedeni su mu na italijanski, engleski, španski i turski jezik.

Urednik je knjiga: "2. MAJ – Bio je lijep i sunčan dan" (zbirka tekstova i sjećanja na period opsade), "Rachel Corrie", Cathrine Winner i Alan Rickman, dramski tekst posvećen aktivistkinji za prava Palestinaca, "Stilovi radikalne volje", Susan Sontag…

Sa skupinom prijatelja učestvuje u osnivanju Udruženja gradjana "Videoarhiv – Sarajevo" čiji je cilj zaštita i promocija kulturnog i prirodnog nasljeđa BiH, a od 2009. godine obavlja i počasnu dužnost atašea za kulturu Ambasade Republike San Marina u BiH.

Od decembra 2011. godine izabran je za direktora Sarajevskog ratnog teatra. Učestvuje i u nekoliko velikih teatarskih projekata u Sarajevu, Milanu, Amsterdamu i New Yorku. Producent je predstava "Bio je lijep i sunčan dan", rediteljice Tanje Miletić Oručević, "Happy End", reditelja Pjera Žalice, "Tajna džema od malina", rediteljice Selme Spahić…

Refik Ličina

Strah od behara

Kad šipurci dozrijevaju

1. ***Prokaza***

Čim uhvati dozu, Omer složi priču naopako i kune se u sve živo kako tek sad govori istinu, zahtijevajuć da pocijepam ranije zapise i povučem nazad "ona govna" koja sam već predao "Sandžaku". Nisam mu se protivio, držao sam jezik za zubima i njegovu vatru šutke proguvao. Juče mi se, pri pomenu majke i nekakve slamarice koja vonja na mokraću, snevoljčio i smrkao, a onda je obalio glavu u dlanove i na glas se zaplakao. Čekao sam da se smori i zadrijema, odvukao ga do postelje, svukao mu čizme i farmerke, primakao lavor (jer će Omer iza ljute svu noć povraćati) a onda sam izašao na terasu da se i sâm smirim i uhvatim malo čiste zrake.

Blehnuo sam u tavninu, kajao se i pušio. Čula su se horno paščad iz čaršije, iznad Gazilara gluho je sijevalo. S one strane rijeke, gorjelo je svjetlo u tri kuće. Jedno, činilo se, baš u kući Šišmanovoj. Dobro se sjećam toga starca i dobro bi, mislim, bilo da pogledam zapis od subote – mnoge sitne stvari ne štimaju, ni kod Omera a ni kod Hamea, na primjer imena ljudi na Šišmanovoj sahrani, bolest, ime bolesti[1]. Bilo kako bilo, doskora je Šišman kalizio po mahali pijan i razdrljen, na veliku radost dječurlije i paščadi i nevolju žena kojima je, kada bi se zapričale, prilazio straga i hvatao ih za stražnjice. One su se bile svikle na to, liše ovih novih, došljakinja, koje bi se u vrisku nadale i sa njim se čeputale i svadile.

Živjeo je od sadake i mahalskog halamluka: klanja stoke i živine, cijepanja drva, riljanja, čišćenja štala i nužnika. Ranije je, vele, bio kasap, radio je u klanici, imao je sitnu, nijemu ženu, ćerku nekog popa iz Kladnice, kojoj je dohakao rotom i rakijom. Sinovi su ga zbog toga mrzeli, krili mu se i gradili da ga ne poznaju, a kada su ojačali, vukli su ga kući, zabravljali i tukli. Najzad su ga ostavili Jelici na muku i svraćali rijetko, i to zimi, samo da provjere je li blizu smrti kako bi mogli isturiti kuću na prodaju. Kuća im je bila slaba, čatmaruša, ali im je bašta bila povelika i prepuna starinskih voćaka i znalo se da je mnogi priježe i drže na oku.

2. ***Šedrnje***

Kad je Šišman čuo kako mu se Hazbo vuče s Jelicom, uhvatio je čéku kod ćuprije sa Bujerom, Mušom i Nanicom i čekao da "nalegnu prijatelji da se izljubimo i bahnemo naše srca jedno šiše ljute!", te se Bejto, Hazbov i Omerov otac, nije smio od sramote na bijel dan pomoliti. Tek negdje s jeseni, kad "prokaza preseče batila i sveza ga za postelju" izašli su na vidjelo; Bejto u čaršiju i čaršijske kahve, a Hazbo u baštenske mráke i zasjene u potrazi za Jelicom.

Mahalske se Bronje ("sedam kuća, burazeru, a u svakoj po desetak krvometnih duša") sprva okupiše u ispomoć, a onda se sporečkaše i u dvije grupe razdijeliše. Iz jedne su tvrdili da je Hazba djevojka smanđijala i jake mu čini poturila, a iz druge stvar na spdnju obrtali, dodajući kako su Hazbu "ovi naši suhoparci ogadili, pa bi nešto njihno – i pomlado i pretilo".

Bejto se splaka i ostara. Sjeo bi uz mangal, blehnuo u žišku, veremio i kudio: - U moju kuću vlahnjura da uđe! U moju kuću?! E nećeš sine, sem pro mene mrtvog! A vidiš li kud si udario? A vidiš li? A vidiš li, o hajvanu, da ćeš sebet pizde i din i džan izgubiti.

Hazbo je bježao u tavninu, Omer drhturio u postelji i kašljao od ljutog babovog duhana, a Mejra je podizala ruke ka Allahu i molila da ukloni stravu koja im je duše zamračila. Godina je, da ne zaboravim, 1963, a godišnje doba pozna jesen; liježu magle uz plotove, dovlače se ogrijevna drva i grade se, na brzinu, zadnje svadbe i suneti. Jesen će se, veli Omer, završiti mirno. Neće ni zimu po belaju upamtiti. Pamtiće se samo zbog velikih i čestih snijegova (i guzice Jeličine na kojoj će svaki od njih biti oputom upisan[2]). Prvi

[1] **Omer tvrdi da je starcu dohakala ljuta, a Hame mu vadi dušu čas prokazom, a čas frenćom i sraćicom.**

[2] **Hame priča: "U rano bi jutro izašao jedan od braće u avliju, obijao onuda ko pašče i ako bi u novome snijegu njene stope opazio povratio bi se u kuću s kakvom letvom il kaišem i onda bi se otud razlegla kuknjava. Kukao je Šišman, a Jelica, poznaješ Jelicu, nije glasa od sebe puštala. Izjela bi ćutek, savila se dva-tri dana, pa opet trči onoj našoj divaniji. Znaš kako bi sprva braću prevarila? Ukrala bi ocu čizme il opanke i u njima po snijegu krivudala i prtila za Hazbovim zvižducima."**

snijeg će pasti negdje u oktobru, a onda će padati svakog dana i neće se podizati tamo do aprila. Kad pobijeli, zima nije mrazna i te smo godine, ko ni jedne druge, mi, djeca, uživali. U podne raskravi, uveče zamrzni, uhvati se poledica baš ko ogledalo. Momci se dohvati sličuga, a mi, mlađi, sanki i šedrnja i spuštaj se vazdan niz *fujaljku* koje je počinjala od Gurbi-babine tekije, pa slazila, niz mahalu, sve do česme i Avdove pekare.

Omer drži da je Hame baš te zime dobavio prve kovane šedrnje. Pravio ih je kovač Iso Baca sa Žitnog trga, izgledaju kao sanke, samo što su mnogo manje i što su im nogari gvožđem potkovani. Kada se potkov uglača i kada se fujaljkazaledi, niko, sem Hamea, nije smio da se spusti s vrha, jer su takva zgoda svršavala prslih rebara i prsle tintare.

3. *Tuga*

U proljeće, čim otopli i voćke se liske uhvatiše, neke žene opaziše Hazba i Jelicu gdje se grle u gustišu iza Gurbi-babine tekije. Bio je utorak, pijačni dan, i ljudi su sišli u čaršiju. "I Hazbo je – držali smo – na pijac sišao. Reko mu je babo da razvidi kako ide cijena arpadžiku i da kod kovača Isa Bace naruči trnokop i vrtaljke-motičice. Otišo je bio rano i nadali smo mu se prije podneva".

Omer je motrio s Gazilara, Mejra kriomice sa kućnih prozora, a Bejto se uvijao po avliji tamo i ovamo, preturao pritke i proščice, odvajajuć one žiđe i poduže. Na Hazbovu sreću, Omer će ga prvi ugledati. "Ukaza se, dole, kod ćuprije. Gradio se kako gleda kako Mušo Čajlak gazi u vodi do pojasa, psujući mlade šatkove i šatke koji mu se nisu hvatali u borbu, a jok more – čekao je da ga Jelica opazi i da se, uzmogne li, ka njemu iskrade. Onda je krenuo uz Masli sokak, a ja, trkom, ka česmici".

Zateći će Hazba kako češlja okvašenu kosu, zagleđuje lice u džepnome ogledalcu koje mu je Jelica poklonila i pjevuši *Haj ja zagrizoh šareniku jabuku.*

- Bježi od kuće, ubiće te babo – molio je Omer – Čuješ šta ti vičem. Eno ti ga za kapijom s kosirom u ruci.

Hazbo mu je namignuo i tutnuo u ruke novu britvu s drškom od ovnujskog roga.Više ga nije mrškao od sebe, niti ga je prekidao zviždukanjem ili smijehom kada bi mu Omer o nečem pričao. "Valjo sam mu onda. Mnogo sam mu onda valjo, pa me držo na visoku gledu. I zvao me Omčo ili burko, a ranije ne no – ćoldo, kurče i matrače".

Omer ga je "prvi od svih Bronja" zatekao sa Jelicom ali je držao jezik za zubima. Zgoda se desila s kraja ljeta, kad šipurci dozrijevaju. Trava uz mahalske plotove i međe spržila se i srcnela, pa je Omer jednu kravu jalovicu koju je Bejto za kurban kupio, sagonio na utrine oko rijeke Aje gdje se zelen još uvijek držala. Negdje po podnevu, dok se Omer zabavljao rasturajuć mlade krtčinjake, začuo se smijeh sa druge obale. Malo iza toga vidjeo je Hazba i Jelicu kako gacaju brzake. Hitro se zaklonio iza vodeničkih duvarina i otud virio. Oni su lako pregacali rijeku, sjeli u hlad i počeli da se ljube i pipaju. Jelica je svukla bluzu, zatim suknju, a onda je, dvojeći se na čas, svukla i gaćice. I Omer će, po prvi put u životu, vidjeti kako izgleda "to u žena" i osjetiće kako mu je "prokapalo u prsima" i neka se tuga onde nakupila. Jelica se, tvrdi, samo na tren gola ukazala, a onda se još brže obukla i nestala, zajedno sa Hazbom, u gustišu čička i repuha.

Kad bi Jeličina braća, Radiša i Žarko, dolazila s rada iz Srbije (radili su kao sezonski radnici na velikoj vojnoj gradnji blizu Subotice) ona nije smjela podaleko izlaziti i ostavljala je Hazbu pisma u procijepu jabuke budimke pred kapijom a Omer ih potajice uzimao i onamo Hazbova skrivao.

Oko rijeke Aje zateći će Hazba sa Jelicom i Ismail Dacić, zvani Kadar. Ovoga se puta Hazbo grdno uplašio – Ismail je znao i od manje žiške džehenemsku vatru podignuti. Otac mu se toga dana vrati iz čaršije "crnji od čivita" i još sa kapije udari u viku. - Đe je pašče! Đe je pašče, jebem li mu kurvinsko kotilo!

Hazbo je drijemao u mutvaku i kad začu oca uhvati se stražnji vrata i pobježe. Očev bijes slomi se o Mejru i Omera koji je majku pokušavao braniti.

Nekako se to primiri jer mahalu zviznu druga muka.

4. *Perovača*

Digoše se žbiri s glasinama da će Udba od temelja do rogova prevrnuti svaku kuću na potezu Jaklja – Ringlov – Šutenovac i plijeniti skriveno oružje. Onaj kom se ništa ne pronađe glavom će platiti. Nekako se raspipa i rašču da se glava može otkupiti s jednom puškom kragujevkom i deset metaka.

Uz Masli sokak zahmileše crne limuzine. I ljudi u njima bili su u crnom. Predvodio ih je Pero Jekić, načelnik pazarske milicije od kojeg su ljudi zazirali više no od čume. On sazva zbor ispred Avdove pekare i kada se onde skupi šaka postarijih ljudi, prosu nekoliko lijepih riječi o voljenom drugu Titu i Partiji, zaprijeti narodnim neprijateljima i mračnim silama, zatim skupi svoju svitu i dade se u pijanku. Po gluhome dobu posla svoje pratioce po mahalskog hodžu i zadrža ga sve do zore. Kleo mu se, vele, kako više nema spasa muslimanskom uhu i kako će oni koji "umako-

še kami četres prve pasti ispod iste kame, danas, šeset prve". Preživjeće samo onaj koji pušku kupi ili od njega ili od Veska Nikolića, njegovoga šure.

- Pa poruči braći – vikao je pijan – da Perova puška nije skupa. A pošten je čovek, odža, može unajmiti. Jesi li me razumio? Jesi. E objavi sutra u džamiji: kom je život mio nek prodaje šta ima prodati. Puška se mora dobaviti.

I ljudi počeše kuće rasturati. Puška se najmila na nedjelju dana. Bogatiji ljudi plaćali su najam novcem i nakitom, a slabiji orahovom građom, ćilimima. Pušku je u kuću krišom unosio Vesko Nikolić a iz kuće javno iznosila komisija u kojoj su bili Pero Jekić, Ismail Dacić i dvojica mrkih, nepoznatih ljudi iz Šaronja.

Bejto Bronja primi Hazba ponovo u kuću i stade se premišljati šta mu je činiti. Bilo mu je žao zlata – "jedan šorvan i jednu dvolirku koje je majka rad smrti čuvala" – a još više oraha, mekiša. Imali su tri snažna stabla koja su rađala u svakoj godini. Kad mu Pero i njegovi ljudi priprijetiše, on oglasi da će "po ovome petku i on drage volje oružje predati", obali dva stabla te i njemu jedne noći uniješe pro praga *perovaču*, kako su tu pušku u muci nazvali. Malo po predaji puške i plaćanju duga domovini i narodu, pozvaše ga u Granatu Ismail Dacić i učitelj Rajko Medenica i tamo mu "pod nos neki papir poturiše" i kako on nije znao čitati, objasniše da je to vojni poziv za njegovog sina Hazba i na tome mu čestitaše. Stari im Bronja plati po čokanj rakije i skrhan se vrati kući. Tek sad nije znao kako će se jadu izbaviti. Muku će mu otkloniti Hazbo tako što će sići u čaršiju i sam se prijaviti vojnome odboru.

5. *Radio na struju*

Služio je daleko, na moru, u nekakvoj Crikvenici "gdje snijeg nikad ne udara i gdje nema šaka zemlje mezar da ogrneš, no je posvud kamen ćićerovni". I Jelicu braća nekud izgubiše. Mahalske su naklapače tvrdile kako su je braća preturila u Srbiju, a onda je Hame sreo na saboru kod Petrove crkve. Vukla se, veli, za jednim grmaljem riđe kose i krvavih, rakijskih očiju.

- Koji ti je ovo kurac? – pitao je Hame.

- Čovjek – šapnula je ona. – Ne gledaj u mene, okreni se.

Nestala je hitro u gunguli, dok je Hame začuđen zijevao. A onda se, znaš Hamea, raspitao uokolo i doznao da se čovjek zove Radul, da je kazandžija, da drži radnju u Deževi, da je teška rđa i još teža pijanica. "Drmne, burko, svaku večer bocu, bocu i po ljute. Pa ti vidi s kim živi Jelica".

Hameova priča, premda friška, nije stigla da pusti korijenja. U Jaklji se sad zborilo o jabuci đuli, o Pajazu Bronji i kaišu o koji se obesio. U smrt ga je otpremio kundak puške perovače. Kad je Pajaz došao na red, puška je bila zahrđala pa mu je Vesko naredio da je podmaže i uglača tako da se o nju čovjek može ogledati. I kada je Pajaz, dockan po večeri, primaknuvši uvrh sobe dvije lambe, krpe i činiju gasa, stao pušku timarati, rukohvat se na dvije pole rascijepio. Neko ga je odranije ištetio, ulijepio smolom i nevolju drugome spremio.

Pajaz je u zortu pamet poštetio. Kad se pribrao, skupio je pušku u ponjavu, izašao sa ponjavom u avliju i kako ga pozadugo nije bilo, njegova je žena krenula za njim i ugledala ga obešenog o jabuku pred bunarom. Isrčala je na sokak, digla vrisku, natrntala dole, kod česmice, na Šišmana i Muša Čajlaka, pijanih ko letve. Nekako su, ipak, uhfatili šta im žena priča. I nisu se, potom, mogli načuditi, ne toliko Pajazovoj odluci, koliko grani o koju se obesio.

- Da obesi insan mokre gaće o nju – čudio se Mušo Čajlak – pa bi pukla! Nije deblja od detinje ruke. Ali kad je za belaja, izdrža i smiri onakog čovjeka!

Obešenog žena nije zadugo žalila. Pomala, vruća i bastašna, poče primati na konak jakljanske kurvare i džambase sa Bihora i Pešteri pa su druge žene stale ugađati svojim muževima i čuvati da s akšama ne obrnu ka rospijskog strani. Ljudima se smače mrena sa očiju. Ali ne zbog ženskog ugađanja, već zbog vedrih glasova iz čaršije. Glasovi su kazivali kako je Pero Janić dopanuo hapsa i kako je Tito ukinuo Udbu i skrhao s vlasti Aleksandra Rankovića.

Puška perovača propade u zemlju. I ljudi se miru ponadaše. Ta će im nada biti kratka vijeka. Negdje se opet zaratilo.

- Neka nije Rus il Švabo – mirio je Ismail Dacić – drugoj bi se sili dalo i umaći i preteći.

Kad je Daut kahvedžija dobavio prvi radio na struju, ljudi doznaše da se rat vodi nadaleko i da se "Jevrej sa Arapom za vrat dofatio". Svaku večer Bejto je išao onamo da posluša vijesti i goneta, do sabaha, ko u ratu gubi, ko dobija. Jednog dana objaviše da će i jugoslovenska armija krenuti u te bojne, arapske pustinje. Hazbu stadoše češće pisati i pare mu u pismo mećati.

U oktobru mjesecu te tijesne godine, Hazbo stiže na odsustvo i njegovi prave džumbus kakav Jaklja nije upamtila. Omer tvdi kako im je Avdo ispekao tri tahte hljebova, tri ovčije i jednu teleću lubinu, kako su najmili harmonikaša Sinaku Dampalu i Hajrušu Čerkeskinju.

Svake noći kuća im se punila ljudima, sjedilo se do gluhoga doba, a Hazbo pričao o pustinjskom ratu naširoko kao

da se juče iz njega vratio. Posječari ga nisu razumjeli premda su klimali glavama i grabili krompir i sir iz tepsija koje je Mejra pred njih iznosila. Ona je ushićeno posmatrala sina koji se kočoperio i trsio "smiješan sa krupnim ljudima". No ta sreća potraja zakratko. Preturao Bejto po Hazbovom vojničkome odijelu, tražio bukvicu i našao pisma Jeličina. I diže se, prisjeća se Omer, da ga spršti i ubije.

Hazbo pobježe u čaršiju i odatle u armiju.

Otuda se opet u čaršiju vratio. Avdo ga je uzeo u pekaru, da mu obnoć puni čarak i drži furunu. Tako bi Hazbo noću radio a danju halijedao za Jelicom. Viđali su se otvoreno. Ona je već bila pušćenica. Kad je Radul čuo priče da se ona "vukla sa Turcima", počeo je da je vošti i nagoni da mu kaže kako im se poturala i kako je ono sa njima radila. Jelica se ispva branila i klela u žive i mrtve da se nije nikom poturala, da je došla ko djevojka, da je, iza prve noći, svekrva iznijela krvav čaršaf i rastrla ga preko plota "da vidi Deževa šta je Radul u kuću uveo", da je i sam, ako se ne srami, može sutra o tome pitati, ali njena zaklinjanja, suze i kuknjava nisu pomagala – Radul je svake noći iz sna otimao, saslušavao i gazio. Jelica se, najzad, prelomila. Jedne noći, dok se Radul primicao, motajući kaiš-tokaš oko ruke, Jelica je zabrzala: "Stani. Stani, kazaću ti. Hajdemo napolje." Izvela ga je na smrzlinu, uhvatila ispod miške jer se Radul pijan zanosio i povela ka kotaru. A onamo, u kotaru, još od šest uveče, naš veseli Hazbo poskakuje i puha u promrzle prste. Omer tvrdi da će Hazbo samo zaprijetiti Radulu i dati mu besu kako će mu grkljan iščupati ako još jednom pomene Jelicu, a onda će, sa Jelicom, okrenuti ka čaršiji. Kod Hamea ova zgoda zvuči posve drugačije[3]. Ali Hame, po svom običaju, izmišlja i laže.

U zoru će, niz Šestovo, sići u čaršiju. Tamo će ih, u Bećovoj aščinici, uhvatiti pazarska milicija. Jelicu će u stanici dobro izgrditi i pozvati braću da "kurvulju" vode kući, a Hazba će uvesti u podrume. Izeo je grdan ćutek (koji Omer nikad pominjao) i njegov dajidža Selim Lađar dvije ga je hefte u sirovu ovčiju kožu povijao.

Iza toga navadi se na "Granatu" i tako se, pijan, dohvati sa Faćetom Birđozlićem, sa kojim je čipčijao, pobiju se, nagrde se i Avdo ih ispudi napolje. Poslije je kod Haka Pljakića radio s ćerpičem. Pričalo se da taj Hako na proljeće zakopa kvočku s piladima da ne bi padala kiša i štetila mu posao. Bio je ters i jak kao junac, varao je pri plaćanju i Hazbo se sa njim brzo zavadio.

Onda ga je opet Avdo zvao za furunu.

Hazbo se primirio ali ne zadugo. Počeo je unositi ljutu, prosipati, pijan, brašno, zagasivat vatru u nevrijeme, a jedne je rede u pekaru uveo i kurve.

I tad ga je, tvrdi Omer, otpisala čaršija. Pravio je, i poslije, svakojaki pisluk i mahnitluk, ali samo u Granati, gdje su svršavali oni koje je čaršija od sebe odbila.

Jelica je, uz stotine drugih žena, već primljena u fabriku "Rašku" ("koja će, drugarice i drugovi, promijeniti svijest i sudbinu sandžačkih žena i grad Novi Pazar dići iz pepela"), ali se nije sa Hazbom viđala.

Ona je nama uvijek bila lijepa, ali sada, kad se makla Radula i bijede, dohfatila prvih plata, svukla tranje, obukla se i pritegla, toliko se izlepšala da se nije moglo, bez tegobe u stomaku, u nju pogledati. Jedno vrijeme nije smjela sama proći kroz čaršiju. Burazeru, veli Omer sinoć, mi onako dupe za našega vijeka više nećemo vidjeti. Sjećaš li se kad bi se loptali kod česme, a ona naiđe iz prve, stane pa nas malo gleda, pa se onda savije da pije i napuči ka nama guzicu. A jebem ti i nas i našu sudbinu!"

Sjećao sam se toga. Sjećam se i šta je na sebi nosila. Bijelu bluzu od perlona sa kratkim rukavima i teget suknju od trevire. Tu su joj treviru dali u fabrici. Moja majka priča da je bila "velka bijeda, da su prve fabrikuše iz naše mahale nosile dimije", da je Golubović, ondašnji direktor, naredio da se iz fabričkog magacina svakoj ženi da po dva metra perlona i po dva trevire i ona ga, uprkos pričama, uvijek po dobru pominje. A te priče (i usmene i pisane) kazuju drukčije. Većina ih tvrdi da je Golubović TK "Rašku" u kupleraj pretvorio, da se u fabrici "jebavao svak sa svakim", da su na najvišoj cijeni bile "jedre seljančice", a po njima "turske bule i nevjeste", naročito one iz Ćukovca i Batal mahale koje su Golubović i njegovi brdsko-planinski kadrovi vodili u seoske krčme u Deževi i Šaronju, "skidali ih gole, peli na hastale, nalivali brljom i terali da im poje spremte se, spremte, četnici". Nisu rijetke priče i predanja o motelu Sopoćani, o poslovnim partnerima i poslovnim ručkovima i prelijepim pazarkama - radnicima TK Raške, koje služe drage goste, prvo za obedom, zatim u krevetu. Svaka verzija sadrži i iscrpan popis njihovih imena i u svakom nalazimo ime Jeličino.

Ja o tome ne znam ništa, Omer šuti, a Hame izmišlja.

Prije tri noći, u Fontani, dok je tovario na Jelicu svaki kurac iz čaršije, meni je odjednom sijevnulo u glavi: - Halo,

[3] Dovuče Jelica onu budalu u kotar. Zvekne ga Hazbo jednom u škembe, jednom u vilice, zaveže mu ruke nasatice i baci u sijeno. – Evo, gledaj, kad si navalio, rekne mu Jelica, nasloni se uz to isto sijeno, zadigne haljinu, natrti guzicu. Hazbo je prihvati. Tako će ih, care, zora uhvatiti".

stari, i naše su majke fabrikuše.

I Hame nasmijao. A onda je pokunjio kišu, blehnuo u ništa.

– E jebo te đavo, – rekao je najzad. - De, drmni to pa briši...

*

Dok čita imena, majka vrti glavom, krije usta šakom i, potom, zaplače. Lažu, paščad, kaže, pa opet zaplače. Jadno žensko, kaže. Po sto puta jadno. Ada, eto. Neke jesu to činile, ali iz zôra, a ne iz ćeifa. Zaprijeti joj poslom, ona se pomiri sa sudbinom. Ovamo nema kud, kući nema kud, čaršija je izvikala, trpi i šuti. Tako i Jelica. Vukli su je gore i direktor, i Miladin Ravić, i još neki iz tkačnice. Šta je radila ja to ne znam. Znam samo da se jednom obreo Hazbo pred fabrikom. Dohfati se s tim Ravićem i Ujkanom brigadirom, izvadi noževe. I šta će ti biti – zaplati Jelica. Potrči, nesreća, da paščad razvadi i neko je, tako, strefi nožem taman ovdje, ispod srca. Po godine je u krevet ležala. Vratila se, druga žena. Splakala se, ostarala, ojadila. Niđe one naše lijepe i vesele Jelice.

Hazbo, krmski Hazbo. I krmska čaršija.

E i ovo da ti pričam. U fabriku je bilo zabranjeno da se posti. Niko nije smeo, ni žene ni ljudi, niko. I tu je bilo plača i krivenja. Svega je bilo. I taj Ujkan iz tkačnice, on bi uzeo kesu bombona pa zaredi po Pogonu da nas jufatruje. Ko god ne bi hteo, išao je na odgovornost. Žene bi se krile u klozete, iza razboja i mašina. Na čišćenjenju komada radile su sve stare žene i one bi plakale ko graduške kada bi ih Ujkan juftario. Jelica bi im pomagala, kazivala kad dolazi Ujkan i dvije tri naše, iz mahale, skrivala kod sebe. Ona bi te žene i učila: "ama turite bombon u usta pa ga poslije ispljunite." I one ti tako – uzmi bombon od Ujkana i što se on okreni – ispljuni, prouči dovu i opet zanijeti.

Sila je bila ta Jelica. Eto, sila.

I kad joj se rašču to sa Golubovića i još neke druge hrđe koje su joj naturili, prevari se veselnica i posluša braću – dade otkaz i vrati se u kući, u mahalu.

Žene će je dočekati s mržnjom, ljudi sa požudom.

*

Tih će dana, veli Omer, Bejto Bronja poručiti Hazbu da se ne vraća kući sem ako ne misli glavu da izgubi. Na veliku molbu svojte i komšija, prista da ga pusti u kuću za Bajram, ako se zakune na Musaf da Jelicu neće ni viđati niti pominjati. Njena braća behu razglasila kako su je obećali nekom milicajcu iz Raške i mahalska je pogan sa merakom priježivla šta će Hazbo učiniti. On poruči po nekim momcima da će doći u četvrtak i da vidi Jelicu i da babu ulegne u kuću.

6. *Dva četvrtka*

"I dođe taj đavolji četvrtak koji ću pamtiti cio život. Probudio sam se prije sunca, izašao povrh kuće i gledao dole niz puteve kad će se Hazbo pomoliti. Molio sam Boga da ne dođe, a znao sam da me Bog ne čuje. Negdje iza devet sati, ukaza se na ćupriji dvoje-troje ljudi. Odmah sam Hazba prepoznao. Pozvao sam majku i krenuo sa njom da mu pute pripriječimo.

Penjemo se uz Masli sokak. Majka ređa dove i udara šakama o prsa, Hazbo puši a ja gledam gore ka našoj avliji. Ne čujem baba, ne čujem sjekiru. Kratio je drva kad smo mi krenuli.

- Majko – velim – babo se ne čuje.

- Bježi, moj sine. Bježi, sine, ubiće te – šapće majka, a brat tera bajdariju i okreće prema Jeličinoj kući. Majka kuka i sa obje ruke čupa kosu. Uz kapiju Šišmanovu skupljaju se ljudi. Babo se pomalja kod česmice. Sekira mu svitka u rukama. Uh, jebem ti muku. Zgadi mi se život čim se sjetim toga".

Ali nije to bio taj četvrtak u kojem je Omer poslednji put svog brata vidio. Taj je došao s julskom zvizgom i sparinom.

*

Na minderu sjedi Bejto, do njega Avdo pekar, Iso Bace i mahalski novi hodža, čakarasti mladić, kratke sijere brade, piju šerbete i kahvu.

Za četiri stola sjede Jeličina braća Radiša i Žarko, pa Ismail Dacić, Sreto Ilić, Faik, Idriz i Miralem Bronja, pa Hazbo i neki njegovi iz čaršije. Pred njima tepsije ovčijeg pečenja, tablje sa sirom i turšijom, boce rakije i škatule "Drave", bez filtera. Meze rukama i polako piju.

- Njemačka je čudo – ubjeđuje Faik poštar. – Pričali su meni ljudi a i mnoga pisma sa te strane i lično sam pročitao. Sve fabrika do fabrike, posla do zavrat – dženet, brate, za vrijedne i bastašne ruke.

Bejto Bronja gleda u svoje ispucale ruke, klima glavom, premda ne sluša Mursela niti priče drugih ljudi. Omer mu otresa pepeo s prsluka i izvlači opušak cigare koji mu cvrči između prstiju.

- Eno Selim, – kitio je Faik – bi li, odek, najcrnja fukara. Bi brate bogomi. Ode tamo, prije dvije-tri godine. I ene ga, ispade planina. Povrnu li babovinu, podiže li kuću? Pa vi velim. Njemačka je sila. Sila! Vala, Hazbo, bidneš li na baba,

za godinu ili dvije, do velkog ćeš blaga dopanuti.

I ode naš Hazbo za Njemačku.

7. *Jutro*

Isprva je slao pisma i po "malo crkavice, majci za idaru." Radio je u nekoj američkoj kasarni u Nirnbergu kao ložač, žalio se na samoću i na mrsnu i poganu hranu koja neće kroz njegova ustra. I onda su pisma orijedila, po njima i pare, i tako se Hazbo, kao da je umro, posve ušutio.

U poznu jesen 1970. godine ta će se šutnja prekinuti. Neki Ibro Pamuk, bivši golman "Jošanice", dođe na odmor iz Minhena, odocni sa povratkom i poče se zapijati sa Mušom, Božom Bujerom, Hameom i još nekim šatkarima. Jedne su večeri zaginuli kod Faka Žirafe – uz škembiće i meku rakiju – i "u neko doba, odvrže se Ibru jezik" i on ispriča Hazbovu sudbinu. Po njegovoj priči, veseli se Hazbo "isto ko mi ovo ovdje, zapio s nekim Bihorcima, pa pijani krenu iz kafane u kafanu da traže naše ljude i našu muziku – i tako hrupe u jednu četničku. Uhvati se onde na riječ s četaljima, posvadi se, lati noževa i pokolji. Te neki, bogomi, padni mrtvi a neki jok no bež izjutra za Kanadu". Ibro Pamuk nije znao (ili nije htio znati) u kojoj je grupi Hazbo jutro dočekao.

Omer će tu zlu jesen još zbog jednog čuda upamtiti. Prvi put vidjeo je kako njegov otac plače. Poguren i sijed poput ovce, drhtao je uz vratnicu i brisao suze kapom francuzicom. Mejru su polagano spuštali u volujska kola, obložena slamom i povrh su razvukli ponjavu iz njegove sobe koja je snažno po mokraći odisala. Mejra je dobila jeftiku i ljekari su rekli Bejtu kako ona neće jesen preživjeti[4]. Dok je ležala i u bolnici Jelica je svakog jutra dolazila da je vidi, izvodila je u dvorište, mijenjala joj ruho i marame, češljala je i pojila klekom i đulsijom. Majka bi se, veli Omer, sekirala da je ne zarazi i molila da joj blizu ne prilazi, a Jelica, znaš Jelicu, to nije tragala. Grlila je Mejru, ljuljala je u naručju i – kad Mejru ne bi kašalj razdirao – nagonila da pjevaju *Haj ja zagrizoh šareniku jabuku*.

Mejra bi joj svakog puta spustila u torbu koji ukriveni dinar, jer se Jelica jedva dovijala. Kad se vratila iz Raške, nije više u očevu kuću dolazila. Najmila je, pričala je Mejri, jednu sobu u čaršiji i radila, s prva, kao kuharica kod Faka Žirafe, pa u "Lipi" i starom Furgonu. Jedno se vrijeme preturala po privatnim prčvarama u Čekez mahali, kod Buteta na Jermišu, pa kod Šipta i Ljutva Manjane. Omer tvrdi da se nije podavala, već patila: prala i peglala posteljinu, dirinčila u kuhinji, nalagala furune u kurvinskim sobama, palila sakare u tri po ponoći i pekla bubrežnjake i momice za bogate, pozne goste. I onda se izgubila, naglo, kao da je u bunar skočila.

Naći će je braća koju godine docnije. Naći će je na Žitnome trgu, u magazi Isa Bace, među drugim zagubljenim i propalim svijetom. Ovog puta nije bila sama, za sobom je vukla jednu slabunjavu i sijeru čoricu. Savila se u kuću i za dana nije izlazila. Svečeri bi čuli njeno grozno lelekanje i svi su je uvelike držali vješticom. Pričalo se da će stići belaj one munafike koji nagrdiše nju i Hazba, sklanjali su joj se sa puta i samo bi dječurlija guzeljala za njom, gađala je busikama i vukla za kosu kad god bi je opazila samu niz puteve.

Jabuka o koju se Pajaz obesio, čudesno se raskrupnjala. Omer običava da se popne onde i pod hladom njene krošnje drijema ili blehne u čaršiju u koju se, poput kvočke, namješta i gnijezdi podnevna sparina.

Boja hljeba

Aidi Kožar

1. *Uzroci*

Ja ne volim životinje i rogatu marvu mrzim, ali ovu priču započinjem sa opisom jednih starinskih volova. Nazivaju se birdaši, volovi-birdaši, odavno su, mislim, izumrli, ali dok su bili s ove strane zbilje držani su na velikom glasu i velikoj cijeni. Nisu bili od domaće, sitne i odrte stoke, već endemni gojenici iz Pećke kotline. Uzgajali su ih šutljivi Albanci i o naravi tih teglećih životinja kao krv rumene dlake, vitkih rogova i cvjetastih glava mogla bi se, da je snage i umijeća, nova Šeherzada ispričati.

Vidjeću ih samo jednom, u svojoj petoj godini, ali ću njihovu sliku nositi kroz život, sramežljivo i uporno, kao što nosim ovu staru hamajliju. Stvar se dešava u vrijeme kad se silna Udba navali na Bihor, spodbi za vrat sirotinju i stade je nagoniti da bježi za Tursku. Jednog smrzlog martovskoga dana (17. marta 1958. godine), nahrupiće i nama na kuću, izlomiti, prvo, kundak puške kragujevke mom ocu o krsta, i onda mu, pri odlasku, zaprijetiti kako će mu kao pijevcu glavu otkinuti ako ga u selu zatekne Aliđun.

Podmašen prijetnjama Udbaša i kuknjavom jabane i svojte, moj veseli otac prodaje imanje za "šaku govana" i

[4] Umrla je dvije godine docnije (17. 8. 1973.) i ukopana na Velikom groblju u Novom Pazaru. Šišman je također umro krajem te iste godine. Omer tvrdi da mu niko iz mahale nije bio na sahrani, a Hame pominje Ismaila Dacića, Faka Žirafu i Murća šatkara.

silazi u Berane da dobavi vasiku[5]. Neće je, međutim, dobaviti. Vasike su naglo poskupjele, a pred kapijama beranske milicije od ranoga jutra dreždi silan narod, svadljiviji i bučniji od jesenjih vrana. Otac odlučuje da potraži sreću na Kosovu. Prelazi pješke strašnu Mokru goru, spušta se u plodne metohijske ravni, divi se zemlji – mehkoj i mrkoj poput halve – i najmi se kod mještana u oranje. Plug mu vuku snažni crveni volovi. Veoma su mirni i poslušni, te ih stoga niko ne vodi u brazdi. Kod svojih se domaćina izokola raspituje za kakvo jeftino imanje ali to čini uzaludno – metohijska zemlja pretijesna je i preskupa. Pričalo se po Bihoru da onamo žita rastu do ramena i da nema kuće bez pšeničnog hljeba. Moja majka, dok je bila živa, u te priče nije vjerovala. Ona je tvrdila da pšeničnog hljeba ima samo u Novom Pazaru.

- I to, zlato, od svakoje ruke. Jedni se mijese u čaršijskim pekarama, jedni u kućama. Ne zna se koji su ljepši, koji lezetniji. Blago onom ko omrkne u Igbal čaršiji. Osamnuće, beli, u dženetu.

Onda bi mi nabrajala imena pazarskih hljebova. Pokušavao sam svaki da zamislim i nikako nisam odmicao od izgleda onog prvog. Naziva se somun i meće se u furune samo petkom, prije džume, gornja mu je kora zlatna i hrskava jer se stima začinima i tiriši žumancetom, a sredina mekana i bijela "baško ova vuna na kudelji".

Nekoliko dana po očevom odlasku, beranska milicija opet nam udara na kuću, odvaljuje vrata i prozore i goni u šumu amidže Hamda i Haruna. Oni se kriju kod šumara Tanasija Pantelića. Isti će ih šumar obnoć prebaciti u Srbiju, odakle će, unajmljeni kao kalauzi, sa pazarskim trgovcima krenuti za Tursku. Izviđaju zemlju iza Crnog mora i pomažu u berbi pamuka i duhana rođacima u selima vilajeta Sivas ("za Tavninom", kako su te puste krajine po naški nazvane).

Dok su oni izviđali zemlju po Sivasu, mi ćemo ih čekati u selu Godijevu u slamnatom kućeru dajidže Ćerima.

- Jadi moji, nad jadima – brižio je Ćerim,– Turska je zemlja ognja i čemera. Izgorjeće djeca ko gliste na suncu.

I zadugo, od nikoga, ni traga ni glasa.

Pred prvu studen i prvi snijeg, vrati se amidža Harun, usukan i mrk poput vuka, sa još crnjim glasovima: - Aj, prokleta Turska, džehenem je izgorio. Ne siju, ne kose, hljeb miješen ne jedu. Drže, ovi naši, malo stoke, pa baljegu kupe i suše je, te se sa tim halom zimi griju i na to kuhaju. Nema žive vode, nema voćke uz puteve! Da Bog da me tamo više ni san ne odnio!

Amidžu Hamda nije pominjao, niti ga je iko za njega pitao. Gdje god ima žena javrcana, ovome je bilo lijepo. A Turska je, tvrdili su rijetki musafiri, bila puna muhadžirskih udovica.

Malo po Harunu i otac se vrati sa Kosova. Za sobom je vodio par krupnih, crvenih volova. Tanka bijela kora sumrazice nahvatala im se oko očiju i gubica i na ćubercima dlaka pod trbuhom. Otac ih je uveo u štalu, otresao opanke pred pragom i zatim, mirno, kao da je maloprije otud izašao, nestao u dimu dajidžine kuće.

Sjećam se kako su žene zakukale, kako su svaki čas pekle kahvu i zgrtale krompir u mangalu i sjećam se, ne bez muke u trbuhu, Harunovih psovki i vikanja, dajidžinog kašlja i kokodakanja kokošaka koje svu noć nije prestajalo.

- Zapjevala kokoš nekome pred glavu – šaptala je nana, – O Allahu krasni, malo nas je, udri u ženskinje...

Bog bi milosrdan i te rede poštedi glave i muškinja i ženskinja. Uze samo glavu jednom kusom pijevcu kojeg će dajidža, kad se rota slegne i "braća se ko braća odbiju", rad puta zaklati.

Na pute se, opet, otac podigao. Zima je bila na izmaku, cijedila se briježja, ručile se vode u potoke, trčkarala prva jagnad oko međa i opkopa.

I otac je govorio: - Ja l još petak ja l dva petka, pa će, akobogda, biti hora za oranje. Pa da idem, tamo, ka tome Pazaru. Sa l da nađem neđe malo pluga, a volove, vala, imam plahe.

- Vala plahe, - bodrio je Ćerim. – Da prevrćeš džade s njima a ne meke župljanske njivice. Kake li su huje, omašuj l? Šta veliš ti, Harune?

- A jok, dajko, ja velim ovako – žestio se Harun. – Prvo da se namirimo. Nek izvadi majka pare od imanja, nek prebroji i podijeli. Jedno hise njemu, jedno meni, a jedno Hamdu nek ostave. E, poslije, ko god hoće – neka lomi kišu niz drumove!

- Na ovu je kuću, majko, bila jedna glava – čudio se otac. – A ene, sad, dvije!?

- Svoj ti poso, blagoš majci. Ne tragaj damapalu.

- Ja vam rekoh, šta vam rekoh – vikao je Harun, – izvadite pare i brojite. Jedno hise njemu, jedno meni, jedno

[5] Improvizovani putni dokument s kojim su sandžački muslimani odlazili za Tursku. Prema Deklaraciji između Kraljevine Jugoslavije i Republike Turske, potpisanoj u Carigradu 1938. godine, trebalo je u narednih pet godina preseliti 40. 000 seoskih porodica iz Sandžaka u Tursku.

Hamdu nek ostane.

U prvi akšam izađe upolje i poče kukati. Dajidžina pašačad zalajaše. Lajala su horno, ko pred bunu. Pred kućom se gomilaju ljudi. Otac iznosi dvije lambe a dajidža krlju s vatre i ja ću prvo ugledati jednog niskog i debelog starca (koji šišti ko da je probušen) kako se savija pred vratima i otresa snijeg sa palte. Za starcem će uplahati još trojica a za njima Harun, otac i dajidža. Svi će ući u musafir sobu i duboki žamor koji otuda dopire brzo će me uspavati. A izjutra kad me dignu da zahvatim "lijek cicvare dok se nije ohladila", zateći ću oca i amidžu kako mirno zbore i srkaju iz istog sahana. Zajedno će navući sijena iz kotara, istjerati volove i prijezati ih u saone. Zajedno će posmatati, ne bez smijeha i maskare, kako pijetao bez glave poskakuje uz plotare i zasipa krvlju sniježne naborine. Onda će Harun i dajidža (koji nosi pijetla naopako), zamaći u kuću a ja ću ostati uz oca da mu pomognem u spremanju. Jer i ja ću za Pazar krenuti. Otac se bojao da mu volovi birdaši na strmim i posnim sandžačkim njivama ne ispadnu naopake ćudi, pa me vodi da ih, dok ne sviknu, prihvatim u brazdi.

2. ***Put***

Obnoć smo prešli Lisu i Ninaju i u zoru izbili pred prve katune na Donjoj Pešteri. Svukli smo se sa saona, pješačili niz smrzline. Nad nama su vrane krvutale, leteći u lijenjom poširokom krugu i ja sam se dosjećao da to znači da su ljudske kuće blizu i trudio sam se da izdržim, premda su me noge izdavale i čudna mi drijemež snagu otimala.

Prisjećam se golog, rumenog brežuljka, niskih kleki o koje sam se saplitao, zatim jednog krda jajolikih, surih stijena po kojim se, nenadano, kao da se u tom trenu rađa, pomaljala beskrajna dolina. I od ovih jajolikih stijena pa do Delimeđa i staroga Rašljanskoga hana u mom se sjećanju ništa drugo nije zadržalo.

U Rašljanskom hanu ćemo zanoćiti i narednog jutra, prije sunca, s mrkim Peštercima i njihovim buljucima ovaca i pasa krenuti ka Novom Pazaru.

Cijelim putem moj se otac raspituje da nema "gdje god s ovih strana kakvo posno imanje na prodaju". Pešterci su govorili kako je takva imanja mogao naći prije Delimeđa a da, od tog mjesta naovamo, posne zemlje nema.

- Ovo je, robe, pazarska župa i ovo su ka Pazaru puti. A Pazar je, za po konjskog nokta, tanji od Stambola. Ima zemlje za kabura, ali nema za prodaju.

Pešterci nam, pored drugih čuda, ispričaše kako su pazarski pekari od lanjskog Bajrama počeli i bijele hljebove vaditi.

- More biti, no šta – branio se otac, vjerujući da se sprdaju i šale. – Ima, tako, kod nas, u Bihoru, i bijelih trnjina.

Teško mu je bilo priči vjerovati. Tih godina nije bilo hljeba po Bihoru, pogotovu pšeničnoga. Dešavalo se da poneko i dobavi malo pšeničnoga brašna. Ali rijetko su se od takvoga brašna hljebovi mijesili. Ono se čuvalo za bajramske i za ramazanske pite ili za kašu koja se miješala sa medom, sipala u ćase i onda se – dok je ima – kahvenim kašikama davala bonicima na smrtnoj postelji. Da ne odu sa ovoga svijeta sa gročinom u ustima.

A ja sam vjerovao Peštercima i njihovim pričama i bio sam tužan, a i ljut na oca, kad su oni ušutali.

3. ***Tijesna čaršija***

Prva tri dana spavaćemo na Žitnome trgu u potkivačnici Isa Bace Bahtijrevića. Žitni je trg ostatak Tijesne čaršije za koju se govorilo da je (bila) najbogatija i najljepša čaršija duž slavnoga Carigradskog druma. Zakasnićemo tačno deset godina kako bi tu ljepotu mogli svojim očima vidjeti i ja ću ovdje, rad užitka, prepričati opis jednog anonimnog, ali pouzdanog očevica.

Tijesna čaršija srušena je tokom 1947. godine. Zadugo se držalo da je glavni zagovarač rušenja bio rahmetli Raif Tušević, da je imao veliku podršku u Osmu Derviševiću, Mahmutu Pelinu, Bilalu Mavriću, Smaju Vrci-Crnom i drugim našim kadrovima u ondašnjem Komitetu. I mi, mlađi komunisti, bili smo za to, jer su nam u glavurde utjerali uvjerenje kako je ona, ta čaršija, "najmarkantniji simbol feudalizma i azijatske zatucanosti". Pošto smo mi svim srcem težili da što prije raščistimo sa feudalizmom i izgradimo besklasno društvo, sa oduševljenjem smo prionuli likvidiranju tog zadnjeg ostatka mračne prošlosti.

Međutim, glavni pokretači rušenja Tijesne čaršije bili su neki drugovi iz Okružnog komiteta, naročito organizacioni sekretar, Rade Borisavljević, kojem je smetalo što je sjedište Okruga u najzaostalijoj kasabi Sandžaka. Jedino je Velibor Ljujić, ondašnji sekretar OK, pokazivao rezervu prema tom prijedlogu i pitao se šta će raditi toliki svijet kad im se dućani i radnje poruše.

Tijesna čaršija se nalazila na platou ispred kafane "Lipe", Jonuzove ćevapdžinice, "Putnika" i kahvečajnice "Ribolovac" i "Santos". Na tome se prostoru nalazilo oko stotinu radnji i dućana. Bila je to čaršija slična arapskim sukovima i zaista je predstavljala biser onog sjednačenog i sivog vremena. Bila je sa svih strana opkovana uskim sokacima, a kroz njenu sredinu tekle su i dvije brazde s čistom

vodom koja je uzimana iz paričkog jaza. Jaz je prolazio pored Elektrorasa i tu je bila drvena ćuprija, zatim je išao kroz Varoš mahalu i dalje do Vakumove vodenice. Vodom su se prskale ulice da se ne diže prašina kada prođe fijaker ili krda stoke u progonu ka pijaci. Na brazdi su kalajdžije trljali tepsije i kazane, uzimao se avdes kad se krene u džamiju a često se i bijelo ruho ispiralo.

Ali šta ćeš – bila je ostatak mračnjaštva i moralo joj se dohakati da bi mi, Pazarci, dokazali svoja napredna stremljenja. Za srušene radnje nije plaćena nikakva naknada, pa je na hiljadu duša ostalo bez igdje ičega.

Nekim čudom pretekla je ona niska radnji i dućana iza Lipe i Putnika. S njene druge strane nalazi se polukružni i kladrmom pokriveni usjek opkovan također sitnim, ali bučnim dućanima. Većinu ih drže novopazarski čerkezi i većinom su kovačnice. Tu se prave čuvene pazarski šporeti i furune, britve i noževi, ožezi, mangali i klanfe, kuju i klepaju sekire, kose i motike. Najbolji kovač na Žitnome trgu bio je Iso Baca. "Iso Baca Bahtijarević, kao i svi kovači, nosio je glavu malo ustranu, ali je bio šaldžija, volio je da se šali i na svoj račun. U njegovoj kovačnici, i magazi u stražnjem dvorištu, uvijek je bilo po desetak gladnih i stravljenih muhadžira. Tu se badihava moglo konačiti i najesti birijana i pilava. Za njega i Avda Lađara, pekara, čaršija je govorila kako *nijesu sami*.

Oni su sa svoje strane dijelili ljude u dvije grupe divanija (neznalica, budala): oni malo lakši slučajevi (dalge, dalevere) bili su na spisku kod Avda, a teži (šašonje, tevećelije) kod Isa. Pored kovača, tu su bile britvarnica Idriza Dacića, puškarnica Pašana Mulića i žitarske radnje Habib-age Ljajića, Sejda Šuntovića i Rifa Pljakića. Na samoj sredini nalazi se velika Vaser vaga za merenje žita, jer s ovdje, još od Ishabegovoga vakta dogonilo i prodavalo žito i stoga se naziva Žitni trg".

U vrijeme našega dolaska nema Pašanove puškarnice, nema Vaser-vage (a ni žita), na trgu se prodaju vasike i slivaju, kao u kloaku, kolone muhažira sa okolnih brda. I ime je trgu promijenjeneo i sada se zove Trg Stevana Nemanje.

Bilo kako bilo, četvrtoga dana, iza teravija, Iso Baca nas uvodi u magazu iza kovačnice. Magaza odiše na konjsku mokraću i memljivu žíđu gvožđa i ugljena, premda je čista i sa svakog zida, uz ibrike i noževe srmenih drškaka, vise ubrusi i mahrame išarane strukovima, harvovima i pticama duga repa koje se dodiruju kjunovima.

Dok jednim ubrusom otire potpazušja (sa kojih se voda cijedi kao s mahovnjaka na našem izvoru) Iso Baca hunjka kroz nos, lupajući teškom šakom oca po hrbatu, zatim krivi glavu i podugo njiri u njegovo lice, kao da se boji da ga nije rasplakao.

A otac je govorio:- Jok, ja, volim se ukopat.

- A ja opet velim – uzmi se upamet, miči te volove. Osam banki, osam banki. Jok, jok, ne da. Ne da, vlah, volove.

- Vala ne dam.

- Aj tvrde glave, japiju joj jebem. Ne da volove, a muftač je kuće! Dela, dijete, diž' se da idemo.

4. *Posljedice*

Kuća Isa Bace nalazila se na Jermišu, ispod groblja i Šišbabine tekije. Imala je staru ispucalu dvokrilnu kapiju sa sa kovanom bravom koju Iso pozadugo nije mogao otvoriti. Avlija je bila tijesna, pod kaldrmom, mirisla je na kahvu i na pržene paprike. Udno avlije, premrežena golim granjem, vidjela se niska, zdepasta kuća sa dva sitna prozora.

- O Ajkuna – viknuo je Iso Baca, - ispani pro praga, pešekeš sam ti donio. I iznesi malo vruće vode...

Kućna vrata su se otvorila i na njima se pomolila žena s testijom u ruci.

- Aman, Iso, lijepo li je – reče žena, - a čije je?

- Nekog pogorelca sa Bihora. Dovedoh ga sa mnom, bi mi žao da se mrzne u onom zindanu. De, pospi mu, nek opere noge.

Premda sam se kočio od zime, čim je Iso noge pomenuo, oblila me nesnosna vrućina. Imao sam na nogama vunjene čarape i opanke koje, od kako smo Bihor napustili, nisam sazuvao. Prsti su me zapecali, prljavština među njima cijedila se, čarape punila. I sada će početi da pahne i avliju će zagušiti, strepeo sam, već zagušen stidom. Žena se sagnula, oslonila glavu o moja kolena i počela me izuvati. Koža mi s naježila, njihala me laka nesvjestica. Iščekivao sam, pritskajuć očne kapke, kad će žena uzviknuti. A onda sam osjetio kako mi se topla voda sliva niz listove.

Tek ću je u hodniku pravo pogledati. Bila je i mlađa i viša od Isa. Smiješila se meko, kao da se stidi i nečim je podsjećala na goluba. Možda zato, mislio sam, što pomjera glavu za svojim riječima.

Ušli smo u jednu tamnu i čistu sobicu.

- Sjed ti ovdje – rekla mi je - dok ja nađem malo preobuke...

Čekao sam i blehnuo u odsjaje lampe koji su šarali zidove. Na njima se caklilo okačeno suđe; ibrici, džezve, tablje i tepsije. Isto takvo suđe ležalo je i po rafovima. Na čeonom zidu nije bilo rafova ni suđa. Na njemu visila samo dva tespiha i pod njima, ublizu prozora, nekoliko vijenaca osušenih voćki, brojalica i harfova. S desne strane prozora

nalazio se dvokrilni dolap, pun ispucalih i u kožu uvezanih knjiga.

Ajkuna se vratila s vunjenim prslukom i vunjenim papučama.

Soba u koju smo potom ušli nije bila začarana. Okrečena bijelo, uska, bez ćilima, zastrta je kao naša musafirska soba, stazicama i prnjama. Doduše i ona je bila puna svakojakog suđa ali sam takvo već viđao. Kada je Ajkuna unijela sofru, malo mi je i laknulo. Naša je sofra dva-tri puta veća i za nju je moglo stati "a da se ne krha laktovima" desetinu duša, dok za ovom jedva da bi otac komotice sjeo, da ga je Iso na konak doveo.

Potom su se mirisi počeliređati. I ja sam blijedeo. Evo, sad će, drhtao sam, sad će unijeti i hljebove. Činilo se da taj trenutak neću dočekati.

Ajkuna ih je unijela uvijene tankim, bijelim mahramama. Hljebovi su bili vrući i mahrame su se pušile. Spustila ih je ispred Isa. On je nešto proučio, otkrio mahramu i pred mojim očima ukazali su se bijeli pazarski hljebovi. Iso Baca je izlomio jedan na tri okrajice i jednu mi pružio. Omađijan, ja sam nijemo u nju buljio. Zujalo mi je u ušima, bubetali čeoni damari, srmenkasta svjetlost oči napadala. Opažao sam, ipak, da mi Iso nešto priča jer su mu se usne kao liske na pripeci pomicale i kvrčile. I onda sam svijest izgubio.

Povratiće mi je pljuskovima vode i nekim opojnim dimovima. Prvo ću Ajkunu ugledati.

- Jadno dijete – šaptala je – pregladnelo. Ništa drugo no je pregladnelo. Ja sam vala Iso nakastila da mu dadnem jednu hamajliju. Onu staru, putnu. Šta će mene ja l de. Ja s praga ne mrdam.

- Hulju-bulju, hulju-bulju! – hunjkao je Iso Baca. – Ha moj sine, ha na ovu stranu. Ha na ovu stranu...

Mučno sam se nesvjestici otimao. Iso me je uspravio, potkočio jastucima i tutnuo mi u ruke hljebnu okrajicu. Bila je još vruća. Ovog sam je puta prinio ustima. I ovdje mi valja, uprkos taštini, izbjeći priču o njenom ukusu. Ubijeđen sam da se čudo može doživjeti, ali se ne može opisati. Ono stoji iznad uma i jezika.

Nisam, dakle, pojeo čitavu okrajicu, premda su me uporno bodrili. Ajkuna će prva odustati, a Iso će deverati uz postelju i pokušavati da me osokoli bajanjima i šalama.

- Ih junače, obruka se – uzdahnuće naposljetku – samo si je ko miš sa ivice poštetio.

I dok Iso Baca okrajicu obavija krpom i podiže lampu sa tronošca, ja ću prošaptati:- Bi l to mogli babu odnijeti...

- Reče l ti to meni nešto?

- Bi l to mogli babu odnijeti. Samo da ga vidi, pa ćemo ga vratiti. On ne vjeruje da ima bijelih hljebova.

- E vala moremo – smijao se Iso Baca. – Pa nek bira, more ga jesti, more i gledati.

Mome ocu nije bilo suđeno da vidi bijele pazarske hljebove. Kad je Iso Baca otvorio radnju i ušao magazu, našao je oca na banku bez sviijesti. Brada mu je bila podvezana krvavom mahramom, košulja i palta iscijepane. Iso mu je zavukao ruku pod košulju, zavrtjeo glavom, hunjkajući "aman zaman aman zaman". A onda me izveo u avliju. Avlija je bila tijesna, opkovana granjem stežalim od snijega koji se južio i cijedio.

Volova birdaša nigdje nije bilo.

- E bijahu lijepi, jadi ih ne našli – dersio je Iso Baca, češajući bradu. – I, eto ti. Nečiju su dušu naveli na grijeh. A imaš li, dijete, igdje ikog živog da mu haber otpremimo?

Smoren plačem i drijemežom, ja sam, poput ribe, nasuho zijevao.

Refik Ličina rođen je 1956. godine (Radmanci, C. Gora). Do 1992. živio je i radio kao bibliotekar u Novom Pazaru, a od 1994. živi u Lundu, Švedska. Piše poeziju i prozu. Objavio između ostalog, knjige poezije: "Poznavanje prirode", 1970., "Pčele" 1983., "Ex Solio", 2001., "Prigodne prisile" (izbor iz poezije) 2009., "Knjigovezačka ulica", 2009. Objavio je i dvije knjige kratke proze "Staklenici", 2004. i "Dani u Valhali", 2008., kao i knjigu za djecu "Priče iz daljine", 2003.

Na švedskom mu je 2009. godine objavljen izbor poezije pod naslovom "Predikan för Eyrudike" (Pridika za Euridiku).

Bavi se prevođenjem sa švedskog, uglavnom poezije. Objavljene su mu dvije knjige prevoda: "Prisluškivanja", izbor pjesama Bengta Emila Johnsona, 2010. (nagrada za najbolji prijevod na Međunarodnom sajmu učila i knjiga u Sarajevu, 2011. godine) i "Izabrane pjesme Tomasa Tranströmera", 2012.

U pripremi su "Antologija moderne švedske poezije", OKF, Cetinje i Izabrane pjesme Magnus Wiliam-Olsson, Meandar, Zagreb.

Preveo je na švedski jezik i poeziju nekoliko autora iz BiH i Crne Gore.

Dobitnik je Goranove i Brankove nagrade.

Arif Ključanin

Priče o Ahmedu

Ahmed Kobašanin, iz starih priča koje brižno njeguju sve kobaške familije, čuven po učenosti i mudrosti, već zarana, u prvim godinama mejtefskog učenja Objave Jedinoga bio je primjećen kao bistrouman i snalažljiv u složenom lavirintu slova i knjiga. Tako s nepunih deset godina, tisućušeststotina i neke po Isau, biva upućen, po preporuci uticajnog kobaškog kadije na studije carigradske. Dugo je godina učio i izučio sve što se onomad učiti moglo, pa je tako željan znanja obišao i kupolaste izbe Al Ahzara i neke teheranske i bagdadske derviške tekije znane po srčanom i svježem čitanju Knjige, ali i po prirodnim znanostima, zvjezdoznanstvu i liječenju.

Magično oživotvoreni Bosanski Kobaš - kao Marquezov Macondo

Arif Ključanin: "Priče o Ahmedu", Dugaprint, Zagreb, 2013., str. 148

Autor ovog napisa istinski vjeruje da se u naslovu nije pretjeralo. Naravno, njegov simultanizam mora uvažiti fascinantnost i samozatajnost jednog pisca koji potiče iz jedne mlade književnosti, ali s mnogo saznanja i dobrodošlog iskustva koje je crpljeno iz drugih uzoritih književnosti, pa i vlastita životnog iskustva i spisateljske umješnosti. Zasnovane i ispričane po modelu legendi s bajkolikim ugođajima ove priče s jasnom nakanom, u višeznačnoj poruci, obilježavaju povijesnicu ljudskosti, njegove tjeskobe i stradanja, žalobne egzistencije, migracija unutar različitih režima (prije svega Osmanskog carstva), prolaznosti i iskonskih vrijednosti kao što su vjera (miris molitve), dom, mehlem duševnosti sa spoznajom o sukobu između Božijeg reda i ništavila, stvarni i fantastični dunjaluk pa i šejtanluk, jer, "onaj tko vuče šejtana za rep on mu zaista dođe" .

E, tu sad nastupa Ahmed, "svijetlo kobaške pomrčine", da razmrsi stvari, a pripovijedač suvereno koordinira događajnost i različite naratore osluškujući tijek usmene tradicije s mnogo etnografskih i običajnih podataka u oblandi izvorne narodne mudrosti te s poučnim tendencijama u čemu pokazuje začudnu jezičnu izvornost i poznavanje svoga zavičaja – Bosanskog Kobaša. Pratimo sve ono magično i tragično, s ljubavlju i istinom ispričano o ljudskim osobnostima putem predaje, pamćenja i priča više kobaških porodica i to s koljena na koljeno: Hadžića, Dedića, Amidžića, Mešanovića, Muminovića, Dizdarevića, Gluhalića, Kazića, Alagića, Vehabovića, Hadžisejdića i naravno Ključanina. Dakle, u tim pričama glavni je akter ugledni Ahmed Kobašanin, njegov čudoviti život predočen pomalo hagiografski folklorno te se prenosi iz priče u priču. Pritom, izmješanost povijesno stvarnosnog i čudotvorne legende nikada neće narušiti višeepizodičnost i vjerodostojnost pripovijedanja kazivača, naravno, uz natruhe fantastičnog realizma. Na taj se način postupno otkriva kobaško bošnjačka, i uopće bosanska tradicija u vremenskom rasponu od gotovo četiristo godina pa sve do naše suvremenosti.

Pred nama su ozbiljne i sure priče koje ne nastaju kao ljuljalice, bajalice i uspavanke ne bi li se oni što "volu iza guzice plug u zemlju tiskati mogli odmoriti", a nisu ni za one kojima ne pomaže ni hećim ni hodžin zapis. To su priče za sve sladokusce prijemčive pisane riječi i za one "koji ne spavaju, niti spavat dadu, već povazdan osluškuju što je netko izustio, a njima doprlo do dlakavih ušiju". S dobro raspoređenim stilskim minijaturama o vjeri (islamu), dakle, istom i o moralu, prepliću se motivi smisla života i apsurdne, ali i katarzične smrti. Uopćeno rečeno, ovaj vješt pisac s ovom knjigom postaje nešto više od zajedničkog planetarija bošnjačkog čitalačkog iskustva, upravo zbog iskonske spisateljske snage da dosegne transcendentno u tzv. malim životnim pričama i ono kozmički mudroslovno koje izvlači iz narodne predaje.

Pa se obreo ponovo u Carigradu u službi nekog paše, a zatim i kod samog velikog vezira carstva. No Ahmed je odviše bio naučio istinu i više je pažnje posvećivao govoru vlastita srca nego govoru o dužnosti jednog državnika, pa se nekako zahvalio na svim tim častima i sjajnim dvorovima stambolskim i ostao živ. Vrati se Ahmed nazad u svoju Posavinu, suh i visok, bez prebijene pare u džepu koje odoše za hranu i troškove po brojnim hanovima na nesigurnim balkanskim drumovima. Vratio da samuje uz svoju tihu rijeku obraslu vrbama.

Ako je suditi po pričama koje preživješe sve te puste godine i klanja u tvrdim glavama kobaškim, Ahmed je bio čudan svat, luda i svetac, mudrac i glupan istovremeno. Ili nam se to ipak samo tako čini?

Primamljivo je predočavanje (posredstvom Ahmeda koji začudo potječe iz Burse, a djed mu je bio Beth Issak, židov, liječnik, no, Ahmedova majka Sara, udavši se u Kobašu za lijepog Ragiba promijeni ime u Sabira) i čovjekov odnos s višim silama i islamskom koncepcijom svijeta na relaciji ovozemaljsko – onozemaljsko. Ponekad se te granice brišu. U tom smislu zagonetni Ahmed je posrednik između Boga i čovjeka, šejtana i meleka. Ahmed, pritom, presuđuje, pomaže i spašava čovjeka od raznih opsjednutosti te od osrednjih vrijednosti, odnosno od svijesti lišene duhovnog integriteta. Na kraju će Ahmed uvijek pobijediti duševnu tamu pretvorivši je u duhovno i socijalno uporište. Primjerice, njegovu mudrost otkrivamo i u dijalogu s agama i begovima, s onima koji bi trebali ponajviše davati (priča: "Ahmed i davanje") "rukom koja nas nosi Bogu jer najveće je davanje kad dajemo od onoga što je i nama malo..."

Knjiga nam također, po autoru, sugerira da je svijet velik koliko i duše njegovih vladara. Ako su duše vladara sitne i svijet je sitan. Ili, sultan ne živi u sjenci sirotinje, nego njih bezbroj živi u njegovoj sjenci. Bolno je saznanje i navođenje niz primjera onih koji su se sakati i suludi vraćali s bojišnica iz Bosne, Poljske, Krima, pa iz blatnjavih polja Besarabije nad kojima je vječno lebdio nesnosni zadah raspadajućih ljudskih leševa i konjskih strvina. Tamo su, s imenom Uzvišenog na usnama, sabljom branili slavu sultanovu i jurišali na koplja "kaurska". Neki se nikad nisu vratili ostavivši za sobom gladnu djecu, prazne magaze i izbezumljene žene. U ovim pričama puno je i stvarne narodne gladi koja nailazi nakon poplava, ratova i boleština, potom dolaze mudžahiri, negdje iz Mađarske, da i oni podjele tu nesreću. Ahmed bi ublažavao takve boli koje proizlaze iz bezizlaza, a ako netko nije shvaćao ili bi se usprotivio vidovitom i znalački usrdnom mudracu, "netko od bistrijih poučno bi mu ošino snažnu čvoku po blentavoj glavi".

Ove lijepe priče kao da nam još nešto sugeriraju: istinu o interkulturalnoj i multikonfesionalnoj Bosni (u pričama se pojavljuju i susjedi drugih vjeroispovijesti) u kojoj je u tom smislu sve trajno, uvriježeno i mentalitetno stameno, te se uvijek sve isto stoljećima prožima i isprepliće pa će oni koji ustraju na svojoj jedinstvenoj genealoškoj čistoći uvijek biti unesrećeni i na gubitku. Opći je dojam da je autor svoje priče natopio u nesvakidašnju emulziju osjećanja i strasti za zavičajni krajolik i koloristički jezik (često označen kobaškim idiomom), zatim za neuralgične točke prošlosti i budućnosti.

Naoko kronikalno – dokumentarna građa postvaruje se kao bujno literarizirane priče. Osjeća se i neobuzdanost poganskog hedonizma, s jedne strane, i neortodoksna tumačenja (učenja) Objave Jedinoga. Potonje se zrcali u liku bistroumnog i učenog Ahmeda Kobašanina koji je bio upućen na carigradske studije, a željan znanja obišao je i kupolaste izbe Al Ahzara, teheranske i bagdadske tekije. Bio je znan po srčanom čitanju Knjige, ali i po upućenosti u prirodne znanosti, zvjezdoznanstvo i liječenje. Kada se zahvalio na službi kod carigradskog velikog vezira vratio se u svoju Posavinu "kao čudan svat: luda, mudrac i svetac".

Sead Begović

Ahmetovo drvo života

Sabira je ime koje možete pronaći pod svakim krovom kobaških Delića, onih koji tako brižno njeguju ovu priču o Ahmedovom rođenju, a koji svi imaju mehko srce i plahu narav. Sabirom se prozvala Ahmedova majka kada je prije nekoliko stoljeća ušla pod jedan od njihovih skromnih krovova. Osjetljivi Delići, sa suzicom u oku, pričaju kako se Ahmedova majka dva dana mučila na porodu i da je cijela mahala orila od njenih bolnih krikova. Ebejka Hata Džuherićka učinila je sve što je znala i umjela, a onda se i sama rasplakala lomeći ruke od nemoći. Carstvo se tad još širilo, pa je sa kobaškim kadilukom, negdje sjevernije, otišao i hećim - tako da jadnoj Sabiri više nitko nije mogao pomoći, jer i oni koji učiše dove za njen laki porod bijahu se umorili i razišli kućama. Tada se na vratima pojavio Safet kahvedžija sa derventskim hećimom, sitnim crnoputim čovjekom blagog i smirujućeg lica. Hećim neznaše naški pa ga je osobno doveo Safet da terđumani, ako zatreba. A trebalo je, jer tek što uđoše Sabira ispusti dušu uz lelek ebejke Hate. Na jedvice jade Safet je povezao riječi uspaničenog hećima, koji je čas arapski, čas turski i perzijski pitao žele li spasiti dijete. Odgovor nije ni trebao prevesti, ali se bogami oznojio dok je shvatio da hećim hitno treba mlake vode, jer on već bijaše napravio veliki rez na stomaku, izvadio dijete i držao ga za noge glavom prema podu, lako ga pljeskajući po rumenim leđima. Dugo je trebalo Ahmedu da zaplače. Tako su u svijet krenule priče o njemu.

Po majčinom porodičnom stablu Ahmedov djed, pradjed, i još starije i neznanije grane iz kojih oni dolaze, bijahu liječnici. Ono što o njima znaju kobaški Delići uglavnom se odnosi na posljednje tri grančice starog porodičnog drveta. Pradjed Mose Isshak, čuveni hećim iz Burse koji je lude sultanove vojnike liječio sadnjom maslina i cijeđenjem ulja, rođen je u Kordobi u porodici punoj liječnika i pisara. A rođen je u nevrijeme jer u grad tek što uđoše kršćanske trupe i samo ih je od lomače spasio očev ugled koji je još za sultana putovao do Kastilje i liječio bolesne biskupe. Jer tada su diljem Španije gorila djeca Izraelova i krici su njihovi dugo odzvanjali pod raspećima kojeg su iznad njih visoko dizali oni obučeni u crne mantije, koji su s njima došli podijeliti radosnu vijest o dolasku kraljevstva nebeskog.

Uz pomoć prijatelja, a još više kožnih vrećica nabijenih zlatnicima, uplovila je prepolovljena porodica Isshaka u Fes na malom krijumčarskom brodiću što je mirisao po ribi i truleži. Bilo je to vrijeme ratova, dugih kolona muhadžera, očaja, teških rana i bolova i hećim se tražio i plaćao suhim zlatom. Ubrzo su opet imali veliku kuću sa knjigama i slugama. U Fesu je mladi Mose završio škole i počeo raditi sa ocem: cijediti čireve, odsjecati prignječene prste i udove, zavirivati u uši, nos i krezuba usta iz kojih je zaudarao teški zadah vremena, mrljao i mirisao pogane ljudske izlučevine, naslanjao uho na vruća i vlažna prsa bolesnih i pažljivo slušao struganje zraka kroz lavirinte utrobe i tajanstveno kuckanje srdaca uplašenih životom, spravljao lijekove i mehleme od gorkih trava koje je s ocem brao u proljeće po kamenim brijegovima oko grada ili za zlato nabavljao od pohlepnih trgovaca u luci.

Hećim Mose bio je radoznal um kojeg je mamilo znanje i koji se nedugo zadržao u Fesu. Na dobro uhranjenom konju s nekom karavanom se uputio u Misir gdje se, po glasinama bolesnih, pojavio čuveni, iz Delićima potpuno neznanih razloga, Ben Majmon neobično uspješan u liječenju svega. Porodice nesklone Delićima na ovaj dio priče nepovjerljivo odmahuju rukom. Unatoč tome Delići uporno ponavljaju da je Mose u Kairu zatekao tek jednog ostarjelog Ben Majmonovog učenika, a koji je navodno liječio pričama. S njim je proveo četiri godine u dugim raspravama o uzrocima smrti nad raskomadanim leševima. Nikad se nije vratio u Fes. Po jednima zato što su mu u međuvremenu tamo umrli roditelji od kuge koja je počela harati među andaluzijskim muhadžerima, a po drugima zbog žene. Naime, na put je krenuo sa žutim listom ženidbenog ugovora kojeg su njegovi roditelji napravili sa nekad uglednom kućom Halevi iz sunčane i opjevane Kordobe. Ženu Sarah upoznao je još kao dijete u Fesu kad su rasplakani Halevi nakon bijega iz Španjolske nekoliko mjeseci živjeli s njima pod istim krovom. Sad su živjeli u Bursi i Mose je iz Kaira krenuo tamo ispuniti odredbu potpisanog ugovora.

Tako se Ahmedov djed Beth Isshak rodio u Bursi i nastavio živjeti od liječničkih umijeća svojih predaka, a

zatim se preselio u Edirne gdje se u međuvremeno bijahu preselili sultanovi dvori. U Edirni mu se rodio treći sin Moša koji će postati jedan od glavnih sultanovih kirurga, od koga je tridesetak godina kasnije za svog dugog života dobio unuka koji će dobiti njegovo ime - Bath Isshak.

Ako je vjerovati starim, a ponekad i konfuznim Delićkim pričama, Sarah je bilo ime i Ahmedove prabake i bake, žene Betha Issaka, a i prvo ime njegove majke koja se rodila negdje na putu prema Kobašu. Oni iz Ciganske mahale, dragi ih Allah uputio na sigurne drumove, vazda drobe po svom. Ko biva, ima i važnijih priča od rođenja i predaka, a ne znaju ti siročići svijeta, da su ljudi bez predaka samo pjena na uzburkanom moru povijesnog vremena i kad česti vali mijena stanu oni nestaju baš kao pjena na kruni vala, kao da se nikad ni rodili nisu.

Iz Delićkih priča ne vidimo zašto se Beth Issak sa porodicom otisnuo na nesigurne balkanske drumove. Kao da nešto kriju, a ni sami ne znaju što. Mnogo sam vremena uzalud izgubio preslušavajući svakog iz te porodice. Ništa nisu odali čak ni oni od njih koji rado, dok pričaju, glasnice kvase mehkom šljivovicom da bi priča lakše tekla. Kazići pričaju, a Rosovi potvrđuju, kao da su sve gledali vlastitim razrokim očima, da su carigradske noćobdije uhvatile Batha kako iskopava tek ukopane žrtve neke boleštine koje je donijelo roblje sa Kavkaza. A kad malo popiju, nadodat će da je jedva izvukao živu glavu iz hapsane. "Sva sreća da zlato govori sve jezike i otvara sva vrata" – dobacuju Rosovi sa susjednog stola u zadimljenoj birtiji "Sloga" na kobaškoj čaršiji. Oni iz Ciganske mahale, pak, govore da se radoznali Beth usudio zavirivati ženskinjama pod suknju i tamo među nogama tražiti njakve boleščine. "Ko da zlo može biti bolesno!"- govore i začuđeno kolutaju crnim očima.

Bilo kako bilo, činjenica jest - Beth Issak je ipak sa porodicom stigao u Kobaš. Oni što su skloni vjerovanju da su dva više dva – četiri, a ipak čitaju priče, primjetiće u Delićevim pričama kako je vrijeme, a bogami, i mjesto polaska jednako tako nejasno i neuhvatljivo. Na početku priče vidimo Betha u Edirni kao već iskusnog operanta kako askerima čeprka po ugnojenima ranama, a zatim u Carigradu, tek što turske trupe uđoše u grad, kako u Jevrejskoj čaršiji kupuje nisku dvokatnicu. U slijedećoj slici stoji uplakan na jevrejskom groblju nad grobom oca Moše i plače dugo i bolno. Slijede beskrvni prizori Bathove svakodnevice i dužnosti jednog od dvorskih liječnika. Tek malo življe su slike njegove ženidbe sa Ahmedovom bakom Sarah iz porodice koja je u Istambul došla na venecijanskim lađama koje su prevozile križare u Svetu zemlju, u rat za grob pejgambera Isaa.

Međutim, blago bogatog Konstantinopolisa bilo je sasvim dovoljno i časni se ratnici zadovoljno vratiše sa plijenom kućama. Kako u to doba jevrejima nije bilo suđeno da do imanja dolaze mačem, preci naše Sarah ostali su u opljačkanom gradu i otvorili malu trgovinu voćem i povrćem, koja još i danas radi. Ako vas katkad sudbina nanese u Istambul i dođete na Fatih vidjećete na ćošku gdje se sjeku Haliđilar džada i Velandaš sokak uredno poslagane karpuze iz Antalije, sirijske nareve, grozdove muškata bez sjemenki, smokve i datulje, zelandijske jabuke i još mnogo drugog Božijeg blaga, sve ljepše od ljepšeg. "Samo birajte," – reći će vam sitan starčić bijele brade – "a za cijenu ćemo se dogovoriti kao razumni ljudi."

Sasvim pouzdano Sarah i Beth Issak došli su u Kobaš iz Carigrada, s time se slažu sve kobaške familije, pa čak i oni iz Ciganske mahale. Jedino Havići šute kao da nemaju što reći, ali svi u Kobašu znaju otkud ta njihova šutnja.

Međutim, u ovim Delićkim pričama mnogo više dvojbi izaziva kronologija nego razlog dolaska kojeg iz nekog razloga ova porodica krije kao guja noge. Mijene prijestolnice carstva; Bursa - Edirne - Carigrad, kronološki obuhvaća skoro dvije stotine godina, a u pričama Bath Issak u svakom od tih gradova ima svoje mjesto, pa kad sam naivno ponesen jednostavnom računicom upitao dajdžu rahmetli Mustafu Delića da se ipak ne radi o nekoliko istoimenih Ahmetovih predaka, kao što su se i sve majke, omajke i pramajke zvale Sarah? Samo se je slatko nasmijao i odgovorio: "U što ti potroši tolike godine studija i prebiranja po prašnjavim knjižurinama, kad nisi naučio da oni koji potiču iz Kordobe žive najmanje trostruko duže od običnih insana?"

A u Kobaš su stigli dvadeset i jednu godinu prije

Ahmedovog rođenja. Prema priči, Beth Issak je ušao u Kobaš iza ode janjičara, nove popune Bribirske tvrđave. Ušao je vodeći mršavog konja upregnutog u laku dvokolicu na kojoj bijahu ležala njegova Sarah izmučena teškim porodom i tek rođena kćer, kojoj će kasnije dati ženino ime. Još kasnije mlada će Sarah sama promijeniti ime, udavši se za Ragiba iz Delića kuće. Nazvat će se Sabira - Strpljiva. Njegov ulazak na začelju ode janjičara oni će brzopleti Havići iskoristiti za svoju verziju priče u koju nitko ne vjeruje osim njih samih, da je sjedi Beth Issak došao u Kobaš kao askerski hećim. A nije, nego je ostao dan duže kraj kule u Omeragićima da porodi Sarah, a nesretnica je teško rađala i uz jedvite jade, zapomaganje i molitve, konačno rodila žensko dijete svo modro od teškog poroda. Onda je krenuo put Kobaša, a askeri su ga hodajući brzim korakom prestigli tik pred Kobašom. Ali ne treba griješiti dušu, Beth Issak je doista jednom bio askerski hećim.

Za vrijeme naukovanja u Bursi dvije godine je bio hećim u glavnom janjičarskom odžaku, ali je nekako uticajnim vezama izbjegao zahtjevne vojničke dužnosti. To oni Havići nisu mogli znati, nego su samo da napakoste Delićima smislili onu laž o Bathovom dolasku kao askerskom hećimu. Još se nešto tada dogodilo što oni već stoljećima potežu za dokaz svojeg umišljenog znanja čime se Bath bavio. Han je bio pun kao šipak kiridžija, trgovaca i nakupaca svih vrsta, pa se Bath opet našao uz askere koji se bijahu utaborili na uriji ispred hana. Nedaleko od njihovog kazana, uz poleglo drvo stare lipe, zaustavi svoju dvokolicu i odveže konja da pase. Ali prešutjet će Havići, Allah im dobri otvorio usta samo za istinu, da je tu noć umrla žena Sarah, a drugi dan djetetu dade njeno ime. Bilo je to prvo mrtvo tijelo plemena Izraelova koje je sahranjeno u Kobašu, u jednom zabačenom i sjenovitom dijelu harema. I tako Bath Issak, zbog tog groba, ostade u Kobašu. U Donjoj mahali, ispod džamije sokakom niz potok, iznajmi malu kuću sa voćnjakom u kome Sarah odraste pomažući ocu od malena oko vidanja rana i boleština koje su onda morile Kobašane, jer Bath nikako ne mogaše naučiti našeg tvrdog jezika.

Sara je upoznala Ragiba, pričaju dalje ponosno Delići, kada je s ocem išla previjeti nekoliko mladića kojima je dan ranije probijao čireve na vratu i bedrima. Oni Havići opet će priču okrenuti po svom tvrdeći da ga je vidjela na Savi kad se kupao, a ona po savskim bentovima brala trave za lijekove. A sve to pričaju, već tristo godina, jer ne mogu preboliti što je lijepa Sarah izabrala Ragiba, a ne jednog od njihovih. Jer njihov je Hamza zvani Lolo, bio zaljubljen u lijepu Saru. I njemu su onomad rezali i previjali čireve, ali njeno srce, hvala Allahu Svemogućem, izabere Ragiba jer je imao blag i krotak pogled i uvijek bi zadrhtao kad god bi ga dotakla omatavajući dugim zavojima njegove duboke rane. Uzdam se u blagost i strpljivost Svemogućeg koja otvara oči tvrdoglavima, da će Havići jednom naučiti da je dodir uvijek izraz namjere, a namjeru uvijek oblikuje srce, koju potvrđuje poljubac, a poljubac otvara vrata ljubavi koja uvijek donosi i radosti i tuge bez kojih bi naši životi bili prazni i ništavni. Zato dobri Bog i drži srce u svojim rukama, a glavu prepušta oholoj ljudskoj pameti, njenim kratkovidnim opsjenama i šejtanu.

Nedugo nakon što je Sarah zatrudnila i preselila se u kuću Delića i postala Sabira, iz hana pozvaše Batha zbog nekih bogatih trgovaca koji se već dva dana ne ustaju od neke teške groznica koju donesoše sa sobom tko zna otkuda. Liječio ih dugo i izliječio, a oni mu dobro platili. Ali tek što odoše razboli se i sam, a kako već bijaše star i nemoćan nije izdržao dugo i treći dan umre. Zakopali su ga pokraj Sarah zbog koje je i ostao u Kobašu i kojoj je svaki dan dolazio na grob. Za nepunih šest mjeseci kasnije dobri je Ragib svoju nesretnu Sabiru sahranio uz roditelje i eno ih još i danas tamo, zajedno u kutu kobaškog harema, pod debelim slojem trave i zaborava, gdje svjedoče o prolaznosti svega.

Ahmed i Šejtanče

Stari učitelj Ibrahim, iz plemenitog roda Dizdarevića, koji je cijeli svoj dugi radni vijek proveo u Bosanskom Kobašu, ostavio je iza sebe hiljade pismenih ljudi i neveliku svesku zapisa o umijećima učenja i podučavanja, o djeci, školi i odgoju, nešto zapisa o običajima, te nekoliko filozofskih crtica o smislu života koje su i danas jednako

aktualne i svježe. Za uzvrat dobio je samo nadimak "Lulaš" zbog lule koju je vadio iz usta samo u učionici. Tako je to sa tim plemenitim i skromnim ljudima na čijem radu počiva sva kultura jednog naroda, znanost i umjetnost i na kojima sve države uporno zakidaju, vrednujući više nabusite žandare, osorne i nepristojne narednike, neučtive općinske službenike i sve druge koji u svojim rukama posjeduju bilo kakvu moć, kakav muhur i kojima se običan svijet mora sagnuti da upita kroz uzan otvor na staklenoj pregradi, koja dijeli moć uprave od naroda, za neku potvrdu ili ovjeru. Jer vlast, ma što ona govorila, zapravo ne zanima ni znanost, ni umjetnost, ni kultura, ni stvarni boljitak naroda, nego kako da istraje što duže i što više otkine od truda onih koji žive samo od svojih ruku i svojega rada. Malo je toga plemenitijeg od širenja znanja i podučavanja, jer znanje je najuzvišeniji i najvredniji dar koji nekome možete dati i od koga svi mogu imati koristi, ako onoga koji zna nije dotakao kobni jezik pohlepe i sebičnosti, na kojem počivaju sve nepravde i zla koje more ljudski rod. Ali to je neka sasvim druga priča koje nema u pohabanoj sveski zapisa plemenitog Ibrahima. U tim vrijednim zapisima pronašao sam i nekoliko sitnih ulomaka iz tog šarenog i privlačnog mozaika Ahmedove ličnosti koje je Ibrahim, neznano od koga, pokupio i uvrstio u svoje zapise.

"Škola je predvorje budućnosti" – tako započinje jedan od Ibrahimovih kratkih zapisa u kome naivni i dobri naš učitelj i nepomišlja da bi budućnost mogla biti gora od onoga gdje samo sada ili gdje smo već bili, ali smo praznoglavo željni promjena upali u glib, ili su nas naprosto moćniji namamili kakvom svjetlucajućom industrijskom tricom, ili gurnuli tamo, pa nam je sad to teško i vidjeti i priznati. Na kraju tog zapisa, u fusnosti pisanoj sitnim krasopisom, spominje se Ahmed kao najučeniji Kobašanin, koji je završio najviše škole svoga vremena. Dajući naslutiti tim izrazom "svoga vremena" da je i sama škola podložna neumitnom djelovanju vremena. Prvi od nekoliko dužih spominjanja Ahmedovih vezan je uz napomene o radu sa djecom ometenom u razvoju, a povodom nekoliko njegovih nesretnih učenika.

Nesreća te djece, piše Ibrahim, nije toliko u zakinutosti u inteligenciji ili u nekoj od drugih sposobnosti, koliko u neznanju da se toj djeci pomogne da savladaju bazična znanja i razviju osnovna umijeća i navike da se što više samostalno uključe u život. Osim što je tu djecu zakinula sama priroda, neznanje roditelja i zajednice u kojoj su rođena, tu djecu mori još jedno zlo, gore od onog spomenutog – obilježenost. Obilježenost da su drugačija, te strah i zaziranje okoline od njih, neshvaćanje, ismijavanje i razne psine kojoj oni "normalni" kao teško breme navaljuju na kratkovidne, rahitične, razroke, autistične, mongoloidne i ostale nesretnike. Sve što je bistroumni Ibrahim napisao točno je, osim što je iz nekih razloga izostavio navesti izvor takvog ponašanja kod ljudi, a to je ona strašno zakržljala i zapuštena ljudska sposobnost, planetarno raširena, da razumije one što su iz bilo kojeg razloga drugačiji od nas. Ta nesretna slabost ljudska da razumijemo i suosjećamo one drugačije od nas gura ljude u grozne grijehove i zlodjela, čini ih nasilim pa i ubojicama, pa su radije spremni smišljati načine kako one drugačije ismijati, kako ih učiniti glupim, nakaznim i zaostalim. U tom, nažalost, prebogatom repertoaru poimanja i tretiranja onih drugačijih u ljudskoj povijesti nalazese svi oblici nasilja i opakosti, zlostavljanja i sakačenja, lomače i stratišta, napalm bombe i otrovi, jame i protjerivanje, čitave monstruozne društvene mašine za istrebljenje (ili "etničkim čišćenjima", kako to danas umekšano umiju pisati novinari) sa logorima i progonima. A sve počinje ismijavanjem onih šepavih, onih koji mucaju, razrokih ili kratkovidnih sa naočalama debelim kao dno pivske flaše.

Ibrahimu se žurilo taksativno navesti što bi to jedan učitelj trebao činiti ako mu je neko od učenika iz one grupe koju tako robusno zovemo "ometeni u razvoju". Ispod te umne, ali ipak suhoparne didaktičke upute, nalazi se svjetlucav komadić mozaika zvanog Ahmed, priča "Ahmed i Šejtanče" kojom Ibrahim kao da namjerava potkrijepiti ispravnost svojih didaktičkih uputa.

U velikoj kobaškoj porodici Havića, stoji tu zapisano, sačuvalo se sjećanje na nekog njihovog davnog pretka kome se rodilo "blentavo dijete", citira Ibrahim neimenovanog "izvora", kako u etnološkim rukopisima nazivaju kazivače usmenog narodnog blaga. Naravno, nikome ne piše na čelu što je ispod čela.

Dočekaše radosni Havići novo muško čeljade pucanjem pušaka i pečenom ovcom, jer bijaše doba godine do kojeg se janjci svi pojedoše. Ali nekoliko mjeseci kasnije radosna je majka počela da strijepi, jer samo majke umiju tako pomno osjećati djecu. I u plaču i pogledima vidi ona

da nešto ne valja, pa se požalila mužu i dobila plesku. Jer, što da dijete radi nego da plače! I kako je vrijeme proticalo, umjesto da se noćno plakanje smanjuje ono se, haman, proširilo na cijelu Božiju noć. Ustajala nesretnica, čas ona, čas svekrva, nudile sisom i vodicom, ljuljale, bajale, pjevale tihe uspavanke ne bi li se oni, što volu iza guzice plug u zemlju tiskaju, mogli odmoriti. Ali ništa pomoglo nije, pa se neispavanoj čeljadi počeše otimati sa usana grube riječi i prema djetetu i prema materi, ali ne ostadoše samo na najslabijima, nego se počeše rogušiti jedno na drugo, jer neispavanost, kao i rakija, oslabi kontrolu, pa se lane i ona koja ne treba i za čas u časnoj kući Havića nestade sloge i ugode koju ima svaki topli dom. A čaršija najprije to uoči, jer neispavanost prati nemar u češljanju i u oblačenju, zamućene bjeloočnice i natečeni kapci, nervozan i nesiguran hod. I kad bi ih netko priupitao: "Što je to s tobom danas?" ili bi odmahnuli rukom ili bi rekli nešto u smislu: "Ma jok danas, bolan ne bio. Noćas! Ono se Fadilovo Šejtanče ne gasi!"

Prvo bi ga poveli hećimu da ga ima, ali kad ga nema dobar je i hodžin zapis. I ode tako jedna koka nizašto. Pa guska i još jedna koka, ali od zapisa bolje bilo nije, pa se zaputili u Gradišku nošeni pričom da tamo Neki Jedan i mrtve podiže. Omamljeni nadom i pričama o čudesnim ozdravljenjima lijepo se naputovaše sa djetetom u naramku: Gradiška, Prnjavor pa Jajce i Vrcar i vratiše se s njakvom vodicom, da je djetetu tri put na dan u mlijeko kapaju i žutom maščobom, što miriše ko borova smola, da mu se utrlja za vrat prije spavanja.

Potrošili nekako maščobu i vodicu i, gle, zbilja sve je bilo još i gore nego prije. Ko malo poodraslo Šejtanče, otrglo se od ruku materi i po vazdan ruje po avliji, pravi nered ili zumbule gazi, a u noći niti spava nit zaspati dade. Tako su krenule kletve i šamari, a onda i prave batine upletenim užetom od kudelje, ili sa ščapom od ljeskova grma ili sa strukom krupnih kopriva. I na kraju, stali ga vezati u štalu sa marvom i pojiti čajem od makovih cvijetova. Tko zna gdje bi to sve završilo da glas o vezanom Šejtančetu iz Havićeve štale nije dopro do Ahmedovih dlakavih ušiju.

Ibrahimov zapis potvrđuje i priča "Ahmed i usrano dijete" onih iz Ciganske mahale, Allah im dragi osigurao u svakom gradu diljem dunjaluka čisto mjesto sa potokom što stalno žubori da razapnu čerge svoje. Jer u Božijoj namjeri kreacije ovog svijeta oni imaju najtešku zadaću. Već stoljećima njihove sirotinjske čerge zalaze među one koji su toliko ogrezli u opojnim slastima imetka, svojine i sitosti da su im duše postale tvrde i neosjetljive na bijedu i nesreću drugih i iz koji bazdi teški zadah škrtosti. Oni su navike svoje da zgrtaju zlato i bogatstvo učinili smislom svoga postojanja, a tehničku nadmoć proglasili moralnijim i Bogu bližom. A upravo su oni izlazili iz svojih mramornih bogomolja, zlatom i staklom optočenim, i one drugačije kao stoku na klanje vodili. Bog je Ciganima udijelio tešku zadaću da ne pristaju na zamke posjedovanja, da nas uporno podsjećaju da nije Njegova nakana da smo svi isti, da svi istim jezikom zborimo i iste haljine nosimo. Svojim vjekovnim stradanjima uče nas da oni koji dignu ruku na "drugačijeg", ili pljunu, pljunuli su na samoga Boga.

I kako priča kaže, uletio je Ahmed u avliju i pravo u štalu ne pozdravljajući nikoga ni ne pitajući za dozvolu jer su neispavani Havići sjedili oko sofre na hajatu i kusali vruću pitu. Otvori vrata i malo zastane da se navikne na tamu. Odmah na desno, uz vrata, gdje se vežu konji i magarci iz tame su ga gledala dva izbuljena oka. Jadno je dijete sjedilo svezano na gomili konjskog izmeta plazeći slinav jezik. Klekne Ahmed kraj njega i zagrli ga nježno, tiho zazivajući moć Stvoritelja, ne mareći što su mu se ivica kaftana duboko zarila u konjsku balegu. Dok je on otpetljao konopce sa djetetovih ruku i nogu pred štalom se okupila sva čeljad kuće. Nije lako ustati od vruće pite, pa su kao mrzovoljno nešto mrmorili, zagledavali u tamu štale, vrtili i odmahivali glavama jedni drugima. A kad se Ahmed pojavio na vratima sav umrljan govnima noseći ono Fadilovo Šejtanče svi su zanijemili i gledali ga uplašeno i začuđeno. Jer Ahmed je izašao i stajao pred njima kao pred kakvim velikim kamenim zidom, stajao i šutio s djetetom koje se kezilo sa zubima u jeziku i uplitalo mu sijedu bradu balegom umazanih ruku. Dugo ih je gledao sve dok im se nelagoda nije u duši pretvorila u zrno stida, iz koje će kasnije niknuti slab osjećaj krivnje bez kojeg kod tvrdoglavih nema osjećaja odgovornosti.

Kad je Ahmed progovorilo svima je laknulo, samo da se ova nelagoda u koju su upali nekako raspetlja. Tražio je kantu vode. "Vruće!"- viknuo je za jednim ženskim leđima koja su već ulazila u kuću. Brzo je došla tražena voda, sapun i ubrusi, i nova presvlaka. U tišini pred svima

Ahmed je stao prati dijete, a onda se tek prenuše majka i svekrva i pokoje muško od Havića, da pomognu starom Ahmedu, a radije bi da ih nema, da u zemlju propadnu, da ih nebo olovno poklopi, da ih šejtan mrakom zaogrne.

Na kraju se i Ahmed umio, moleći kao kod abdesta. Skinuli mu kaftan zamazani, ponudili jastuk na hajatu, nude pitom i ošafom hladnim, a i kafa samo što provrila nije. Sjeda Ahmed, a radije ne bi.

Nastavak priče neznanog kazivača, zapisane lijepim Ibrahimovim rukopisom, odvija se na drvenom hajatu Havićevog čardaka. Iz šarene i divne ponjave tog zapisa saznajemo sve o nošnjama prisutnih, njihovim godinama, vidimo kratke i jasne krokije njihovih lica i karaktera. Tim razigranim i kićenim arabeskama od riječi staroga divana kazivač je ispleo malu i nježnu košaricu u koju je pažljivo smjestio završetak priče. Jedno krhko i slabašno biće riječi, biće nade koje se izleglo u Ahmedovoj toploj i širokoj duši.

…Allah je najveći!, a veličinu Boga najviše potvrđuje beskrajna, beskrajna raznolikost svijeta i prije nego insan dođe na svijet – govori Ahmed postiđenim Havićima umornim od sudbine - dobri Allah iz velikog sepeta darova kojim nas obasipa, šakom zagrabi sve one sposobnosti koje insanu trebaju u njegovom kratkom vijeku. A Božija je šaka velika i svako od nas na svijet dolazi kao šipak pun darova: sposobnosti da bogatstvo svijeta osjetimo, sposobnosti da naučimo taj svijet i njegov život, da mislimo, promišljamo smisao njegove veličine i njegove raznolikosti, sposobnosti da se krećemo po tom svijetu i sposobnosti da volimo: prvo svijet, pa jedni druge i, naposlijetku, Onoga koji nas tim svijetom daruje. Ali šejtan insanu ispred očiju drži svoj smrdljiv dlan od neznanja, pa insan pokraj svih tih darova živi i radi same gluposti kao da je na svijet došao prazan kao ćup. U neznanju baulja, gladuje, ubija i mrzi, ali ako vjeruje njegova je zadaća da taj dlan šejtanov, neznanje, makne ispred očiju svojih i udahne svjetlo saznanja i prepusti se ljubavi…

Veliki je svijet i obećan je životu i ljudima. A puno je ljudi i brzo se rađaju tako da se neko dijete rodi dok je Bogu šaka u sepetu ili zbog brzine iz Njegove šake ponešto ispadne, pa tako jadno dijete ostaje uskraćeno nekom od sposobnosti. Ali Bog je najveći u milosti svojoj! Ta su djeca Njemu najdraža jer njihove su duše najčišće i kao krijesnice osvjetljavaju noću džennetske perivoje. Jao se onome tko tu djecu ostavlja nezbrinutu! - grmio je Ahmedov glas na hajatu Havićevog čardaka iz sveske učitelja Ibrahima.

Arif Ključanin rođen je 31. 03. 1956. u Bosanskom Kobašu. Odrastao je u Požegi i Rijeci, gdje završava dodiplomske i poslijediplomske studije. Radio kao organizator kulturnih djelatnosti, fotograf, kuhar, mozaik majstor, urednik... visokoškolski nastavnik u Zadru, Puli i Mostaru. Od 1996. živi na Novom Zelandu. Objavio je dvadesetak znanstvenih eseja i radova iz više oblasti društvenih znanosti i kulture. Imao je četiri samostalne i nekoliko desetaka skupnih izložbi fotografija, koautor je dviju knjiga fotografija "Anno domini 1991." (Zadar, 1992.) i "Godine stradanja" (Zadar, 1996.). Sa B. Domazetom objavljuje "Nacrt za pjesmu" (Zagreb, 1992.), a prvu knjigu pripovijedaka "Na jugu ljiljani" objavljuje u Zagrebu 2009. Kao plod dugogodišnjeg istraživanja fenomena grafita izašle su mu dvije knjige "Hrvatski grafiti" (Zadar, 1995.) i sa R. Senjković "Hrvatski ratni grafiti" (Zagreb, 1996.). U periodici objavljuje pjesme, pripovijetke i putopise. "Priče o Ahmedu", pod istim naslovom, izlazile su kao serijal u "Bosna magazinu" iz Melbourna, Australija.

Džordž Salim

Razgovor gluhonijemih

S arapskog prevela i priredila **Suada Muharemović**

Muk

Zbilo se to noću.

Nakon dugog dana, izmoždenog smrtnom agonijom, posljednjeg dana sedmice, izmorene oštrom boli, ispustio je dušu, a mnogobrojne kutijice s lijekovima, različitih boja i dimenzija, razbacane posvuda, činile su se beskorisnim, bezvrijednim. Očajnim pokretom, punim bola i gorčine, skuplja ih i baca kroz prozor. Potom sjeda blizu njegovih stopala. Presvlače ga. Oblače mu novo odijelo, potom mu na stopala obuvaju cipele, nadnose se nad njega i ljube ga. Prekrivaju ga bijelim čaršafom, nakon što su mu sklopili kapke, dok im se on prepušta da rade s njim šta im je volja. Nijedan krik se ne otima članovima porodice. Samo im se niz obraze slijevaju mlazovi suza.

Prije dva sata sjedio je na ovom istom mjestu. Ni slutio nije da će kraj nastupiti tako brzo. Ljekar mu je već bio rekao da je stanje beznadežno, ali je on vjerovao da bi to moglo potrajati danima ili da bi mu neki lijek mogao pomoći. A onda, iznenada, u tren oka, utihnu svaki pokret i zavlada mukla tišina i mir nad ukućanima.

Potom nasta strka. Nije se mogla izbjeći. Hitni poziv majstoru za mrtvačke kovčege, mjesnom svećeniku, štampariji radi štampanja smrtovnica, prodavnici cvjetnih vijenaca. Kako su samo svi brzo došli! Zamaskirali su se maskama tobožnje tuge i teatralne snuždenosti. Ponavljali su konvencionalne, napamet naučene izraze. Mora da su ih stotine puta ponavljali sve dok nisu postali otrcani. Sjedio je, šuteći. Izgovorio je tek nekoliko neizbježnih riječi. Mislio je na njega, na to nepomično, opruženo tijelo nedaleko od njega u susjednoj sobi, na samo dva metra od njega. Zašto je baš njega zvao, a ne nekog drugog člana porodice prije nego je posljednji put sklopio oči. Baš je htio ustati i krenuti kadli mu reče:

– Sine, spusti me s kreveta.

Poslušao ga je. Nije mu želio proturječiti. Uzeo ga je u naručje i spustio. Napravio je korak ili dva pa osjetio olakšanje. Uzdahnuo je:

– Umro bih da se nisam pokrenuo.

Nije bio u stanju uputiti mu niti jednu jedinu riječ. Riječi su mu zapele u grlu.

On je dodao:

– Smjesti me na stolicu.

Tako i uradi. U sobi je bila jedna visoka stolica, pa ga je smjestio u nju. Noge su mu visile. Stavio mu je jastuk iza glave dok mu je jedna ruka bila iza njegovih leđa. Naslonio mu je glavu na rame. Rame je još dugo osjećalo toplinu njegove glave. Potom mu reče:

– Sad sam se već odmorio. Vrati me u krevet.

Nosio ga je u naručju kao da nosi neko drago dijete i pažljivo ga spustio u postelju. Nije ni znao da su mu ruke bile ovako snažne.

***

Oni koji su brzo došli, isto tako su i otišli. Već je bio prošao jedan sat iza ponoći, ali on nije bio pospan niti je želio spavati, baš kao da je san ptica što mu se otrgla iz njedara i ne želi se vratiti.

Supruga i majka mu rekoše:

– Trebao bi otići u krevet.

Supruga još dodade:

– Čeka te naporan dan i sada se trebaš odmoriti.

Nevoljko je legao u krevet, ali je i dalje bio budan. Osluškivao je sat okačen na zidu kako otkucava dva sata, tri, četiri, a onda su otkucaji prestali dolaziti do njega.

Čuo je neki slabašni šum koji je dopirao do njega iz susjedne sobe. Uspravio se u krevetu, u tami, u mraku sobe utonule u noć. Vidio ga je kako ide prema njemu iz susjedne sobe. Ruka mu je potražila dugme na električnoj lampi da osvijetli sobu, ali mu je on pokazao da nema potrebe za tim pa ga je poslušao.

Vrlo sporo, kao dijete koje tek uči hodati, stigao je do njegovog kreveta. Uspravio se i naslonio na krevet. Vidio ga je u mraku kako sklanja pokrivač i okolišajući sjeda na krevet. Njegova stopala u novim cipelama doticala su pod. Evo, ovo

je njegovo novo odijelo koje su mu obukli prije nekoliko sati.

Zadrhtao je u čudu. Silovito je protrljao oči. Da li mu se to priviđa? Otac mu je već bio mrtav i sve se okončalo, pa šta ga je onda dovelo u njegovu sobu i kako to da se mrtvaci bude nakon što umru?

Još dugo je bio smeten i prestrašen. Potom mu se približio, uhvatio ga za rame, nageo glavu prema njemu i vidio ga kako se smješka onim njemu dobro poznatim nježnim osmijehom kojim bi se smijao kad bi bio sretan i zadovoljan. Dugo su mu se riječi komešale u glavi prije nego ih je njemu prišapnuo na uho.

– Već si bio otišao od nas?

– Da.

Očiju zacakljenih od suza, dodao je:

– Tvoja me smrt jako pogodila. Imao sam osjećaj da mi se srce u grudima jako smanjilo.

Klimnuo je glavom i rekao:

– Znam.

Iznova je zavladala tišina. Bila je to teška tišina, golema kao planina. Otac je ispružio ruku i njom dotakao njegovo rame, pa ruku, pa šaku i zaustavio se na njoj. Osjetio je kako mu vrški njegovih noktiju govore, šapuću.

Povratio je kontrolu, prikupio hrabrost i rekao mu:

– Dakle, bio si tamo?

Sa smiješkom mu je odgovorio:

– Da.

– Vratićeš se tamo odakle si došao?

– Tako mora biti.

Preklinjao ga je:

– Onda mi pričaj šta si tamo vidio.

Ovaj put nije se ni pomakao niti izustio riječ. Tišina ih je ponovo razdvajala. Ubrzo nakon toga, stisnuo mu je ruku, prodrmao ga za mišicu i rekao:

– Hajde, reci mi šta si vidio i koga si vidio, šta si čuo. Pričaj mi, sve mi opiši.

– ...

Muk. Muk. Samo muk. Hladan, suhonjav, blijed muk. Spomenik na napuštenom grobu. Udaljena zvijezda što pulsira na dalekim nebesima. Nevidljive i nedostižne morske dubine. Svjetiljke bez svjetla. Muk.

Ne posustaje. Predosjeća da je ovo jedina prilika koja mu se pružila. Od pamtivijeka ju je čekao. Nadnosi se nad njegovu ruku i ljubi je. Ljubi mu obraze. Baca mu se u naručje. Zagnjuri lice u njegova stopala i preklinje ga. Bol i plač ga razdiru jer nikakav pokret ne dolazi od toga što sjedi na ivici njegovog kreveta, od njega ne dopire nikakav glas. Ne progovara.

Vrisnu iz sve snage, briznu u plač.

– Reci mi, ti koji si me volio.

Do njega mirno dolazi njegov glas pa mu se vrati nada:

– Šta želiš?

– Reci mi šta si vidio, šta je tamo, reci mi!

...

Ponovo je nastupio muk. Raširio je svoja, poput orlovskih, široka krila. Stijene ne govore. Naposlijetku se skoro očajan okreće ka njemu i govori mu.

– Dakle, zašto? Zašto?

– ...

Imao je osjećaj da je sav trud uzaludan i da je situacija beznadežna pa je bez žurbe rekao:

Oprosti mi ako sam te uznemirio. Volim te.

Briznuo je u plač. Nije plakao dok je sjedio u onoj sobi. Suzdržavao se. A sada se čudio potocima suza. Suze. Suze kvase njegov jastuk, košulju, plaveći prekrivaju sobu. Tišina, bespomoćnost i zbunjenost izazivaju erupciju suza. Sve ih je više. Ispunjavaju čitavo mjesto. On pliva u jezercetu suza. Jezerce postaje sve veće. Jezero suza je prostrano, nečujno, tiho. Ispunjava sve oko sebe. Voda nije preplavila još samo njegovu glavu. Slana voda mu dopire do vrata. Penje mu se do brade. Curi mu u usta. Skoro da ga duši. Više, više:

– Ne idi. Želim znati.

Vrišti...

Džordž Salim je istaknuti sirijski pisac. Rođen je u Halepu 1933. godine. Diplomirao je arapsku književnost 1955. godine na Univerzitetu u Damasku. Dugo vremena predavao je arapski jezik i književnost u halepskoj srednjoj školi. Pored toga radio je u Arapskom kulturnom centru (1959.-1963.), kao i u Udruženju arapskih pisaca u Halepu. Najveći interes pokazivao je za pisanje. Učestvovao je u književnim aktivnostima svoje zemlje i prisustvovao mnogim panarapskim književnim konferencijama. Šezdesetih i sedamdesetih godina smatrao se jednim od avangardnih pisaca u Siriji. Prvi njegov roman je "U egzilu" (1962.). Pisao je i zbirke kratkih priča, od kojih su najpoznatije: "Odlazak" (1970.), "Razgovor gluhonijemih" (1973.) i "Solista na violini" (1976.).

Parviz Šapur (1924. – 1999.)
Iranski suvremeni pisac i karikaturist

Čudno što nebo nema odmaralište za ptice

izbor izreka

S perzijskog preveo **Ebtehaj Navaey**

1. Obale uz rijeku mostom se rukuju.
2. Kap kiše umire u centru kruga koji on sam slika na vodi.
3. Cijeli život lutao sam između ulaznih i izlaznih vrata života.
4. Svako stablo penje se nenapravljenim drvenim ljestvama.
5. Visokoleteća ptica vraća pogled lovca praznih ruku u njegove oči.
6. Grlim smrt prošlim godinama, a život sljedećim.
7. Prije samoubojstva pred ogledalom pokazujem ubojici ubijenoga.
8. Zbir zvijezda očima sunca smeta.
9. Sjene četiri rase, iste su boje
10. Pad putuje s pogođenom pticom.
11. Noć ne dopušta da se ugašene svjetiljke vide.
12. Cijev tišinom priča žednoj zemlji priču o kiši koja nije pala.
13. Za upis na ploči groba imamo jedan život vremena.
14. Da bi Mjesec kroz oblačnu noć vidio svoju sliku na vodi, stane na prozor oblaka.
15. Noću, slika zvijezda u očima zatvorene ptice plače.
16. Volim onu mačku koja pod drvetom očekuje da siđe pas.
17. Praznu krletku volim koliko volim sve ptice.
18. Kad se jesen penje drvetom, proljeće skače s grane na granu.
19. Ptica u posljednjim minutama zime, na golom drvetu ima sastanak s proljetnim pupoljkom.
20. Voda je bila toliko prljava da je riba sebe tražila.
21. Žedna mačka, vodu voli više nego ribu.
22. Paralelne linije smrti i života mučenjem se podudaraju.
23. Riba u staklenci shvaća ogromnost mora.
24. Šutnja otvara put vapaju.
25. Pogođena ptica ruši pogled lovca.
26. Sloboda ostvaruje nebesku želju zatvorene ptice.
27. Glad ispisuje mački tjeralicu za miša.
28. Prazna je krletka sastavni dio neba.
29. Tišina prazne krletke ljepša je od pjeva zatvorene ptice.
30. Srca govore istim jezikom.
31. Mačka i vodu pije u zdravlje miša.
32. Srce je glasnogovornik života.
33. Srce grobara, u tišini groblja, pjeva himnu života.
34. Sila teže Zemlje puna je padanja.
35. Nitko se ne žali zbog jednoličnosti ogledala.
36. Pas lutalica, trči za čovjekom lutalicom.
37. Bez svijetiljke ne može se vidjeti put koji noć predlaže čovjeku.
38. Volim pticu selicu koja i u ustima mačke nagovješćuje dolazak proljeća.
39. Najslađa uspomena ptice su vrata na krletki.
40. Kapi kiše, otkucaji su srca vode.
41. Stara ptica s pomoću mačke silazi sa drveta.
42. Proljeće je prošlo brzinom jesenjeg vjetra.
43. Proljeće voli dječaka koji ne bere cvijeće, onoliko koliko voli pupoljke.
44. Neću pokazati razbijeno staklo staklenika zimi.
45. Smrt se rađa u zadnjim trenutcima života.
46. Zvijezda gleda sve noći jednim okom.
47. Staklenka je puna morskih želja ribe.
48. Sunce sâmo se bori sa zbrojem svih noći.
49. Voda ne dopušta da ribe iskažu svoje mišljenje o kopnu.
50. Ogledalo vrlo brzo zaboravi sliku.
51. Da je snijeg znao koliko je Zemlja prljava, ne bi se obukao u bijelo.
52. Riba, čak i ako padne na zemlju sa nulte visine, umrijet će.
53. Sebičan čovjek očekuje da mu zatvorena ptica pjeva nebesku pjesmu.
54. Razbijena vaza u kanti, čeka uvenuti cvijet.
55. Volim stolara koji stolovima i stolicama izrađuje drveće.
56. Vrtlar je zbog ljubavi prema suhom drveću postao stolar.
57. Staklenka puna vode, ne rješava probleme riba dalekih od mora.
58. Da je zima znala koliko je lijepo drveće puno pupoljaka, za vrijeme odlaska pogledala bi iza sebe.
59. Po mački, najukusniji plod drveta je ptica.
60. Zbroj otkucaja srca, tišina je.
61. Svako staro drvo može biti mlada stolica.
62. Da nije bilo smrti, bilo bi bezbrojnih samoubojstava.
63. Proljetni pupoljak probudi drvo od zimskog sna.
64. Zatvorena ptica ne može sjesti na Kipu slobode.
65. Čudno što nebo nema odmaralište za ptice.
66. Pad se kupa u vodopadu.
67. Riba je prvo biće koje dozna za žeđ.
68. Dok se prazna čaša ne napije, neću piti.
69. Ptica kad gleda zrakoplov, ruga se umjetnom letu čovjeka.
70. Loš čovjek koji se ne čuje, dobar je.
71. I najljubaznije srce, krvopija je.
72. Pošto tišina nema što za reći, najbolji je slušatelj.
73. Toliko se nadam smrti da ne bih učinio samoubojstvo.
74. Volim otok kojeg ni more ne može svojom ogromnošću gušiti.
75. Ogledalo ne zna gdje stanuje moja slika.
76. Ako se kapi kiše ne ujedinjuju, more će stanovati u kopnu.
77. Kad brbljav čovjek spava, tišina brblja.
78. Zajedno s posljednjim glasom mojega koraka vraćam se kući.
79. Sloboda je izumitelj nenapravljene krletke.
80. Ako gasimo svjetiljku u prisutnosti sunca, postat će svjetlija.
81. U razmacima koraka stonoge ne čuje se tišina.

Ismetov antievropski voćnjak iznad Počitelja

Ugledao sam čovjeka kako prebira po kontejneru, istovremeno razgovarajući na mobitel! Eto, to sam vidio! Nekog bi takva scena rastužila, neko bi, opet, tako nešto shvatio kao primjer "kontradikcio in adjecto", nesuvislost bez presedana. Mene je, naprotiv, ma kako to morbidno zvučalo, takva scena impresionirala, podstakla na razmišljanje o Evropi, o putu za koji smo se čvrsto opredijelili.

Piše: **Enes Ratkušić**

Nisam se osvrtao idući prema jednoj i jedinoj prodavnici, u kojoj u Mostaru možete (ne)nabaviti istočnjačke poslastice, začine i druge saltanete. Mene je zanimao salep i bio sam uvjeren da ću ga naći. Prije sedmicu dana vlasnik mi je "tvrdo" obećao da će taj čudotvorni prah podzemnog gomolja kaćuna, od kojeg se spravlja ukusan topli napitak, nabaviti do ponedjeljka. Dakle, za dva dana. Ali, poznavajući, bolje rečeno misleći da poznajem njegov trgovački damar, ostavio sam mu fore do slijedeće subote. Moj problem je bio što on taj njegov ponedjeljak nije preciznije situirao, da kaže kojeg mjeseca ili godine, zbog čega me njegova ležernost samo podsjetila na jedan lik kojeg je obradio Dejvid Hol u svom glasovitom djelu "Nijemi jezik". Taj njegov junak se s bratom dogovorio sastati 21. jula u Kabulu, ali kako nisu precizirali koje godine im se valja sastati, taj čovjek je na mjesto potencijalnog sastanka dolazio svake godine.

Meni stvarno ne pada na pamet da navraćam svakog ponedjeljka ili subote, sasvim svejedno. Prije će zasigurno stići ako ga poručim iz Sarajeva, čak i Istambula, jer uskoro će i proljeće, a salep se pije isključivo zimi. Iz prodavnice sam izašao nervozan, uz pomisao da na ovakav način nikada nećemo stići u Evropu. I tek što mi se u glavu ušunjao takav zaključak, za oko mi najednom, kad hoće, zapne klasična "evro-tranzicijska slika", rezolutan demant, koji se u djeliću sekunde snagom neoborive argumentacije obrušio na moja misaona vrludanja, u dobroj mjeri, između ostalog, uzrokovana i nedostatkom salepa.

Možda će neko reći da je riječ o kakvoj postmodernističkoj imaginaciji, fatamorgani čak, uzrokovanoj nenađe-

> **Ismetove kajsije različitih oblika se nikako ne uklapaju u savremene agrotehničke trendove. Čak i njegov vinograd strši u tom smislu. Neke bobe na grozdovima su veće, neke manje, što je evropski nedopustivo. Ali to nije sve?!**

nim salepom, koji uistinu kao napitak ne samo da razabira grlo i pozitivno utječe na želučanu sluzokožu, regulira probavu, nego osvježava i bistri misli. Da sam ga popio zasigurno mi takva kvalifikacija o našem evropskom putu nikako ne bi mogla pasti na pamet. Šta sam to vidio toliko proevropski značajno?

Ugledao sam čovjeka kako prebira po kontejneru, istovremeno razgovarajući na mobitel! Eto, to sam vidio! Nekog bi takva scena rastužila, neko bi, opet, tako nešto shvatio kao primjer "kontradikcio in adjecto", nesuvislost bez presedana. Mene je, naprotiv, ma kako to morbidno zvučalo, takva scena impresionirala, podstakla na razmišljanje o Evropi, o putu za koji smo se čvrsto opredijelili. Šta više, mene je ta slika definitivno uvjerila, da smo mi puno spremniji za Evropu, puno spremniji nego što to misli čak i njegova ekselencija Peter Sorensen, specijalni predstavnik EU za BiH. Da je on vidio što sam ja vidio, ubjeđen sam da bi se istog trenutka uputio za Brisel, gdje bi na vanrednom zasijedanju zatražio naš hitan prijem u veliku evropsku porodicu, bez daljih zamaranja oko ispunjavanja uvjeta iz mape puta, oko kojih se stranački predstavnici nikako da dogovore.

Zašto, zasigurno ćete se upitati. Zato što je to s kontejnerom i čovjekom slika, koja na najbolji način odražava poziciju svih zainteresiranih za putovanje o kojem je riječ. Te ruke uistinu tjeraju "da se zamislite nad vlastitim rukama", kako to slikovito i vizionarski kaže Mak Dizdar. Istina, lijeva ruka, u dubinskim rovarenjima po kontejnerskim čeljustima, simbolički je izraz egzistencijalne tragike, kako čovjeka kojeg sam ugledao u nesvakidašnjoj akciji tako i ekonomskog statusa zemlje u tranziciji, izmorene i iscrp-

ljene raznim nedaćama. Polovično gledajući, više nego sumorna slika, ali, cjelina ne izgleda tako, a "cjelina je istina", kaže Hegel. Ona, šta više, ohrabruje. Druga ruka, koja drži mobitel, izražava nepokolebljivo opredjeljenje i čovjeka i društva da se uključe u proces evroatlanskih integracija.

Ipak, za mene taj igrokaz nije bio dovoljno uvjerljiv dokaz da smo se za taj put nepokolebljivo opredijelili. Tražeći argument više, kako bi moje uvjerenje o evropskom putu bilo još čvršće, odlučio sam izvršiti još jednu neophodnu provjeru. Od viška argumentacije ne boli glava. Bila je subota, prvi dan vikenda, osam sati i trideset minuta ujutro – fantastične okolnosti za eksperiment. Prvi znaci, istina, uvjeravali su me da provjere nisu baš toliko neophodne. Tek gdje-koji prolaznik, recidiv nekadašnjih vremena, kada su ljudi ustajali znatno ranije, mogao se sresti na ulicama. Tu je, naravno, i neizostavni ukras naših ulica – psi lutalice, zaštićena vrsta, uz male korekcije u ponašanju, konstitutivna populacija u mozaiku životinjskog svijeta na svakom pedlju BiH, sa svim zakonski zagarantiranim pravima i povlasticama.

Ipak, to što ljudi nije bilo na ulici za mene nije bio dovoljno pouzdan znak da spavaju. Nikako, jer to može biti i varka, koja ugrožava objektivno zaključivanje, utemeljeno na evropskoj logici, na postulatima grčke filozofije. Možda oni samo malo više ćeife uz jutarnju kafu, vraćaju se u neka prohujala vremena, neopterećeni karticom za cvikanje, strahom od kašnjenja na posao. Zato pribjegavam provjeri. Nema drugog rješenja. Odlučio sam da zovem redom sve s kojima nešto češće pijem kafu, održavam kontakte, razmjenjujem mailove. Hoću da provjerim, jer provjerljivost je, moram to da ponovim, jedna od najvažnijih konstanti naučnog mišljenja.

"Birani pretplatnik je trenutno nedostupan – Molimo pokušajte ponovo", odgovor je prvog, kojeg sam pozvao, za kojeg sam pomislio da je odavno na nogama. Istina, govori sprava, ali to je on, jer on je zapravo sprava. Nije još, ali očito želi postati, jer se debelo trudi.

Tu smo, dakle, konstatiram. Spava,

Evropa hoće čovjeka koji ima samo vizuelno da razlikuje kajsiju od paradajza, kako bi u vlastiti organizam unio dovoljno kalorija, pripremajući se da ih utroši u proizvodnji novog kapitala. Ona hoće čovjeka koji ne razlikuje konjetinu od govedine, a kamoli kajsiju od patlidžana. Zato tu priče da je potresa skandal sa konjskim mesom treba uzeti s rezervom. Šta više, to su najobičnije gluposti.

nema sumnje. Artiljerijska paljba ga ne bi avertila. Ništa, idemo dalje. Okrećem drugog.

"Birani pretplatnik je trenutno nedostupan – nakon zvučnog signala ostavite poruku", odgovara sprava u mojoj ruci.

Posredni odgovor unuka nekadašnjeg ranoranioca, o kojem se pričalo u cijelom kraju. Njegov rahmetli dedo nije propuštao sabah-namaz. Pardon, ne sabah nego rani sabah, istine radi, a unuk "smrdi" (hercegovački izraz za spavanje do kasnih sati). Hvala dragom Bogu da je dedo u Berzahu, zaključujem, i da čeka poziv od kojeg ako-Bogda, zbog svog revnosnog ispunjavanja obaveza, neće strahovati.

Treći se uspio blahnuti. Očito je zaboravio isključiti zvono ili ga je ostavio očekujući važan poziv, nešto puno značajnije od mog poziva na kafu. To je zasigurno bliže istini. Tako zaključujem, jer mi zijevajući sugerira da kafenisanje odgodimo za popodne, što me samo dodatno uvjerilo da sam u pravu. Njemu očito nije bilo do kafenisanja, a i vrijeme za kafu pozicionira za popodne, kad ja kafenišem u Stocu ne u Mostaru. Njega, dakle, zanimaju samo poslovni razgovori, gdje se kafa pojavljuje kao marginalni tečni dodatak.

Ali, ja ne odustajem. Pun želje da empirijski potkrijepim vlastite hipoteze, nastavljam da zovem. Bez uspjeha, ali to je iz spoznajne perspektive manje bitno.

Četrnaesti poziv došao je kao iznenađenje. Taj poziv je pokolebao moja stajališta da smo za Evropu potpuno spremni. Ne, ipak, još uvijek nismo. Istina, kadrovski smo se značajno ojačali, ali taj četrnaesti poziv polahko je počeo da nagriza u dobroj mjeri već formirana stajališta. Njegov glas me gotovo prenerazio, i u samom začetku asocirao da će uslijediti revizija gotovo verificiranih stavova. Svježina i smijeh uz ono, "dolazim za pet minuta", razorilo je cijeli taj konglomerat, tu misaonu građevinu o našoj evropskoj spremnosti.

Dakle, za Evropu još nismo potpuno spremni, jer Ismet Leto je, sudeći po njegovom glasu, tog jutra morao odavno biti na nogama. Njegov glas je tako odzvanjao, da mi je gotovo ugrozio Eustahijevu cijev, taj važni dio ušne aparature. Toliko je bio bučan, da mu Salkica Husković rahmetli, nije ravan, kad bi birvaktile uz Ramazan mjesec ustajao na sehur. Takav je bio uoči cika zore, raspoložen kao da je podne. Takvih je sve manje, a što je takvih manje, Evrope je sve više.

Salkica je, kažem, bio potpuno nespreman za Evropu, jer "Stara dama" traži budnost u radnom vremenu i čvrsto spavanje u noći, kako bi se za nove "radne pobjede" sutradan moglo biti spremnijim. Ismet predstavlja identičan primjer te nepodesnosti uklapanja u evropske standarde. Ne samo zbog ranih ustajanja. Drugo nešto je posrijedi. Taj čovjek, iznad počiteljskih zidina posjeduje klasičan antievropski voćnjak?! Ta mala plantaža predstavlja

veliku opasnost po primjenu evropskih standarda, prema kojima je promjer ploda jasno preciziran, gdje nema odstupanja, gdje svaki plod mora imati isti poluprečnik, sa neprimjetnim tolerancijama mikroskopskog karaktera. Ismetove kajsije različitih oblika se nikako ne uklapaju u savremene agrotehničke trendove. Čak i njegov vinograd strši u tom smislu. Neke bobe na grozdovima su veće neke manje, što je evropski nedopustivo. Ali to nije sve?!

Njegove kajsije su opasnost u svakom smislu! Ne samo zbog neidentičnih oblika. One mirišu, što znači održavaju svježinu čula okusa a to je pogibeljno po evropski put, koji podrazumjeva da konzument ne razlikuje šta jede. U Evropi je važan samo kalorijski proračun. Evropa hoće čovjeka koji ima samo vizuelno da razlikuje kajsiju od paradajza, kako bi u vlastiti organizam unio dovoljno kalorija, pripremajući se da ih utroši u proizvodnji novog kapitala. Ona hoće čovjeka koji ne razlikuje konjetinu od govedine, a kamoli kajsiju od patlidžana. Zato tu priče da je potresa skandal sa konjskim mesom treba uzeti s rezervom. Šta više, to su najobičnije gluposti. Ne gluposti, nego laži. To s konjetinom uopće nije skandal, nego klasična propaganda. Evropa, bolje rečeno njeni ljudi od moći i vlasti su se na tom primjeru samo definitivno uvjerili da njeni građani ne razlikuju konjsko od goveđeg mesa, da su definitivno izgubili čula, kojima ih je Bog obdario, što i jeste bio cilj cijelog eksperimenta.

Ismet i njemu slični zato predstavljaju opasnost po ciljeve globalizacije. Rano ustaju, uzgajaju voće čiji okus razgaljuje usnu šupljinu dok nosnim mehanizmom, koji upija mirise, nadahnjuje cijeli organizam. On pripada "posljednjim Mohikancima" koji pružaju otpor kreiranju čovjeka, koji kontejnerska zračenja, da ne kažem smrad, neće razlikovati od mirisa koji dolaze iz voćnjaka i vinograda. Ta vrsta ljudi je, da ne bi bilo zabune, temeljni problem, dok su priče o presudi u slučaju Sejdić – Finci i statusu nepokretne vojne imovine samo oblande, kojim nam Brisel zamazuje oči i skreće pažnju sa stvarnih problema našeg evropskog puta.

O TIŠINI kao muškom nasilju nad ženama

U tišini smo nepostavljenih pitanja, neimenovanih zločina. U tišini smo prećutkivanja ženskih iskustava vezanih za rat. U tišini smo patrijarhalne tiranije koju možemo čuti jedino kada se ona prekida. U tišini smo koja znači da bol postoji.

Jedan od oblika na kome su muškarci izgradili kulturu bila je "razmena žena" (*K.L.Stros*)

Piše: **Edvin Kanka Ćudić**

Grčki bog Zeus kidnapuje i siluje feničansku princezu Europu. Oteta i silovana žena daje ime evropskom kontinentu. Odmah po osnivanju grada Rima, Rimljani otimaju i siluju Sabinjanke, pripadnice plemena koje je tu živjelo. One postaju žene Rimljana. Kada su Sabinjani ušli u borbu sa Rimljanima, Sabinjanke su stale između dve vojske i pomirile zavađene narode.

Poslije propasti antičkog grada Troje, atinski vojskovođa Mali Ajant u hramu boginje Palade Atene siluje trojansku princezu i proročicu Kasandru, koja se borila protiv rata. Ona u razmjeni ratnog plena (muškarci pobjednici dijele žene pobjeđenih) pripada Agamemnonu koji je siluje. Zaključujemo, niko odgovoran, niko kriv, niko kažnjen!

Kroz mračni Srednji vijek crkva provodi državno organizovani progon i pogrom takozvanih "vještica". Od sto hiljada ubijenih dvije trećine su žene. *(Gizela Bok)* Pod maskom istjerivanja đavola, crkve u suradnji sa državama muškaraca (žene u tom trenutku nisu građanke), organizuju vjerovatno najmasovniji genocid u historiji – femicid. Muškarci ubijaju žene samo zato što su žene. To je politički kontekst ubistava. *(Dajana Rasel)* Srednjovjekovne žene bile su svojevrsna manjinska, ili bar na neki način marginalizirana grupa. U zapisima iz tog razdoblja žene se uglavnom prepoznaje kao zaseban sloj stanovništva, često definiran prema bračnom statusu. Pošto su gotovo zasebna grupa, pripisuju im se i, za njih, specifični grijesi, tj. prijestupi. Žene se gotovo i ne smiju pojavljivati pred sudom kao zastupnici drugih, a jedva da su prihvaćene kao svjedoci; o funkciji sudaca i pravnika da ne pričamo. To im je bilo nedostupno. Pokretanje krivičnih parnica, osim u rijetkim slučajevima - silovanje, ubojstvo i sl. - im je onemogućeno. U slučajevima silovanja npr., na žene se gleda sa sumnjom, jer postoji mogućnost da je optužba izmišljena ili preuveličana; ili pak da je žena uživala u činu silovanja. Bar to tako doživljava tadašnje pravosuđe. Najčešće kazne su za veće prijestupe žena bile spaljivanje na lomači, a ponekad ih se i pokapalo žive. Udovice koje

nisu željele ponovo stupati u brak tvorile su redove - ORDO VIDUARUM. Crkva im nije branila brakove, ali nije bilo omogućeno svećenicima nižih redova da se njima žene.

Poznat nam je Francesco Barberino koji je pisao Savjetnik za udovice, u kojem su upute kako se ponašati u drugom braku - ne unositi običaje iz prvoga braka u novi brak, ne govoriti o prvom suprugu, i slično. Neke udovice se namjerno nisu udavale, već su se posvetile odgajanju vlastite djece. Ima par primjera žena, koje su nakon gubitka muža išle u redovnice. Loretta, udovica grofa Leicestera, je jedna od njih. Poznata je i pod imenom «pustinjakinja». O problemima udovica, i teškoćama s kojima se susreću u svjetovnom društvu, pisala je i ranije spomenuta Christine de Pisan.

Ratovi u novom vijeku i suvremenom dobu jesu rodno obilježeni, imaju rodno iskustvo. Ratovima i nasilju se ne može i ne smije oduzeti spolna dimenzija. (*Sintija Kokburn*) Ratovi su muški, jer su ratnici muškarci. Najveći broj, 90% žrtava ratova su civili, u najvećem broju i žrtve rata jesu rodno određene – to su žene. Stvarni broj silovanih i seksualno zlostavljanih osoba tijekom rata teško je utvrditi. Zbog traume ili straha žrtava da će u društvu ili obitelji biti osuđivane i obilježene one vrlo često šute pa zločini ostaju neprijavljeni. Pored toga što su žrtve ratova, žene su isto tako te koje znaju preživjeti.

U tišini koja okružuje muško nasilje nad ženama. U tišini koju niko nije doveo u pitanje tokom suđenja za ratne zločine u Nirnbergu ili Tokiju, a prije toga na tribunalima u Lajpcigu i Ankari. Ni jedan od ova četiri suda nije imenovao, a potom ni izgovorio, a samim time nije ni čuo za seksualne zločine nad ženama. U tišini smo nepostavljenih pitanja, neimenovanih zločina. U tišini smo prećutkivanja ženskih iskustava vezanih za rat. U tišini smo patrijarhalne tiranije koju možemo čuti jedino kada se ona prekida. U tišini smo koja znači da bol postoji.

Tišinu su prekinuli tribunali UN-a za ratne zločine, zločine protiv čovječnosti i genocid, kao i specijalni sudovi. Tišina biva razbijena prvi put kada ženska prava bivaju imenovana kao ljudska prava. Tišina biva razbijena optužbama koje definiraju četiri tipa seksualnih zločina nad ženama kao zločine protiv čovječnosti. Tišina biva razbijena kada se dešavaju suđenja za ove zločine i kada se donose sudske presude. Tišina biva razbijena kada Savjet bezbjednosti UN-a donosi Rezolucije koje štite ljudska prava žena u konfliktnim situacijama.

Jasmila Žbanić danas je najpoznatija Bosanka i Hercegovka na njemačkome govornom području i, na svojevrstan način, upravo je ona vratila žensku tematiku u širu međunarodnu javnost.

Snaga iznad svega

Danas u nekim zemljama vladaju žene. Većina njih, barem u Europi, nema nikakav stvarni politički uticaj na vođenje državničkih poslova. Bave se uglavnom dobrotvornim radom i/ili ukrašavaju službene prijeme. To su kraljice ili monarhinje "plave krvi", patetični zaostaci nekih prošlih vremena u kojima su njihove nane i pranane imale stvarnu političku moć i uticale na sudbinu država i kontinenata stvarajući historiju. Drugu grupu žena čine supruge predsjednika ili političara za koje nas uvjeravaju da su zaslužne za uspjeh svojih bračnih partnera.To su "žene iz sjene" koje stojeći iza svojih muževa imaju navodno pravu moć. Da li je to tako teško je procijeniti budući da se uglavnom bave dobrotvornim radom i raznim socijalnim problemima, te samo svojom prisutnošću daju značaj određenoj priredbi ili skupu.

Žene su se godinama povlačile u sebe, smatrale se manje vrijednima u odnosu na muškarce, njihovo samopoštovanje je bilo na jako niskom nivou. Stoljećima su žene bile potpuno izolirane iz javnog života, smatrane su nesposobnima za obavljanje bilo kakvih odgovornih funkcija ili težih poslova. Žene su bile predmeti, robovi, lutke u staklenim kućama. I žene su vjerovale da je to tako, da je to po Božijem zakonu i da ne može biti drukčije. Ipak, postojalo je i postoji toliko žena koje su davale i daju svoj doprinos čovječanstvu da bi ono bilo bolje i sretnije, uspješnije. Postojalo je i postoji niz žena koje su upravljale sudbinom naroda i koje to i danas čine, žena koje su bile majke svojoj djeci i svom narodu kojim su vladale.

Nekada su ženska tijela bila mjesta u kojima su se upisivali zakoni muškaraca (kroz propise država). Sada su ženska tijela ta koja pišu sebe, svjedočeći svoja iskustva, one kontekstualizuju historiju. Ženski glasovi su ti koji razbijaju tišinu, oni svjedoče o istini, oni traže pravdu.

Žene su dio čovječanstva, dio njegove historije, a neke su historiju čak i stvarale. Istina, neke su to činile zahvaljujući okolnostima u kojima su živjele, neke su se istakle radom, svojim sposobnostima. Ono što je bitno je da su iskoristivši svoje potencijale, koji se kriju u svakome od nas, pokazale put milionima drugih kuda, kako i na koji način krenuti.

Tišinu su prekinuli tribunali UN-a za ratne zločine, zločine protiv čovječnosti i genocid, kao i specijalni sudovi. Tišina biva razbijena prvi put kada ženska prava bivaju imenovana kao ljudska prava. Tišina biva razbijena optužbama koje definiraju četiri tipa seksualnih zločina nad ženama kao zločine protiv čovječnosti.

Umjesto zaključka

Rad sa silovanim ženama znači bitno probijanje tabu teme, koja je bila određena etabliranim ulogama spolova. Time su ženske organizacije svojim aktivizmom zapravo radile u pravcu promjena etabliranih društvenih rodnih odnosa, bez obzira da li su toga bile uvijek svjesne, odnosno da li bi neko iz zapadne vizure to prepoznao kao gender aktivizam ili ne.

Iz današnje perspektive svako zaključivanje o razvoju borbe žena Bosne i Hercegovine za ravnopravnost mora biti višeslojno. Na jednoj strani, rezultati aktivnosti ženskih organizacija naspram njihovih ciljeva ostaju ambivalentni – bilježi se značajan napredak, no on ostaje strukturalno ograničen neriješenošću pitanja nacionalizma, odnosno nestabilne strukture države, pa time i ukupnog društveno-političkog sistema. Na drugoj strani, posebna težina koju je dati društveni okvir zadao borbi ženskih organizacija za svoju stvar, vodila je do razvijanja posebne snage žena, kao i do razvijanja novih, originalnih formi njihovog izražavanja. To važi i za one organizacije koje su se razvile tokom bavljenja neposrednim posljedicama rata na žene.

Ženske organizacije u Bosni i Hercegovini, uz pomoć ženskih organizacija iz inozemstva, dobile su jednu važnu političku borbu kod međunarodnih pravnih institucija: silovanje u ratu se smatra i tretira kao ratni zločin. Ta politička pobjeda predstavlja važan impuls i za žene u drugim dijelovima svijeta te veliki doprinos ka ravnopravnosti spolova.

To se može i uočiti u jednom sasvim drugačijem društvenom polju, u sferi umjetnosti. Jasmila Žbanić danas je najpoznatija Bosanka i Hercegovka na njemačkome govornom području i, na svojevrstan način, upravo je ona vratila žensku tematiku u širu međunarodnu javnost. Pomalo zaboravljena problematika u ratu silovanih žena vraćena je u centar pažnje umijećem pripovijedanja. Posebnost ovog angažiranog umjetničkog iskaza leži u tome što pokazuje izlaz u, na prvi pogled, bezizlaznoj situaciji. Otvaranje pozitivne životne perspektive glavnih protagonistica, Esme i Lune sa kojom se zatvara film, može se protumačiti kao svojevrsni pledoaje redateljice, kao izraz jednoga modernog ženskog pristupa kompleksnim problemima svoga društva.

Tako biva i osobna izrazna forma ove redateljice prepoznata i priznata na međunarodnoj razini te ostaje zapisana, i to ne samo u kulturnoj baštini ženskog angažmana Bosne i Hercegovine. Prije nekog vremena i Angelina Jolie je poljuljala javno mijenje svojim filmom. Angelina Jolie ovim filmom razbija patrijarhalnu tiraniju ćutanja koja okružuje nasilje nad ženama. Rediteljka uspjeva da kontekstualizuje rat u Bosni i Hercegovini kao ono što je on zaista i bio. To nije bio građanski rat, rediteljka to i kaže "taj rat nije bio 50:50", bila je to srpska agresija na Bosnu i Hercegovinu.

Pokazujući rat protiv civila, ona nas još jednom podsjeća da nema mjesta zločinačkim interpretacijama da je rat u Bosni i Hercegovini bio građanski, bio je to rat protiv civila. Selektivni napadi na civilno stanovništvo, odvajanje muškaraca od žena, selekcija mladih i starih žena, a zatim, vojni bordeli i rituali muškog poniženja žena i tako u nedogled... Rediteljka javno i jasno, politički važno u središte radnje svog filma stavlja sistematska, masovna silovanja žena u ratu u Bosni i Hercegovini.

Slikajući nasilje muškaraca nad ženama u ratu, ona nam priča priču o muškom nasilju nad ženama. Ona govori da je u ratu silovano do 50.000 žena, poručujući da mi nikada nećemo da saznamo koliko je zaista žena u ratu silovano. Šta je sa onima koje su višestruko silovane, šta je sa onima koje su silovane pa ubijene, šta je sa onima koje su silovane, ali nikom nisu rekle? Ovo nije ljubavna priča, jer nema ljubavi tamo gdje ne postoje jednaki odnosi moći. Tu možemo govoriti samo o strategiji preživljavanja.

Nekada su ženska tijela bila mjesta u kojima su se upisivali zakoni muškaraca (kroz propise država). Sada su ženska tijela ta koja pišu sebe, svjedočeći svoja iskustva, one kontekstualizuju historiju. Ženski glasovi su ti koji razbijaju tišinu, oni svjedoče o istini, oni traže pravdu. One su te koje u pravdu upisuju rod – unose u pravdu feministički aspekt kroz vrednovanje osjećanja-emocija. Tek će ženski sudovi, kao nezavisne inicijative civilnog društva organizacija za ženska ljudska prava snagom građanske odgovornosti zahtijevati pravdu koja im je toliko dugo bila nedostupna i oduzeta.

Ono što je bilo neimenovano i samim tim neizrecivo kroz ženski sud po prvi put je artikulisano kroz jezik, biva imenovano, a zatim izgovoreno i čuto.

Nekada u bezglasnom otporu, u uroti tišine, sada kao akterke mira i pravde.

Bračni par Kovačević spasio je 1992. bošnjačku siročad iz logora u Foči

Tragovi DOBRA

U velikom moru tragičnih sudbina obilježenih silovanjima, pokoljima i teško zamislivim oblicima nasilja, koji su se dogodili tokom proljeća i ljeta 1992. godine u Istočnoj Bosni, ističe se sudbina siročadi Damira i Amira iz Foče. Njihova tužna sudbina svakako je posebna, jer je tragedija svakog čovjeka posebna, i po Zlu, ali još više po maloj ljudskoj gesti koja ih je spasila.

Piše: **Arif Ključanin**

Priča se da su bogumilski didovi u osami svojih trošnih koliba, na maglovitim visovima bosanskih planina, uspjeli razviti složenu vještinu "čitanja" ljudske sudbine i da su je jasno mogli slijediti i naprijed, prema budućim događanjima, i nazad, kroz zaborav prohujalih vremena sve do njenog izrastanja iz Božanske volje. Slijedeći godinama hirovite ritmove rađanja i umiranja u Bosni, stopu iza tragike života, tražili su potvrdu svoje vjere – tanke i krte opne što ih je držala nad prijetećim mrakom kosmičke i povijesne beznačajnosti – vjere u pobjedu Dobra. Jer, od iskona Dobro, što živi samo na treperavim zrakama svjetlosti, izloženo je proždrljivoj tami Zla čiji su prostori beskonačni. Odavno bi Dobro posustalo, svjetlost zgasnula, da se ne hrani i ne hrabri našom vjerom, i odavno bi naše duše bile ispunjene mrakom, hladnoćom i ništavilom da nema Dobra čije nam svjetlo ublažava boli trajanja.

Nakon pokolja što dolaziše sa Istoka i Zapada, silazili bi didovi sa planina pred preživjele i, ljubeći im rane govorili o Dobru, slabijem od novorođenčeta, koje će nemoćno izdahnuti ako mu ne ponude srce bez mržnje i vjeru, a kad nestane Dobra, nestaće i nas i Bosne. Nevjericu iz očiju preživjelih ispirali bi upornim hodom po rijetkim tragovima Dobra i molitvom. I tako Bosna bijaše sačuvana.

***

U velikom moru tragičnih sudbina obilježenih silovanjima, pokoljima i teško zamislivim oblicima nasilja, koji su se dogodili tokom proljeća i ljeta 1992. godine u Istočnoj Bosni, ističe se sudbina siročadi Damira i Amira iz Foče. Njihova tužna sudbina svakako je posebna, jer je tragedija svakog čovjeka posebna, i po Zlu, ali još više

Kada su mi u Turskoj, prije osamnaest godina čitali ovo pismo bilo je puno izbjeglica, svi su plakali. Neki od dragosti što Dobra još ima, a neki iz nemoći da se u to rijetko Dobro povjeruje.

po maloj ljudskoj gesti koja ih je spasila. Telegrafski, priča njihovog života izgleda ovako:

Latif (1959.) i Fadila (1962.) iz sela Trošanj kod Foče, bismiletom su po običaju popratili rađanje svojih sinova Damira (1980.) i Amira (1989.). Ljeti, kad bi im se kućica izgubila u zelenilu bašče i pjevu ptica, u samo njima znanoj igri, sa djecom u naručju i sa smijehom tražili su stazu do soba sa mekim ćilimima i mirisom đula i bosiljka. Nenadano, ljeto 1992. godine ispunila je strašna igra Zla. Prvo su srpski vojnici odveli Latifa, vezanog kao psa, u neki od logora za muslimane gdje i priče nestaju. Nedugo poslije toga potjerali su ih iz kuće, a 3. srpnja sa manjom grupom žena i staraca Fadila je protjerana iz Foče. U naručju je nosila trogodišnjeg Amira, a drugom rukom je držala Damira. Na izlasku iz grada vojnici su počeli pucati po njima. Fadila je uspjela pretrčati tridesetak koraka kad ju je jedan metak pogodio u glavu, a drugi u pluća. Isti je metak ranio Amira u but. Pala je zajedno sa djecom ne ispuštajući ih ni mrtva. Djeca su isti dan prebačena u logor gdje je brigu o njima preuzeo jedan bračni par fočanskih Srba, dirnuti njihom sudbinom, a koji su tamo radili kao priučeni bolničari. Amiru je rana zarasla, ali u logorskim uvjetima djeca su vidno slabila. U nemogućnosti da muslimanskoj djeci pruže više nego što je srpska vlast propisivala, bračni par Kovačević odlučili su djecu krišom izvesti iz logora. Sa grupom žena, koje su transportirali za Novi Pazar, poslali su i djecu. Nakon dva mjeseca u Novom Pazaru se pojavila nana, Fadilina majka, koja je preuzela djecu. Krajem 1992. godine sa nanom djeca odlaze u Tursku, u izbjeglički kamp Kirklareli. U džepu kaputa starijeg djeteta pronađeno je pismo ljudi koji su se brinuli o djeci u logoru:

Fadila je uspjela pretrčati tridesetak koraka kad ju je jedan metak pogodio u glavu, a drugi u pluća. Isti je metak ranio Amira u but. Pala je zajedno sa djecom ne ispuštajući ih ni mrtva. Djeca su isti dan prebačena u logor gdje je brigu o njima preuzeo jedan bračni par fočanskih Srba, dirnuti njihom sudbinom, a koji su tamo radili kao priučeni bolničari.

Odobašić Damir i Amir

Draga moja djeco,

Bez obzira na strahote rata i vaše tužne sudbine da u svojoj mladosti ostanete siročad, molim vas poslušajte moj savjet, savjet jedne majke:

- Nikad ne zaboravite ko ste, što ste i odakle ste!

- Volite se i pomažite jedan drugom!

- Budite ponajprije POŠTENI, vrijedni i radni ljudi

- Nikad ne mrzite ljude samo zato što su druge vjere i nacije, jer dobar čovjek je samo čovjek, ZAPAMTITE, a zli ljudi nisu ljudska bića – to su đavoli.

- Ti Damire, kao stariji brat, čuvaj svog Amira:

Voljela bih da postanete POZNATI ljudi i to po dobru.

I kad odrastete, kad osnujete svoje porodice ni tada ne zaboravite jedan na drugog. Imala bih mnogo toga da vas zamolim, nasavjetujem, ali to se ne može napisati na ovom parčetu papira i zato vas samo molim da postanete ČESTITI LJUDI. Ako kada uzmognete da mi se, odnosno, da nam se javite, javite se na telefon 01573-545 Foča, ili na adresu Kovačević Zorka-Zora i Kovačević Samibor, Moša Pijade 6, Foča. Ako ikada budete osjetili da vam možemo pomoći i tada nam se javite bez imalo ustručavanja.

Ponajprije, javite nam se preko radija – gdje ste i kako ste.

Neka vas Bog čuva.

Foča 6.8.1992.

U zlu koje je poklopilo Bosnu i Hercegovinu ovo dobroćudno i pomalo naivno pismo (a koja dobroćudnost danas nije naivna?) jedan je od malobrojnih tragova Dobra. Ono je kroz tužnu Amirovu i Damirovu sudbinu postalo skupocjena relikvija jedne vjere bez koje nije moguće postati Dobrim čovjekom. Kada su mi u Turskoj, prije osamnaest godina čitali ovo pismo bilo je puno izbjeglica, svi su plakali. Neki od dragosti što Dobra još ima, a neki iz nemoći da se u to rijetko Dobro povjeruje. Amir i Damir, vjerujem, čuvaju ovo pismo i sigurno će postati Dobri ljudi. Ako tako ne bude, ne samo da neće biti Bosne, neće biti ni svijeta!

Enes Duraković

TRAGANJE ZA književnim identitetom (2)

Procesi književnopovijesnih kanoniziranja

Nevolje s "bošnjačkim književnim kanonom" nastavljaju se, naravno, i danas kako s obzirom na sve učestalije oblike iznova oživjelih agresivnih poricanja legitimnosti bilo kakvog prava na bošnjačku književnopovijesnu autorefleksiju što ih produciraju centri moći susjednih političkih volja, tako i zbog činjenice da se književni kanon može razumijevati jedino u neprekidnim procesima rekonstitucije, prevladavanja i preispisivanja.

"Ako Gospodar Riječi oduzme tebi Riječ, šta će ostati?
Kad se Riječ izgubi, izgubit će se i oblik."
(Abdurrahman Sirri, *Srce je Božija kuća*)

"Mislio je: ako ja sve ne stvorim u riječ i sliku,
ništa se nikad neće vidjeti na vidiku"
(Skender Kulenović, *Putnik*)

Cijelo 20. stoljeće paradigmatično je obilježeno odsustvom institucionalno organiziranih istraživanja, sistematiziranja i kanonizacije bošnjačke književnosti izložene neprekidnim pokušajima nacionalističkih inkluzija i "naturalizacija", pa su tu i razlozi ne samo odsustva za svaku kulturu dragocjenih revalorizacija, prečitavanja i dekonstruiranja, što se smjenom književnohistorijskih epistema ukazuju kao njena "intelektualna povijest", nego i porazne posljedice da ova zanimljiva literatura još uvijek nema sistematičan, makar i tradicionalni književnohistorijski opis. Za razliku od stabilnih društvenih zajednica i već kanoniziranih južnoslavenskih književnosti, nad njom nisu institucionalno bdjeli

"čuvari tradicije, sveštenici, pisari i pesnici koji taj fond etničkih mitova, sećanja, simbola i vrednosti, pohranjuju u svetim i duboke narodne pošte dostojnim tradicijama, zapisuju, čuvaju i prenose kroz hram i crkvu, manastir i školu, u svaki grad i selo na prostoru dotične kulturne zajednice"[1].

Na južnoslavenskom prostoru u historijski zakašnjelim procesima konstituiranja nacionalnog identiteta kolektivne etnokulturne autorefleksije bitno su obilježene ovom vrstom ideološki zaposjednute svijesti kojom rukovodi nacionalna inteligencija (pisac, lingvist, historičar, svećenik, učitelj, etnograf), a odsustvo demokratske tradicije uvjetuje da se istinske vrijednosti kulture potiskuju zarad borbe za opstanak i "nacionalno-identitetske autodokumentacije", kako je to knjizi *Bijeda malih istočnoevropskih država* još 1946. godine pisao mađarski politolog István Bibó.[2] Sve književnohistorijske naracije rezultat su organiziranog kulturnomemorijskog samodefiniranja, kojem u stabilnim zajednicama i društvima kao potpora u pravilu stoje moćne institucije koje potiču, organiziraju, nadziru i promoviraju "znanje o sebi i svojima" i u neprekidnim procesima kanonizacije i dekanonizacije uspostavljaju hijerarhijski uređenu, ali i historijski promjenljivu mapu kulturnih vrijednosti, ličnosti i djela nacionalne književnosti. U tom dinamičnom procesu organiziranih sistematiziranja, hijerarhiziranja i prevrednovanja

[1] Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, prev. Slobodan Đorđević, Biblioteka XX vek – Ćigoja Štampa, Zemun – Beograd, 1998, str. 50.

[2] István Bibó u svojoj studiji piše, zapravo, o traumatičnim procesima formiranja nacionalnih država srednje Evrope (Čehoslovačkoj, Poljskoj i Mađarskoj), ali bi se njegove analize jednako tako mogle primijeniti na slične, tragične i nedovršene procese konstituiranja nacionalnih država i etnokulturnih identiteta na južnoslavenskom prostoru. Nije, naravno, nimalo slučajno to da je Bibóova knjiga, pedesetak godina nakon prvog izdanja na mađarskom jeziku, gotovo istovremeno prevedena i objavljena i u Hrvatskoj (Naprijed, Zagreb, 1995) i u Srbiji (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1996).

književnohistorijske naracije postaju produktivni oblici konstruiranja i ovjeravanja nacionalnog identiteta i sakralna mjesta pamćenja i razgraničavanja spram drugih kulturnih zajednica, ali i važan i neophodan oblik *spašavanja izgubljenih historija i književnosti, odbrana manjinskih kultura* (Anthony D. Smith). Zakašnjela i onemogućena u znanstvenoj samorefleksiji u vrijeme etabliranja južnoslavenskih nacionalnih književnosti, suočena s postmodernističkom sumnjom u tradicionalne književnohistorijske metanaracije, izložena neprekidnom razaranju kulturnog i političkog identiteta, bošnjačka znanstvena zajednica u 20. stoljeću nije bila u mogućnosti da u "moru priča" narativno uobliči vlastitu, naučno utemeljenu književnohistorijsku pripovijest koja ne bi bila presudno određena ni anahrono opsesivnom, nacionalnoromantičarskom zadaćom konstrukcije i potvrde nacionalnog identiteta, ni samozatajnim odricanjem vlastitih poetičkih i kulturnih posebnosti.

Ove krajnosti, dileme i paradoksi bitno obilježavaju i današnje, uzgredne i nesistematične pokušaje definiranja statusa i modela izučavanja složenih vidova bošnjačke i bosanskohercegovačke literature, inkongruentnih dominantnim oblicima evropske književnopovijesne prakse, a rastočenih nasiljem susjednih, imperijalnih apropriacija u matice nacionalno ekskluzivnih kulturnopovijesnih pripovijesti, u kojima se gube bosanskohercegovačke poetičko-kulturne posebnosti, svedene na folklorno-regionalne pritoke i sušičave mrtvorukavce. A upravo u složenim multikulturnim društvima, kakvo je i bosanskohercegovačko, koja na retoričkom polju sukobljenih etnokulturnih, religijskih i nacionalnih naracija nastoje artikulirati vlastitu "kulturnu gramatiku" ilustrativno se ukazuje odnos moći i diskursa stalnim *izmještanjem* interpretativnog sjedišta s kojeg se, autoritarnošću nacionalnim duhom posvećenog govora imperijalnog Gospodara Riječi, poriče mogućnost partikularnih samorefleksija, ili se u otporu spram te unitarno objedinjujuće koncepcije povlašćuje i hipostazira oskudna slika folklorno-zavičajne samodovoljnosti.

Zato je i znanstveno pouzdano, normativno-identitetsko uobličenje "sistematske istorije književnosti u kojoj će pojedinačne književne pojave biti predstavljene kao 'karike u lancu'"[3], a pogotovo definiranje posebne poetike bošnjačke (i bosanskohercegovačke) književnosti izuzetno teška i zazorna zadaća, naročito ako se javlja nalozima konstruiranja nacionalnog identiteta u duhu tradicionalne prosvjetiteljsko-romantičarske književnohistorijske koncepcije. A na južnoslavenskom kulturnopovijesnom prostoru 20. stoljeće bitno je određeno upravo tradicionalnom književnopovijesnom sviješću, osobito u etabliranju i kanonizaciji srpskih i hrvatskih etnokulturnih naracija zasnovanih na ideološkoj simbiozi moći i znanja, dok je bošnjačka/bosanskohercegovačka književnost "tekla" ponorno, sa sporadičnim nagovještajima književnohistorijskih i poetičkih osvještenja i osvjetljenja, nerijetko surovo zagušenih represijom ideološke i političke (nad)moći hegemonih kulturnih i društvenih identiteta koji i danas isključuju nezakonodavne obrasce marginalnih kulturnih zajednica. Bošnjačka književnopovijesna samorefleksija uvijek je bila stidljiv zapis s margine i prigušeni glas unutarnjeg egzila, apokrifni kriptogram inkongruentan etabliranom kanonskom pismu evropskih književnopovijesnih naracija, svedena na individualna pregnuća "spašavanja izgubljenih historija i književnosti". Valja uz to podrazumijevati i to da je na južnoslavenskom prostoru potkraj 19. stoljeća, u vrijeme formiranja svijesti o "homogenom nacionalnom identitetu" i književnosti kao temeljnoj identitetskoj pripovijesti, bošnjačka kultura bila izložena dramatičnim procesima društvenih preobražaja i historijskih i općecivilizacijskih preslojavanja, hijazmatičnih ukrštanja i kulturnih hi-

bridizacija, pa je tu mozaičnost i povijesno-prostornu disperzivnost bilo nemoguće artikulirati u linearni historijski opis kontinualne ulančanosti izvornih vrijednosti autohtone tradicije.

Tu se upravo i nalaze razlozi zašto se (za razliku od srpske ili hrvatske) bošnjačka književnost u cjelini društvenih praksi nije zapravo ni u jednom periodu novovjeke historije javljala povlaštenom misijom ekskluzivnog legitimiranja nacionalno-državnog identiteta ili normativno obavezujućeg književnohistorijskog pregleda i homogenog poetičkog sistema i kanona. Stoga je i onaj prvi značajniji pokušaj književnohistorijskog pregleda bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima – *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* Safvet-bega Bašagića iz 1912. godine[4] obilježen autorovom skeptičnom spoznajom da nije uspio ispuniti prvobitnu namjeru "da uzroke i pošljedice dovede u ma kakav savez" kako bi radnja imala "suvislu formu historije literature":

"U ovom djelcu" – piše Bašagić – "neka se ne očekuje kakova historija literature ili zaokružena literarna radnja jer to nije bilo moguće izvesti. Sve kombinacije da se uzroci i pošljedice dovedu u ma kakav savez i tako cijeloj radnji dade nekakav opći pregled, osta-

[3] Zdenko Lešić, *Književnost i njena istorija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985, str. 172.

[4] Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1912. Muhsin Rizvić pretpostavlja da je Safvet-beg Bašagić autor i onog kratkog, nepotpisanog članka *O bosanskoj književnosti* (Bošnjak, I, 3–4, 2. Sarajevo, juli 1891), koji "predstavlja prvi pregled stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana u potezu od književnog rada na orijentalnim jezicima preko narodnih pjesama do alhamijado literature, i to napisan od jednog Muslimana, o čemu nesumnjivo svjedoči dobro poznavanje građe i intiman dodir s njome". (Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 82.)

le su bezuspješnim. Priznajem: da je jednostavni kronološki red suhoparan, kad cijela radnja nema suvisle forme, ali da to izvedem, moram također priznati, da sam danas kratkih rukava."[5]

Ova Bašagićeva samokritička opservacija da pozitivistički suhoparno nizanje činjenica i imena nije uspio prevladati modernom kritičkom metodom kojom bi se ostvarila suvisla forma historije literature karakteristična je i za kasnije, rijetke pokušaje sistematizacije bošnjačke književnosti. Odsustvo institucionalno organiziranih istraživanja bosanske medievalne kulture koje bi bilo lišeno nacionalnoromantičarskih učitavanja savremenih etno-političkih identiteta a pogotovo "jedva preglednog bošnjačkog blaga na orijentalnim jezicima spremljenog – u metaforičkom i doslovnom značenju – u podrume povijesti i na tavanske prostorije baštinika"[6] te izmještenog u korpuse arapske, turske i perzijske kulture, prouzročilo je to da je i u prvoj polovini 20. stoljeća devetnaestovjekovna filološko-pozitivistička metoda i u onim skromnim, entuzijastičkim pregnućima bila dominantan oblik književnohistorijskog diskursa. Zato ni Bašagić ili Handžić, Kreševljaković ili Mujezinović, Rizo Ramić ili Hasan Kikić, nisu uspjeli zasnovati konzistentnu "povijest nacionalne književnosti koja bi prikazujući književnopovijesni proces unutar nacionalne književnosti imala na umu jedinstvo tog procesa unutar većih, nadnacionalnih cjelina, ukazivala na opće književnopovijesne zakonitosti, ali ukazujući na te opće zakonitosti isticala ujedno nacionalne posebnosti ne samo cjelovitog procesa, nego i svakog književnika i djela ponaosob"[7].

Svedena na akribična biografsko-bibliografska istraživanja i filološko-pozitivistička sabiranja, prijevode, transkripciju i transliteraciju književnih tekstova, začeta skromnim naporima Ibrahim-bega Bašagića, Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Mehmeda Teufika Okića, bošnjačka književna historiografija u prvoj polovini 20. stoljeća, uza svu monumentalnost doktorske disertacije Safvet-bega Bašagića ili izuzetno značajnih monografija Mehmeda Handžića[8], još uvijek nije bila sposobna i spremna zasnovati metodološki konzistentnu povijest bošnjačke književnosti osmanskog perioda kako u užem kontekstu bošnjačke i bosanskohercegovačke književne tradicije, tako i u cjelini i cjelovitosti te kulturnoj raznovrsnosti nadnacionalne orijentalno-islamske književnosti.[9]

Sretna je okolnost to da su i Ljubušak i Bašagić u neminovnim i dramatičnim procesima evropeizacije kad su "Bošnjaci ostali izvan jedinstvenoga kulturno-civilizacijskoga kruga u kome su stoljećima živjeli i stvarali"[10] prihvatili bitna iskustva evropskog prosvjetiteljstva i znanstveno utemeljenu metodologiju orijentalne filologije, koju ne možemo svesti tek na postkolonijalnim diskursom imenovane razloge imperijalne prirode i evropske težnje hegemonizma nad kulturama zasnovanim na orijentalno-islamskim vrijednostima i tradicijama. Ne treba, naime, zaboraviti to da se upravo u liberalnoj atmosferi prosvjetiteljstva razvio snažan pokret književno-kulturnog preporoda koji karakterizira prevladavanje identitetske krize i entuzijastično sistematiziranje i umjetničke (mahom orijentalno-islamske) i usmene književne tradicije, pa su i Bašagićeva disertacija ili Ljubušakovi zbornici *Narodno blago* i *Istočno blago* evropskim duhom modernizma osnaženi i utemeljujući obrasci književnohistorijske samorefleksije, surovo zagušene tek poslije 1918. godine. U periodu između dva svjetska rata takva vrsta književnohistorijskih istraživanja, sistematiziranja i sinteza bila je neostvariva iz više razloga, a posebno stoga što su Bošnjaci u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nacionalno, etnokulturno i politički delegitimirani, svedeni na evropskoj onovremenosti anahronu i stranu vjersku zajednicu, stigmatiziranu navodnom historijskom krivnjom konvertitstva, pa je, kako je to istaknuo Midhat Begić, u agresivnim procesima naturalizacija i "pripitomljavanja"

"ovo književno stvaralaštvo u svome slijedu i tako neobičnom preobražavanju kroz historiju vrlo škrto predstavljano u okviru hrvatske odnosno srpske književne historije, ponekad bosanskohercegovačke, kakav je slučaj sa *Hrvatsko-srpskim spisateljstvom u Bosni i Hercegovini* dr. Dragutina Prohaske, izdatim 1911. na njemačkom (ili kratkim pregledom u knjizi Vladimira Ćorovića *Bosna i Hercegovina* iz 1925)"[11].

Valja, međutim, ovom Begićevom zapažanju dodati i poraznu činjenicu na koju je još 1921. godine upozorio Šukrija Kurtović, naime to da "naše akademski obrazovane ljude možemo na prste pobrojati, a kulturnih institucija i radnika na kulturnom polju nemamo nikako"[12] i da je snažna, politički instrumentalizirana polarizacija prosrpskog *Gajreta* i prohrvatske *Narodne uzdanice* dodatno otežavala mogućnosti zasnivanja makar i tradicionalnih oblika sistematizacije bošnjačke književnosti. Premještanje centara društvene i političke moći u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca podrazumijevalo je i nasilnu rekonstituciju svekolikih diskurzivnih praksi kojima su Gospodari-Označitelji (Jacques Lacan) konstruirali sasvim novu topografiju socijalnih i kulturnih formi i identiteta. U centralistički organiziranoj državi u simboličkom polju identitarnih kulturnih praksi ni boš-

[5] Safvet-beg Bašagić, o.c., str. 8.

[6] Esad Duraković, Razvoj književnohistorijske i književnokritičke misli u radovima bošnjačkih orijentalista, u: Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskog kruga, Connectum, Sarajevo, 2005, str. 40.

[7] Aleksandar Flaker, *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1969, str. 10.

[8] Riječ je o knjigama Al Gawhar al-usna fi taragim 'ulama 'wa šu'ara 'fi Busna (Kairo, 1930) i Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana (Državna štamparija, Sarajevo, 1933).

[9] O tome je iscrpno pisao Esad Duraković u tekstu Razvoj književnohistorijske i književnokritičke misli u radovima bošnjačkih orijentalista, u: Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskog kruga, Connectum, Sarajevo, 2005, str. 38–120.

[10] Esad Duraković, o.c., str. 38.

[11] Midhat Begić, *Slika jedne zanemarivane književnosti*, u: *Djela*, knj. V, *Raskršća IV: Bosanskohercegovačke književne teme*, prir. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 176.

[12] Šukrija Kurtović, *Prva reč*, Budućnost, 1, Sarajevo, 20. jun 1919, str. 2.

njačka ni bosanskohercegovačka kulturna zajednica više nisu mogle realizirati "homogeniji kulturni identitet", tako da su i "ideja o jedinstvenoj jugoslovenskoj književnosti i izgubljeni prestiž književnog središta, kakvo je imalo Sarajevo, uticali da počne rasipanje najznačajnijih pisaca iz Bosne i Hercegovine"[13]. Sistematsko razaranje i bosanskohercegovačkog državno-pravnog integriteta i bošnjačkog kulturnog identiteta odvijalo se koliko državnom politikom preferiranog "integralnog jugoslovenstva, koje nije poznavalo ni priznavalo nikakve posebne razlike između pojedinih jugoslovenskih naroda"[14], toliko i uzavrelom atmosferom "netrpeljivosti, odvratnih šovinističkih svađa [...] i – već ukoljičkog sudaranja stranaka tek uvezenih iz Srbije i Hrvatske"[15].

Prvotno oduševljenje za *jugoslavensku kulturnu sintezu* koja bi bila "knjiga sviju nas", "harmonija naših duša" i "novi skupni individualitet koji će apsorbovati sve individualitete narodnih čestica"[16], što ga poput Muradbegovića iskazuju i drugi bošnjački pisci[17], vrlo brzo je splasnulo: uza sve izuzetno značajne književne simbioze u procesima svekolike evropeizacije južnoslavenskog kulturnog prostora u književnohistorijskim naracijama i dalje dominira tradicionalna podjela na srpsku i hrvatsku nacionalnu književnost, pa je i bošnjačkim piscima u međuratnom periodu ostalo tek to da se "opredijele" ili da ih "opredijele" za jednu ili drugu nacionalnu opciju. Stoga je u retrospektivnom pregledu stalnih napetosti i izmjenjivosti partikularnih i (prividno ili stvarno) etnokulturno deatribuiranih književnih tendencija u onovremenom bosanskohercegovačkom i jugoslavenskom kulturnom kontekstu uočljivo to da se "posle prvih jedinstvenih istupa mladih pisaca u okviru internacionalističkog programa ekspresionizma i avangarde ili naglašenog jugoslovenskog integralizma u prvim godinama iza rata, već sledećih nekoliko godina počinju prepoznavati nacionalna svojstva izraza u delima najoriginalnijih stvaralaca, oslonjena na izvorišta kulture čija sfera uticaja se poklapa sa religijskim granicama četiri jake konfesionalne zajednice u Bosni i Hercegovini"[18]. U složenim procesima socio-kulturnih, ideoloških i estetskih raslojavanja i sinteza poseban značaj ima književnokritička djelatnost Jovana Kršića, koji je pomno i bez nacionalnih idiosinkrazija pratio i analizirao djela bosanskohercegovačkih pisaca, kao i njegovo nastojanje da na stranicama časopisa *Pregled* okupi sve značajnije književnike bez obzira na njihova individualna ili skupna estetska, ideološka ili nacionalna opredjeljenja:

"Iako je shvatao jugoslavensku književnost kao cjelinu pa, sljedstveno tome, i bosanskohercegovačku posmatrao kao unitarnu, bez nacionalnoknjiževnih doprinosa u tome vremenu kada se ona vertikalno raslojavala na stranicama posebnih nacionalnih časopisa i listova i u okvirima nacionalnokulturnih društava, Kršić je *Pregled* orijentirao središnjom trakom književnog života Bosne i Hercegovine, nastojeći da u njegov prostor uključi sve što je bilo od književne vrijednosti."[19]

Znanstvena istraživanja bošnjačke književnosti bila su, međutim, marginalizirana i u kanonizaciji prividno multikulturnog koncepta nacionalne kulture, kojim su "odgovorni Srbi, Hrvati i Slovenci (!) pokušali stvoriti sintetičku kulturu zasnovanu na elementima iz sve tri nacionalne kulture"[20], jer je bošnjačka književnost na orijentalnim jezicima isključena iz zvanično etabliranog nacionalnog književnog kanona, a usmena književna tradicija, posebno balade i sevdalinke, u potpunosti inkorporirana u korpus srpskog ili hrvatskog kulturnog naslijeđa. Vidljivo je to posebno u onovremenim školskim programima, iz kojih je bošnjačka književnost na orijentalnim jezicima, pa i ona pisana na bosanskom jeziku, bila u potpunosti isključena, o čemu je u časopisu *Gajret* 1941. godine pisao Ahmed Mulahalilović, a njegova zapažanja paradigmatična su i za poslijeratni jugoslavenski i bosanskohercegovački obrazovni, kulturni i znanstveni sistem:

"Često se čuje prigovor s raznih strana što se u proučavanju naše književnosti u srednjim školama ne vodi nikako računa o onim muslimanima koji su pisali književna djela na našem jeziku. Doista, u našim srednjim školama se uopće i ne spominje književni rad muslimana, kao da ga nikako nije ni bilo. Štaviše, o tom književnom radu, vrlo često ne znaju ništa ni oni koji predaju istoriju jugoslovenske književnosti, jer se muslimani književnici ne proučavaju ni na univerzitetu."[21]

Ahmed Mulahalilović i sam je iz jugoslavenskog književnog kanona isključivao bošnjačku književnost na orijentalnim jezicima, dok je upozoravao na zanemarene i zaboravljene vrijednosti književnosti "na našem jeziku" (alhamijado književnost) jer je među ovim piscima bilo "talenata koji bi činili čast svakoj književnosti", zahtijevajući da se

[13] Radovan Vučković, *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 145.

[14] Dragomir Gajević, *Kulturno-istorijski okviri novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 239

[15] Marko Marković, *Počeci kulturnog života poslije prvog svjetskog rata*, u: *Izabrana djela*, knj. II, prir. Todor Kruševac, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1968, str. 109.

[16] Ahmed Muradbegović, *Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*, Nova Evropa, III, 4, Zagreb, 1921, str. 107–116, citirano prema: Ahmed Muradbegović, *Izabrana djela*, knj. III, prir. Alija Isaković, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 179.

[17] Tako je u tekstu *Odgajanje masa* 1921. Abdurezak Hifzi Bjelevac slično Muradbegoviću pisao: "Ako se hoće da i muslimani prime jednu naciju, onda će najzgodnije biti jugoslovenstvo, koje će konačno i biti naša jedinstvena nacija kada se uklone opreke između Hrvata i Srba i kada pređu obadvije nacije svoju nacionalnu fazu." (Usp. Abdurezak Hifzi Bjelevac, *Odgajanje masa*, Novi vijek, 1, 7, Sarajevo, 1920, str. 78.)

[18] Radovan Vučković, *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 148.

[19] Muhsin Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985, str. 192.

[20] Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: Književna i kulturna politika u Jugoslaviji*, prev. Ivan Radosavljević, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo, 2010, str. 86.

[21] Ahmed Mulahalilović, *Književnici muslimani u našim srednjim školama*, Gajret, 22, 2, Sarajevo, 1941, str. 43.

i taj tok književnog stvaralaštva uključi u školske programe te "da se važnija djela boljih pisaca naših izdaju, a radovi onih starijih da se sakupe, prouče i izdaju kritički"[22]. Za razliku od Ahmeda Mulahalilovića, Mehmed Handžić isticao je i izuzetan značaj književne tradicije stvarane na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, naglašavajući da je i to nezanemariv i dragocjen dio naše kulture te simbolički i afektivni izvor kulturnog identiteta. Međutim, Mulahalilovićeva i Handžićeva upozorenja na neprihvatljivo isključivanje bošnjačkih pisaca iz književnohistorijskih pregleda i školskih programa ne samo da nisu imala nikakva odjeka u vremenu kad su izricana nego je sve donedavno ponavljana sasvim neprihvatljiva tvrdnja da su u međuratnom periodu "politička, kulturna i književna nastojanja sankcionisana u pregledima i udžbenicima jugoslovenske ili srpskohrvatske književnosti u kojima se poštuje nacionalna raznolikost, ali se insistira na genetskom jedinstvu južnoslovenskih književnosti"[23]. Isto bi se moglo reći i za tvrdnju Andrewa Barucha Wachtela o "izvanrednoj čitanki za 3. razred srednje škole iz 1928. godine", koja "sadrži reprezentativne izbore tekstova iz srpske, hrvatske i slovenačke književnosti a multikulturalna jugoslavenska orijentacija vidi se već i po načinu na koji su tekstovi raspoređeni – tematski, a ne po nacionalnosti autora"[24]. Činjenica je, međutim, da među stotinjak autora uključenih u ovu čitanku nema *nijedan* tekst iz bošnjačke kulturne tradicije ili savremene književnosti, pa je doista cinično govoriti o njenom jugoslavenskom multikulturnom karakteru.

Neistraženost književne građe na orijentalnim jezicima imala je za posljedicu ne samo nemogućnost znanstveno pouzdanog sistematiziranja i estetskog vrednovanja ovog iznimno važnog literarnog fenomena nego i nemogućnost zasnivanja konzistentnog koncepta bošnjačke književnosti kao cjelovitog sistema karakterističnih književnih vrsta, žanrova i konvencija kojima se, u plodotvornim prožimanjima s poetičkim vrijednostima južnoslavenskih tradicija i kultura, u neprekidnim procesima rekreiranja ustaljuje prepoznatljiva "kulturna gramatika" samosvojne nacionalne literature. Jer, uz filološko-pozitivističko situiranje u književnopovijesne kontinuitete bošnjačke književnosti, danas se jednako važnim čini razumijevanje ovog vida književne tradicije u polimorfnim oblicima intertekstualnih obnova i resemantiziranja, što se u morfologiji savremene književnosti javlja kao "unutarnja geneza, reflektiranje i obnavljanje u sebi samom, strukturno strujanje duha i ljepote"[25]. Kulturna autoidentifikacija uvijek podrazumijeva imaginiranje i konstituiranje sistema značenjskih simbola, tradicijom ustaljenog i normativno kanoniziranog semiotičkog sistema prepoznatljivih književnih toposa kojima se diseminirani fragmenti ulančavaju u dijahronijski književnopovijesni niz, ali i uspostavlja skup specifičnih poetičkih konvencija i konstanti kojima se obnavlja, preobražava i usložnjava intertekstualni univerzum svake kulturne zajednice:

"Intertekstualnost tekstova pokazuje kako se kultura uvijek iznova ispisuje i preispisuje, kao kultura knjige i znaka koja se iznova definira svojim znakovima. Pisanje je radnja pamćenja i nova interpretacija kulture (knjige) u jednome. Svaki konkretni tekst kao stvoreni prostor pamćenja konotira makroprostor sjećanja koji kulturu ili predstavlja ili uz čiju se pomoć ona pojavljuje."[26]

A upravo takva vrsta istraživanja intertekstualnog poetičkog sistema bošnjačke književnosti, kojom bi se na filološki obrađenoj i sistematiziranoj, a potom aksiološki selektiranoj građi kodificirao skup karakterističnih obilježja i toposa kulturno semantiziranog "književnog arhiva" i "poetičkog leksikona", kao osnove na kojoj bi se zanavljao i tekst savremene literature, sve do početka šezdesetih godina 20. stoljeća, gotovo je u potpunosti zamrla. Odnosi se to i na one složene intertekstualne odnose usmene i pisane književnosti, koji se i danas razumijevaju tek u prepoznavanju folklornih motiva u savremenom književnom tekstu. Odsustvo sistematski razvijene književnokritičke djelatnosti u međuratnoj bošnjačkoj književnosti uočio je i Radovan Vučković i, ne obrazlažući razloge, naglasio da su ulogu književnih kritičara preuzeli na sebe sami pisci:

"Među piscima Muslimanima iz Bosne i Hercegovine nije se dvadesetih godina pojavio značajniji kritičar koji bi kontinuirano pratio pojave u književnosti. Zato su najznačajniji autori beletristi, Hamza Humo, Ahmed Muradbegović, Hasan Kikić i delom Hivzi Bjelevac, razvili širu književnokritičku delatnost i kao prikazivači knjiga ili kao pesnici koji razmatraju pitanja književnih smerova za koje su se opredelili, određenih žanrova ili pak muslimanske duhovnosti i specifičnosti duhovnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini. Hamza Humo je prikazivo knjige koje su bile bliske njegovom poetičkom konceptu, ali su ga posebno interesovale književne forme Muslimana iz Bosne i Hercegovine, kao i posebnosti istočnjačkog pisanja, čime je nastavljao određene preokupacije predratnih muslimanskih pisaca. To je činio i Muradbegović, ali on je pokazivao i više interesa za nove smerove u književnosti, za novo kao fenomen vremena i posebno za probleme pozorišta i drame. Hasan Kikić je takođe, uz problematizacije aktuelnog književnog stvaranja u Bosni i Hercegovini, pisao i osvrte o stvaralaštvu Muslimana a kao pripadnik socijalne levice, razmišljao o literaturi iz ugla jednog marksistički opredeljenog i Krleži bliskog levičara."[27]

Ali, i u tako oskudnoj književnokri-

[22] Ahmed Mulahalilović, *Književnici muslimani u našim srednjim školama*, Gajret, 22, 2, Sarajevo, 1941, str. 46.

[23] Radovan Vučković, *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 8.

[24] Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: Književna i kulturna politika u Jugoslaviji*, prev. Ivan Radosavljević, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo, 2010, str. 121.

[25] Muhsin Rizvić, Poetika bošnjačke književnosti, u: Panorama bošnjačke književnosti, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 7.

[26] Renate Lachmann, *Mnemotehnika i simulakrum*, u: *Phantasia / Memoria / Rhetorica*, prev. Davor Beganović, prir. Vladimir Biti, Matica hrvatska, Zagreb, 2002, str. 209.

[27] Radovan Vučković, *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 153–154.

tičkoj djelatnosti u međuratnom periodu još uvijek je kod bošnjačkih pisaca bila prisutna makar i prigušena svijest o značaju književne tradicije na orijentalnim jezicima, ovaj put u nastojanjima da se njene vrijednosti uključe u multikulturni kanon jugoslavenske nacionalne književnosti, o čemu je 1928. godine pisao i Hamza Humo u tekstu *Veličine istočnog Parnasa*:

"Ovi svi naši pisci pišu na istočnim jezicima, poput naših dubrovačkih pisaca koji su pisali na zapadnim. Pa kada naša nacija može da slavi ove naše velikane koji su pisali na zapadnim jezicima, zašto ne bi i ove naše velikane koji su pisali na istočnim jezicima."[28]

Ovaj davni Humin apel, na koji desetljećima nije bilo značajnijeg znanstvenog i prevodilačkog odziva, izuzev već spominjanih studija Mehmeda Handžića i nekoliko časopisnih priloga Franza Babingera i Šaćira Sikirića, Vladislava Skarića i Vladimira Ćorovića, Hamdije Kreševljakovića ili Muhameda Hadžijahića, obnovit će 1965. godine Mak Dizdar, ponavljajući istu argumentaciju koju je iznosio i Hamza Humo:

"Nama je poznato da je znatan broj naših ljudi djelovao i u kulturnim sferama orijenta i da su neki naši pjesnici na istočnom Parnasu, objavljujući na turskom, arapskom i persijskom postigli velike uspjehe. Mnogi od njih opjevali su i svoj zavičaj, pa nam je pored ostalog ostao niz pjesama o ljepotama Mostara, Sarajeva i drugih mjesta. Interesuje nas da li će i ovi pjesnici, kao što će oni koji su pisali na latinskom, biti prevođeni na naš jezik i tako predstavljeni našim savremenicima i budućim generacijama i konačno otrgnuti od zaborava."[29]

U skromnom broju radova u kojima autori u međuratnom periodu analitički uočavaju distinktivna književnohistorijska i poetička obilježja ne samo tradicionalne nego i novovjeke bošnjačke literature u južnoslavenskom interkulturnom kompozitu, uz tekstove Husnije Čengića i Ahmeda Muradbegovića, potom Džemila Krvavca ili Rize Ramića, posebno treba izdvojiti i tekstove Elija Fincija *Muslimani u našoj savremenoj književnosti*[30], Maximiliana Brauna *Die Anfänge der Europäisierung in der Literatur der moslimischen Slaven in Bosnien und Herzegowina*[31] i Jovana Kršića *Udeo muslimana u našoj književnosti*[32]. Za sve ove tekstove karakterističan je kritički odnos prema tradicionalnom folklorno-orijentalnom nasljeđu na kojem je počivao prosvjetiteljsko-preporodni model bošnjačke književnosti, s tim što je dvadesetih godina 20. stoljeća ta kritika izraz svekolike kulturne tranzicije i poetičkog preslojavanja u svijet evropskog moderniteta, a tridesetih godina izraz žestoke, ponegdje i preoštre kritike s pozicija socijalne književnosti. Zanimljivo je, međutim, to da će, za razliku od Husnije Čengića i Ahmeda Muradbegovića, a potom i Hasana Kikića ili Rize Ramića, koji će oštro kritizirati folklornu egzotiku onovremene bošnjačke književnosti tražeći "pročišćenje" orijentalno-islamskog senzibiliteta modernim izrazom okcidentalne civilizacije (Čengić, Muradbegović) i kritičkog angažmana prema anahronom etnokulturnom naslijeđu i neposrednoj društvenoj stvarnosti (Kikić, Ramić, Krvavac...), Jovan Kršić zapaziti da su ti procesi tranzicije folklorno-prosvjetiteljskog u modernistički model već dovršeni:

"Danas je književnost muslimana uglavnom na nivou koji je dostigla savremena srpskohrvatska književnost. Ta književnost se nije nigde otuđila svojoj sredini, ali je otišla dalje od običnog folklora i od nameštene orijentalne egzotike. Muslimanski pisci pomogli su da se bar načnu cele nove oblasti zanemarenog i nagomilanog umetničkog bogatstva."[33]

Od tridesetih godina 20. stoljeća sve snažnije se i među bošnjačkim piscima javlja ideološki snažna književna ljevica, pa će i mladi književni kritičari poput Husnije Čengića, a potom i Hasana Kikića i Rize Ramića, Džemila Krvavca i Akifa Šeremeta, Safeta Krupića i Skendera Kulenovića, o bošnjačkoj književnosti pisati izuzetno oštro, uočavajući i njene posebnosti, ali insistirajući i na onoj vrsti književnog i društvenog angažmana koji nije presudno određen etnokulturnom samorefleksijom:

"Raskršća muslimanskog pisca tada više nisu bila ona koja je Matoš 1908. vidio između Zagreba, Beograda i Carigrada, nego između nacionalizma i socijalizma, između Krleže i folklora."[34]

Skromni rezultati organiziranih istraživanja bošnjačke povijesti, kulture i književnosti posebno u međuratnom periodu uvjetovali su, međutim, i u tek stasaloj intelektualnoj eliti lijeve orijentacije doživljaj tragičnog samozaborava i odsustva bošnjačke književnopovijesne samorefleksije, o čemu je s mnogo gorčine 1939. godine u tekstu *Jedna žalost i jedna potreba* pisao Skender Kulenović:

"Mi znademo nešto mucati o bogumilima, Gradaščeviću, okupaciji, poneki su čitali Bašagića, Truhelku, Klaića, Kreševljakovića i sl., *ali ko bi znao otkriti nove komplekse činjenica i sve te činjenice povezati jednom znanstvenom teorijom našeg razvoja? A pogotovu (kad bi se takova teorija pojavila), ko bi znao da je eventualno izda i u popularnom obliku?* [...] *Ko bi iznio postanak, razvoj i stanje muslimanske štampe i književnosti?*"[35]

Retorička pitanja što ih postavlja Kulenović izraz su svijesti jedne mlade generacije književnika što su je oko

---

[28] Hamza Humo, *Veličine istočnog Parnasa*, Gajret (Spomenica), XI, 16, Sarajevo, 1928, str. 249.

[29] Mak Dizdar, Posebna serija Biblioteke Brazde. Jugoslavenska klasika na stranim jezicima, Život, XIV, 2, Sarajevo, 1965, str. 107–108.

[30] Eli Finci, *Muslimani u našoj savremenoj književnosti*, Jugoslavenska pošta, Sarajevo, 8. 2. 1932.

[31] Maximilian Braun, Die Anfänge der Europäisierung in der Literatur der moslimischen Slaven in Bosnien und Herzegowina, Makert & Petters, Leipzig, 1934.

[32] Jovan Kršić, *Udeo muslimana u našoj književnosti*, Gajret, Kalendar za 1939. godinu, Sarajevo, 1938, str. 192–198.

[33] Jovan Kršić, *Udeo muslimana u našoj književnosti*, Gajret, Kalendar za 1939. godinu, Sarajevo, 1938, str. 194.

[34] Midhat Begić, *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća*, u: *Djela*, knj. V, *Raskršća IV: Bosanskohercegovačke književne teme*, prir. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 114.

[35] Skender Kulenović, *Jedna žalost i jedna potreba*, u: *Miscellanea, I*, *Izabrana djela*, knj. VII, prir. Enes Duraković, Svjetlost – Veselin Masleša – Prva književna komuna – Glas, Sarajevo – Mostar – Banja Luka, 1983, str. 13, 15.

časopisa *Putokaz* okupili Hasan Kikić, Safet Krupić i Skender Kulenović, a koja je uz naglašenu ideološku mobilizaciju bosanskomuslimanskog svijeta nastojala obnoviti svijest o zanemarenim vrijednostima bošnjačke kulturne prošlosti, što je u bitnome određivalo i napor konstituiranja nacionalnog identiteta, a na tu činjenicu je upozorio i Radovan Vučković:

"U tom kontekstu vode se i rasprave i o muslimanskoj književnosti i to posebno među predstavnicima socijalne levice, uprkos ideološkim integracijama koje su podrazumevale jedinstvo socijalističkog pokreta u Jugoslaviji."[36]

Svjedoči o tome i neuspio pokušaj realiziranja projekta "male ali skromne" bosanskomuslimanske enciklopedije što ju je uredništvo časopisa *Putokaz* planiralo objaviti u svojem kalendaru za 1938. godinu, a u tome nacrtu, što je u formi poziva na saradnju upućen bošnjačkim intelektualcima, planiran je i poseban tekst pod naslovom *Muslimanska književnost*, u kojem je trebalo "iznijeti ulogu književnosti; pokazati uslove pod kojima se ona razvijala za vrijeme Turske, Austro-Ugarske i poslije 1918.". Konačno, i nakon 1945. godine, u socijalističkoj Jugoslaviji, nastavit će se procesi prešućivanja i poricanja bilo kakve posebnosti i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, pa je sve do sredine šezdesetih godina 20. stoljeća u svim oblicima društvene, akademske i znanstvene prakse dominirao stav da je "moguće govoriti samo o književnicima, jer književnost Bosne i Hercegovine sa nekim svojim specifičnim osobinama posebne književnosti ne postoji"[37]. Autoritarnost monološke jednoznačnosti normativne poetike socrealizma podrazumijevala je surovo brisanje kulturnih razlika i produktivnih procesa dijaloške interferencije socijalnih, ideo-semantičkih i poetičkih iskustava tradiranih u različitim kulturnim sistemima južnoslavenske interliterarne zajednice. Usto, rigidnost socrealističkog modela književnosti koji zahtijeva besprizivno poštovanje teorije odraza podrazumijevala je ne samo ideološke naloge savremenoj književnoj produkciji nego i resemantizaciju klasičnih oblika prosvjetiteljske koncepcije povijesti književnosti: književna kritika sada je zadužena i za odgojno-propedeutičko prevrednovanje svekolike tradicije u duhu ideologije internacionalizma i afirmacije političkih ideala što su u djelima prošlosti anticipirali navodno univerzalne vrijednosti na kojima počiva savremeno, klasno osviješteno socijalističko društvo.

Opozicija *klasno – nacionalno* bila je sve do sredine šezdesetih godina 20. stoljeća temeljna opreka teorijskih razmatranja, sporenja i "pregovaranja" u društvu koje je autoritarnim kritičkim jezikom i jedan i drugi oblik socijalnog značenja književnosti hipostaziralo i razumijevalo kao presudan, utemeljujući konstituens kolektivnog identiteta. Dominantna diskurzivna praksa ideološki strogo kontrolirane književnokritičke djelatnosti delegitimirala je i proglašavala politički neprihvatljivim svako teorijsko opredjeljenje koje bi narušavalo vladajući koncept društveno angažirane književnosti, pa je ideologija socijalizma i odanosti univerzalnim, nadnacionalnim idealima Revolucije bila zapravo kohezivni element jugoslavenske književnosti. Ne možemo zato razvojne tokove poslijeratne književnosti posmatrati samo iz suženog rakursa partikularnih etnokulturnih naracija nasuprot dugotrajne ideološki povlaštene kulturne strategije unitarne "jugoslavenske kulturne sinteze", jer socrealistički koncept literature zasnovan na teoriji odraza nije poricao samo posebnosti nacionalnih književnosti nego i raznovrsne poetičke modele karakteristične za onovremeni evropski kulturni prostor, baš kao što se ideološki suspektnim smatrao i svaki pokušaj individualiziranog stvaralačkog čina oslobođenog od obaveze apologije kolektivnih društvenih vrijednosti "revolucije koja teče". O tome je u tekstu posvećenom razvoju savremene književnokritičke misli u Bosni i Hercegovini 1975. godine pisao Juraj Martinović, naglašavajući to da je oficijelna kulturna politika podrazumijevala neupitno prihvatanje revolucionarne ideologije i rigorozne ideološke tendencioznosti umjetničkog izraza:

"Tim vrijednostima bila je podređena i književnost izražavajući u tom trenutku društvene stvarnosti primjerenu viziju svijeta, čiji je glavni nosilac bila idejno homogena masa, stvarni historijski subjekt revolucije, iz koje se kao pozitivni junak mogao izdvojiti samo heroj koji je izražavao viši stepen klasne svijesti i potpuniju integraciju društveno relevantnih etičkih vrijednosti."[38]

Valja isto tako naglasiti to da i naša novovjeka rekonstrukcijska prevrednovanja tradicionalno kanoniziranih književnohistorijskih paradigmi i sistematizacija, uz znanstveno utemeljena nastojanja emancipacije nacionalnih književnosti kojima se poriče normativnost ideološki konstituiranog koncepta homogene jugoslavenske kulturne sinteze, moraju uvažavati i nesporne zajedničke vrijednosti univerzalnih poetičkih modela koje su u snažnim integracijskim procesima na jugoslavenskom kulturnopovijesnom prostoru nalazile autentičnu estetsku realizaciju mimo etnokulturno semantizirane "kulturne gramatike". U preobražajnim tokovima poslijeratne književnosti i u bošnjačkoj literaturi, uza sve posebnosti imanentnih poetičkih karakteristika, lahko je uočljiva i suma općih osobina karakterističnih za cjelinu jugoslavenske interliterarne zajednice, književnih vrijednosti koje su nastajale ne samo u snažnim ideološkim integrativnim procesima nove društvene stvarnosti i kontinuiranju vazda prisutnih i intenzivnih unutarnjih veza i utjecaja, doživljaja kulturnopovijesne bliskosti i nerazlučivosti nego i u aproprijaciji recentnih poetičkih i duhovnih vrijednosti iznova oslobođenih obzora nakon socrealističkog perioda.

Zato u osnovi prihvatljivo zapažanje Envera Kazaza da je "bošnjačka kultura često svojatana i od strane Srba i od strane Hrvata" i da je "suština ideologije bila da se Muslimanima oduzme njihova kultura"[39] valja ublažiti utoliko što je u poslijeratnoj Jugoslaviji, barem na razini zvanično proklamirane kul-

[36] Radovan Vučković, *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 154.

[37] Salko Nazečić, Predgovor, u: Zbornik savremene bosansko-hercegovačke proze, Svjetlost, Sarajevo, 1950.

[38] Juraj Martinović, *Kritička i teoretska misao savremene književnosti u Bosni i Hercegovini*, Izraz, XXXVII, 4–5, Sarajevo, 1975, str. 426.

[39] Enver Kazaz, *Narod koji je izdržao zlo*

turne politike i socrealističke doktrine internacionalizma, zanemarivana afirmacija partikularnih nacionalnih kultura uopće, a već etablirani, institucionalno zaštićeni oblici srpske, dijelom i hrvatske te slovenačke književnosti svojom su sadržinom, prilagođenom dominantnom ideološkom horizontu, ispunjavali i potkopavali uniformni model nadnacionalne jugoslavenske kulture. O tim mimikrijskim oblicima društveno-političke legitimacije tradicionalnog koncepta "jugoslovenske književnosti", zasnovanog na mitotvoračkom, epskom narativu srpske, a dijelom i hrvatske nacionalnoromantičarske književnosti 19. stoljeća, koji je i u socijalističkoj Jugoslaviji isključivao bošnjačku književnost iz jugoslavenskog književnog kanona, pisao je i Ivo Žanić u već citiranom tekstu *Pisac na osami*:

"Nekritički usisavši u svoju političku mitologiju velik dio južnoslavenske, posebno srpsko-crnogorske epike u želji da se simbolično legitimiraju kao nasljednici nekadašnjih ustanika, jugoslavenski su komunisti *de facto* preuzeli i njenu snažnu protumuslimansku atmosferu i nastavili je, svjesno ili ne, reproducirati posredstvom školskog sustava. Objektivno, time je povelik dio stanovništva koji je baštinio islamsku kulturu bio diskvalificiran iz službenoga simboličnog rekvizitarija, a likovi njegove tradicijske kulture, kvalitativno sukladni kršćanskima, isključeni iz kataloga reprezentativnih moralnih primjera."[40]

Iz školskih programa, ali i institucionalno organiziranih znanstvenih projekata isključeni su gotovo svi sadržaji vezani za bošnjački i tradicijski i savremeni kulturni identitet, pa se stoga treba prisjetiti upozorenja Dubravke Oraić-Tolić da, ako se određeni tekstovi ili autori ne citiraju, oni i ne postoje u svijesti novih generacija. Rijetki pokušaji ukazivanja na posebnosti bošnjačke ili bosanskohercegovačke kulture gotovo su u potpunosti iščezli, potisnuti i zagušeni, svedeni na razinu ideološki suspektnog incidenta[41], o čemu je u novije vrijeme uvjerljivo pisao i Sanjin Kodrić:

"Svijest o karakterističnosti bosanskohercegovačkog književnog stvaralaštva bila je ili posve potisnuta na marginu ili je, pak, književnost BiH smatrana zavičajnom, odnosno, u najboljem slučaju, regionalnom književnošću, bez stvarnih vlastitih distingvirajućih obilježja, bez prepoznatljivosti vlastite tradicije i vlastitih zakonitosti historijskog razvoja te bez ičega što bi bio neki naročit njezin *specificum* u vremenu savremenosti, riječju: bez ma čega što bi nju te njezine nacionalne sastavnice na sinhronijskoj i/ili dijahronijskoj osi učinilo jednakovažnim i punopravnim literarnim tokom s cjelovitim statusom zasebne književne djelatnosti u okvirima složenog i pluralnog jugoslavenskog literarnog mozaika."[42]

Izuzetak je, svakako, knjiga Slavka Leovca *Svetlo i tamno (Pregled književnosti Bosne i Hercegovine od 1918–1956)*[43], književnohistorijska studija u kojoj autor posebnosti književnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini u odnosu na druge književne sredine vidi u determinističkoj uvjetovanosti i odnosu čovjeka, zemlje i historije te izvjesnoj kršićevski potenciranoj slici historijskom zbiljom i geografskim položajem predestiniranoj viziji svijeta. Leovčeva studija stidljiv je nagovještaj i pokušaj sintetskog prikaza bosanskohercegovačke literature koji će posebno vrijednu dopunu imati, prije svega, u Makovom predgovoru *Antologiji bosanskohercegovačke pripovijetke* objavljenoj 1961. godine, ali i sve življoj književnokritičkoj djelatnosti mladih kritičara koji u onovremenim časopisima i književnim revijama s jedne strane prate neposrednu književnu produkciju, a s druge strane prvim znanstvenim tekstovima nastoje osvijetliti kulturne vrijednosti potisnute i zanemarene literarne tradicije. Još uvijek su to, naravno, uzgredni tekstovi u kojima se ne naslućuju teorijski utemeljena razumijevanja statusa i modela izučavanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici, ali se u njima navješćuje dozrijevanje svijesti o značaju, vrijednosti i posebnosti vlastite kulture, koja, istodobno, mora biti otvorena novim vrijednostima, oslobođena otužnog etnokulturnog pasatizma, duhovne samoizolacije i folklorno-regionalne egzotike, "jer i folklor ima nova značenja i novija, savremenija tumačenja", kako je to u tekstu *U ime onih kojih nema* iz 1954. godine pisao Ivan Fogl.

Tek negdje od sredine šezdesetih godina 20. stoljeća uočljiva su prva nastojanja da se u cjelovitosti historijskog poretka i sistema, uz dijahronijski slijed prepoznaju i sinhronijske vrijednosti književnopovijesnih zakonitosti i specifične gramatike jedne kulture i historije duha. Nakon višedecenijske šutnje i ponižavajuće suspenzije ispoljavanja vlastitih kulturnih vrijednosti potkraj šezdesetih godina započinje bosanskohercegovački i bošnjački kulturni preporod kao izraz burnih procesa svekolikih društvenih preobražaja. Trebalo je – izgleda – da se pojave i tako izuzetna književna djela kao što su *Kameni spavač* Maka Dizdara i *Derviš i smrt* Meše Selimovića, djela koja univerzalnu vrijednost i ljepotu svojeg izraza duguju i izvanredno sugestivnoj rekreaciji bosanske i bošnjačke žive tradicije, pa da se oslobodi nagomilana energija do tada strogo kontroliranog senzibiliteta i osjećanja pripadnosti vlastitoj kulturi. U Dizdarevim i Selimovićevim pjesničkim zbirkama i romanima, ali i brojnim djelima drugih pisaca objavljenim u narednih tridesetak godina, izbila je ponorno skrivana snaga višestoljetno taložene kulture, zatomljene i prezrene u prethodnim periodima bilo isključivošću susjeda, bilo nasiljem vladajućeg ideološkog projekta.

Prisjetimo se i toga da je iste, 1966. godine, kada su objavljeni *Kameni spavač* i *Derviš i smrt*, izašla i zbirka pripovijetki *Pobune* Derviša Sušića, koja uz

historije (Razgovor sa Atifom Purivatrom), Ratni bilten Prve motorizovane brigade, Sarajevo, juni 1993, str. 9.

[40] Ivo Žanić, Pisac na osami (Upotreba Andrićeve književnosti u ratu u BiH), Erazmus, 18, Zagreb, listopad 1996, str. 54.

[41] Usp. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.

[42] Sanjin Kodrić, *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010, str. 158.

[43] Slavko Leovac, *Svetlo i tamno (Pregled književnosti Bosne i Hercegovine od 1918–1956)*, Džepna knjiga, Sarajevo, 1957.

njegove romane *Uhode* (1971), *Hodža Strah* (1973) i *Nevakat* (1983) u formi historijske proze iznova aktuelizira povijesnu sudbinu Bosne i Bošnjaka u sporom i mučnom traganju za vlastitim bićem, identitetom i slobodom. Slijedi potom val historicizma u bošnjačkoj pripovijetki, romanu i drami, od Skendera Kulenovića (*Divanhana*, 1972, i *Ponornica*, 1977), Zaima Topčića (*Zemlja heretika*, 1972) i Ćamila Sijarića (*Konak*, 1971, *Carska vojska*, 1976), do Nedžada Ibrišimovića (*Ugursuz*, 1968, *Karabeg*, 1971, *Braća i veziri*, 1989), Alije Isakovića (*Hasanaginica*, 1974), Huseina Bašića (*Tuđe gnijezdo*, 1980, *Vjetar sa Prokletija*, 1985) ili Irfana Horozovića (*Talhe ili Šedrvanski vrt*, 1972, *Karta vremena*, 1983). Bošnjački književni preporod ne može se posmatrati izolirano od svekolikog bosanskohercegovačkog kulturnog i društvenog pokreta i preobražaja karakterističnog za šezdesete, sedamdesete i osamdesete godine 20. stoljeća: od Filipovićevog eseja *Bosanski duh u književnosti – šta je to?*[44] i Begićevog referata na Simpozijumu o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine[45], kojima se branio status bosanskohercegovačke književnosti u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici, preko Isakovićevog *Biserja*[46] i Rizvićeve dvotomne doktorske disertacije *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*[47], kojima se aktueliziralo postojanje samostalne bošnjačke književnosti, slijedile su brojne rasprave o statusu i modelima izučavanja književnosti u Bosni i Hercegovini, nerijetko praćene žestokim sučeljavanjima, ali i političkim osudama i inkriminacijama. Parafrazirajući temeljne uvide Šaćira Filandre analitički izložene u knjizi *Bošnjačka politika XX. vijeka* (1998), Enver Kazaz naglasio je upravo tu ideološku osnovu otpora vladajućih centara moći pokušajima znanstvenog utemeljenja statusa bosanskohercegovačke i pogotovo bošnjačke (muslimanske) književnosti:

"Prevlast ideoloških u odnosu na znanstvene kriterije u proučavanju književnosti ponajbolje se ogleda u onim zbivanjima što ih je sedamdesetih godina prošlog vijeka izazvao poznati simpozij sarajevske Svjetlosti: *Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, nakon kojega se pokreću, ponajprije u sarajevskom književnom glasilu *Odjek*, mnogobrojne optužbe protiv Midhata Begića i njegovog zalaganja za bosanskohercegovačku, a onda i za muslimansku književnost. Upliv političkog i ideološkog u znanstveno područje još je ilustrativniji u zbivanjima što ih je izazvala Isakovićeva antologija muslimanske književnosti pod nazivom *Biserje*, gdje se Isakoviću ne zamjera samo to što je identificirao muslimansku književnost kao samostalnu i nepobitnu kulturnu činjenicu, nego čak i to što u njoj nije razdvojio 'klasno osviještenu i neosviještenu literaturu i pisce'."[48]

Korespondentni makar i skromnim društvenim procesima demokratizacije jugoslavenske zajednice, u obzoru dominantnog ideološkog koncepta socijalističkog društva, procesi statusnog etabliranja i bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti presudno su određeni protokanonizacijskim tekstovima Midhata Begića *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas* i *Naš muslimanski pisac i njegova raskršća*. U tom smislu, u obnovi znanstvene vjerodostojnosti, važno je i danas naglasiti tu dragocjenu višestrukost bosanskog i bošnjačkog (ali i bosanskosrpskog i bosanskohrvatskog) književnopovijesnog sagledavanja i sistematiziranja što se negdje od sredine šezdesetih godina 20. stoljeća sve reljefnije ukazivala u brojnim edicijama i hrestomatijama, antologijama i panoramama, istraživačkim i izdavačkim projektima.[49] Svijest o neminovnosti književnopovijesnih istraživanja i jednog i drugog vida bosanskoherce-

[44] Muhamed Filipović, Bosanski duh u književnosti – šta je to? (Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije M. Dizdara "Kameni spavač"), Život, XV, 3, Sarajevo, 1967, str. 13–18.

[45] Midhat Begić, Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. godine do danas, u: Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 7–77.

[46] *Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti*, prir. Alija Isaković, Stvarnost, Zagreb, 1972.

[47] Muhsin Rizvić, Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, knj. I–II, ANUBiH, Sarajevo, 1973.

[48] Enver Kazaz, Terminološka zbrka (Bosanskohercegovačka književna historija i studij književnosti u raljama političkih ideologija), u: Neprijatelj ili susjed u kući (Interliterarna bosanskohercegovačka zajednica na prelazu milenija), Rabic, Sarajevo, 2008, str. 9–10.

[49] Spomenimo ovdje samo neke projekte koji su u paralelizmu bosanskohercegovačkog i bošnjačkog koncepta uzajamnosti i komplementarnosti bitno doprinijeli afirmaciji i jednog i drugog vida sistematizacije i kanoniziranja statusnih oblika naše književnosti. Edicije: *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine* (Svjetlost, Sarajevo, dugoročan projekt utemeljen 1965), *Savremena književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u 50 knjiga* (Svjetlost, Sarajevo, 1984/85) i *Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine* (Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991), odnosno *Muslimanska književnost XX vijeka*, I–XXV (Svjetlost, Sarajevo, 1991), *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* (Preporod, Sarajevo, dugoročan projekt utemeljen 1995) i *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, I–VI (Alef, Sarajevo, 1998). Antologije: *Panorama savremene bosanskohercegovačke proze* (Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961) i *Stari bosanski tekstovi* (Svjetlost, Sarajevo, 1969) Maka Dizdara, *Suočeni sa svijetom: Antologija novije poezije u BiH* (Svjetlost, Sarajevo, 1971) Huseina Tahmiščića, *Hodoljublje: Izbor bosanskohercegovačkog putopisa i građa za bibliografiju* (Svjetlost, Sarajevo, 1973) Alije Isakovića, *Antologija savremene bosanskohercegovačke poezije* (Život, 7/8, Sarajevo, 1976) Ivana Kordića, *Antologija savremene bosanskohercegovačke proze* (Život, 7/8, Sarajevo, 1980) Džemaludina Alića, *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX stoljeća* (Lica, 3/4, Sarajevo, 1981) Slobodana Blagojevića i *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* (Svjetlost, Sarajevo, 1990) Stevana Tontića, odnosno *Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti* (Stvarnost, Zagreb, 1972) Alije Isakovića, *Antologija muslimanske poezije XX vijeka* (Svjetlost, Sarajevo, 1990) Enesa Durakovića i deset antologija bošnjačke književnosti (Alef, Sarajevo, 1995–1997) Maka Dizdara, Đenane Buturović, Muniba Maglajlića, Aiše Softić, Emine Memije i Lamije Hadžiosmanović, Enesa Durakovića, Gordane Muzaferije, Alije Isakovića i Fahrudina Rizvanbegovića kao priređivača. Ovu dragocjenu dvostrukost bosanskohercegovačkog i bošnjačkog književnog reprezentiranja izdavačka kuća "Alef" upotpunila je 2000. godine antologijama bosanskohercegovačke poezije XX vijeka (Enes Duraković, Mile Stojić i Marko Vešović), pripovijetke (Enver Kazaz, Nikola Kovač i Ivan Lovrenović) i drame (Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović i Vojislav Vujanović). Dodajmo ovom izboru i zbornik sa Simpoziju-

govačkih kulturnih posebnosti i skupnosti, tradicijskih različitosti i saobraznosti, sinkretičnosti i nerazlučivosti potvrđuje i simbolički signifikantna naporednost Rizvićevog *Pregleda književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (1985) i *Panorame bošnjačke književnosti* (1994), Lovrenovićevih književnopovijesnih eseja *Labirint i pamćenje* (1989) i *Bosanski Hrvati* (2002) i Tonti ćevih antologija *Moderno srpsko pjesništvo* (1991) i *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* (1991), i ta je naporednost u desetljeću pred rat prožela brojne književnokritičke tekstove i znanstvene projekte koji su obogaćivali sliku jedne polimorfne i polifone kulture.

Uz tekstove Midhata Begića i Muhsina Rizvića, Herte Kune i Muhameda Hadžijahića, Sulejmana Grozdanića, Borisa Ćorića i Alije Isakovića, Kasima Prohića, Zdenka Lešića i Juraja Martinovića, Radovana Vučkovića i Josipa Lešića, Muhameda Nezirovića i Dejana Đuričkovića, Đenane Buturović, Hatidže Dizdarević i Muniba Maglajlića, posebno mjesto pripada kulturnohistorijskom eseju Ivana Lovrenovića *Labirint i pamćenje*. Lovrenovićev tekst već naslovnim pojmovima i u bosanskohercegovačkoj kritici utemeljuje poseban oblik kulturnopovijesnih naracija kao *kulture pamćenja*, a vjerodostojnošću znanstvenog stava i danas zrači simboličkim vrijednostima bosanskih kulturnih komposibilnosti, tragično destruiranih surovom zbiljom posljednjih desetljeća. Sličan značaj ima i *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* Slobodana Blagojevića, s predgovorom u kojem se estetske vrijednosti prepoznaju mimo bilo kakvih ideoloških funkcionalizacija književnog teksta.

Blagojevićeva antologija, kao i njegova zapažena knjiga eseja *Poezija, mistika, povijest*[50], ponudila je, slijedom najboljih eseja Midhata Begića ili Kasima Prohića, Radomira Konstantinovića ili Abdulaha Šarčevića, onaj oblik kritičkog pisma koji, i kada prepoznaje estetske vrijednosti bosanskohercegovačke i južnoslavenske književne tradicije, ne prihvata apriornu samorazumljivost kolektivno normirane nacionalne poetike, nego ih samjera, uspoređuje i prepoznaje u neomeđenim estetskim obzorima etnokulturno desemantizirane poetike. U tom smislu moglo bi se ustvrditi da su Blagojevićevi tekstovi unekoliko bili manifest jedne sasvim nove estetske samosvijesti koja prožimlje književne tekstove Dževada Karahasana, Hamdije Demirovića, Mile Stojića, Ranka Sladojevića, Muniba Delalića ili Feride Duraković, a potom i Darija Džamonje i Semezdina Mehmedinovića, Selima Arnauta ili Miljenka Jergovića, pjesnika i prozaista koji su sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, nastavljajući estetsku inovativnost Lukićevih i Isakovićevih, Koromanovih ili Ibrišimovićevih pjesničkih i novelističkih prvjenaca, vlastiti izraz gradili na iskustvima moderne svjetske književnosti i borhesovske simbolike Duha Biblioteke kao metafore duhovne otvorenosti, a ne na ropotarnici nacionalnih mitova i folklornih etnokulturnih antikviteta. Stoga je važno i ovdje naglasiti Blagojevićevo razumijevanje sinkretičkog "duhovnog jedinstva nečeg što bismo mogli promatrati kao bosanskohercegovačku literaturu, od najstarijih vremena do danas [...] u sveprožimanju svih literarnih tradicija svih etničkih grupacija koje su ovdje živjele i stvarale, koje ovdje žive i stvaraju i danas"[51]. Žestoko se opirući obnovi "vampirskog duha" determinističke teorije krvi i tla što ga prepoznaje u tekstu *Savremena bosanskohercegovačka literatura prema našoj književnoj tradiciji* Vojislava Maksimovića, Blagojević poput Begića, Rizvića i Lovrenovića istodobno naglašava to da "jedinstvena pozicija bosanskohercegovačke literature i jeste u tome što autohtono pripadništvo njoj ne znači i neautohtono pripadništvo nekoj od drugih literatura zajedničkog nam jezika".[52]

Složeni odnosi i bosanskohercegovačkih i jugoslavenskih književnosti u 20. stoljeću određeni su neprekidnim antagonizmom centripetalnih i centrifugalnih književnopovijesnih tendencija, pa su i modeli izučavanja i sistematizacije nacionalnih književnosti, s jedne strane, obilježeni ideološkom funkcionalizacijom dramatičnih sukobljavanja sociopolitičkih i nacionalnih strategija u cjelini jugoslavenskog društva, a, s druge strane, produktivnim teorijskim dijalogom o tradicijskim kulturnim posebnostima i sličnostima, razlikama i istovjetnostima južnoslavenske interliterarne zajednice. Ako je od 1918. godine u različitim vidovima gotovo pola stoljeća dominirao integrativni duh unitarne jugoslavenske književnosti, kojim se nesumnjivo prevladavao anahronizam zatvorenih etnokulturnih naracija, ali i poništavale njihove kulturne raznolikosti, onda su šezdesete godine 20. stoljeća označile dinamične procese oslobađanja od uniformnih obrazaca jugoslavenske kulturne sinteze i afirmaciju književne raznolikosti i posebnosti književnih tradicija, s tim što je *i jedan i drugi vid* razumijevanja nacionalne književnosti nerijetko bio obilježen izvanliterarnim razlozima političkih instrumentalizacija, što valja podrazumijevati onda kada čitamo slijedeće, u osnovi tačne, ali jednostrane uvide Radovana Vučkovića u knjizi *Razvoj novije književnosti*, objavljenoj 1991. godine:

"Kad je u drugoj polovini šezdesetih godina došlo do promene naglaska u analizi književnosti stvarane u Jugoslaviji i do protežiranja nacionalnih kriterija u vrednovanju odelitih jugoslovenskih literatura, nastale su brojne studije, pregledi i istorije književnosti, u kojima su se sumirala literarna dostignuća svakog naroda pojedinačno. Tu se išlo putem, poznatim i priznatim u toj vrsti dela još od ranije, ukupnog prikazivanja književnosti jednog naroda, u periodizacijskoj i aksiološkoj kohe-

ma o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine (Svjetlost, Sarajevo, 1971) te zbornik *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja* (ur. Midhat Begić, ANUBiH, Sarajevo, 1977), tematske brojeve časopisa *Izraz* (*Savremena književnost u Bosni i Hercegovini*, 11–12, Sarajevo, 1974, odnosno 3–4, Sarajevo, 1975) i časopisa *Pozorište* (*Međuratna bosanskohercegovačka drama*, 5–6, Tuzla, 1988, odnosno *Savremena bosanskohercegovačka drama*, 1–2, Tuzla, 1990), kao i niz monografija, studija i rasprava objavljenih u prethodnih četrdesetak godina u kojima se znanstveno definiraju status i modeli izučavanja i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti.

50 Slobodan Blagojević, *Poezija, mistika, povijest*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.

51 Slobodan Blagojević, *Predgovor*, u: *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX stoljeća*, prir. Slobodan Blagojević, Lica, 3/4, Sarajevo, 1981, str. 4.

52 Isto, str. 9.

renciji nacionalnog bića, istraživalo su se njegovi koreni, bez ozbiljnijeg osvrta na jugoslavenski i širi svetski kompleks književnosti i kulture. Tako su se javljale rasprave u znaku isključivo nacionalnih vrednosti, sređene prema vertikali vremenskog razvoja odgovarajuće tradicije."[53]

Semiotički prostor bosanskohercegovačke kulture počev od sredine šezdesetih godina 20. stoljeća presudno je određen različitim vrstama identitetskih autorefleksija, ali je taj dominantan diskurs kojim se konstruirala cjelovitost semantičkog jedinstva kulture uporno urušavan centrifugalnim silama ekskluzivnih etnokulturnih naracija opsjednutih anahronim koncepcijama homogenih kulturnih identiteta, sasvim svejedno da li im je interpretativno sjedište bilo u Bosni i Hercegovini ili izvan nje. U cjelini diskurzivnih praksi upravo je književnost bila povlašteni oblik identitetskog samorazumijevanja, pa su književni tekstovi doista bili semiotički prostor na kojem se odvijao buran društveni i politički sukob koji je nadilazio obzore autonomnog poetičkog samoopisivanja, mada je to vrijeme kada se i u bosanskohercegovačkoj književnokritičkoj praksi etablirao, tradicionalnom književnohistorijskom modelu naporedan i makar prividno ideološki nezaposjednut, strukturalistički pristup književnom djelu. Ilustrativne u tom smislu jesu i žestoke reakcije na tekst *Bosanski duh u književnosti – šta je to?* Muhameda Filipovića, objavljen 1967. godine u sarajevskom časopisu *Život*.

Ideologiji "nacionalnog duha" u bosanskohercegovačkoj književnosti u onovremenim raspravama nije, nažalost, suprotstavljena artistička samosvijest koja bi se opirala novom obliku funkcionalne instrumentalizacije književnog teksta, nego snažna i orkestrirana kampanja nacionalistički fundirane strategije osporavanja i bosanskohercegovačkog i bošnjačkog kulturnog identiteta, skrivena ispod mantre jugoslavenske kulturne sinteze, kao i, s druge strane, još uvijek živo naslijeđe socrealističke prakse političkog nadzora nad slobodom kritičkog mišljenja. Nakon brojnih istraživanja koja su nudila različite modele statusnih određenja bosanskohercegovačke književnosti svojevrsnu sintezu trebala je predstavljati u posljednjem ratu uništena i stoga znanstveno neverificirana edicija *Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine*, projekt Instituta za književnost u Sarajevu, u kojem se – danas je to sasvim izvjesno – znanstvenom utemeljenošću teorijskog pristupa, sistematičnošću književnohistorijskih istraživanja i pouzdanošću kritičkog vrednovanja posebno izdvajaju knjige Muhameda Nezirovića *Jevrejsko-španjolska književnost u Bosni i Hercegovini*, Đenane Buturović *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Zdenka Lešića *Pripovjedačka Bosna* (I–II), Josipa Lešića *Dramska književnost* (I–II) i Dejana Đuričkovića *Roman 1945–1980*.

Mada se u traganju za pouzdanijim i čvršćim oblicima ne samo književne poetike nego i autentičnog i integralnog kulturnog, društvenog i političkog identiteta bošnjačka književnost od kraja 19. stoljeća ukazuje u raznovrsnim oblicima preobražaja, književnokritička misao – kako smo vidjeli – izuzetno dugo ostala je nerazvijena, nespremna da uoči i sistematizira njene književnohistorijske i poetičke karakteristike. U mučnim procesima i bosanskog i bošnjačkog nacionalnog, društvenog i političkog samodefiniranja, uz nerijetka poricanja bilo kakvog prava na književnopovijesnu pripovijest, nije onda nimalo slučajno to da se i u novijim tekstovima bošnjačka književnost prezentirala metaforičkom slikovnošću kakva je – recimo – ona Rizvićeva slika dinamički reverzibilnog teksta bošnjačke kulture što se u novovjekoj književnosti obnavlja ili ponorno skriva u raznolikim vidovima intertekstualnih preobražaja tradicije:

"Tako bošnjačka književnost kao kinetička estetska struktura traje od svojih iskona kroz naše dane – kao *ponornica* koja teče sad površinom, javnošću kulturne historije, sad dubinama podzemnih tokova, inhibirano ali u naponu gejzira, estetske i misaone tenzije i koncentracije, da izbije silovito na površinu književnog života i zastruji, kao masa, tokom umjetnosti riječi."[54]

A upravo Muhsin Rizvić, sažimljući iskustva i rezultate dotadašnjih istraživanja bošnjačke književnosti u radovima već spomenutih prethodnika i značajnih savremenika, ponudio je u tekstu *Poetika bošnjačke književnosti* iz 1988. godine prvu znanstveno utemeljenu cjelovitu mapu razvojnih tendencija, epoha i razdoblja, književnih žanrova i konvencija bošnjačke književnosti kao takve u kauzalnosti njenog književnopovijesnog slijeda njenih sinhronijskih poetičkih toposa, vrijednosti i karakteristika. Cjelinom svojeg monumentalnog naučnog opusa Rizvić je zapravo i ovim tekstom, a potom i posthumno objavljenim izborom tekstova znakovitog naslova *Panorama bošnjačke književnosti* (1994), najavio golemu književnohistorijsku sintezu i "sliku jedne zanemarivane književnosti" koja će kasnije u daljnjim procesima znanstvenih istraživanja bošnjačke književnosti imati zanimljive i vrijedne dopune u radovima niza mlađih autora.

Procesi statusnog etabliranja bošnjačke književnosti nastavljaju se i u desetljeću pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu i nakon nje, prije svega u sistematizaciji književnog naslijeđa u edicijama *Muslimanska književnost XX vijeka* u 25 knjiga, objavljenoj 1991, "Preporodovom" dugoročnom projektu *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*, utemeljenom 1995, te "Alefovim" edicijama *Deset antologija bošnjačke književnosti* i *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* (I–VI), a u istoj izdavačkoj kući objavljene se i antologije bosanskohercegovačke poezije, pripovijetke i drame 20. stoljeća, čime se makar i simbolično održavala svijest i o cjelini bosanskohercegovačke književnosti. Dodajmo tome i antologijske izbore novije bosanskohercegovačke i bošnjačke poezije i proze što su ih objavili Željko Grahovac[55] i Dragoslav Dedović[56], Almir Zalihić[57] i Alija Džogović[58] te

[53] Radovan Vučković, *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 12.

[54] Muhsin Rizvić, Poetika bošnjačke književnosti, u: Panorama bošnjačke književnosti, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 35–36.

[55] *Ponestaje prostora: Panorama najnovije bosanskohercegovačke poezije (Izbor poezije i mikroeseji)*, prir. Željko Grahovac, Delta, Bihać, 2000.

[56] *Pod pritiskom: Panorama savremene bosanskohercegovačke priče*, prir. Dragoslav Dedović, Prosveta – Altera, Beograd, 2008.

posebno antologiju najnovije bošnjačke poezije *Kad zora razrjeđuje strah* (2011), u kojoj je njen zagrebački priređivač Filip Mursel Begović donio izbor iz poetskog stvaralaštva mladih pjesnik(inj)a s prostora Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Posebna je vrijednost ovih antologijskih izbora u različitosti teorijskih i književno-sistematizacijskih motrišta, a prva čitanja već zapaženih pjesničkih opusa i književnih prvjenaca Ervina Jahića, Senadina Musabegovića ili Faruka Šehića, Asmira Kujovića, Adise Bašić ili Nadije Rebronja otkrivaju autorsku samosvojnost teksta oslobođenog ideološkog zastupništva i patetične zadaće kulturnoidentitetske autorefleksije.

Odnosi se to i na niz studija i monografija kojima je jedna sasvim nova generacija književnih kritičara različitim književnokritičkim pristupima utemeljenim na polimorfnim vidovima savremene teorijske misli, s jedne strane, nastavljala statusno etabliranje poetičkih i književnohistorijskih posebnosti i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, a, s druge strane, tradicionalne književnokritičke modele dekonstruirala je i oslobađala patosa "oslobodilačkog čina" i impresionističke neobaveznosti karakterističnih za prethodne kritičke prakse. Linearnu ulančanost tradicionalne književnopovijesne periodizacije smjenjuje sada semantički obzor i prostor dinamičnih međutekstovnih odnosa, aktuelizacija i transmisija, inkluzija i persiflaža, tradicijskih kontinuiranja, ali i subverzivnih potkopavanja tekstualne zalihe kulture pamćenja koju prepoznajemo u različitim čitanjima savremenih teorijskih usmjerenja. Čini se da je posebna vrijednost u tom znanstvenom dijalogu u naporednosti književnokritičkih pristupa oslobođenih povlaštene teorijske paradigme i afirmaciji raznolikih teorijskih modela u razumijevanju i književne tradicije i savremenog književnog teksta, mada se, nerijetko, taj produktivan i dragocjen dijalog znade izmetnuti u profane oblike znanstvenom diskursu neprimjerenih etiketiranja, eksterminacija i ideološko-političkih prokazivanja na poprištu jedne razorene društvene zajednice.

U kritičkom razumijevanju i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, uz niz izuzetno uspjelih studija, monografija i književnohistorijskih sinteza, zasnovanih na raznolikim teorijskim pristupima i interpretativnim strategijama, nazire se i ta opskurna pozornica profanih antagoniziranja u tekstovima čije krajnosti obilježavaju anahrona i klaustrofobična, nerijetko i ksenofobična predstava o vlastitoj etnokulturnoj samodovoljnosti i, s druge strane, prividno univerzalistička koncepcija, a koja zapravo književne vrijednosti izmješta izvan bosanskohercegovačkog kulturnog i duhovnog prostora, u obnovljenim vidovima i etnokulturne i nacionalne samozatajnosti i groteskne autodestruktivne samorefleksije. I jedan i drugi vid političkim strategijama kontaminiranih književnokritičkih paradigmi unekoliko zasjenjuje značajne znanstvene prinove što u nizu tekstova nude sasvim novo razumijevanje i historijskih i poetičkih skupnosti i posebnosti bosanskohercegovačke i bošnjačke literarne tradicije, sedimentiranih znanja jedne polimorfne kulture stalno izložene prijetnji urušavanja i samozaborava. Stoga su se sasvim pogrešnim pokazala uvjerenja Hadžema Hajdarevića o definitivnom etabliranju bošnjačkog književnog kanona jer

"nakon objavljivanja šestotomne *Bošnjačke književnosti u književnoj kritici* ova književnost prestaje ikoliko zavisiti od sukoba ili drugog vida takmaštva *susjednih* političkih volja", pa su *okupljanjem rasutog bošnjačkog arhipelaga* "potpuno zreli uvjeti da prestanu begićevski razlozi pisanja o raskršćima bošnjačkoga pisca i intelektualca, kao i za rizvićevska *doobjašnjavanja* šta to jest a šta nije bošnjačka književna tradicija u kontekstu južnoslavenskih ili, pak, evropskih i svjetskih književnosti".[59]

Nevolje s "bošnjačkim književnim kanonom" nastavljaju se, naravno, i danas kako s obzirom na sve učestalije oblike iznova oživjelih agresivnih poricanja legitimnosti bilo kakvog prava na bošnjačku književnopovijesnu autorefleksiju što ih produciraju centri moći *susjednih političkih volja*, tako i zbog činjenice da se književni kanon može razumijevati jedino u neprekidnim procesima rekonstitucije, prevladavanja i preispisivanja.[60] Istodobno valja podrazumijevati i to da polisemična mnogolikost intertekstualnih prelijevanja, prožimanja i resemantizacija književne tradicije ne podrazumijeva samo kulturni arhiv i katalog *nacionalne biblioteke*, nego i univerzalni tekst kulture kao dinamičan, nesmiriv prostor razmjene i prelaženja znakova. Bitno je, međutim, ovdje naglasiti to da i u onim tekstovima u kojima se nastoje uočiti kontinuiteti bošnjačke književnosti od srednjovjekovlja do danas autori (uglavnom) ne podliježu tradicionalnom etnokulturnom kanoniziranju esencijalistički shvaćenog homogenog književnog identiteta, nego u pravilu prate i ukazuju na složene i policentrične procese adaptacije univerzalnih, nadnacionalnih sistema, zakonitosti i vrijednosti širih kulturnocivilizacijskih krugova s raznolikošću bosanskih tradicija.

Umjesto esencijalističkih koncepcija etno-konfesionalnih imaginiranja čistote izvornog nacionalnog identiteta, bošnjačku kulturnopovijesnu samorefleksiju prožimlje svijest o historijski složenim procesima simbioza i amalgamiranja raznolikih kulturnih obrazaca, hibridnih i sinkretičkih oblika formiranih u hučnoj matici povijesnih sudara i mijena, što je na kraju i dovelo do uobličenja jedne specifične kulturne mikrozajednice. A tu se onda ugnijezdilo i ono prividno tautološko imenovanje bošnja-

[57] *Antologija savremene književnosti Bošnjaka iz Sandžaka*, prir. Almir Zalihić i Nuro Sadiković, Bosanska riječ, Tuzla – Wuppertal, 1998; *Antologija savremene poezije Bošnjaka iz Sandžaka*, prir. Almir Zalihić, Bosanska riječ, Tuzla Tuzla – Wuppertal, 2001; *Gospodari balansiranja: Antologija savremene proze Bošnjaka iz Sandžaka*, prir. Almir Zalihić, Zonex, Sarajevo, 2006.

[58] Alija Džogović, *Bijel behar: Antologija pjesama bošnjačkih pisaca Kosova i Sandžaka*, Kulturna zajednica Bošnjaka Kosova u Švicarskoj, Prizren, 2002.

[59] Hadžem Hajdarević, *Nacionalno zaokruživanje književničkih biografija*, Ljiljan, Sarajevo, 4–11. januar 1999.

[60] Zanimljivo je ovdje spomenuti da je kulturnomemorijska reetnizacija književne tradicije karakteristična za sve tri bosanske etnokulturne zajednice, ali je u brojnim tekstovima prožetim neskrivenim heteroimaginativnim stereotipima i idiosinkrazijama proskribirana samo bošnjačka književnohistorijska naracija.

čke i bosanskohercegovačke književnosti, što je posljedica ne samo i danas prisutnog mimikrijskog samozatajstva i nelagode etnokulturnog i nacionalnog samodefiniranja nego i pune svijesti o vlastitom sinkretizmu, prirodnom i neminovnom prepoznavanju u mozaičnoj skupnosti bosanskohercegovačkog identiteta, čak i onda kada su srpski i hrvatski pisci izmješteni u izvanbosanske književnopovijesne pripovijesti i kulturne kanone. Konačno, i to potvrđuje mogućnost, nužnost i znanstvenu opravdanost različitih i mnogostrukih oblika kulturnoidentitetskih autorefleksija na što je još 1971. godine ukazivao Midhat Begić:

"Ali istovremeno svi su oni u svojim djelima i idejama izražavali i podvlačili i one sastojke svog bića i djela koji ih neodoljivo čine bosanskohercegovačkim. Kao i M. Kapetanović i S. Bašagić, i P. Kočić je, a tako isto docnije i I. Andrić i H. Humo i Novak Simić, izražavao svijet o istorijskoj sudbini Bosne idući u tome sve do srednjovjekovnih korijena i izvora psihe, jezika i prirodnog ambijenta. U stvari, ako su ideološki ili nacionalno stajali uz vanbosanske sredine i pokrete, svi su oni kao pisci umjetnički ili idejno svoje biće gradili Bosnom i njenom ljudskom, duhovnom i jezičkom podlogom."[61]

Posebnosti poetičkog identiteta bošnjačke književnosti važne su, naravno, i u tradicionalnom opisu dijahronijskog književnopovijesnog niza, ali je ipak mnogo važnije prepoznavanje temeljnih kulturnomemorijskih toposa, formata i figura književne tradicije što se u novovjekoj književnosti pouzdano prepoznaju kao temeljna kulturna osnova i arhetipska potka savremenog književnog teksta. Zato je danas u smjeni i naporednosti različitih književnokritičkih paradigmi kojima uvijek iznova prečitavamo značaj tradicije u tekstu vlastite kulture bitno prepoznati te konstante i vrijednosti u njihovoj intertekstualnoj obnovljivosti, čime se reprezentativnost književnopovijesnog niza preobražava u dinamičnu, polifonu i policentričnu mozaičnost palimpsestske rekreacije estetski živih potencijala tradicije. Značaj poetike intertekstualnosti otkriva se tada i u resemantizaciji i iščitavanju potisnutih i zanemarenih znakova kulture koji u svakom novom tekstu potvrđuju intertekstualni referentni sistem stanovite književne zajednice, upravo onako kako ovaj aspekt intertekstualnosti objašnjava Renate Lachmann:

"Intertekstualni učinak tekstova sastoji se u tome da se znakovni sklop koji je stvorila neka kultura učini ponovo čitljivim kroz sve vremenske slojeve. To znači da na mjesto ideje o evoluciji (inovaciji putem zamjenjivanja sistema) dolazi ideja o akumulaciji tekstualnog iskustva."[62]

Tako se jedino i može izbjeći tradicionalna etnokulturna historija književnosti kojom se "književna djela lišavaju svekolike svoje kompleksnosti, onoga što bih ovdje htio nazvati njihovim pamćenjem, da bi se utisnula u razvojne obrasce identiteta"[63]. Upravo u tom smislu i bošnjačka novovjeka i savremena književnost u cjelini različitih diskurzivnih praksi i poetičkog definiranja *književni identitet* potvrđuje u reverzibilnosti i djelotvornosti arhetipskih obrazaca tradicije, preobražene i inovirane u savremenim vidovima kulturne produkcije.[64] Zato bi se, umjesto njenog klasičnog književnohistorijskog opisa, bošnjačka književnost trebala pratiti kako u dinamičnoj procesualnosti poetike intertekstualnosti, tako i u smjeni poetičkih sistema, koje u posljednjem desetljeću 19. i prvim desetljećima 20. stoljeća presudno određuju preobražaji orijentalno-islamske tradicije u svijet moderne evropske književnosti, podrazumijevajući svu složenost mijena i preobražaja kojima je bila zahvaćena svekolika kulturna i duhovna, društvena i politička zbilja ne samo bosanskohercegovačkog nego i južnoslavenskog socio-povijesnog i kulturnocivilizacijskog prostora. To je vrijeme entuzijastičnih pokušaja etabliranja konzistentne kulturnomemorijske pripovijesti kojom bi se promovirala autohtonost književnopovijesnih tokova nacionalne bošnjačke književnosti i, s druge strane, paralelnih i dragocjenih procesa unutarnjeg raslojavanja etnokulturno homogenog književnog svijeta zasnovanog na antagonizmu spram drugih nacionalnih naracija, raslojavanja koja ozvučuju i opunomoćuju prigušene glasove unutarnje drugosti i u tim performativnim procesima diseminacije omogućavaju sasvim nove oblike razumijevanja književnog teksta. A na taj način na toj vazda promjenjivoj i stoga ovlašno iscrtanoj mapi književnohistorijskih i poetičkih toposa jedne zanimljive mikrokulture pouzdanije se mogu prepoznati pojedinačne književne ličnosti i estetske vrijednosti njihovih književnih tekstova u kojima se razvidnije uočavaju tragovi i znakovi i općih i posebnih kulturnih vrijednosti, reflektiranih polifokalnim kritičkim pristupima, nesvodivim na jedinstven interpretativni kanon.

U dinamičnim preobražajima različitih vidova kulturnog označavanja valja sačuvati pravo i legitimnost književnopovijesne samorefleksije, ali je valja osloboditi i sakralne dispozicije nacionalne kulture sabrane u neprikosnovenoj autoritarnosti prosvjetiteljsko-pedagoške apologije monumentalnog historijskog iskustva *zamišljene nacije*. Valja, naime, podrazumijevati to da svaki oblik kulturnog samoopisivanja, kojim se uočavaju partikularni

[61] Midhat Begić, *Uz književna kretanja u Bosni i Hercegovini poslije oslobođenja*, u: *Djela*, knj. IV, *Raskršća III*, prir. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 9.

[62] Renate Lachmann, *Intertekstualnost kao konstitucija smisla*, u: *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1988, str. 81.

[62] Renate Lachmann, *Intertekstualnost kao konstitucija smisla*, u: *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1988, str. 81.

[63] Vladimir Biti, *Književnost kao pamćenje, povijest književnosti kao sjećanje*, u: *Strano tijelo pri/povijesti: Etičko politička granica identiteta*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000, str. 120.

[64] *Delotvornost tradicije* podnaslov je knjige *Utva zlatokrila* Hatidže Dizdarević- -Krnjević (Filip Višnjić, Beograd, 1997), u kojoj autorica istražuje složene procese estetskih preobražaja usmene tradicije u novovjekoj srpskoj poeziji, a bitni uvidi rekonstitucije tradicijskih oblika i vrijednosti folklorne poetike pamćenja *koji nisu podlegli kultu epske pjesme*, nego su živi palimpsesti estetski reanimiranih obrazaca "narodne kulture" u modernoj poeziji mogli bi poslužiti kao uzoran model i u istraživanju prožimanja usmene i pisane bošnjačke književnosti.

književnopovijesni kontinuiteti i kodificira skup poetičkih normi na kojima počiva njihova posebnost, uz mehanizme vlastitog objedinjavanja implicira i (prikrivene) mehanizme isključivanja i unutarnje i vanjske drugosti, naporednosti i raznolikosti. U mnogostrukosti teorijskih pristupa valja, isto tako, uvažavati i onaj vid postmodernog kritičkog pisma kojim se problematizira znanstvena održivost književnohistorijske koncepcije nacionalne književnosti zasnovane na *iluziji logocentrizma* i promovira dekonstrukcija tradicionalnih oblika bosanskohercegovačke književnokritičke prakse zasnovane kako na ideološkoj interpretaciji književnog teksta, tako i na tautološkoj paradigmi esejističkog saobraženja i učitavanja značenja. Makar i nedorečen, najavljen knjigom *Prelamanje eseja* Nedžada Ibrahimovića (1989), koja parafrazom naslova *Komadanje Orfeja* Ihaba Hassana sugerira radikalan raskid s tradicionalnom kritičkom epistemom, ovaj je oblik kritike polemičkim tonom nesumnjivo dinamizirao semiotičke procese bosanskohercegovačke kulture, pa i polimorfne, na jedinstven obrazac nesvodive vidove razumijevanja bošnjačke književnosti. Zato bi u razumijevanju složenih bošnjačkih, bosanskohercegovačkih i južnoslavenskih književnopovijesnih, nacionalnih i etnokulturnih autorefleksija i dugotrajnih, nerijetko isključivih rasprava o identitetu valjalo podrazumijevati i to da se i na ovim prostorima odvijaju intersemiotički procesi kulturnih prožimanja i antagoniziranja, prihvatanja i isključivanja, neprekidnih međusobnih "autoriziranja" i ovjeravanja kompleksnih kulturnih i književnih identiteta. Svaki od njih zahtijeva pravo na vlastitu pripovijest, ali ni jedna od tih naracija nije samodostatna, svaka traži i drukčiju, susjednu i ogledalnu, heteroimagološku pripovijest.

I tek tada, oslobođena etnokulturne isključivosti koja svoj identitet crpi iz antagoniziranja spram drugih pripovijesti, ona se može simbolički predstaviti poput Karahasanove poetike vrta, u kojoj se i "književnost gradi od elemenata koji su već elementi kulture (kao sistema u kojem se izražava kolektivna svijest, kao objektiviranog i ospoljenog duhovnog života zajednice) tako da književni tekst naprosto reproducira kulturni sistem ili njegov dio (naravno gradeći nove odnose među elementima tog sistema"[65]. U takvom ustavljenju bilo koje nacionalne kulture valja uvijek zadržati interkulturni dijalog, očuvati ga pred razornom moći ideološki zaposjednutog monološkog govora, koji se, kako to u *Teoriji komunikacijskog djelovanja* navodi Jürgen Habermas, pojavljuje kao svojevrsna bolest koja razara njen imanentan dijaloški odnos. Stoga i posebnosti bošnjačke književnosti ne možemo prepoznavati u karantenski izoliranim obzorima *zamišljene zajednice*, nego u polihromnom pretapanju širih kulturnih horizonata i dinamičnih procesa interkulturnih simbioza i poetičkih sinkretiziranja što su tradirani u dramatičnim historijskim mijenama burne balkanske povijesti.

Ulomak iz knjige
"Obzori bošnjačke književnosti",
Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.

[65] Dževad Karahasan, *Sjene vrta*, u: *Knjiga vrtova – O jeziku i strahu*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2002, str. 34.

Enes Duraković rođen je 14. augusta 1947. godine u Polju kod Dervente. Do odlaska u mirovinu 2012. godine, bio je redovni profesor na Odsjeku za književnosti naroda BiH Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Uz brojne rasprave, studije i eseje objavljene u različitim domaćim i inozemnim publikacijama, objavio je slijedeće knjige:

- *Govor i šutnja tajanstva (Pjesničko djelo Maka Dizdara)*, Svjetlost, Sarajevo,1979; drugo izdanje: Oko, Sarajevo, 2005.
- *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- *Riječ i svijet: Studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima dvadesetog vijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
- *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica, 2003.
- *Arka riječi: Izabrane studije i eseji*, bosniaARS, Tuzla, 2006.

Uz *Izabrana djela* Maka Dizdara (knj. I–III, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1983), Skendera Kulenovića (knj. I–VIII, Svjetlost – Veselin Masleša – Prva književna komuna – Glas, Sarajevo– Mostar – Banja Luka, 1983), Derviša Sušića (knj. I–XI, Oslobođenje, Sarajevo, 1985), Muse Ćazima Ćatića (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1988) i niza drugih bosanskohercegovačkih pisaca, priredio je i slijedeće:

antologije

- *Antologija muslimanske poezije XX vijeka* (izbor i predgovor), Svjetlost, Sarajevo, 1991; drugo i treće, prošireno izdanje: *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* (izbor i predgovor), Alef, Sarajevo, 1996.
- *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka* (izbor i predgovor), Alef, Sarajevo, 1995.
- *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* (izbor i predgovor; u koautorstvu s Milom Stojićem i Markom Vešovićem), Alef, Sarajevo, 2000.

edicije i hrestomatije

- *Muslimanska književnost XX vijeka*, knj. I–XXV, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. I–VI, Alef, Sarajevo, 1998.

(Urednik edicije; priredio: *Novija književnost – Poezija*, knj. III, i *Novija književnost – Proza*, knj. IV; supriredio u koautorstvu s Fehimom Nametkom i Esadom Durakovićem: *Starija književnost*, knj. I.)

KNJIGA POTRAGE za historijom i književnohistorijske čežnje

Piše: **Sanjin Kodrić**

Duraković povijesti bošnjačke književnosti pristupa "iznutra" iz samog književnog, ali i s njim usko povezanog kulturnog sistema, i prati u njezinim konstantama i mijenama, odnosno, trajanjima i preobražajima kroz različite kulturalno poetičke modele... posebno zainteresiran za karakteristični bošnjačko-bosansko hercegovački književno-kulturalni amalgam

Knjiga *Obzori bošnjačke književnosti* dr. Enesa Durakovića, profesora na Odsjeku za književnosti naroda BiH Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu tokom proteklih 40 godina, istovremeno je i neočekivana i iznenađujuća, ali i isto toliko – čak još više – sasvim očekivana i nimalo iznenađujuća.

Aktuelni svjetski trendovi u proučavanju književnosti neskloni su ideji historije književnosti i književnog kanona uopće, a pogotovo ideji historije nacionalne književnosti i nacionalnog književnog kanona. Posvećeni bitno drugačijim – iako, istina, također važnim – pitanjima, oni pitanja historijskog određenja književne prošlosti smatraju često čak potpuno nepotrebnim, suvišnim, konačno završenim, što je vjerovatno i razumljivo u takvim književnoakademskim sredinama koje su prve opise svoje književne prošlosti dobile davno, a potom i one druge, sve novije i novije, tokom čitavog niza desetljeća u pravilu institucionaliziranog, organiziranog i sistematiziranog proučavanja povijesti vlastite književnosti, kako je to uostalom i u našem neposrednom susjedstvu, na njihovu sreću.

U poređenju s ovom, situacija bošnjačke, baš kao i ukupne bosanskohercegovačke književnosti potpuno je drugačija. Naša književnost i u jednom i u drugom smislu – shvaćena, dakle, i kao književnost prvenstveno bošnjačkog nacionalnog određenja i kao bosanskohercegovačka nadnacionalna kompozitna i policentrična književna cjelina – nikad ranije nije bila književnohistorijski opisana u cijelosti, makar i na način do kraja tradicionalne historije književnosti, i kao takva naša književna prošlost književnoznanstveno je postojala više kao usputna bilješka na marginama drugih književnih historija, a manje – čak nekad nikako – kao samosvojna *književnohistorijska činjenica*, što je bila muka još Safvet-bega Bašagića, rodonačelnika bošnjačke književne historiografije u knjizi *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (1912.), prvoj našoj književnohistorijskoj studiji u užem smislu.

Bašagićevo vrijeme jeste, naravno, davno prošlo, ali njegova muka nije, i ona neizmijenjena traje cijelih stotinu godina, dakle čitavo jedno stoljeće, sve do danas. Razlozi za ovakvo što brojni su i raznoliki, no njihovo nabrajanje i elaboriranje ne bi poništilo bjelodanu istinu da je bošnjačka, jednako kao i bosanskohercegovačka književnost također upravo *književnost u potrazi za svojom historijom* – za onim makar jednim svojim opisom koji bi čak i na najtradicionalniji način obuhvatio "sve ono što se u književnosti jednog naroda ili jednog civilizacijskog kruga zbivalo od početka (tj. prvih književnih spomenika) do modernog doba" (Zdenko Lešić), kako glasi jednostavna, a kod nas nikad ostvarena književnohistorijska zadaća.

Upravo u tom smislu, knjiga *Obzori bošnjačke književnosti* E. Durakovića, baš kao i prije stotinu godina ona Bašagićeva, jeste *knjiga potrage za historijom*, historijom prije svega boš-

njačke, a potom i bosanskohercegovačke književnosti, ili knjiga *književnohistorijske čežnje*. A kao takva one jeste upravo i neočekivana i očekivana, i iznenađujuća i neiznenađujuća.

Knjizi *Obzori bošnjačke književnosti* i po obimu i po dometu golemom te fundamentalno značajnom književnohistorijskom djelu E. Durakovića prethodi nekoliko drugih autorovih knjiga: *Govor i šutnja tajanstva* (1979), knjiga posvećena pjesničkom djelu Maka Dizdara, jednog od najvećih pjesnika bosanskog jezika ikad, potom knjiga *Pjesništvo Skendera Kulenovića* (1983), koja se bavi također izuzetnom, kanonski visokoznačajnom pjesničkom veličinom naše cjelokupne književnosti, mada i piscem čije pjesničke i uopće književne važnosti još uvijek nismo do kraja svjesni, a potom i knjiga *Riječ i svijet* (1988), zbirka studija i eseja o isto tako posebno istaknutim pjesničkim opusima bosanskohercegovačke književnosti 20. st., odnosno, uz ponovo pjesništvo M. Dizdara i S. Kulenovića, sad i o pjesništvu Alekse Šantića, Muse Ćazima Ćatića, Jovana Dučića, Antuna Branka Šimića, Hamze Hume, Nikole Šopa te Anđelka Vuletića. Pritom, ove prve tri Durakovićeve knjige slijede jedna za drugom u vrlo indikativnom nizu: u prvoj knjizi, onoj o M. Dizdaru, E. Duraković fokusira jednog od, dakle, najznačajnijih, ako ne i najznačajnijeg našeg pjesnika, i na taj način u vremenu nepostojanja institucionalnog, organiziranog i sistematiziranog proučavanja bošnjačke, kao ni šire bosanskohercegovačke književnosti svojim izvanrednim uvidima skreće pažnju na ne samo ovog našeg pjesničkog barda već i na postojanje te neupitne, univerzalne vrijednosti cijele jedne literature kojoj pripada. To se nastavlja i u Durakovićevoj narednoj knjizi, onoj o S. Kulenoviću, još, dakle, jednoj našoj fundamentalnoj pjesničkoj figuri, ali sad tako da u usputnim bilješkama i u naizgled tek uzgrednim napomenama te širim književnohistorijskim kontekstualizacijama, Duraković još potpunije ukazuje na samosvojnost naše književne prakse, ali i na njezinu naročitu unutrašnju književnopovijesnu uvezanost u širokom rasponu od književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima, pa sve do same književne savremenosti – odnosno ukazuje, naime, na ono što bismo danas mogli nazvati "unutrašnjom" poviješću jedne literature. A tu "unutrašnju" povijest i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, sad već sasvim bjelodano, E. Duraković pokazuje i u svojoj trećoj knjizi, pri čemu se studije i eseji o našim velikim i pritom uvijek paradigmatično važnim pjesnicima uvezuju i u neku vrstu okvira za historiju našeg novijeg pjesništva uopće, do kraja unutar sebe konstituiranog u autentičan književnopovijesni niz, kako na razini bosanskohercegovačke kompozitne i policentrične nadnacionalne književne cjeline, tako i na razini zasebnog bošnjačkog pjesničko-književnog toka u ovom okviru.

S knjigom *Riječ i svijet* E. Duraković približio se ideji književnohistorijske sinteze, ideji koja je ključno vezana za ono što je *potraga za historijom* i *književnohistorijska čežnja*. A upravo prvo njezino cjelovitije ostvarenje desit će se u narednoj Durakovićevoj knjizi – knjizi *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti* (2003.), koja će, između ostalog, na jednom mjestu ponuditi autorova sintetska čitanja novije bošnjačke i bosanskohercegovačke poezije, baš kao i novije bošnjačke pripovijetke, ali i tekstove posvećene općenitijim pitanjima i problemima proučavanja bošnjačke te bosanskohercegovačke književnosti, što se sve – opet sintetski ili u nekoj vrsti dvostruke sinteze, sinteze sinteze – slijeva u završni tekst u ovoj knjizi – *Bošnjačke i bosanske književnopovijesne neminovnosti*, tekst u kojem Duraković izlaže neke od svojih temeljnih principa u proučavanju bošnjačke književne prošlosti, koju pritom najuže, neraskidivo, upravo *neminovno*, vezuje s bosanskohercegovačkom književnošću kao širom cjelinom, odnosno drugačijim vidom i postojanja i književnoznanstvenog posmatranja naše literature, a koji ni na koji način ne dovodi u pitanje prethodni, kao uostalom ni ovaj njega.

Time je, konačno, E. Duraković gotovo na korak došao do onog što predstavlja knjiga *Obzori bošnjačke književnosti*, kojoj, međutim, prethodi još jedna, uvjetno govoreći, međuknjiga – *Arka riječi* (2007.), ponovo zbirka izabranih studija i eseja, koja, obilježavajući šezdesetogodišnjicu autorova rođenja, uz neke od ranije spomenutih tekstova donosi, između ostalog, i radove o pripovjedačkom djelu Hasana Kikića te Derviša Sušića, a potom i naročito vrijednu studiju o književnom djelu Alije Isakovića, Durakovićeva "brata po nesanici", nezaobilaznog pisca naše književne savremenosti, ali i autora presudno važnog na našem putu književno-kulturalnog samoprepoznavanja. Pri svemu ovom, prikaz Durakovićeva kretanja ka knjizi *Obzori bošnjačke književnosti*, onog što ovu knjigu čini ipak očekivanom i neiznenađujućom uprkos ukupnom našem književnoznanstvenom stanju, ne bi, ipak, bio potpun a da se, uz veliki broj pojedinačnih tekstova razasutih po različitim časopisima i zbornicima konferencijskih radova, barem ne spomene autorov izvanredno značajni priređivački i urednički rad, najprije u izrazito važnoj ediciji *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine* te drugdje, kad priređuje izabrana djela M. Dizdara (1983.), S. Kulenovića (1983.), D. Sušića (1985), M. Ć. Ćatića (1988.) i mnogih drugih naših značajnih pisaca, a potom i u okvirima nemjerljivo važne edicije *Muslimanska književnost XX. vijeka* u 25 knjiga (1991), nakon koje, najavljen *Antologijom muslimanske poezije XX. vijeka* (1991.), slijedi gole-

> **Knjiga *Obzori bošnjačke književnosti* nije – niti je bila zamišljena kao – historija bošnjačke književnosti, kao, naravno, ni historija bosanskohercegovačke književne prakse, ali jeste jedno osobeno historijsko ili – preciznije – *kulturalno-književno historijsko i poetičko sveobuhvatno viđenje bošnjačke književnosti i njezina šireg bosanskohercegovačkog konteksta*, prvenstveno onog novijeg, tj. onog od kraja 19. st. pa nadalje, sve do danas.**

mi, fundamentalni projekt izdavačke kuće "Alef" (koju je inače utemeljio), a koji rezultira pojavom deset antologija bošnjačke te triju antologije bosanskohercegovačke književnosti 20. st. (1995.–2000.), odnosno hrestomatije *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* u šest knjiga (1998.), sve to uz utemeljenje i konceptualno osmišljenje edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* BZK "Preporod" (1995. i d.) itd., itd. I sve to zbiva se tako da je većina ovih priređivačkih i uredničkih poduhvata E. Durakovića predstavljala i čin skidanja mraka zaborava s naše književne prošlosti i na istu sudbinu osuđene savremenosti, odnosno uvijek na način upornog, a krajnje znalački ostvarenog potvrđivanja postojanja i značaja jedne dotad zanemarene literature, književnosti o kojoj bi se danas nemjerljivo manje znalo i čulo bez zalaganja i rada E. Durakovića. Sve ovo jeste, dakle, tokom niza godina i, praktično, desetljeća vodilo knjizi *Obzori bošnjačke književnosti*, i sve se ovo u nju na kraju ulilo.

Pa ipak, ova knjiga, knjiga *Obzori bošnjačke književnosti* E. Durakovića, više je od ovog. Ona, istina, nije – niti je bila zamišljena kao – historija bošnjačke književnosti, kao, naravno, ni historija bosanskohercegovačke književne prakse, ali jeste jedno osobeno historijsko ili – preciznije – *kulturalno-književno historijsko i poetičko sveobuhvatno viđenje bošnjačke književnosti i njezina šireg bosanskohercegovačkog konteksta*, prvenstveno onog novijeg, tj. onog od kraja 19. st. pa nadalje, sve do danas, ali sve to na način uzimanja u obzir i onog što je naša ranija, starija literatura, od bosansko-humskog srednjovjekovlja do kraja osmanskog razdoblja, te usmena književnost, a naročito s obzirom na njihove veze, prisutnost i kreativnu preobraženost u novijem književnom stvaranju. Pritom, ne ignorirajući ono što je trenutna književnoznanstvena paradigma, već, naprotiv, vješto je inkorporirajući u svoj prepoznatljivi književnoznanstveni prosede u mjeri i na način koji je u našim književnohistorijskim okolnostima bio i jedini suvisao, dakle nepomodarski, ali obaviješteno te selektivno i adaptivno, s izraženim vlastitim, autorskim stavom i sigurnom sviješću o specifičnosti književne građe kojom se bavi i njezina šireg kulturalnog okvira, baš kao i s obzirom na potrebe književnoakademskog, ali i životnog konteksta u kojem se ova njegova knjiga javlja, E. Duraković knjigu *Obzori bošnjačke književnosti* ispisao je tako da je odustao od toga da taksativno, u pojedinačnom, često i beznačajnom detalju, a pogotovo hronološki obuhvati doslovno "sve ono što se u književnosti jednog naroda ili jednog civilizacijskog kruga zbivalo od početka (tj. prvih književnih spomenika) do modernog doba". Umjesto ovog, tražeći najpodesniji način proučavanja povijesti književnosti uopće, a prije svega one bošnjačke te s njom usko povezane bosanskohercegovačke, Duraković je najprije detaljno kritičko-analitički propitao pitanja oblika, zadaće i uopće smisla historije književnosti, posebno one nacionalne, i to naročito danas, u savremenom književnoznanstvenom i uopće životnom trenutku, a potom i pitanja naše poetike sjećanja i kritičke samorefleksije te procese književnopovijesnih kanonizacija u kontekstu traganja za književnim identitetom, pritom snažno i argumentirano insistirajući na pravu na vlastito književnohistorijsko određenje i vlastiti književnohistorijski opis svake književnosti, pa tako i bošnjačke te bosanskohercegovačke, ali i jednako odlučno upozoravajući na nesagledivu pogubnost svođenja književnosti na puku, uvijek simplificiranu kolektivističku ilustraciju vlastitog nacionalnog ekskluzivizma, zbog čega se u nastavku njegovo čitanje povijesti bošnjačke književnosti i ne realizira kao pravolinijska i uzlazna književnopovijesna pripovijest o "rastu" i "kretanju ka vrhuncu" jedne samodovoljne i u sebe samu zatvorene literature.

Naša književnost i u jednom i u drugom smislu – shvaćena, dakle, i kao književnost prvenstveno bošnjačkog nacionalnog određenja i kao bosanskohercegovačka nadnacionalna kompozitna i policentrična književna cjelina – nikad ranije nije bila književnohistorijski opisana u cijelosti, makar i na način do kraja tradicionalne historije književnosti, i kao takva naša književna prošlost književnoznanstveno je postojala više kao usputna bilješka na marginama drugih književnih historija, a manje – čak nekad nikako – kao samosvojna *književnohistorijska činjenica*.

Naprotiv, ono što je sama srž knjige *Obzori bošnjačke književnosti* E. Durakovića jeste razumijevanje nužno interkulturalne prirode i interkulturalne kontekstualiziranosti novije bošnjačke književnosti i njezina šireg bosanskohercegovačkog okvira, i to kako u smislu bošnjačko-bosanskohercegovačke pozicije između orijentalno-islamskog naslijeđa i zapadno-evropske savremenosti, tako i u smislu pozicije naše književnosti unutar cjeline južnoslavenske interliterarne zajednice, s jedne strane, dok, s druge strane, Duraković povijesti bošnjačke književnosti pristupa "iznutra", iz samog književnog, ali i s njim usko povezanog kulturalnog sistema, i prati je u njezinim konstantama i mijenama, odnosno trajanjima i preobražajima kroz različite kulturalno-poetičke modele, posebno zainteresiran za one književnohistorijske slučajeve koji podrazumijevaju upravo karakteristični bošnjačko-bosanskohercegovački književno-kulturalni amalgam u vidu osobenih sinkretičkih oblika, koji, baš kao i bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost kao cjelina, podrazumijevaju – nimalo slučajno – *neminovnost dijaloga i višeglasja*, ono uvijek više od samo jednog.

Samo ovakvu knjigu – knjigu koja je naročito autorovo ostvarenje potrage za historijom i njegove, ali i ukupne naše književnohistorijske čežnje, mogao je napisati E. Duraković, u sintezi nikad ne videći konačnost i zatvorenost, nego uvijek otvorenu mogućnost za novi početak.

DURAKOVIĆEV MAGNUM OPUS – kompendij 'mišljenja i pjevanja' bošnjačke književnosti

(o praksi prevjeravanja bošnjačke književnosti ili kroz drvlje i kamenje do stjecanja vlastitog glasa)

Knjiga Enesa Durakovića posve neskriveno zastupa svojevrsnu težnju/čežnju za elaboracijom bošnjačkog književnog sustava, za legitimacijom najšireg i najužeg registra u kojem se ona ovjerava. Srećom, njegovoj ideji o zadatku historičara književnosti, njegovu kritičarskom aktu i humanističkom svjetonazoru, strana je, nažalost, nimalo incidentna praksa nekih južnoslavenskih književnih povjesničara i nacionalnih bardova da se u "odsudnim trenucima" prometnu u hulje, svećenike i generale nacionalnih imaginacija, čuvare svetih nacionalnih tajni i nacionalno-klerikalne mesije koji posjedovaše ili posjeduju placete državnih ideologija.

Piše: **Ervin Jahić**

Valja uložiti stanovit napor da se pri osvrtanju na *Obzore bošnjačke književnosti* Enesa Durakovića ne othrvamo strogosti suda: profesor Duraković ovom knjigom nije napisao još uvijek nenapisanu povijest bošnjačke književnosti! Šteta, jer danas za taj posao nema pozvanijega od njega. Još je veća, međutim, šteta kad, nakon čitanja ovoga znanstveno-esejističkog monumenta bosanskohercegovačke i bošnjačke kulture, zaključimo da je malo koja knjiga dosad na temu tumačenja i valorizacije bošnjačke nacionalne književnosti, posve svjesna duga zaglavnim književnohistorijskim studijama i esejima rahmetli Muhsina Rizvića i Midhata Begića, ponudila više. I to više u svim smjerovima – unutarnje i vanjske historije više od stoljeća osporavane, prevjeravane i svojatane književnosti, morfologije književnoga teksta i njegovih usporednih odjeka u susjedskim književnim pejzažima – sve podrazumijevajući historiju književnosti kao historiju intime jednoga naroda.

Usuprot tome, daleko od svakog osjećaja uskraćenosti, s *Obzorima bošnjačke književnosti* dobili smo knjigu iz samoga bića kulture, knjigu imponirajuće erudicije autora koji se suprotstavio putu u nepostojanje jedne književnosti i žilavom i dugovjekom obesmišljavanju kojemu je ona bila, i dandanas je, izložena. Suprotstavio, naime, upućenošću, znanstvenom akribičnošću, modernim teorijskim diskursom i književnokritičkom metodologijom. *Obzori bošnjačke književnosti*, naime, i u cjelini i na mikrostrukturnim razinama, integritet jedne književne stvarnosti spašavaju od plićaka dnevnički instrumentaliziranog govora, ali i od kulturalne amnezije, vješto ekvilibrirajući unutar plodnih napetosti sinkronije i dijakronije bošnjaštva – kritičkom analitikom razvedene ponude repertoara kulture, sociologije književnosti, književnog teksta, povijesti, publicistike... A hod bošnjačke književnosti kroza vrijeme, bjelodano je, više je u vlasti političkoga i ideološkoga uma nego u zoni autonomije književnoga teksta. Durakovićeva knjiga, svakako više od sličnih knjiga koje pripovijedaju priču o toj nacionalnoj književnosti, poetici teksta bošnjačke književnosti kontrapunktira politiku kulture. Utoliko je ona arhiv najnezamislivijih političkih i ideoloških dioptrija kojima se, do radikalno neznanstvenih nazora i zaključaka, homo politicus nadredio homo poeticusu, kojima je, najposlije, kultura Bošnjaka stigmatizirana kao transhistorijsko (civilizacijsko) zlo i izdajnička supstanca odmetnuta od svoga iskonskog, "pravovjernog korijena". Praksa osporavanja književne imovine Bošnjaka, bure i bjesovi epoha koji su ih lišavali vlastita glasa, ali i historijsko desubjektiviziranje bošnjačkog naroda koje se više od jednoga stoljeća provodilo između kompleksa nadmoći susjeda i vlastitog kompleksa nemoći u Durakovićevoj knjizi opisana je rukom marljivoga istraživača, nesentimentalnog kroničara hladnoracionalnoga spisateljskog refleksa.

Od gramatike kulture do gramatike epohe, od raščinjavanja punktova kulturne moći do svijesti o sebi *iznutra* boš-

njačkog teksta, od namicanja književnoga identiteta do njegova (samo)odricanja, od potrebe da se istodobno obznani sve što je tu književnost priječilo da se artikulira do potrebe da se obeznani sve što izmiče strukturnim činjenicama njezina znaka i zvuka – put je Durakovićeve kulturnohistorijske sinteze bošnjačke književnosti. Nakon desetaka antologija, u kojima se pojavljuje kao priređivač ili naručitelj posla, ovom knjigom Enes Duraković piše nekovrsni kompendij, duhovnu panoramu "mišljenja i pjevanja" bošnjačke književnosti. Ona je i po duhu i po dahu testamentarna, ako ne i međašna knjiga bošnjačkih književnih neminovnosti i samorazumijevanja jer u fokus stavlja najsržnije književne i sociokulturne fenomene i simptome, jer njezin autor s ljudskom i književnokritičkom empatijom skicira interijer i eksterijer neheterogenog korpusa koji se opire jednoznačnostima i redukcionističkim svođenjima, jer ga zanima njegovo sociokulturno ovjeravanje i istodobno, poviješću uvjetovana, kriptična egzistencija. Od apstrakne slike crteža na pijesku, koji će snaga vode (bure i oluje nenaklonog mu vremena) izbrisati, što je domišljat metaforični pokrov za još uvijek neispričanu priču o njoj, gdje se teško sriču ili tek naslućuju tragovi njezina unutarnjega govora o sebi iz sebe, do kritičkih samorefleksivnih namicanja vlastite ideje o svijetu, od etapa "drugosti" koja zaboravlja sebe, utapajući se u tuđe sustave, do samohranećih razloga za razliku, Duraković signira koordinatni sustav bošnjačke književne egzistencije katalogizirajući njezine duhovnoempirijske šifre. Ma koliko sličnu, barem toliko i različitu bošnjačku književnu *praksu neidentičnoga* kontekstualizira, odmjerava i uspoređuje sa kontekstom, čiji je dionik, tragajući za interferencijama i razlikama unutar šire južnoslavenske književne prakse.

Koristeći se različitim tipovima književnokritičkoga diskursa, štoviše miksajući različite naracije i perspektive da bi dokučio volumen i dubinu svoga predmeta, Duraković je izbjegao njegovu sakralizaciju, zastupanje jedne i pritom dakako obvezujuće istine, dogmatičnost i autoritarnost zaključaka.

Možda ponajprije treba reći da je naš temeljni dojam nakon čitanja ove knjige da je ona prostor stalnih i počesto bolnih pitanja, knjiga nadnesena nad pulsirajućim i vazda ćudljivim i nepredvidljivim silnicama kulture. Riječju, rijetko otvorena knjiga u koju svatko od nas upisuje svoje zaključke, emocije, ljubavi, mržnje i predrasude.

Dopuštamo da će neke nervirati jer ju je pisao arhitekt bosanskohercegovačkih i bošnjačkih književnih samorazumljivosti, koji pritom ne pada u zamku mitiziranja i sakrificiranja, dopuštamo da će nekima teško pasti autorov popis demonološkog arhiva kojim su se orijentalistički jurišnici obračunavali s "genetskom nakaznošću" Bošnjaka, što se usudiše oduprijeti asimilatorskim praksama, u kojima se do danas ustrajno natječu velikosrpski, ali i velikohrvatski književni nacionalromatičari, jednako deretići i ćosići, pri svom nakaradnom argumentiranju historijskih skretanja Bošnjaka s pravog puta "našeg trovjernog naroda", koliko i, premda blaže, garnirani tek nepovijesnim analitikama i orijentalističkim višnjim idealima i bez "humanih povrataka iskonu", dude i novaci, ustrajni u korištenju svojih radišnih književnopovijesnih alatki – hipnozi, zaposjedanju tuđe književne imovine i grotesknoj istrazi književnih poturica. U toj niski *Malih novih Turaka po Šahdijevoj metodi*, što su u uljuđenim kulturama zbilja nečuvene geste književnopovijesnog šlamperaja, neakribičnosti, tendencioznog izmišljanja i iracionalnog lupetanja, smjestila se tako priča o mučnom stjecanju glasa jedne književnosti, traumi koja s različitim intenzitetima i oscilacijama ukusa ustvari traje do naših dana. Hegemonističke diskurzivne matrice, gdje god da se okrenemo i baš u svakom razdoblju ljudske povijesti, vazda računaju s robovima u vlastitom sustavu. Unekoliko one svoju historijsku nužnost provjeravaju i potvrđuju kroz njih upravo snagom svojih asimilatorskih programa. Malim književnostima, pa tako i bošnjačkoj, međutim, i u predmoderna i u moderna vremena, osvrnemo li se, povijest je namijenila borbu za vlastiti sadržaj, ime i pravo na razliku. Iako je "nacionaliziranje Muslimana", kao nazadnjačkog osmanskog derivata, bilo strateško i strukturno gradbeno načelo srpskih i hrvatskih ante murale mitova, Duraković pobrojava i primjere nekolicine književnih povjesničara, poput Barca, koji su se tome protivili.

Praksa osporavanja književne imovine Bošnjaka, bure i bjesovi epoha koji su ih lišavali vlastita glasa, ali i historijsko desubjektiviziranje bošnjačkog naroda koje se više od jednoga stoljeća provodilo između kompleksa nadmoći susjeda i vlastitog kompleksa nemoći u Durakovićevoj knjizi opisana je rukom marljivoga istraživača, nesentimentalnog kroničara hladnoracionalnoga spisateljskog refleksa.

Nastala kao pokušaj književnog samolegitimiranja, kao rekonstrukcija (ali i restauracija!) književnog okućivanja bošnjaštva, konačno, knjiga Enesa Durakovića posve neskriveno zastupa svojevrsnu težnju/čežnju za elaboracijom bošnjačkog književnog sustava, za legitimacijom najšireg i najužeg registra u kojem se ona ovjerava. Srećom, njegovoj ideji o zadatku historičara književnosti, njegovu kritičarskom aktu i humanističkom svjetonazoru, strana je, nažalost, nimalo incidentna praksa nekih južnoslavenskih književnih povjesničara i nacionalnih bardova da se u "odsudnim trenucima" prometnu u hulje, svećenike i generale nacionalnih imaginacija, čuvare svetih nacionalnih tajni i nacionalno-klerikalne mesije koji posjedovaše ili posjeduju placete državnih ideologija.

Zaključimo, *Obzori bošnjačke književnosti* Enesa Durakovića sublimiraju tekst i kontekst kulture i književnosti i svojim repertoarom tema i ideja, analitikom i pitanjima koje postavljaju nadaju se odsad biti centralnim mjestom u istraživanju poetičkih i političkih, središnjih i rubnih fenomena bošnjačkoga književnog sustava. Oni nam se naprosto nameću kao najažurniji predložak, vjerodostojan kompendij unutarnje i vanjske egzistencije bošnjačke književne povijesti i sadašnjosti. U cjelini, oni predstavljaju pouzdane naputke i signale, skicu i nacrt onome koji će se napokon poduhvatiti pisanja povijesti bošnjačke književnosti. Doista, sve je na stolu, gozba je postavljena.

Durakovićev "kulturni arhiv osporavanja i pripitomljavanja"

Bošnjačka nacionalna zajednica nije mogla u mnoštvu priča narativno uobličiti vlastitu naučno utemeljenu književnohistorijsku peripovijest. Jedan dio te zajednice je nacionalnoromantičarski konstruirao nacionalni identitet, a drugi, svjesno negirao bilo kakvu poetičku zasebnost bošnjačke kulture i književnosti. Nažalost, ustvrdit će Duraković, ovakvo stanje još uvijek traje, sa svim krajnostima, paradoksima i dilemama u pokušajima izučavanja bošnjačke književnosti, ali će isto tako istaći i brojna imena novih naučnika koji su, po njegovu mišljenju, pronašli "pravu mjeru"

Piše: **Dijana Hadžizukić**

U bosanskohercegovačkoj književnoj i književnokritičkoj zajednici svaka nova knjiga predstavlja važnu činjenicu, a kada je to knjiga profesora Enesa Durakovića, onda slobodno možemo reći da se radi o izuzetnom događaju. Studija Obzori bošnjačke književnosti rezultat je dugogodišnjeg iskustva u istraživanju pojedinačnih književnih opusa, proučavanju bošnjačke književnosti, njene unutarnje i vanjske historije kao i borbe za njeno etabliranje u široj južnoslavenskoj zajednici. Već naslovna metafora upućuje na nemogućnost davanja konačnih odgovora, kao ni čvrsto definiranje granica, prostornih ili vremenskih, bošnjačke književnosti. Mjesto obzora uvijek zavisi od pozicije promatrača. Otvarajući temu i brojna pitanja bez prihvaćanja pozitivističke samouvjerenosti u vlastitu istinu, Duraković započinje istraživanje najprije odnosa književnokritičke naučne zajednice prema bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književnosti, a zatim i njenih unutarnjih postulata i odrednica koje je čine zasebnom književnošću unutar južnoslavenske interliterarne zajednice.

Prvo poglavlje zapravo je teorijsko razmatranje o onome šta i kako čini jednu književnu zajednicu specifičnom, gdje su granice, kako ih uspostaviti, koliko su čvrste, gdje dolazi do miješanja i sažimanja... a složit ćemo se, sve su ovo pitanja na koja je teško naći odgovore. Zbog toga i naslov: *Povijest bošnjačke književnosti: crtež na pijesku?* Sabiranje svih djela književnoumjetničke vrijednosti u hijerarhijski poredak unutar jedne nacionalne književnosti dovelo bi do stvaranja *nacionalne biblioteke*, a takvo nizanje i periodizaciju poststrukturalistička poimanja su već odavno uzdrmala. Razlikovanja i razgraničavanja sa drugima i u odnosu na druge već je dovršen proces u velikim evropskim književnostima, a sve češća pisanja o vlastitim neoborivim kanonima pokazuje da na našim prostorima, iako nadvladan, taj proces još uvijek traje. "Ovu vrstu kulturne identifikacije karakterizira binarna strukturiranost književnopovijesnih naracija koje podrazumijevaju *neprijateljsku drugost*, nužnu za ilustraciju mitske dimenzije 'herojski izborenog' identiteta nacionalne zajednice." (Duraković 2012; 24) Imajući iskustvo negiranja *Bošnjaci*, također, postavljaju pitanje prava na vlastitu (pri)povijest. Ali, Enes Duraković u svojoj studiji ne pristaje na uspostavljanje mitske svijesti i kritikuje sve stavove u kojima se književnost posmatra isključivo kao jednostrana slika traganja za identitetom, bio to u pitanju srpski, hrvatski ili bošnjački "mitski patos". Kroz poglavlje *Kulturni arhiv osporavanja i "pripitomljavanja"* autor citira i komentira brojne tekstove u kojima je bosanskohercegovačka, a pogotovo bošnjačka književnost "osporavana i posvajana", ne zaboravljajući pomenuti i sva zastranjivanja bošnjačkih književnopovijesnih refleksija opterećenih "nacionalnoromantičarskom svješću". Duraković tvrdi da se ni o jednoj nacionalnoj književnosti više ne može pisati kao o homogenoj i kompaktnoj, te zaključuje da danas o bošnjačkoj književnosti možemo govoriti "istražujući posebnosti njene poetike, prepoznavati je u složenim suodnosima i bosanskohercegovačkog i južnoslavenskog kulturnopovijesnog konteksta kao dinamičnog prostora amalgamiranja i prožimanja raznovrsnih književnih odlika i oblika mimo etnokonfesionalnih apropriacija i atribuiranja, inkluzija i "prevjeravanja", u komparativnom postupku koji podrazumijeva (konačno i zahtijeva) poštovanje i naporednih, susjednih i drukčijih književnopovijesnih tekstova." (Duraković 2012; 88)

Dio studije nazvan *Traganje za književnim identitetom* obuhvaća promišljanja o *Poetici sjećanja i kritičkoj samorefleksiji* i *Procesima književnih kanoniziranja*, u kojima autor slijedeći mišljenje Edwarda W. Saida, po kome su pripovjesna i pripovjedna proza "metod kojim kolonizirani narodi dokazuju svoj vlastiti identitet i postojanje svoje vlastite historije", smatra da je zadatak svake zajednice da istraži i valorizira vlastitu književnu tradiciju. Pitanja koja se nameću u vezi sa značenjem koje književnost ima unutar jedne društvene ili nacionalne zajednice, zadire u socijalna ili historijska iskustva te zajednice. Drugim riječima, važnost tradicije se ogleda, prije

svega, u intertekstualnim suodnosima te "resemantizaciji tradicijom ustaljenih poetičkih toposa" ili "Književni tekstovi postaju prostori označavanja, pribiranja i okupljanja simboličkih znakova izgubljenog ili potisnutog kolektivnog bića i identiteta, ali i prostori unutarnjeg raslojavanja i diseminacije u pripovijestima koje podrivaju apriornu autoritarnost homogenog diskursa dnevnopolitičke legitimacije "zamišljene zajednice"." (Duraković 2012; 115) U tom smislu, i bošnjačka, kao i sve druge književnosti, ostvaruje dvije vrste kulturnomemorijske svijesti: prva je društveno-reprezentacijska težnja svedočenja o historijskim, socijalnim ili moralnim aspektima kolektivne sudbine, a druga, propitivanje poetičkih karakteristika literarnog pamćenja i metatekstualnih zasnova književnih tekstova unutar složenog fenomena intertekstualnosti. Duraković ovdje podrazumijeva da ne postoji autohtona poetika bilo koje nacionalne književnosti koja je izolirana od univerzalnih poetičkih sistema, a, opet, da su sve poetičke konvencije nailazeći na različite kulturnohistorijske tradicije različito artikulirane i imaju neke posebnosti unutar svake od književnih praksi.

Govoreći o procesima književnopovijesnih kanoniziranja, autor će primijetiti da je cijelo dvadeseto stoljeće obilježeno odsustvom institucionalno organiziranih istraživanja, sistematiziranja i kanoniziranja bošnjačke književnosti. Pomenut će i sve važnije datume i tekstove zahvaljujući kojima se počeo prihvaćati pojam bosanskohercegovačke književnosti, kao i sve nedaće koje su autori imali zbog takvih tekstova (Midhat Begić, Muhamed Filipović, Muhsin Rizvić i dr.). Iako sve nacionalne zajednice postupkom prevrednovanja književnohistorijske naracije ovjeravaju nacionalne identitete i "sakralna mjesta pamćenja" te verifikuju svoju prvotnost u odnosu na drugoga, bošnjačka nacionalna zajednica nije mogla da u mnoštvu priča narativno uobliči vlastitu naučno utemeljenu književnohistorijsku pripovijest. Jedan dio te zajednice je nacionalnoromantičarski konstruirao nacionalni identitet, a drugi, svjesno negirao bilo kakvu poetičku zasebnost bošnjačke kulture i književnosti. Nažalost, ustvrdit će Duraković, ovakvo stanje još uvijek traje, sa svim krajnostima, paradoksima i dilemama u pokušajima izučavanja bošnjačke književnosti, ali će, isto tako, istaći i brojna imena novih naučnika koji su, po njegovom mišljenju, pronašli "pravu mjeru". A ono što su istinske vrijednosti mikrokulture svake književnosti, koje moramo izučavati, jesu pojedinačne književne ličnosti i estetske vrijednosti njihovih književnih tekstova koji u sebi nose sve tragove i znakove i općih i posebnih kulturnih vrijednosti nesvodivih ni na kakav nacionalni kod. Zaključujući da posebnosti bošnjačke književnosti ne smijemo posmatrati izolirano već unutar širih kulturnih horizonata, autor nas vodi u razmatranja intertekstualnih konteksta.

Enes Duraković u svojoj studiji ne pristaje na uspostavljanje mitske svijesti i kritikuje sve stavove u kojima se književnost posmatra isključivo kao jednostrana slika traganja za identitetom, bio to u pitanju srpski, hrvatski ili bošnjački "mitski patos".

Intertekstualni konteksti dio je studije koji istražuje *Južnoslavensku interliterarnu zajednicu*, *danas*; *Bosanskohercegovačke književne neminovnosti: Mit o početku*; te *Orijentalno naslijeđe i evropski duh moderne*. Sistematizacija književne građe unutar postjugoslovenskog prostora varira od novih mapiranja granica prostora i kulture do savremenih i inovativnih, ideološki neopterećenih pristupa građi. Temeljno pitanje koje se i danas postavlja u vezi sa historijom bošnjačke književnosti jeste to da li je ona uopće moguća, i, ako jeste kakav je njen status unutar bosanskohercegovačke, i u kakvom je odnosu sa ostalim južnoslavenskim književnostima. Podrazumijevajući odbacivanje svake nacionalnoromantičarske ideologije, Duraković upozorava i na moguće zloupotrebe savremenih tumačenja književnosti. Naime, pogrešna interpretacija poststrukturalističkih teorija, koje u čistotu imanentne strukture teksta uvlače historijske, društvene i kulturalne kontekstualizacije te tekst tumače kao poprište svih pamćenja, može tekst pretvoriti u mjesto "nacionalne pedagogije". Stoga "Bošnjački i bosanski kulturni narativ bogatstvo svojeg književnog identiteta može prepoznati upravo u tom gustom tkanju interkulturnih naporednosti i simbioza, autentičnih obilježja posebnih tradicija i transnacionalnih poetičkih vrijednosti i, posebno, afirmacijom rubnih, hibridnih i tradicijom nekanoniziranih književnih oblika zanemarenih dominantnim konceptima holističkog kulturnopovijesnog narativa nacionalne književnosti." (Duraković 2012; 183) Iako sastavnica bosanskohercegovačke književnosti, bošnjačka književnost je od samih početaka imala i neke specifičnosti nastale kao rezultat miješanja i ukrštanja kultura i jezika koje su osnažile mnoštvenost "individualnih artikulacija polifonog književnog svijeta". Konačno, to znači da je jedino moguće pročavanje poetike bošnjačke književnosti ono koje će je sagledati unutar općih poetičkih načela orijentalno-islamske, zapadnoevropske, južnoslovenske usmene i pisane tradicije prepoznajući one posebnosti koje su rezultat prožimanja različitosti i usvajanja svih pomenutih estetskih konvencija i vrijednosti. U tom slučaju, interkulturalnost postaje važnija od intertekstualnosti.

Već kod prve generacije bošnjačkih pisaca uočljiv je susret i prometovanje bosanskog jezika i zapadnog pisma, folklornog naslijeđa i usvojenih modernih vrijednosti evropske kulture, tradicije i evropeizacije, soneta i bejta, desetarca i gazela ili njemačke romantike i usmene tradicije, francuskog simbolizma i islamskog misticizma; i sve to, kako kaže Duraković, često u opusu jednog pjesnika. U nastavku je autor dao pregled evolutivnih tokova i poetičkih modela bošnjačke književnosti u prvoj polovini dvadesetog stoljeća, a zatim, u četvrtom dijelu knjige: *Preo-*

bražaji poetičkih modela, kratku historiju ili pregled poetičkih modela od *folklorno-prosvjetiteljskog i avangardno-artističkog* poetičkog modela, preko *raskršća i putokaza*, do *socrealističkog i egzistencijalističkog* poetičkog modela, te *poetike prostora kao figure kulturnog označavanja*. Studija obuhvata Safvet-bega Bašagića, M. Ć. Ćatića, H. Humu, O. Đikića, A. Karabegovića, za čije je oblikovanje od presudne važnosti bila sevdalinka, balada i divanska poezija, kao i utjecaji hrvatske i srpske književne i kulturne tradicije, tako da je već tada vidljivo da je bošnjačka poezija posebna upravo po sinkretizmu, a ne čistoti književne tradicije. Ovu konstataciju potvrđuje i mikstura dramaturških modela kod Ahmeda Muradbegovića, ali i kasnijih pisaca. Nacrt historije bošnjačke književnosti nastavlja se poetikom Hasana Kikića, Zije Dizdarevića, Skendera Kulenovića, preko Maka Dizdara, Meše Selimovića, Derviša Sušića, Ćamila Sijarića, Nedžada Ibrišimovića, Bisere Alikadić, Jasmine Musabegović, Zuke Džumhura, Tvrtka Kulenovića, Alije Isakovića, Abdulaha Sidrana, Irfana Horozovića, Dževada Karahasana, ali i Midhata Begića, Kasima Prohića, Muhsina Rizvića, Abdulaha Šarčevića, Hanife Kapidžić – Osmanagić i drugih književnih kritičara i historičara mlađe generacije. Traganje za kulturnim identitetom nakon 1966. godine ogleda se u mnogo složenijim vidovima koje politička i ideološka pripovijest nikako ne bi mogla ponuditi.

Složeni narativni postupci i umnožavanje kulturno semantiziranih prostora, figura i toposa u novijoj književnosti (od Meše Selimovića do Zlatka Topčića i Zuvdije Hodžića) postaju uobičajeni postupci interkulturalne i postmoderne umjetnosti, ali i mogući oblici konstituiranja bosanskohercegovačke i bošnjačke kulture pamćenja. Zaključujući potragu za distinktivnim obilježjima bošnjačke književnosti, Enes Duraković će završiti tekst riječima Dževada Karahasana o potrazi za skrivenim smislom u nizu slojeva koji skrivaju i štite njegovu unutarnjost "koju se ne može vidjeti ni opipati, ali je se itekako može udahnuti, omirisati, upiti kožom, jer je ona je doduše nevidljiva, ali je sasvim realna". (Karahasan 2007; u Duraković 2012; 392).

Studija *Obzori bošnjačke književnosti* Enesa Durakovića knjiga je koja nudi mnoštvo informacija o onome što nije i onome što bi trebala biti bošnjačka književnost; o njenim osnovnim poetičkim modelima i književnicima koji jesu; o pokušajima osporavanja i prisvajanja bošnjačkih pisaca sa istoka i zapada, koji još uvijek traju; o tome da je bošnjačka književnost specifična i posebna unutar bosanskohercegovačke kojoj pripada i južnoslovenske s kojom dijeli veliki dio književnog i kulturnog naslijeđa; da je jedinstvena i svoja ne po čistoti modela i jasnom nacionalnom opredjeljenju već po mnoštvenosti poetika i amalgamu zapadnoevropskih, islamskih, južnoslovenskih tradicija i kultura od srednjeg vijeka i ranije do Karahasana i kasnije. U nekim kasnijim istraživanjima o tome *Kto je ta šta je ta da prostiš* / *Gdje li je ta* / *Odakle je* / *Kuda je Ta* bošnjačka književnost, ova Durakovićeva knjiga bit će nezaobilazan fakt njene povijesti.

Prelaženje GRANICA KRUGA

Ostvareno epohalno ispunjenje književnohistorijskog rasvjetljavanja i otkrivanja književnosti Bošnjaka. Duraković provodi najstrožije zahvaćanje u bošnjačku temu *nacionalne biblioteke* i na najpotpuniji način rezimira epohu osporavanja, "pripitomljavanja" i oslobađanja *imagi/nacije* Bošnjaka.

Piše: **Hilmo Neimarlija**

Priča o modernoj književnosti može biti priča o odražavanju povijesne zbrke života u kojoj je heroj povijesti sama povijest, i može biti priča o savladavanju žestine i kompleksnosti života u ravnoteži književnosti u kojoj je glavni junak sama književnost. No, ona može biti i nešto treće, može biti povezivanje dvije priče o književnosti u priču o jedinstvu u kojem se dvojstvo književnosti i povijesti zadržava na način uzajamnog uslovljavanja i rasvjetljavanja u podudarnosti, suparništvu i sukobljenosti. Mislim da je u knjizi Enesa Durakovića *Obzori bošnjačke književnosti* ostvareno epohalno ispunjenje takve mogućnosti u književnohistorijskom otkrivanju književnosti Bošnjaka.

Epohalnost djela Enesa Durakovića pokazuje se po više osnova, kako bi kazali inženjeri, ili, rečeno jezikom bližim diskursu filozofije, na više razina diferenciranog smisla epohe. Prije svega, ovo je djelo kompetentni književnohistorijski uvid u bošnjačku književnost i istodobno kompetentni književnoteorijski i kulturnohistorijski pogled na bošnjačku književnost, djelo u kojem se utemeljeno i povezano razvijaju povijesni svijet bošnjačke književnosti i književnoteorijska i kulturnopovijesna svijest Bošnjaka kao vjerodostojni odnos prema tom svijetu. Nastavljajući se na rasprave i historijske studije Midhata Begića, Muhsina Rizvića i Alije Isakovića, i višekratno

prelazeći granice njihovih kretanja, Duraković u *Obzorima bošnjačke književnosti* poduzima cjelovito razvijanje bošnjačke književnosti u historijskim okvirima njezinog nastajanja, saznavanja i vrednovanja *kao književnosti* i *kao bošnjačke* književnosti. On tu provodi najstrožije zahvaćanje u bošnjačku temu *nacionalne biblioteke* ili *nacije* kao književne *naracije,* i na najpotpuniji način rezimira epohu osporavanja, "pripitomljavanja" i oslobađanja književne *imagi/nacije* Bošnjaka.

Međutim, kao što to kazuje sugestivan i točan naslov Durakovićevog djela, u *Obzorima bošnjačke književnosti* se ne radi o nekom ekskluzivnom bošnjačkom vidiku bošnjačke književnosti niti se radi o više njezinih vidika koji se ograničavaju na "unutarnju" bošnjačku književnu dijalektiku, na književnike, književna djela i književne veze bošnjačkog naroda sa samim sobom. U *Obzorima bošnjačke književnosti* na djelu je kritika monotetičkog, esencijalističkog, kanonskog pristupa književnosti i zastupanje politetičkog pristupa u nekoj vrsti *trojne dijalektike* u kojoj se profiliranje književnosti Bošnjaka u modernim vremenima otkriva u preplitanju bošnjačkih i bosanskohercegovačkih osobitosti i tradicija, južnoslavenskih književnih iskustava i odnosa, te širih civilizacijskih utjecaja i obezgraničenja, primarno evropskih, zapadnih i, u odgovarajućoj mjeri, islamskih, orijentalnih. U svemu tome Duraković je protiv kruga, svjestan njegovih okrutnosti o kojima je pjevao i od kojih je svojim pjevanjem oslobađao Mehmedalija Mak Dizdar, a za prelaženje znakova, za Saidovsku neodređenost početka i množinu obzora, za uvažavanje produkcijskog i recepcijskog konteksta književnosti. Nasuprot mnogima, ili gotovo svima danas, Duraković je za poštivanje posebnosti i razlika u južnoslavenskim književnostima, i protiv precjenjivanja posebnosti i razlika u južnoslavenskim književnostima.

Enes Duraković je u *Obzorima bošnjačke književnosti* potpuno svjestan da se pojava moderne bošnjačke književnosti podudara sa uzdizanjem dvaju idola devetnaestog stoljeća, povijesti i nacije, i sa odvrgavanjem književnosti nacionalnoj povijesti kao njihovom sudbonosnom spoju. U devetnaestom stoljeću nacionalna povijest se poistovjećuje sa općom poviješću, a opća povijest sa sudbinom bivstvovanja, i u *Obzorima* se govori o tome kako je razvijanje bošnjačke književnosti bilo osujećivano, prisvajano i zguravano u tuđe nacionalne povijesne sisteme, koji bošnjačkim književnicima nisu bili posve strani, ali u kojima književnosti Bošnjaka i Bosne i Hercegovine nisu bile svoje. Pokazuje se kako je bošnjačka književnost bila žrtva sirove i surove vučje povijesti, u ime povijesti kao mita, i kako se oslobađala tih mitskih stega i tobožnjih sinteza. Bila su to vremena za koja je važila riječ pjesnika *Vječnog evanđelja,* Villiama Blakea, ili svoj sistem ili rob u tuđem sistemu, vremena za koja poneki još misle da ona nisu prošla. Međutim, u *Obzorima bošnjačke književnosti* oslobađanje bošnjačke književnosti se ne razumijeva niti provodi kao izlazak iz zatočeništva tuđih sistema radi ulaženje u sopstveni sistem.

U *Obzorima* se govori o tome kako je razvijanje bošnjačke književnosti bilo osujećivano, prisvajano i zguravano u tuđe nacionalne povijesne sisteme, koji bošnjačkim književnicima nisu bili posve strani, ali u kojima književnosti Bošnjaka i Bosne i Hercegovine nisu bile svoje. Pokazuje se kako je bošnjačka književnost bila žrtva sirove i surove vučje povijesti, u ime povijesti kao mita, i kako se oslobađala tih mitskih stega i tobožnjih sinteza.

Nasuprot mnogima, ili gotovo svima danas, Duraković je za poštivanje posebnosti i razlika u južnoslavenskim književnostima, i protiv precjenjivanja posebnosti i razlika u južnoslavenskim književnostima.

U Durakovićevom djelu je konkretizirano načelno oslobađanje od sistema i kanona uopće. Ono je istodobno odbrana književnosti od mitskih, pseudoreligijskih i nacionalnih posvećivanja i afirmiranje prava književnosti na to da se njezino opravdanje prvo traži u njoj pa tek onda izvan nje. Oscar Wilde, za kojega je Muhamed Ikbal kazao da je njegova duša više perzijska nego li engleska, smatrao je da svoje savršenostvo umjetnost pronalazi u sebi a ne izvan sebe, da je ona prije veo nego li ogledalo. *Obzori bošnjačke književnosti* su otkriće vrijednosti i moći književnosti u vremenu njezine mnogostruke klonulosti, opažanje književnosti kao produbljenog opažanja i transfiguracije životnih beznačajnosti, nevolja i ograničenja, pohvala bošnjačke književnosti kao književnosti prelaženja granica i povezivanja osoba, zajednica, svjetova značenja. Ovo je veliko i važno djelo, stoga, također i epohalno oduživanje duga ljudima koji su uspostavili i obilježili epohu moderne bošnjačke književnosti.

Vidik bošnjačke književnosti u *Obzorima bošnjačke književnosti* je bošnjački i bosanskohercegovački, južnoslavenski i evropski, moderni i poslijemoderni, književnohistorijski i književnoteorijski. U tim vidnim poljima sličnim zrcalima kaleidoskopa Enes Duraković je sačinio preglednu, jasnu i uvjerljivu pokretnu sliku književnosti Bošnjaka. I ako je u pravu Emil M. Cioran sa svojom tvrdnjom da je dobra, prava knjiga ona poslije koje niste isti, a mislim da jeste u pravu, *Obzori bošnjačke književnosti* su za mene upravo takva knjiga.

Bošnjaci u Sloveniji nemaju vremena za prosvjede – MORAJU RADITI

Otkrivamo kakvim to međujezikom govore Bošnjaci u Sloveniji, jesu li diskriminirani, tko su "čefuri", zašto se boje prosvjedovati zajedno sa Slovencima i na koncu kako reagiraju kada u Ljubljani igraju slovenska i bosanska nogometna reprezentacija...

Piše: **Filip Mursel Begović**

Povodom gostovanja i predstavljanja Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod" u Ljubljani, o položaju bošnjačke nacionalne manjine u Sloveniji razgovarali smo s tamošnjim bošnjačkim aktivistima Admirom Baltićem (r. 1977. u Ljubljani) magistrom političkih nauka koji je studij politologije završio u svojem rodnom gradu i Denisom Strikovićem (r. 1986. u Ljubljani), također politologom koji je u slovenskom glavnom gradu završio smjer "Analiza i javna uprava", a trenutno se nalazi na doktorskom studiju interdisciplinarnog programa humanistike i društvenih nauka "Balkanski studiji".

Položaj nacionalnih manjina u nekoj državi često se uzima kao primjer za mjerenje stupnja demokratičnosti društva. Pritom se misli na raspon od ustavno-pravnih regulativa, političkih prava na zastupnika u parlamentu, stečenih financijskih prava za ostvarivanje kulturne autonomije, pa do zastupljenosti pripadnika nacionalnih manjina u državnoj upravi. Problem statusa nacionalnih manjina proteže se gotovo na sve novopriznate ex-YU države, gdje su bivši konstitutivni narodi "preko noći" postali manjine. Pritom je zanimljiva usporedba dvije susjedne republike. Naime, Slovenija je članica Europske Unije od 2004., a Hrvatska to postaje 2013., međutim, posve je razvidno da je Hrvatska svojim nacionalnim i vjerskim manjinama osigurala puno veća statusna (prije svega financijska) prava od Slovenije.

Štoviše, Slovenija je 1992., skandaloznom odlukom Ministarstva unutarnjih poslova, iz registra stanovnika izbrisala 25.671 osoba. Neki od njih rođeni su u Sloveniji, no porijeklom su iz drugih republika bivše Jugoslavije. Procjenjuje se da ih je oko polovice do danas riješilo svoj status i dobilo slovensko državljanstvo, a Slovenija je, odlukom Velikog senata Europskog suda za ljudska prava u 2012., proglašena krivom za kršenje ljudskih prava te je dužna isplatiti odštetu "izbrisanim". Zadnji rok "izbrisanima" za stjecanje prava stalnog boravka i državljanstva je 24. 7. 2013.

Nezainteresirani Slovenci ili "napravite vi pet koraka, a mi ćemo jedan"

Admir Baltić već pet godina radi kao aktivist i zaposlenik Bošnjačkog kulturnog saveza Slovenije (BKSS), koji okuplja udruženja sa, kako to ističu u svojem programu, bošnjačkim predznakom."To nisu nužno samo kulturna udruženja, a neka se ne deklariraju isključivo bošnjačkim, neka u sebi imaju naziv bosanskohercegovačka, neka u imenu imaju samo 'kulturno društvo', ali sva okupljaju Bošnjake. Ima ih sedam i iz svih su krajeva Slovenije, osim mariborskog kraja i regije Dolenjska", rekao je Baltić čiji je djed došao iz sanskog kraja na rad u Ljubljanu, a čitava obitelj Baltić je u Sloveniju preselila sedamdesetih godina 20. st.

Operativno sjedište BKSS-a nalazi se u prostorijama Društva bosanskohercegovačkog i slovenskog prijateljstva "Ljiljan" u Ljubljani gdje je hrvatski "Preporod" održao svoje predstavljanje. Predsjednik Saveza, odnosno krovnog bošnjačkog udruženja, je

Fahir Gutić. Admir Baltić je kao voditelj trenutno angažiran na projektu Škole bosanskog jezika. Svoje aktivnosti ostvaruju preko financija Europskih fondova. U Sloveniji ne postoji zagarantirano pravo nastave na materinjem jeziku za Bošnjake u javnom školstvu, ali postoji takva pravna mogućnost. Baltić nam je rekao da se to svodi na princip "napravite vi pet koraka, a mi ćemo jedan".

Fahir Gutić, predsjednik Bošnjačkog kulturnog saveza Slovenije

Bošnjački geto u Ljubljani

"Imamo zaposlenu jednu učiteljicu, ali to je eksperimentalni projekt i mi tek pronalazimo modele po kojim bi se mogla izvoditi nastava bosanskog jezika za djecu iz bošnjačke zajednice. Taj projekt je nazvan 'Korijeni u Bosni, stablo u Sloveniji', a financijski ga je podržala Švicarska konfederacija. Naša je želja da ta nastava uđe u javne škole. Međutim, za sada bi nas zadovoljilo da se nastava izvodi po udruženjima. Nastava se trenutno odvija u 'Ljiljanu', u udruženju u Velenju i osnovnoj školi 'Livada' u Ljubljani, koja je specifična po tome da nju pohađaju isključivo djeca doseljenika i to najviše iz BiH. Imamo sveukupno osamdesetak polaznika", kaže Baltić.

Na pitanje nije li Osnovna škola "Livada" jedan od oblika segregacije i getoizacije bošnjačke manjine, Baltić je odgovorio da je u vrijeme njene gradnje broj mališana u tom naselju bio toliki da se mogla opravdati nova škola.

"Škola je sagrađena na samom rubu naselja Livada i Rakova Jelša u kojoj žive gotovo isključivo južnjaci, dok na Livadi (manje naselje) žive Slovenci. Slovenci su nastavili slati svoju djecu u škole u Trnovu i na Prule, a južnjaci su isto dobrim dijelom odbijali slati djecu u novu školu, u strahu od toga da će biti slabiji kvalitet nastave. Jedna moja kolegica, polu-Slovenka, koja živi u blizini, rekla mi je da neformalni razlozi za otvaranje te škole jesu bili uglavnom povezani sa željom lokalne slovenske populacije da odvoje južnjačku djecu od svoje. Ja bih rekao da ima i jednog i drugog. U svakom slučaju ta de facto segregacija nije dobro rješenje. Ali u tom slabom rješenju ima i dobrih stvari. Na primjer, djeca koja se tek dosele iz Bosne u toj se školi lakše integriraju nego li u drugim školama koje pohađaju većinom Slovenci. S obzirom da velik broj djece dolazi upravo iz kruga svježih doseljenika, ta škola ima i tu svoju pozitivnu stranu i osoblje na školi se jako trudi u radu s tom djecom.", rekao je Baltić.

Na zadnjem popisu stanovništva 2002. godine oko 21 000 stanovnika Slovenije opredijelilo se kao Bošnjaci, oko 10 500 Muslimani i 8 500 Bosanci, a koji nisu priznati kao posebna etnička grupa. 75% Bosanaca je pod vjersku pripadnost navelo islam te se iz tog razloga i njih ubraja u konačan zbir broja Bošnjaka u Sloveniji, koji time iznosi oko 40 000 hiljada.

Bošnjačka djeca često ne znaju govoriti ni bosanski ni slovenski standarni jezik

Za razliku od Bošnjaka u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, oni koji žive u Sloveniji, zbog većih jezičnih razlika, u svrhu očuvanja identiteta moraju intenzivnije raditi na očuvanju materinjeg jezika, a Baltić nam je ispričao na koji način najčešće međusobno komuniciraju mlađi Bošnjaci u Sloveniji.

"Mi tu imamo podatke na koje se možemo osloniti, pošto je Institut za narodnosna pitanja u Ljubljani radio neka istraživanja na tu temu. Pokazalo se da je od svih doseljeničkih zajednica kod Bošnjaka najčešća upotreba maternjeg jezika u porodičnom krugu i u krugu prijatelja iste nacije. U praksi, kod mladih, veoma je česta upotreba tog nekog međujezika, miješanje slovenskog i bosanskog jezika. Problem je što im taj jezik uđe u naviku pa djeca često ne znaju govoriti ni bosanski ni slovenski standarni jezik, nego govore taj neki međujezik", istakao je Baltić i primjerom ilustrirao taj jezični problem.

"Mladi Bošnjaci će reći nešto kao 'učitelj nam je včeraj rekel, da smo ful belaji in da zato lahka batalimo onaj izlet'. Prijevod glasi 'učitelj nam je juče

rekao da smo veliki belaji i da možemo bataliti onaj izlet'. Ovo je rečenica koju je zabilježila naša učiteljica Jasmina u Velenju, gdje se govori štajerskim dijalektom. U Ljubljani bi ovo zvučalo drugačije."

"Čefur" (izvedeno iz turcizma "čifut") je pogrdan naziv za doseljnike u Sloveniju, a Baltić kaže da je često doživljavao da ga tako Slovenci nazivaju." To je bilo u vrijeme odrastanja, u vrijeme osnovne i srednje škole. To bi trebalo biti uvredljivo, mada postoji teza da je čefurstvo neka vrsta subkulture, u kojem nije bitno jesi li ti pripadnik neslovenske nacije, već je bitno kako se oblačiš i kakvu muziku slušaš. Misli se na tzv. turbofolkere ili ono što u Beogradu nazivaju dizelašima, to su čefuri u Sloveniji, ili poopćeno Balkanci.", rekao nam je Baltić i dodao da Slovenci i Hrvate smatraju Balkancima, to jest, za Slovence sve što je južno od njihove zemlje je Balkan.

Bošnjaci su loše obrazovani i politika ih ne zanima

Zanimljivo je da se vođe slovenskih sindikata nemalo zgražaju činjenicom da Bošnjaci, koji često pripadaju među najranjivije socijalne skupine u Sloveniji, ne uzimaju učešće u sveslovenskim narodnim ustancima koji se zadnjih godinu dana događaju u Ljubljani.

Admir Baltić smatra da je politička pasivnost Bošnjaka uvezena iz Bosne, gdje su za vrijeme SFRJ u mnogim lokalnim sredinama uglavnom Srbi činili vladajuću garnituru, dok su se Bošnjaci manje uključivali u rješavanje društvenih pitanja.

No, prije svega, Baltić vidi problem u "ispod prosječnom stepenu obrazovanja Bošnjaka, zbog čega ih većina i ne uspijeva dovoljno kvalitetno pratiti sve nijanse javne debate o trenutnoj ekonomskoj i društvenoj krizi, već uglavnom odmahuje rukom i govori kako njih politika ne zanima. To je većinom populacija koja praktički ne čita dnevnu štampu. Generalna izoliranost od društvenih dešavanja u Sloveniji, uslijed niskog socijalnog položaja, u neku ruku je i zato što se Slovenija još uvijek ne shvata kao i naša domovina, pa se smatra da je dužnost Slovenaca da uređuju svoju kuću, a mi k'o nemamo ništa s tim. Postoji i strah od mogućih posljedica jer neki misle da, pošto je ovo ipak slovenska kuća, nije pametno talasati i galamiti, jer nas će vladajuća kasta mrziti dvostruko - i kao demonstrante i kao doseljenike."

Naš sugovornik je obrazložio da građevinski radnici Bošnjaci u manjim firmama, u velikom broju slučajeva, nisu osjetili uskraćivanje prava od strane države koliko od strane svojih poslodavaca.

"Oni su pak dobrim dijelom isto Bošnjaci ili neki drugi doseljenici, a često su njihove komšije iz Bosne ili rođaci oni koji su ih iskoristili i ostali im dužni plate, doprinose i slično. Tako da se na to i ne gleda kao na širi sistemski problem, već vide čisto taj problem bezobrazluka njima bliskih ljudi i uz to onda idu i duboka razočarenja u te konkretne ljude, koji su ih iznevjerili, a državu u to ne upliću. Dosta naših ljudi će na pitanje zašto ih nema na prosvjedima cinično reći i to da nemaju vremena, jer moraju raditi", rekao je Baltić

Folklor je još uvijek najinteresantnija aktivnost bošnjačke manjine u Slovenije

Zadnji popis na kojem se bilježila etnička i vjerska pripadnost, materinji jezik itd. u Sloveniji je bio 2002. godine. Baltić kaže da su "tada imali podatke da se u etničkom smislu oko 21 000 stanovnika Slovenije opredijelilo kao Bošnjaci, oko 10 500 Muslimani i 8 500 Bosanci koji nisu priznati kao posebna etnička grupa.

"Karakteristično je da je 75% Bosanaca pod vjersku pripadnost navelo islam te iz tog razloga i njih

Magistar političkih nauka Admir Baltić: "Često sam doživljavao da me Slovenci nazivaju čefurom. To je bilo u vrijeme odrastanja, u vrijeme osnovne i srednje škole. To bi trebalo biti uvredljivo, mada postoji teza da je čefurstvo neka vrsta subkulture, u kojem nije bitno jesi li ti pripadnik neslovenske nacije, već je bitno kako se oblačiš i kakvu muziku slušaš. Misli se na tzv. turbofolkere ili ono što u Beogradu nazivaju dizelašima, to su čefuri u Sloveniji, ili poopćeno Balkanci."

Doktorant interdisciplinarnog programa humanistike i društvenih nauka Denis Striković: "Rođen sam u Sloveniji i neminovno sam upijao karakteristike ove kulture i podneblja te ili kao asimiliran, integriran ili izoliran pripadam Sloveniji. Da se vratim u krajeve od kuda su moji roditelji, opet bi bio neka manjina, drugačiji u svakom slučaju."

ubrajamo u konačan zbir broja Bošnjaka u Sloveniji, koji iznosi oko 40 000 hiljada. Između 2002. i 2008. imali smo još jedan val doseljavanja iz BiH i to pretežito Bošnjaka. Danas nas ima više, ali popisa u Sloveniji na klasični način više nema. Sada imamo samo statistički popis koji znači da se provjeravaju registri svih rođenih i onih koji su dobili ličnu kartu te se oduzmu umrli. Na taj način se dolazi do broja koliko je i gdje stanovnika, a izjašnjavanje po vjeri, naciji i maternjem jeziku više ne postoji. Ja sam građanin Slovenije i nigdje se na službenim papirima ne može pročitati da sam Bošnjak", rekao je Baltić i istakao da se zahtjevi Bošnjaka prema Sloveniji najviše odnose na pravo da imaju nastavu na materinjem jeziku u javnom školstvu, da ostvare pravo na emisiju u javnim medijima, na TV-u ili radiju, gdje bi se mogao čuti bosanski jezik i gdje bi se obrađivale teme koje su za njih bitne. Nadalje, slovenski Bošnjaci žele da se adekvatnije i sistematskije financijski podupru njihova udruženja. Također, željeli bi da poput manjinskih Mađara i Talijana imaju zagarantirano pravo participacije u političkom životu, što se odnosi na jedno zastupničko mjesto u Parlamentu Slovenije.

Postoji stranka SDA Slovenije, ali ona nije prepoznatljiva među pripadnicima vlastitog naroda jer je medijski marginalizirana."Tek je u dva navrata, na lokalnom nivou u Jesenicama i Velenju, uspjela ući u općinsko vijeće",

Znakoviti transparent na jednom od Sveslovenskih narodnih ustanaka u Ljubljani (slo. sesuje - bos. ruši)

rekao je Baltić i dodao da u Sloveniji izlaze tri bošnjačka časopisa. Riječ je o časopisima "Bošnjak" u izdanju Bošnjačkog kulturnog saveza, "Izvor" izdaje istoimeno društvo i "Glas Sandžaka" koje publicira KUD Sandžak. Folklor je još uvijek najinteresantnija aktivnost bošnjačke manjine u Sloveniji. No, kako nam je duhovito rekao naš sugovornik, mlade ne interesira toliko očuvanje narodnog blaga već upoznavanje, druženje i neizbježno ašikovanje. Zanimljivo je da su poduzetnici iz Bosne izrazito zainteresirani za spozoriranje malonogometnih ekipa i turnira u Sloveniji što ne zahtjeva puno ulaganja, a to im pruža mogućnost međusobnog nadmetanja.

"Bošnjaci su izrazito zastupljeni u tom sportu, a rasturaju u malonogometnim nadmetanjima. Pored nogometa, Bošnjaci su nadproporcionalno zastupljeni i u borilačkim vještinama, a ponajviše u disciplini taekwondo gdje vode više od polovine svih klubova", naglasio je Baltić.

Hibridne manjine između imigrantskih zajednica i manjina koje su nastale zbog promjena granica

Denis Striković je svoj diplomski rad pisao o političkom prezentiranju manjina iz bivše Jugoslavije, što je aktualna tema, barem u Sloveniji koja se u pristupu razlikuje od ostalih država iz regije. "Naime, razlika je u tome da je Slovenija u devedesetim bila 'samo' 10 dana u ratu i da nije imala unutrašnjeg konflikta, odnosno, konflikta sa svojom manjinom. Slovenija se čak na višem nivou pobrinula za talijansku i mađarsku nacionalnu manjinu, ali je na drugoj strani zapostavila ostale. No, to pripisujemo i različitim pogledima iz EU na te 'hibridne' manjine, koje se nalaze između imigrantskih zajednica i manjina koje su nastale zbog promjena granica.",

Slovenci i Hrvate smatraju Balkancima, to jest, za Slovence sve što je južno od njihove zemlje je Balkan. No, Hrvatska je naprednija i demokratičnija zemlja od Slovenije jer je svojim nacionalnim i vjerskim manjinama osigurala puno veća statusna (prije svega financijska) prava.

*

Kod mladih Bošnjaka često je miješanje slovenskog i bosanskog jezika. Taj međujezik ulazi u govornu naviku pa djeca često ne znaju govoriti ni bosanski ni slovenski standarni jezik.

rekao je Striković koji se specijalizirao za pitanja manjina, aktivan je i u političkom životu Slovenije, a potpomaže i rad sandžačkog kulturnog i sportskog društva.

"Pokazalo se da kada dođe do ekonomske krize, najteže je upravo za najranjivije grupe manjina i one je više osjećaju. Kod zapošljavanja prvo se režu prava manjina. S deklaracijom o manjinama iz bivše Jugoslavije usvojilo se da će biti osnovan neki Savjet pri Vladi Slovenije. On je bio prva velika stvar za manjine u dvadeset godina, a oni su ga u krizi ukinuli.", rekao je Striković i dodao da se ne može složiti sa nekim slovenskim analitičarima koji jednostrano kažu da u Sloveniji vlada fašizam.

Diskriminacija je najveća prema Romima i muslimanima

"Ima desničarskih stranaka sa problematičnim pogledima, ali pomaci na bolje postoje. Na prošlim se izborima vidjelo da je podosta stranaka na svoje liste uključilo i razne manjine kao kandidate. Nisu bili tamo kao predstavnici manjina, ali to pokazuje da su ih integrirali u stranke i to je pozitivno", ocijenio je Striković. S obzirom na ovaj podatak Hrvatska prednjači jer je trenutačno 8 zastupnika nacionalnih manjina u Saboru RH. U Hrvatskoj manjine imaju prednost u zapošljavanju, a Striković nam je rekao da pozitivna diskriminacija manjina u Sloveniji, u smislu zapošljavanja, ne postoji.

"Diskriminacija je najveća prema Romima kao nacionalnoj i muslimanima kao vjerskoj skupini. Međutim, postoje pozitivni pomaci i vjerskim zajednicama se posvećuje sve veća pažnja. U tom smislu muftija ima puno bolji tretman kod države od predsjednika Bošnjačke zveze kao krovne bošnjačke udruge u Sloveniji.", naglasio je naš sugovornik iz Ljubljane i dodao da on osobno ima više identiteta te da se

Prijateljska utakmica BiH-Slovenija: Grupa bh navijača, udarajući u bubnjeve usred glavnog grada Slovenije, vikala je: "Otvorite prozore, da vidite šampione!" Na to je pred njih iskočio jedan muškarac srednjih godina, po čijim se žuljevitim rukama moglo zaključiti da je građevinac, i proderao se: "Prestanite, bolan, sutra moram na posao".

Iako u Sloveniji žive i Srbi iz BiH, poznato je da oni ne navijaju za bh reprezentaciju. Njima bosanski dres i bosanska državna zastava ne vrijedi gotovo ništa i s tim obilježjima se ne solidariziraju i ne poistovjećuju.

Nezamisliv prizor u Zagrebu: Reprezentacija BiH sa 3:0 pobjedila je Sloveniju te se nakon utakmice na ulice Ljubljane slilo mnoštvo navijača zaogrnuto bosanskim zastavama. Ljiljani su se viorili iz trubeće kolone automobila sa ljubljanskim registracijama, koja je paradirala centrom Ljubljane. To je bio jedan nesvakidašnji prizor kojega je nemoguće zamisliti, a kamoli vidjeti na ulicama Zagreba.

uz to što je Bošnjak, osjeća i Slovencem i da se to "ne može izbjeći".

"Tom se problematikom bavim u svom doktoratu kao slovenski student i slovenski politolog. Rođen sam u Sloveniji i neminovno sam upijao karakteristike ove kulture i podneblja te ili kao asimiliran, integriran ili izoliran pripadam Sloveniji. Da se vratim u krajeve od kuda su moji roditelji, opet bi bio neka manjina, drugačiji u svakom slučaju", obrazložio je ovu kompleksnu temu Striković.

"Velika je razlika u prihvaćanju tzv. autohtonih i ostalih manjina u Sloveniji. Talijanska i mađarska nacionalna manjina su na vrlo visokom stepenu, ali do neke mjere i romska. To je za pohvaliti, ali postoji drugi odnos prema ostalima koji imaju vrlo slab status. Bošnjaci, koji su najveća manjina u Sloveniji, ponajviše su dolazili kao radna snaga i teško da ćete naći nekoga kome je djed došao u Sloveniju, kao Admiru Baltiću, pa da imamo drugu generaciju rođenu ovdje. No, što je sa Nijemcima, Jevrejima, Srbima i Hrvatima iz Bijele Krajine, za njih se može reći da imaju povijest u Sloveniji? Talijani u Sloveniji imaju dvojezičnost, predstavnika u parlamentu, imaju svoju televiziju u Kopru, imaju dvostruko pravo glasa. Bošnjake se, za primjer, ne percipira kao manjinu već više kao neke imigrante koji su došli prije mjesec dana. Slovenija to mora popraviti i ima šta naučiti od Hrvatske", rekao je Striković o problematičnom i nedifiniranom pojmu autohtonosti nacionalnih manjina koji za Bošnjake postoji i u Hrvatskoj.

"Ta razlika između tzv. autohtonih i neautohtonih je prevelika i država si to ne bi smjela dopustiti. Financiranje manjina je najvažnije jer ono omogućava veći udjel manjina u školstvu i kulturi. Ovdje govorimo i o nastavi na materinjem jeziku. Svi skupa dobijemo oko 200 000 eura", zaključio je Striković.

Slovenci ne žele da njihova djeca pohađaju nastavu sa "južnjacima". Primjer je Osnovna škola "Livada", koja je jedan od oblika segregacije i getoizacije bošnjačke manjine.

*

Pokazalo se da kada dođe do ekonomske krize, najteže je upravo za najranjivije grupe manjina i one je više osjećaju. Kod zapošljavanja prvo se režu prava manjina. S deklaracijom o manjinama iz bivše Jugoslavije usvojilo se da će biti osnovan neki Savjet pri Vladi Slovenije. On je bio prva velika stvar za manjine u dvadeset godina, ali su ga u krizi ukinuli.

Valter brani i hrani Ljubljanu

Razgovor s Denisom Strikovićem i Admirom Baltićem vodili smo u centru Ljubljane, netom uz alternativno okupljalište mladih Metelkova, u ulici Šmartinska 3, gdje se nalazi popularni restoran kojega vodi Bosanac Milomir Mikić, porijeklom iz okolice Banja Luke. Ljubljanski restoran naziva "Das ist Valter" postoji dvije godine, a riječ je o lancu restorana. Prvi je prije tri godine otvoren u Kranju, a istovjetni restorani postoje u Škofjoj Loci i Jesenicama.

Na jelovniku su bosanska jela poput pita, trahane, čorbi, ćevapa, bosanskog žara, baklava, tufahija, tulumba... Po riječima ljubaznih zaposlenika, u restoranu radi čak sedam nacija, svi Južni Slaveni i odlično se slažu. "Ovdje vlada demokracija", poručio nam je konobar Zoran porijeklom iz okolice Banja Luke te šaljivo dodao da poznati film"Valter brani Sarajevo", s Batom Živojinovićem u glavnoj ulozi, dobro utječe na apetit Slovenaca.

"Slovenci bi se rado vratili u stara vremena Jugoslavije. Naruče bosansku kahvu, uz koju poslužujemo cigaretu sarajevske Drine, ratluk, jedu bosanska jela i gledaju film 'Valter brani Sarajevo' kojega stalno vrtimo na velikom TV ekranu. Slovenci su jugonostalgični, barem oni koji dolaze u naš restoran", rekao nam je Zoran.Restoran posjećuju najviše Slovenci i to u velikom broju. Kuharica je "prava Bosanka koja je plaho ovladala jufkama i trahanicama, što oduševljava Slovence", kažu zaposlenici i dodaju da ima sličnih restorana, barem onih sa ćevapima, ali koriste druge recepte, a neki koriste i svinjsko meso.U restoranu koriste pretežito govođe meso, a za bolji ukus dodaju i malo ovčjeg. Popularnost i kvalitetu ovog restorana su nam potvrdili i naši domaćini Fahir Gutić, Admir Baltić i Denis Striković, koji u blizini imaju svoja udruženja, a zbog odluke restorana da ne koristi svinjsko meso često u njemu jedu.

"Imamo najjači grill u Ljubljani, ovakvu kvalitetu nitko nema", rekao nam je kuhar Venco Stojimenov porijeklom iz makedonskih Kočana. Pušenje je u restoranu "Strogo prepovedano", ali se zato može "za toplijeg vremena do mile volje ćiburiti u ljetnoj bašti". Slovenski Bošnjaci su, kroz ugodno druženje, pred nama dogovarali na koji način će organizirati navijanje na prijateljskoj utakmici između BiH i Slovenije.

Usred Ljubljane orilo se "Džeko, Džeko, Bosna, Bosna"

Desetak dana poslije uvjerili smo se da je organizacija itekako uspjela te se slovenskim Bošnjacima na stadionu Stažice u Ljubljani pridružio i veliki broj navijača iz BiH. Prije utakmice Ljubljanom se orilo ekstatično navijanje BH Fanaticosa: "Džeko, Džeko, Bosna, Bosna..." Na koncu, za vrijeme utakmice, moglo se primjetiti da je bosanskih navijača kudikamo više, a da su Slovenci bili zbijeni na jednu tribinu. Time se potvrđuje fama koja prati BH Fanaticose – doista su među

najvatrenijim navijačima u regiji. Stadion se doslovno tresao od njihovog navijanja. U jednom trenu Slovenci su počeli skandirati "cigani, cigani", na što su tribine krcate BH Fanaticosima, preko kojih su bile prostrte velike zastave s ljiljanima, nakratko potpuno ušutjele. Naime, nakon početnog šoka Bošnjaka, dogodila se nevjerojatna zajednička erupcija iz koje su se mogli razaznati uzvici: "Slovenske pičke!"

Međutim, naši domaćini iz bosanskohercegovačko-slovenskog društva prijateljstva "Ljiljan", rekli su nam da se pomalo pribojavaju nereda, ali budući da je riječ o prijateljskoj utakmici, Bošnjaci rođeni u Sloveniji krenuli su na utakmicu sa obje zastave (i slovenskom i bosanskom). Štoviše, u društvu "Ljiljan" kažu da im se u navijanju za bosansku reprezentaciju pridruže i Slovenci, koji smatraju da će radije navijati za bosansku, nego za neautohtonu slovensku u kojoj ionako igra veliki broj igrača porijeklom iz BiH. Primjerice, slovenski gol brani Samir Handanović kojega su neki ratoborni slovenski mediji nakon utakmice prozivali da je "puštao svojima".

Međutim, građani Ljubljane sve više pokazuju solidarnost sa tzv. imigrantima koji su često bili pod lupom slovenske "represivne" politike u prošlosti. U taxiju, od Ljubljančanina Andreja, čuli smo da se on "nimalo ne bi začudio da svi ti 'izbrisani' Bosanci, prema kojima se Slovenija ponašala kao prema kerovima, poslije utakmice ne podivljaju i naprave kakvu glupost."

Na pitanje otkuda mu takve crne slutnje, taxist Andrej žustro, bez zadrške, odgovara: "Meni je nevjerojatno da se ti ljudi nisu aktivno uključili u građanski bunt u Sloveniji, pa oni su najviše trpjeli, svi ti građevinari, fizički radnici i čistačice iz Bosne. Njih su izbrisali, njih su pomeli, oštetili ih, njima su najviše smanjivali doprinose i plaće... stalno se pitam kada će se ti ljudi dignuti i pobuniti se kao građani Ljubljane, Slovenije, punopravni, bok uz bok s nama. Zato kažem da me nogometni neredi ne bi iznenadili jer ti ljudi su ogorčeniji od nas, koji smo k'o fol neki autohtoni Slovenci."

Konobar Zoran iz ljubljanskog restorana "Das ist Valter": "Slovenci bi se rado vratili u stara vremena Jugoslavije. Naruče bosansku kahvu, uz koju poslužujemo cigaretu sarajevske Drine, ratluk, jedu bosanska jela i gledaju film 'Valter brani Sarajevo' kojega stalno vrtimo na velikom TV ekranu. Slovenci su jugonostalgični, barem oni koji dolaze u naš restoran."

Zmagovanje, nama ludo radovanje

Inače, poznato je da do sada nisi zabilježeni neredi između bosanskih i slovenskih navijača. Ekscesne situacije su do sada ponajviše izazivali Srbi iz Ljubljane kada pristigne srpska reprezentacija. Iako u Sloveniji žive i Srbi iz BiH, poznato je da oni ne navijaju za bh reprezentaciju. "Njima bosanski dres i bosanska državna zastava ne vrijedi gotovo ništa i s tim obilježjima se ne solidariziraju i ne poistovjećuju", potužili su se na utakmici slovenski Bošnjaci, koji su se odjednom našli u nezgodnoj situaciji jer su morali "birati" između dvije reprezentacije. No, dvojbe ipak nema i bez izuzetka se navija za BiH.

Osim uobičajenog navijačkog folklora, koji uključuje bakljadu i pokoju bačenu petardu, nereda nije bilo, iako se na ulicama Ljubljane moglo primjetiti znantan broj pripadnika specijalne policije. Reprezentacija Bosne i Hercegovine pobijedila je 3:0, te se nakon utakmice na ulice Ljubljane slilo mnoštvo navijača zaogrnuto bosanskim zastavama, a ljiljani su se viorili iz trubeće kolone automobila sa ljubljanskim registracijama, koja je paradirala centrom Ljubljane. To je bio jedan nesvakidašnji prizor kojega je nemoguće zamisliti, a kamoli vidjeti na ulicama Zagreba.

Grupa bh navijača, udarajući u bubnjeve usred glavnog grada Slovenije, vikala je: "Otvorite prozore, da vidite šampione!" Na to je pred njih iskočio jedan muškarac srednjih godina, po čijim se žuljevitim rukama moglo zaključiti da je građevinac, i proderao se: "Prestanite, bolan, sutra moram na poso!"

Sve je to postrance gledao jedan postariji bračni par. Muškarac, koji se također bavio ili se još uvijek bavi teškim fizičkim radom, na nekoj neobičnoj mješavini slovenskog i bosanskog jezika, odmahnuo je rukom i prošaptao svojoj hanumi: "Zmagovanje, nama ludo radovanje!"

Ona je tužno dodala: "Ko igramo jaranski zmagamo, a ko igramo za prav – zgubimo."

Intervju: **Vanessa Vasić-Janeković**

Razgovarao: **Edvin Kanka Ćudić**

Erdemović je bio umoran i pomalo izmučen, a Arkan mi je htio poljubiti ruku

Vanessa Vasić-Janeković je hrvatska novinarka i umjetnica koja je kao reporterka i producentica pratila ratove u bivšoj Jugoslaviji, Iraku i Ruandi. Surađivala je sa C4, BBC, ABC, ITN, ARTE, Discovery Channel. Tekstovi su joj objavljivani u: The Independent, The Guardian, The German Times, The Sunday Times, Granta, The Telegraph Magazine, Frank, Čovjek i prostor, Arksizn, Warreport, Middle East International. Također, radovi su joj objavljivani u knjigama i publikacijama u Njemačkoj, Švedskoj i Noveškoj. Njena ratna priča uvrštena je i u knjizi Lawrence Freedmana "War" (Oxford University Press) . Trenutno živi na relaciji London-Zagreb. Razgovor je obavljen u Beogradu.

Nalazimo li se napokon na putu demokratije?

Demokracija je problematičan pojam i oklijevam ga prečesto rabiti, no uzet ću ga ovdje kao početnu točku, jer je ideja demokracije toliko izrabljena i zlostavljana u nas. Kao građanka u takozvanom demokratskom društvu, trebala bih ne samo imati određena prava, već i dijeliti odgovornosti i dužnosti. Jedna od najsvetijih demokratskih dužnosti, ako je moguće išta smatrati svetim, dužnost je spriječiti ili zaustaviti zločine - rat.

Međutim, očito je rat za neke bio neminovan...

Propaganda Miloševićevog režima krajem osamdesetih i razne nacionalističke propagande državotvornih paradigmi (počev sa srpskom) sasvim su jasno najavile rat. Pritom se najveća većina ljudi površno i olako predala propagandi kojoj je cilj bio ne samo temeljita pljačka putem inflacije i privatizacija, već i daljnje porobljavanje kolektivnog uma putem rata.

I politika je pobijedila....

"Država je stanje", napisao je Gustav Landauer, "određen odnos među ljudskim bićima, model ljudskog ponašanja; uništavamo ga ulaskom u druge odnose, ponašajući se drugačije". Politiku ne nalazimo izvan vlastitih odnosa i interakcija, ona je naš svakodnevan život: bit će onakva kakvim ga živimo. Možemo se pretvarati da je politika samo i isključivo profesija koju prepuštamo drugima - uobičajen model ponašanja koji je donio očite posljedice. Međutim, naš život, rad, odnosi, odluke i izbori oblikuju političke procese.

Kako ste se snalazili u svemu tome?

Krajem osamdesetih kretala sam se između oca u Beogradu i majke u Zagrebu: između dvije sredine pune previranja, u drugačijim fazama promjena. Srbija i tadašnje pokrajine već su osjetile Miloševića, te je već postojao pokret odupiranja. Ja sam se našla okružena ljudima koji su činili jedan od centara odupiranja. Hrvatska je, pritom, na neki način slijedila tu pobunu, no iz drugih pobuda. Pobuna protiv Miloševića i njegovog ekspanzionizma i nacionalizma da, ali ne i protiv vlastitog nacionalizma i ekspanzionizma. Propaganda je bila najočitije sredstvo porobljavanja razuma: jedini odgovor na zločine, na rat, bio je proces razbijanja propagande i otkrivanja dijelova istine, koliko god taj proces bio mukotrpan, dugotrajan i nezahvalan. Kažem zločine, a ne ratne zločine, jer rat je i sam zločin iako nije kao takav jasno pravno definiran.

Što vi podrazumijevate pod terminom ratni zločin?

Ratni zločini su tek podgrupa zločina, pravno odvojeni u svrhu nošenja sa činjenicom da u ljudskoj civilizaciji, na stupnju na kojem se trenutno nalazi još uvijek postoji legitimiziranje ubojstva, ponajprije u ratu, a potom i putem smrtne kazne. Međunarodno humanitarno pravo uobličilo je parametre te legitimizacije, no ne u svrhu legitimiziranja ubojstva. Naprotiv, te su konvencije izrasle iz napora za ukidanje rata kao sredstva rješavanja sukoba, a nasljeđe su dugotrajne borbe za etičnije, pravednije i egalitarnije društvo - nasljeđe su odgovornog odnosa prema politici.

> **Nakon svega što sam čula i vidjela u ratu, teško je ne pokušati razumijeti čak i one koji su ubijali. To je odvojeno od i neusporedivo sa suosjećanjem s nemjerljivim patnjama njihovih žrtava i boli njihovih najbližih. No, ironija ubojice jest da u konačnici i on postaje žrtva, žrtva teško okaljane savjesti koja od njega čini uništeno ljudsko biće.**

Rat kao da je vratio srpsku mitologiju na scenu, ojačao "patriotizam" kroz buđenje i pozivanje na srpske traume iz prošlosti...

Da. Međutim, stav o ratu kao sredstvu rješavanja sukoba, međutim, ili je naivan ili znači prihvaćanje određenih političkih okvira. Koncept rata kao dvoboja ravnopravnih naoružanih protivnika, kakav bi recimo, bio prihvatljiv u međunarodnom pravu, iluzija je stvorena vojnom, državnom i vjerskom propagandom. Rat nije to, već, jednostavno, oblik nasilne akumulacije kapitala: sredstvo grabljenja moći i novaca. Patriotizam je u tom smislu nejasna, dok zavodljiva iracionalna kategorija propagande, koja rat uvodi kao nužan u dvije osnovne kategorije: kao zaštitu od izmišljenog ili mogućeg uništenja države ili drugog oblika zajednice, te rat za slobodu ili ostvarivanje prava na državu.

Propaganda, koja je tako lako kod nas ukinula ljudskost, svodila se upravo na te paradigme. Ponekad je obrana od nasilja moguća jedino nasiljem. No i tada je rat duboko koruptivan proces čije posljedice nastavljaju razdirati dušu društva desetljećima i stoljećima. Ta su me uvjerenja nagnala na bavljenje ratnim novinarstvom.

Šta je u tim vremenima značilo biti žena na ratištu?

Određenu prednost. Lakše sam se kretala i lakše stjecala povjerenje sugovornika. U našim patrijarhalnim okruženjima još uvijek prevladava pavlovljev refleks isključenja kad žena progovori.

Kako se mogao hrvatski državljanin osjećati na ratištima gdje je HVO kontrolirao teritorij BiH?

To ovisi o svijesti. Ja sam od početka osuđivala ratni projekat Republike Hrvatske u Bosni i Hercegovini i to je bilo donekle poznato u Hrvatskoj. Osjetila bih ponekad nelagodu - u društvu onih koji su ga podržavali, i to zato što nisam bila u situaciji iznijeti svoj stav. Ne zaboravite, da je to sve donedavno bila također i moja zemlja. Što znače uopće putovnica i državljanstvo? Ja sam ljudsko biće, biće koje nije pristalo na rat i nacionalizam, na propagandu. Koordinate mjesta na kojem sam rođena i odrasla zanemarive su u poredbi sa suštinskim načelima života. To je također pitanje poimanja građanstva i slobode. Nitko nema pravo zahtijevati od mene nekritičku poslušnost ili odanost, ili identifikaciju s državnim aparatom.

Šta je sa odanosti svome narodu?

Nemojmo se zavaravati, pozivi na apsolutnu odanost "svom" narodu, kulturi, vjeri ili slično, samo su vidovi privole na odanost aparatu vladavine. Državni bi aparat trebao postojati isključivo kao građanski servis - služiti svim građanima, jer preživljava od novca poreskih obveznika. Državni aparat (tu

mislim na cijelu bivšu Jugoslaviju) koji smo, također, bahato i olako održavali do početka devedesetih bio je neodrživ. Umjesto da ga učinimo održivim i humanim, predali smo ga u ruke izopačenima i bezobzirnima koji od njega i nisu mogli učiniti išta drugo nego pretvoriti ga u sustav feudalnog jarma građana, te izgovor za najodvratnije zločine. To je odmah bilo jasno svima koji su gledali otvorenih očiju - postoji dovoljno dokaza o opiranju, koliko god su takovi bili u manjini. Građanska poslušnost povodi za sobom pitanje građanske neposlušnosti, koju lako širimo i na pitanje odbijanja sudjelovanja u ratu unutar vojnih sustava. Danas bismo morali, umjesto proslava "pobjeda", svi odreda duboko pognuti glave i šutjeti iz poštovanja prema svim ubijenima. Umjesto raznih krimogenih heroja koji su se "istakli" u ratu, slaviti one koji su se usudili usprotiviti ratu.

O tome govore i Ženevske konvencije...

Ako Ženevske konvencije nešto legitimiziraju, onda je to oblik građanske neposlušnosti u ratu: vojničku neposlušnost. Skoro sve države u svijetu obavezne su (i uglavnom to provode) na neki način obrazovati svoje vojne snage o Ženevskim konvencijama: neke vojske dijele knjižice s tekstom konvencija. Dužnost je svakog vojnika odbiti činjenje ratnih zločina. Svjesna sam, naravno da, taj otpor nije uvijek moguć. No, razvijanje svijesti o toj vrsti odgovornosti neophodno je i moguće. Pogledajte samo, na primjer, malobrojan, ali odlučan pokret Izraelaca (uključujući Netanyahuova nećaka) koji odbijaju sudjelovanje u ratu, po cijenu zatvorske kazne. Demokracija ne postoji u potpunosti sve dok odlučivanje o ratu prepuštamo državi i takozvanim vojnim stručnjacima, kao što i sudjelovanje u ratu ne može i ne smije biti obavezno. Apsolutno nisam obavezna podržavati neodgovornu i izopačenu politiku bilo kojeg državnog aparata čiju ispravu posjedujem. Moja su uvjerenja bila jasna iz mog nastupa i pristupa. Najveće i, nadam se, neuništivo bogatstvo ljudi koje sam susretala na raznim ratištima bilo je u njihovoj otvorenosti.

Sa takvim stavom, jeste li osjećali strah za vrijeme rata?

Adrenalin blokira strah, iako taj blok ponekad popusti. Bilo me je strah kad bih išla po dozvole u vojne komandne centre, uglavnom hrvatske. Tu je postojala veća mogućnost da me poznaju po liku i djelu, a pritom mi je prezime, da ga tako opišem jednostavnosti radi, iako ne vjerujem u te kategorizacije, jedna očito srpsko-hrvatska kombinacija. Ratišta su bila puna raznih ljudi i raznih opasnih dnevnih agendi i naređenja. Bilo je slijepo poslušnih, bilo je i neposlušnih, ali najviše je bilo očajnih, nadrogiranih, pijanih, uronjenih u ili već shrvanih psihopatskim stanjima izazvanim brutalnošću rata. Pazila sam s kim i kako se krećem po ratištima. Naravno, koliko je to bilo moguće, jer adrenalin također utječe na moć zdravog prosuđivanja.

Nakon pada Vukovara susreli ste se sa Željkom Ražnatovićem Arkanom.

Arkana sam srela 1991., koji dan nakon pada Vukovara. Meni je bilo moguće kretati se između Srbije i Hrvatske (preko Mađarske), tako da sam radila na obje strane ratišta. Toga sam puta išla u Vukovar s jednom španjolskom novinarkom koja je htjela intervju s Arkanom. Ja sam joj prevodila i usput planirala napraviti foto-reportažu o palom Vukovaru, ali su nas uhitili nakon što sam snimila nekoliko fotografija i oduzeli mi film. Arkan nas je dočekao vrlo prijazno, zgrabio mi je ruku prije no što sam se snašla i pokušao ju poljubiti. Uspjela sam to svesti na rukovanje. Iznenadilo me je koliko mu je šaka bila mlitava, glatka i mekana. Rijetke su žene tako glatkih dlanova, a kamoli ogrezli kriminalci. Očito je bilo da nije rukama duže vrijeme ništa radio.

> **Najvažnije je bilo napustiti Republiku Srbiju kako bih mogla ispričati što mi je Erdemović rekao. Uhvate li me sa snimkama, velika je vjerojatnost da nećemo izaći niti snimke niti ja. Zato sam snimke stavila u prtljagu, a kratke bilješke koje nisu bile lako razumljive u ručnu prtljagu.**

U blagovanonici njegove baze bilo je dosta oficira JNA i nešto njegovih ljudi. Primijetila sam (naglas) da jedan od njih čita beogradsko Vreme. Rekao mi je: "Da, pa moramo vidjeti što pišu neprijatelji."

Bili ste i prva novinarka koja je susrela sa Draženom Erdemovićem. Kako ste se uopće susreli sa njim?

American Broadcasting Corporation (ABC) me angažirao kao savjetnicu za izvještavanje o ratnim zločinima. Erdemović je s ABC-vim uredom u Beogradu stupio u kontakt na preporuku tamošnje američke ambasade.

Jeste li Vi uopće ozbiljno shvatali poziv kod Erdemovića?

Mene je ABC poslao da provjerim ozbiljnost Erdemovićevih navoda. U američkim diplomatskim i novinarskima krugovima upoznatim s njegovom ponudom za svjedočenje postojala je bojazan da se radi o podmetanju policije ili sigurnosnih službi (što ne bi bio prvi put). Nitko do tada nije bio čuo za selo koje se zove Pilice, niti je do tada bilo nagovještaja da su tamo ubijani Srebreničani. Sama je ta činjenica izazvala sumnju.

Ja sam, međutim njegove navode ozbiljno shvatila. Policijsko mi se podmetanje činilo nelogičnim i nesvrsishodnim. Važnije je bilo, činjenica, da je više od pola godine nakon pada Srebrenice, previše Srebreničana još uvijek nedostajalo. Kako god se zbrajalo - nažalost moram se tako izraziti - nije bilo odgovora na pitanje: gdje su ljudi?

Teorija da su odvedeni u Srbiju također mi se činila nelogičnom nakon iskaza o masakrima nakon pada Srebrenice. Rat je tada već bio pri kraju - a pripadnici Miloševićeve/Mladićeve vojske ogrezli u krvi. Samo zauzimanje Srebrenice bilo je predstavljeno kao osveta Srebreničanima. Da li bi ti vojnici, taj vojni aparat, koji se tako otvoreno sveti, ostavio tisuće budućih svjedoka, možda čak i osvetnika na životu? Nisam u to vjerovala.

No, bila sam svjesna goruće nade preživjelih žena Srebrenice da su njihovi najmiliji i najbliži možda negdje na životu, možda u nekakvom logoru u Republici Srbiji. Teško je sudjelovati u razbijanju mehanizama podnošenja tragedije takve magnitude. Istina je bila jako spora i jako bolna. Erdemovićevo je priz-

Danas bismo morali, umjesto proslava "pobjeda", svi odreda duboko pognuti glave i šutjeti iz poštovanja prema svim ubijenima. Umjesto raznih krimogenih heroja koji su se "istakli" u ratu, slaviti one koji su se usudili usprotiviti ratu.

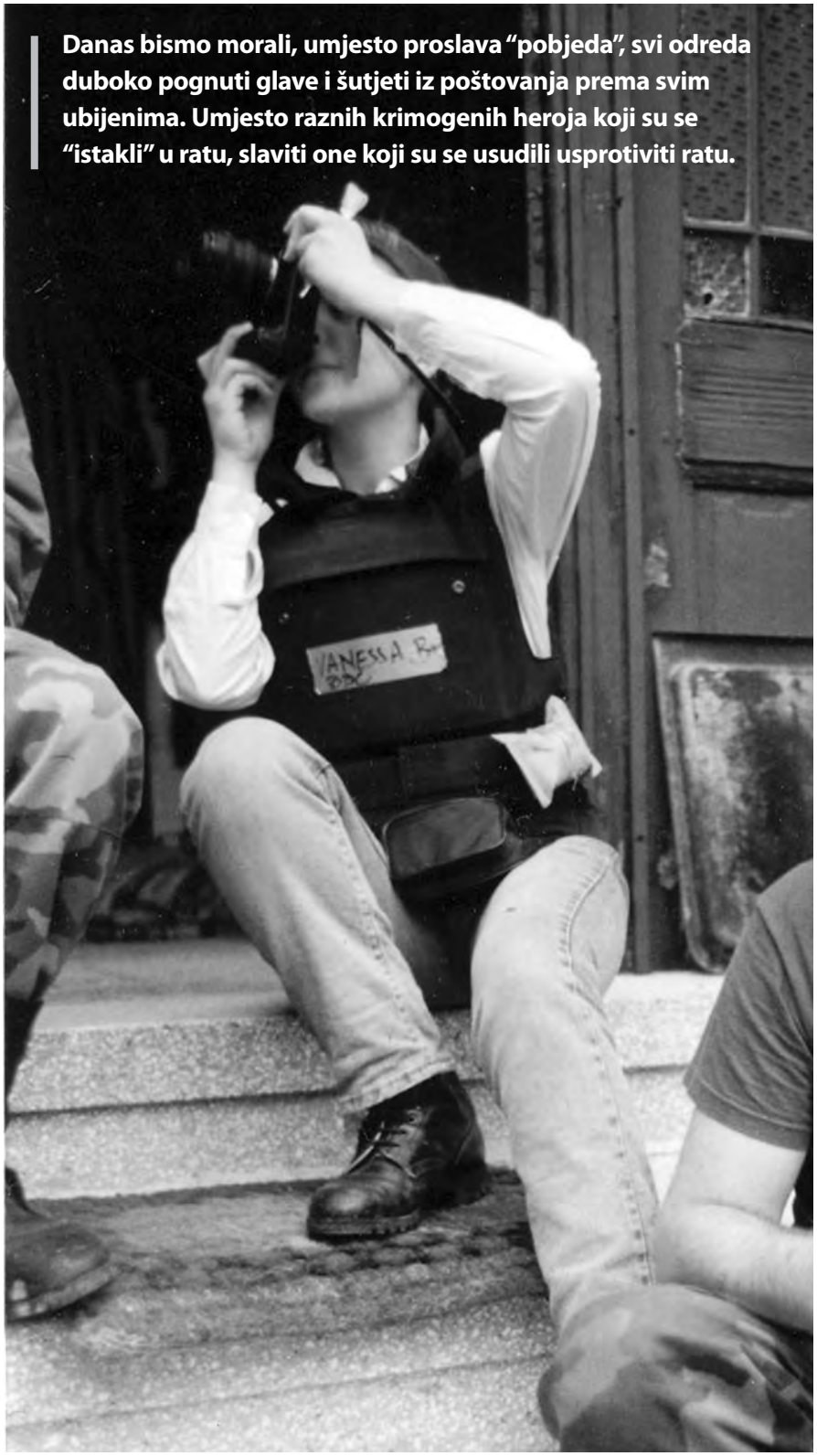

Rat je oblik nasilne akumulacije kapitala: sredstvo grabljenja moći i novaca. Patriotizam je u tom smislu nejasna, dok zavodljiva iracionalna kategorija propagande, koja rat uvodi kao nužan u dvije osnovne kategorije: kao zaštitu od izmišljenog ili mogućeg uništenja države ili drugog oblika zajednice, te rat za slobodu ili ostvarivanje prava na državu.

nanje bilo tek dio početak procesa otkrivanja istine.

Je li Služba državne bezbjednosti (SDB) imala informacije o Vašem susretu sa njim?

Da. Kako automobil kojim sam došla na dogovor nije bio praćen, nisam u to bila potpuno sigurna sve dok nismo stigli u bar hotela u Novom Sadu, u kojem su sjedili dvojica, vrlo očito, pripadnika Službe bezbednosti ili već neke povezane službe. Ne bih ulazila u detalje oko toga kako su službe znale za sastanak. U nekim situacijama ljude ne treba strogo suditi - pogotovo stoga što se, s obzirom na složenost priče, nudi više mogućih, vjerojatno i simultanih objašnjenja. Moja je pretpostavka da SDB-u nije niti bila potrebna neka naročita pomoć, već im je važnije bilo steći suučesnike. Erdemović i njegov prijatelj (kao i ja uostalom, jer izbora nije bilo) komunicirali su na telefonskim linijama koje su svakako bile pod nekakvim nadzorom, na jednom ili drugom kraju.

Brinulo me hoće li nas službe, vojne ili civilne, koje su ga, pretpostavljala sam, imale na oku, pustiti da obavimo razgovor. Nisam sigurna jesam li se bojala. Boravak na raznim ratištima još je uvijek bio vrlo svjež za mene - prošlo je nekoliko godina prije no što je tada nataloženi adrenalin prestao blokirati strah.

Kako je Erdemović tada izgledao?

Bolesno, umorno i pomalo izmučeno. No djelovao je otvoreno i spreman na posljedice razgovora za medije.

Šta Vam je tom prilikom rekao?

Mene je kao prvo zanimalo zašto želi izloženost u medijima. Rekao je da to nije bila početna namjera, već odlazak u Den Haag. Erdemović je prvo stupio u kontakt s američkom ambasadom u Beogradu, a tamo su ga uputili na medije, tj. na ABC. Njega je ponaprije zanimao odlazak iz Republike Srbije na Međunarodni kazneni sud u Haagu (ICTY). Dakle, obznanjivanje njegove priče u medijima bilo je tek sredstvo postizanja tog cilja.

Bilo mi je važno ponajprije raščistiti pitanje motivacije, jer ono boji samu priču. Pretpostavljam da je priča o masakru u Pilicama sada već dovoljno poznata: ukratko, Erdemović je, po njegovom iskazu, bio prisiljen ubiti između 70 i

100 muškaraca za koje mu je rečeno da su Srebreničani.

Je li za Vas više značila priča Erdemovića ili pak njegova krivica koja je kasnije dokazana u Tribunalu?

Sama je Erdemovićeva priča priznanje krivice. On je prvi prstom uperio u sebe. Objavljivanje Erdemovićevog priznanja bilo je, s jedne strane, dio procesa iznalaženja istine, ne samo o Srebrenici, već i o ulozi Republike Srbije u ratu u Bosni i Hercegovini.

Novinarstvo je najbliže svojoj suštini kada funkcionira kao korektivna leća. S druge je strane, dakle, objavljivanje Erdemovićevog priznanja poslužilo kao sredstvo omogućavanja prinude. Ne samo u odnosu na vlasti u Srbiji, već i na dio međunarodne zajednice: dio koji je razvio selektivnu dioptriju. Tada je to bio jedini način da Erdemović pokuša doći do Den Haaga. Neophodno je bilo dati tom priznanju pravni okvir kako bi priznanjem i kasnijom suradnjom Erdemović potpomogao proces utvrđivanja odgovornosti za genocid.

Kako ste izašli iz hotela?

Razgovor sam snimila, te istovremeno napravila kraće zabilješke najvažnijih činjenica. Hotel smo napustili zajedno, nakon nekoliko sati. Erdemovića i njegovog prijatelja sam zamolila da napuste kuću u kojoj se skrivaju što je ranije moguće, te da mi se izravno jave (sa sigurnog telefona) kad napustim Srbiju. Ona su dvojica iz službe još uvijek sjedili za stolom kad smo izlazili.

Kako ste sačuvali snimljeni materijal?

Naravno, bilo mi je stalo pokušati sačuvati video snimke, te sam s jednom institucijom, još i prije sastanka, dogovorila da ih preuzme. Iz nekog je razloga to postalo nemoguće, te sam nakon dana čekanja odlučila vratiti se u London. Pritom, moje je shvaćanje prioriteta bilo ovakvo: najvažnije je bilo napustiti Republiku Srbiju kako bih mogla ispričati što mi je Erdemović rekao. Uhvate li me sa snimkama, velika je vjerojatnost da nećemo izaći niti snimke niti ja. Zato sam snimke stavila u prtljagu, a kratke bilješke koje nisu bile lako razumljive u ručnu prtljagu.

Kasnije su me često pitali zašto nisam poduzela više kako bih spasila snimke. Neki su me proglasili neprofesionalnom - bez snimaka nema televizije. No, ja sam također bila svjesna činjenice da je oduzimanje snimaka samo po sebi bila vijest. Ono je, kao i hapšenje Erdemovića i njegovog prijatelja, dalo legitimitet Erdemovićevu priznanju zločina - njegovo je priznanje tek tada ozbiljno shvaćeno.

Kakva je bila situacija na aerodromu u Beogradu?

Uobičajen ratni teatar: svi se pretvaraju da se radi o rutinskim postupcima. Pravim se kao da ne znam što me čeka i da ne vidim kako iza službenika na check-in-desku stoji čovjek u odijelu. Navodno, ne vidim da je, kako sam predala putovnicu, dao znak da označi moj kofer, da mi nije jasno da taj kofer nikada više neću vidjeti!

Pretvaranje se nastavlja na carinskoj i pasoškoj kontroli, gdje su me bez objašnjenja odvojili za pretres. Nakon što su mene vrlo temeljito pretresli (bez odjeće), osoba koja je pretresala moju ručnu prtljagu naišla je na notes sa shorthand bilješkama na engleskom. Na pitanje o bilješkama rekla sam da mi prijatelj ima probleme sa zdravljem i potrebni su mu lijekovi iz inozemstva. Ta me je osoba pogledala i polagano vratila notes, svjesna, čini mi se, toga što mi pruža.

> **Arkan nas je dočekao vrlo prijazno, zgrabio mi je ruku prije no što sam se snašla i pokušao ju poljubiti. Uspjela sam to svesti na rukovanje. Iznenadilo me je koliko mu je šaka bila mlitava, glatka i mekana. Rijetke su žene tako glatkih dlanova, a kamoli ogrezli kriminalci. Očito je bilo da nije rukama duže vrijeme nista radio.**

Pred avionom su me tražili da pokažem svoju prtljagu. Naravno, nije je bilo.

Čuvate li i dan-danas bilješke iz intervjua sa Erdemovićem?

Da. Čuvam ih.

Kako je list Le Figaroa uspio uraditi intervju? Kako su uopće oni uspjeli dobiti intervju, prije no što je Erdemović uhićen?

Novinaru Le Figaroa bilo je po svaku cijenu stalo do novinarske ekskluzive. Bio je u prisnim odnosima (ne znam koliko dugo) sa osobom koja se brinula o uredu ABC-a u Beogradu. Preko te osobe osigurao je pristup meni, te me je izravno pitao smije li obaviti intervju, što sam odbila, ponajprije zato što sam očekivala da Erdemović što prije promijeni sklonište. Naravno, obvezivala me je i lojalnost ABC-u, no nisam bila u mogućnosti spriječiti ga. On je sa osobom zaposlenom u ABC-u otišao do Erdemovića (ta je osoba meni od početka zatajila da zna adresu) i obavio intervju koji je odmah poslao Le Figarou. Da se radilo o mladom novinaru početniku ne bi mi toliko smetala njegova površnost. No on je bio već etabliran novinar.

Zanimljivo je da me je kasnije kontaktirao u Londonu i ponudio ispriku, pretpostavljam zbog kršenja novinarskog kodeksa, smatrajući kako mi je "ukrao" priču, možda. Ne vjerujem da je, barem ne tada, uviđao u čemu se sastoji nepriličnost njegovog postupka.

U kakvom Vam je sjećanju ostao Dražen Erdemović?

Kao čovjeka koji će uvijek robovati onome što se dogodilo u Pilicama. Ubojstvo je težak teret. Nakon svega što sam čula i vidjela u ratu, teško je ne pokušati razumijeti čak i one koji su ubijali. To je odvojeno od i neusporedivo sa suosjećanjem s nemjerljivim patnjama njihovih žrtava i boli njihovih najbližih. No, ironija ubojice jest da u konačnici i on postaje žrtva, žrtva teško okaljane savjesti koja od njega čini uništeno ljudsko biće.

Na suđenju u Den Haagu, Karadžić je Erdemovića pri unakrsnom ispitivanju (budući da se sam branio) optužio da je odlučio svjedočiti iz koristi, na što je Erdemović odgovorio: "Zašto sam odlučio gospodine Karadžiću? Odlučio sam jer sam vidio da je toga dana moj život uništen. Zbog toga. Zbog svih ostalih osoba koje su nastradale tog dana. Zbog svega gospodine Karadžiću. Ja tada nisam razmišljao o svom životu. Toliko."

Još uvijek nije kasno za sve koji su ubijali i za one koji su ubojstva organizirali, naređivali ili skrivali dokaze, da se suoče sa svojom savješću, pokaju i zatraže oprost.

Anestetičnost neponovljiva života i trovanje njegovom zdravom hranom

Enes Ratkušić, *Trovanje zdravom hranom*, BZK Preporod Mostar, 2013.

Piše: **Sead Begović**

U svojih šesnaest priča Enes Ratkušić sklon je ispisati ovu popularnu vrstu po vlastitoj formuli (recepturi), a ne aksiomatski, ispunivši uvriježeni obrazac pravila kratke priče. No, on ipak slijedi osnovna formalna svojstva vrste, a to je jedinstvo dojma i kulminacije lika, zatim pojedinačni efekt koji se razrađuje i provodi uz odgovarajuća narativna sredstva, a počesto, njegove priče imaju tendenciju da poput anegdote ili poučka gomilaju svoju težinu na krajnjoj neočekivanosti završnog koncentriranja svega onoga što je prethodilo. U tom smislu treba citirati simpozijsku misao Herberta Golda iz *Kenyon Review* još iz 1968. godine gdje kaže: "Pripovjedač mora imati neku priču koju će ispričati" (u ovom slučaju Enes Ratkušić), "a ne samo neku slatku, sladunjavu prozu koju će izvesti u šetnju". U prilog mu pripisujemo što spretno izmiče priči kao reduktivnoj formuli trgovačke robe niskog stila i zahtjevima ishitrenog i patosnog tržišta. Autor radije pročišćava svoja iskustva na prvotne elemente poraza, pobjede i otuđenja naše suvremenosti.

Knjiga se otvara s pričom "Spasonosni efekt" u kojoj se bez spiritualnih smjeranja, gotovo nesvjesno slijedi *new age* zdravog načina života (ishrane), ali se ne zastupaju subkulturni fenomeni već ih se kritično i humorno dovodi u pitanje, dakle, zamjetna je poruga (primjerice: "trbušne instalacije" kao metafora za crijeva) između tradicije i "novog doba" koju autor razriješava alegorijski, ispod pokrova klasične priče. Ratkušićev narator jest personalan (počesto on osobno), ali, koji s ozbijnošću priča o neznatnim događajnostima iz tekućeg života. Sadržaj priče ujedno je i izlika da se progovori o njemačkom *egzilu*, koji nam je priuštio zadnji rat, ali i izlika da se progovori o Bosni i njenom ambijentu. Ironijski on će, sa snažnim obratom na kraju priče obezličiti "dijetalni teror" i podariti oblik nesputanu životu kroz sraz "ovozemaljskih" muka Bosne i obećane Evrope.

U drugoj priči "Pusta je čaršija bez njega" autor gotovo filmskim *švenkom* registrira svijet u uvodnoj eksplikaciji. Skrivena značenja ipak su dokučiva bez obzira na pomalo esejističku slikovitost diskursa, ali, osjeća se konzistentnost dramatične priče, a to odaje vrsnog pričalicu koji uočava neuralgije tekućeg života. U *Ich formi* govori se o drugome, u ovom slučaju o Rasimu kroz čiji se iščašeni i neadaptirani lik postupno otkriva istinski ambijent sredine – grada (čaršije). Naposlijetku, iako nije eksplicite traumatiziran strahotama rata osjetit ćemo i eho njegove represivnosti (logorskog degeničenja). Iz toga će iznjedriti neobična, kontroverzna priča o nesalomljivu, spretnom, inovativnom i duhovitom Bosancu.

Interakcije s Bosnom nastavljaju se i u priči "Specijalno vaspitanje" kroz odnos glavnog aktera priče Salema (povratnika iz Amerike), ali u biti kroz odnos oca i prava djece. Namjerna i uspjela bizarnost priče otkriva začudne simetrije između ljudi i životinja koje su transponirane na didaktičke metode u odgoju djece u nas i u Americi. Salem, naime uočava tzv. "konjski sindrom" kod sina koji je kao i konj te ga treba izdegeničit pa da onda nešto nauči, a nije kao vo', kojeg po vratnim žilama miluješ pa postane umiljat. Ratkušić dobro prepoznaje psihizam ljudi, a budući je po obrazovanju sociolog uočava i idealističko shvaćanje društva i njegov biološki organizam u kojemu vladaju stari zakoni i ideje, ali usuprot tome, podastrijet će on, putem spretnog paralelizma, i dinamiku novih socijalnih gibanja. Može se reći da je on istraživač raznih formi ljudskih odnosa i njihovih kolektivnih kao i individualnih predodžbi pa čak i uobrazilja. To će sugerirati mehaničar Smajil, novi lik koji je izrekao maksimu: "Treba samo uši da navikneš na tu grmljavinu", misli pritom na bruj motora automobila, "i problem", kvara na motoru, "je riješen". Autor i na tom mjestu implicira nesklonu nam zbilju. Pritom je odlično (mentalitetno) uočen jezik sredine – upravni govor svih sudionika priče iz dijaloške i autorove pozicije.

Kroz vizuru malih stvari Ratkušić zna ispričati i pričom ukazati na neuralgične točke stvarnoga života. To mu uspijeva ritmičnom i gipkom rečenicom, bez tzv. praznog hoda, pa umije pričom razriješiti eskalaciju naše kvarne naravi i mehanicističke, protokolarne običajnosti koje se mogu uljepšati, dezavuirati ili pretvoriti u grimasu. Zato treba čitati ovu knjigu kao lekciju upućenu našoj svjesti, kao u priči "Moja borba" u kojoj se parodira s junačkim stilom ispunjenim građanskom hrabrošću i kroz suvislu (slikovito realnu) fabulaciju i s posebno izraženom osjetljivošću za "ovdje" i "sada". Autor nas počesto privodi transparentnosti vlastitih ideja o životu pa bi fiktivno u ovim pričama mogli označiti kao vrsnu literarnu žurnalistiku, a to svakako ide u prilog ovome pripovjedaču (pričalici). On svakako nije zadovoljan svojom okolinom te je sumnjičav spram svijeta utvrđenih zakonitosti, ali o njima piše sa simpatijom i optimizmom, bez njihove dezintegracije u ambisu raspadanja već u integraciji neizbježnog sudjelovanja u svijetu kakav jest; bačenosti u taj i takav svijet u kojem i ekološko pitanje postaje moralno pitanje, a koje proizlazi iz opisa slabih subjekata, uglavnom autorovih životnih suputnika. Dakle, Ratkušića zanima promjena društvene paradigme u malim ljudima i njihovim usudima na skučenom prostoru izričajno ekonomične priče.

Aktualnu suvremenost ovih priča dobro ilustrira naslov "Čekajući komisiju za borbu protiv korupcije" u kojoj se autor bavi dualnošću društvene kontrole i s druge strane intimizma tj. prava na privatnost. Autor pritom ne meditira ponad stvarnih sadržaja – on ih ironijski komentira i spisateljski oplođuje, odnosno, ljepotno ih stilski markira u slojevitu priču iz sekundarne zbilje koja može u svom inspiracijskom žarištu i procesuirati i eskalirati u korupcijski skandal. Pri-

sutni autor u tome nikada ne bježi od vlastita angažmana i tereta "velikih tema". On bez inzistiranja na strukturalnoj kombinatorici ispisuje dobro sročenu događajnu shemu i finalno estetiziranu dosjetljivost. Stoga, bujica svakodnevice ne vodi nas u začarane predjele koji ublažavaju zbiljne rane, ne, po srijedi je posebna vrst komunikacijske ekskluzivnosti sadržaja što će ovim pričama zasigurno osigurati povećanu recepciju, upravo zato što se recipijent nikada ne obmanjuje (autor se ne poigrava s njegovom maštom) već se privodi logici naracije.

Za ovog pisca ne postoji druga stvarnost – postoji samo izuzetna parabola o svijetu i životu u njemu ispričanom "glasom istine", ponekad i bizarne, ali uz dublje zahvate u srž problema. Ratkušić posjeduje, zbog svega rečenog, dobro izoštrenu kritičku oštricu pripovijedanja. Svijet njegovih priča postaje stvarnost, a on kao autor postaje njihov gospodar, a ne njihov zatočenik i rob. Buntovnost spram školskih (nastavničkih) konvencija i zamki današnjice (elektronskog vremena i tehnološke patvorine) predočit će nam u epizodi s direktorom škole i roditelja jednog od učenika u priči "Lijepi zanat". Potom, naslovu "Trovanje zdravom hranom" dodali bismo - pesticidnom hranom. Svaka od tih priča slijedi pitak i jasan *procede* u sižejnosti i sadržaju.

Vrijeme i prostor kao da ga ne ograničavaju te zastupljeni toponimi (Njemačka, Amerika, Engleska, Francuska, Venecija, bosanski gradovi, Tunis) otkrivaju pokretljivu sukladnost nekog iskonskog života s različitim predznacima i fenomenima njegove vrsnoće. Utoliko je pisac donekle i zahvalni kroničar svevremena života koji se iščitava iza naoko bezazlena prvog sloja priče. Slijedi priča "Certifikat" koja tretira, anulirajući ih, privilegije, namještaljke, drugo moralno Ja, te kao i u drugim pričama, razne sukobe, hendikepirana stanja itd. Ponekad autor samo dijagnosticira simptome i stanja ili pojave, ali ne gubeći iz vida tijek pripovijedanja priče (priča: "Poigravanje oka"). Zatim, iako se čini da nastupa kao nepopravljivi genetski naturalist koji uvijek i naposlijetku nešto zagovara – on zapravo kritizira pogrešno shvaćena načela bivstvovanja i njihovu novu, neprimjerenu kanonizaciju.

Krećući se od pojedinaca pa sve do Svjetske zdravstvene organizacije, različitih Ministarstava, službi, projekata – zapanjuje raspon njegova suvremena interesa. Upustit će se u najsitnije smicalice koje izrežira život, promatrajući ga iz nekog rakursa, kao znalac, poznavajući gotovo sve njegove tajne pa čaki "dobrobit i pošast" ribljeg identiteta, kako na jednom mjestu kaže autor, u priči "Ekspert za projekte". Stoga ove priče mijenjaju ustajale živote i potiču na razmišljanje o njegovim novim principima koji nisu više shematizirani ili hologramizirani. U priči "Ezoterijska receptura" neće poštedjeti ni vlastitu obitelj (supružnika) zauzimajući "svoj stav" i opet otkrivajući svoj biofilni karakter, posebno kada je riječ o već rečenoj ekološkoj samosvijesti pa nam je zaključiti da u Ratkušića tekst i metanarativni oblici (u smislu postmoderne) nikada nisu tema kratke priče. Stalo mu je da čitatelj u velikoj mjeri, u granicama realne spoznaje, dokuči i pročita dorečenu priču. U tome je ovaj autor, kao jedinstven subjekt, superiorniji od čitača. On, naime, parodira tematsku razinu, a nipošto strukturne zakonitosti priče pa to već prerasta u vlastiti umjetnički kod realiziran u sadržaju, a ne, dakle, u tekstu ili nekakvoj intertekstualnosti. Naglasak je na kontekstu neponovljiva življenja.

Knjiga se zatvara s pričom "Tema za naučni tretman". U njoj Enes Ratkušić kao da je načeo postupak *priče u priči,* ali ga nije realizirao, ostao je samo na priči, uostalom to mu je i najjača strana – čistim izrijekom dovršiti započeto, od uvodne eksplikacije do poantiranja ili jednostavna zaključka. Priča je to o Emiru, vodoinstalateru i njegovoj maštovitoj i inovativnoj hipotezi i spoznaji... Uostalom, anestetičnost ovih priča djeluje vrlo brzo na čitaoca, samo stoga što su zaista dobro ispričane.

Izbjegavanje redizajnirane povijesti u korist neke buduće povijesne "čitanke"

Goran Beus Richembergh, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I.* (*Prilozi za povijest njemačko- austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*), Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2010., str. 317

Piše: **Sead Begović**

Kao jedan od osnivača Njemačko narodnosne zajednice – Zemaljske udruge Podunavskih Švaba u Hrvatskoj (VDG), Goran Beus Richembergh svojim je nesumnjivim organizacijskim aktivizmom i bogatim iskustvom (između ostalog bio je prvi predsjednik Savjeta za razvoj civilnog društva Vlade RH, a u studenome 2007. bio je izabran za zastupnika Hrvatske narodne stranke – Liberalnih demokrata u Hrvatskome saboru, što je samo dio njegova prenapućenog biografizma) svoj je prvi veliki doprinos revitalizacije njemačko-austrijske manjine u Hrvatskoj obilježio publicističkim projektom "Nijemci, Austrijanci i Hrvati", čiji je prvi dio oblikovan kao biografski leksikon, a obuhvatio je oko osam stotina biografskih jedinica najpoznatijih i najvažnijih Nijemaca, Austrijanaca te (njemačkih i austrijskih) Židova i Hrvata njemačkih korijena koji su ostavili trag u razvoju hrvatskog i bosansko-hercegovačkog društva.

Odradio je upravo ono što nedostaje mnogim priznatim nacionalnim manjinama u Hrvatskoj. U ovoj pak monografskoj studiji riječ je o prožimanju različitih europskih naroda koji su se uspjeli snagom vlastite vizije i volje, uz mnogo obostranih žrtava, suprotstaviti strukturama moći kroz povijest. Ova je knjiga ujedno i podsjetnik da u povijesti uvijek postoji nešto što se ne mijenja, ma koliko se mijenjala pozornica i oni koji na njoj igraju kroz zlo i očajanje (protjerivanja, likvidacije i asimilacije – posebice nakon Drugog svjetskog rata), ali i esteticizam u različitim pojavnostima: otkrićima, inovacijama, praktičnim znanjem i pedagoškim radom i tako dalje. Saznajemo da je društveno povijesni doprinos Nijemaca i Austrijanaca razvoju Hrvatske bio uvelike prešućivan ili smješten isključivo u kontekst hegemonisti-

čke politike Austrije i Njemačke prema Hrvatskoj, Južnim Slavenima i općenito prema europskom Istoku.

Dakle, povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine nemoguće je sagledati i razumjeti, smatra autor, izvan konteksta povijesnog slijeda Germana i Slavena, odnosno interakcije međusobnih utjecaja Nijemaca, Austrijanaca, njemačkih govorećih Židova i Hrvata, ali i drugih naroda još od Srednjeg vijeka. Knjiga pokušava rasvijetliti procese nastajanja, razvoja života, devastacije i revitalizacije rečene nacionalne manjine na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Značajnije kulturno političke veze možemo pratiti još od sredine IX. stoljeća da bi se one intezivirale u kasnom Srednjem vijeku, a osobito uslijed osmanlijskih osvajanja Balkana i ulaska Hrvatske u personalnu uniju s Habsburgovcima i njihovim dolaskom na hrvatsko prijestolje (1527.) što ujedno predstavlja prijelomnu točku u uspostavljanju hrvatsko-njemačkih tijesnih veza sve do Prvoga svjetskog rata. Slijedi kolonizacija Podunavlja u XVIII. stoljeću, a odnosi s Hrvatskom uvjetovani su i političko sigurnosnim razlozima, koji su Hrvatsku, smatra Richembergh, a poslije i Slavoniju, ugroženu osmanlijskim osvajanjima, prodajom Dalmacije i mletačkim grabežom, naveli Hrvate da se u strahu za vlastiti opstanak vežu uz pripadnike najveće europske vladarske kuće. No, čelični habsburški zagrljaj, te nezasitna potreba Ugarske da ovlada istočnim Jadranom i da mađarizira Hrvate, u nekim je povijesnim dionicama bio toliko omražen da su 1670. godine hrvatski velikaši i kmetovi bili spremni priznati čak i osmanlijsku vlast, samo da se otrgnu habsburškoj hidri koja nije marila za povijesne hrvatske pravice i žudnju za osamostaljenjem. Mađarskoj i Austriji umaklo se tek 1918. u novoj jugoslavenskoj zajednici gdje su se također gorko razočarali. Raspadom Kraljevine Jugoslavije hrvatska samostalnost također propada zbog pojave četverogodišnjeg ustaškog "eksperimenta" koji je bio odan nacističkim protektorima. Nije pomogao ni antifašizam i federalizam u drugoj Jugoslaviji te se uvjeti za konačno osamostaljenje ostvaruju tek godine 1991. nakon raspada socijalizma i "željezne zavjese". Suočeni s velikosrpskom agresijom, ističe autor, od velikog je značaja bila obilna pomoć i razumijevanje Njemačke i Austrije.

Richembergh ne ispušta ni one Nijemce i Austrijance koji su Hrvatsku prihvatili kao svoju domovinu i koji su ostavili neizbrisiv trag u kulturi, znanosti, obrazovanju, crkvenom životu, gospodarstvu, obrazovanju – počevši od Ivana III. Ungnada, koji je u svojoj hrvatskoj protestantskoj tiskari u Urachu dao tiskati hrvatski prijevod Novoga zavjeta Pavla Rittera Vitezovića (prethodeći tim činom Gaju i Ilircima), zatim, Franje Kuhača, koji je utemeljio hrvatsku muzikologiju i spasio od zaborava tisuće hrvatskih narodnih napjeva, pa Josipa Jurja Strossmayera, mecene i utemeljitelja svih važnijih hrvatskih institucija te Svetozara Rittiga koji je pridonio da se očuva i vrednuje glagoljaška tradicija. Autor ne zaobilazi ni ispaštanje Folksdojčera kojima je utisnut pečat kolektivne krivnje zbog zlodjela koje su Hrvatima, Srbima, Židovima i drugim narodima učinili nacisti. No, Nijemci nisu bolje prošli ni u jednoj drugoj socijalističkoj zemlji gdje su ih smatrali hegemonima koji svojim prodorom žele proširiti vlastiti životni prostor. Bio je to samo alibi za represivne mjere i protjerivanja Nijemaca iz pradjedovske i djedovske zemlje, no, to danas više nije tabu tema.

Ova studija obuhvaća zasebna razdoblja za proučavanje njemačko/austrijsko-hrvatskih društvenih veza i slijedom toga prati povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj. Ta povijest počinje od doseljenja Hrvata, dolaska Habsburga, početka hrvatskog narodnog preporoda, razvoja Vojne krajine i kolonizacije Podunavlja do Prvog svjetskog rata kada se stvara moderno hrvatsko društva s velikim udjelom Nijemaca. Zatim, obuhvaća razdoblje razvoja važnih nacionalnih institucija između dva svjetska rata (Kulturbunda), pa pogubnog utjecaja Trećeg Reicha na politiku i sudbinu njemačke nacionalne manjine, pa nesmiljeno poraće i naposlijetku vrijeme raspada SFR Jugoslavije do naših dana koje se smatra novom konsolidacijom i revitalizacijom njemačke nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (i srednjem Podunavlju). Nažalost, u Bosni i Hercegovini danas nema organizirane njemačko-austrijske nacionalne manjine iako su njemački doseljenici (obrtnički majstori, rudari i liječnici, opati, vojnici i časnici, državni službenici i arhitekti – naravno nakon austrougarske aneksije 1878.) dali veliki doprinos razvoju te zemlje. Od nešto više od pola milijuna Nijemaca, zaključuje autor, koliko ih je 1941. živjelo u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno 200 000 tisuća koliko ih je živjelo u tadašnjoj Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, već 1953. godine njihov je broj smanjen za 88 posto, a u slijedeća tri desetljeća za ukupno 98 posto te se može govoriti o svojevrsnom kulturocidu uz pljačku i genocid. Studija završava s izborom Nikole Maka, izvornog i legitimnog predstavnika njemačke nacionalne manjine u Hrvatskom saboru 2003. godine, prvoga nakon pune 94 godine.

Nijemci, Austrijanci, Hrvati i Bosanci, u svojim društveno politički korelacijama, izvojevat će na kraju ipak pravednost, ne kao metafizičku vrijednost života već kao međunarodnu pravnu zaštitu i narodnosno priznanje. Svi narodi u ovoj knjizi iskazuju veliku mobilizaciju svojih unutrašnjih snaga da prevladaju nesklona im vremena i da uzajamnim upotpunjavanjem dovrše svoje djelo i misli o sebi, ali sa smislom za "drugog" u smjeru spram snažno iskoristivog čovjeka u svim životonosnim situacijama. Dakle, autor se nije ograničio samo na lokalnu povijest Balkana i istočne regije. On je za svoju sažetu povijesnu sintezu posegnuo za selektivnom i kritički provjerenom povijesnom građom uz mnoga vlastita otkrića, služeći se i raspravama te stručnim i znanstvenim radovima, ali, vješto izbjegavajući zastranjivanja pobjedničke i revizionističke historiografije u bilo kojem stoljeću, a posebice u 20. stoljeću. Sva zbivanja pokušava objasniti racionalnim uzrocima, izbjegavajući priloge redizajnirane povijesti bilo koje strane (nacionalne manjine) u službi ideologije. Zanimale su ga, iznad svega, bitne i provjerene činjenice u korist neke buduće povijesne "čitanke" i nedovoljno upućenog čitača.

Je li moguć oblik humanijeg kapitalizma?

Slavoj Žižek, *Živjeti na kraju vremena*, preveo s engleskog Srećko Horvat, Zagreb, Fraktura, 2012., str. 622

Piše: **Fahrudin Novalić**

Slavoj Žižek (1949.), slovenski filozof, sociolog, kulturni kritičar i psihoanalitičar, u knjizi *Živjeti na kraju vremena*, analizira aktualno stanje globalnoga kapitalističkog sustava. Njegova je osnovna teza: "globalni kapitalistički sustav približava se apokaliptičnoj nultoj točki." (10. str.). Prema Žižeku, 'četiri su jahača te apokalipse': "ekološka kriza, posljedice biogenetičke revolucije, neravnoteže unutar samog sustava (problem s intelektualnim vlasništvom; nadolazeće borbe za sirovine, hranu i vodu), te eksplozivni rast društvenih podjela i isključenja." (10.-11. str.).

S obzirom da kapitalizam u današnjem smislu, prema Žižeku, nije održiv, vrijeme je za promjene, što se može dogoditi samo redefiniranjem komunizma.

O kakvom je komunizmu riječ?

"Komunizam danas nije ime rješenja, već ime *problema*. To je problem *zajedničkoga* u svim njegovim dimenzijama", eksplicitan je autor," – zajedničkoga prirode kao supstance našega života, problem naših biogenetskih zajedničkih dobara, problem naših kulturnih zajedničkih dobara ("intelektualno vlasništvo") i, na kraju, ali ne manje važno, problem zajedničkoga kao univerzalnog prostora čovječanstva iz kojeg nitko ne bi smio biti isključen. Kakvo god bilo rješenje, ono će morati riješiti *taj* problem." (611. str.).

Žižek misli da zapadna civilizacija u suočavanju s aktualnom globalnom krizom, reagira po obrascu pet stanja: *poricanje*, *bijes*, *cjenkanje*, *depresija* i *prihvaćanje*. To su i osnovna poglavlja knjige čija je struktura dopunjena četirima interludijima, a svaki od njih je varijacija na temu prethodnoga poglavlja. Knjiga ima i *Uvod: "Zli duhovi na nebesima"*. *Pogovor: Dobro došli u zanimljiva vremena!*, te *Kazalo imena*.

Prvo poglavlje, *poricanje*: liberalna utopija

– analizira prevladavajuće oblike ideološke opijenosti od najnovijih hollywoodskih *blockbustera* do pogrešnoga (pomaknutog apokaliptizma (opskurantizam New Agea itd).

Drugo poglavlje, *bijes*: aktualnost teološko-političkoga – promatra nasilne proteste protiv globalnoga sustava, posebice rast religijskog fundamentalizma. "'Američko stoljeće' je gotovo i ulazimo u razdoblje koje obilježava pojavu različitih centara globalnoga kapitalizma: SAD (neoliberalizam), Europa (ostaci od države blagostanja), Kina ('istočne vrijednosti' i autoritarni kapitalizam), Latinska Amerika (populistički kapitalizam)." (223. str.).

Treće poglavlje, *cjenkanje*: povratak kritike političke ekonomije – zahtijeva obnovu središnjeg elementa marksističke teorije. Žižek podsjeća da Alain Badiou odbacuje kritiku političke ekonomije i "da ekonomiju shvaća kao partikularnu sferu postojećega društvenog bića, isključuje ju kao moguće mjesto Događaja-Istine. No jednom kad prihvatimo da je ekonomija uvijek *politička ekonomija*, mjesto političke borbe..., onda je otvorena mogućnost njezine repolitizacije...", smatra autor (243. str.).

Četvrto poglavlje, *depresija*: neuronska trauma ili uspon proleterskoga cogita – razmatra utjecaj dolazećeg kolapsa čiji su aspekti manje poznati; poput razvoja novih oblika subjektivne patologije ("posttraumatski subjekt").

Peto poglavlje, *prihvaćanje*: ponovno zadobivena ideja – raspoznaje znakove stanovitoga emancipacijskoga subjektiviteta u začetku, uključujući književne i ostale utopije.

Jedna od Žižekovih osnovnih teza glasi: "današnji kapitalizam sve više funkcionira kao 'institucionalizacija zavisti'" (15. str.). Postojeći globalni ekonomski sustav opterećen je i "kulturnim kontradikcijama kapitalizma" (Daniel Bell) – iz kojih je proistekla "današnja ideološka bolest, tj. napredak kapitalizma, kojemu je potrebna konzumeristička ideologija, postupno podriva sam sustav (protestantske etike) koji je kapitalizam učinio mogućim." (15. str.). Usto, aktualni globalni ekonomski sustav oslanja se na niz političkih odluka koje su posljedica njegova funkcioniranja, a ne zle urote kapitalista. Zato je uvijek na rubu financijskoga sloma. (602. str.). Autor sugerira da se treba pripremiti za ono što dolazi nakon apokalipse neoliberalnoga kapitalističkog sustava. A "ono što je potrebno nije moralizirajuća kritika kapitalizma, već potpuna reafirmacija Ideje komunizma." (602. str.).

Kako? Prema Žižeku za Ideju komunizma postoje tri razloga: "Lacanova trijada I-S-R (Imaginarna razina, Simbolička razina i razina Realnoga, op. a.): na Imaginarnoj razini, jer je nužno održati kontinuitet s dugom tradicijom radikalnih tisućljetnih i egalitarnih pobuna; na

Simboličkoj razini jer trebamo odrediti točne uvjete pod kojima u svakoj povijesnoj epohi prostor komunizma treba biti otvoren; i, konačno, na razini Realnog jer moramo prihvatiti nesklad onoga što Badiou naziva vječnim komunističkim invarijantama (egalitarna pravda, voluntarizam, teror, 'vjera u narod')." (603.-604. str.). Takva Ideja komunizma jasno se suprotstavlja socijalizmu, koji prema Žižeku nije Ideja, "već nejasan komunitarni koncept primjenjiv na sve vrste organskih društvenih veza, od spiritualiziranih ideja solidarnosti ('Svi smo mi dio istog tijela'), sve do fašističkoga korporatizma." (604. str.). Žižek podsjeća da su realno postojeće socijalističke države bile upravo to – pozitivno postojeće države, dok je komunizam, po samoj svojoj ideji nedržavan.

Je li vječna komunistička Ideja "dio ljudske prirode, ili etička premisa (jednakosti ili recipročnog priznavanja), kako predlažu habermasovci, upisana u univerzalni simbolički poredak?, pita Žižek. (604. str.). Odgovor na razrješavanje toga problema autor pronalazi u razmatranju onoga protiv čega se komunistička Ideja buni – "hijerarhijsko društveno tijelo, čiju su ideologiju prvi put izrazili sveti tekstovi, poput *Manuova zakonika*." (604. str,). Žižek se referira i na djelo *Homo hierarchicus*, autora Louisa Dumonta koji je po njemu pokazao da je društvena hijerarhija uvijek nekonzistentna. Iz nekonzistentnosti društvene hijerarhije – iz konstitutivne nekonzistencije pojavljuje se "onaj singularni element koji ostaje bez mjesta u hijerarhijskom poretku i kao takav funkcionira kao singularna univerzalija, dovodeći u pitanje univerzalnost društva. Žižek , svjestan problema koji se u svemu mogu i hoće pojaviti, ističe:

1. "Komunistička je Ideja, vječni zahtjev srodan s tim elementom kojem nedostaje odgovarajuće mjesto u društvenoj hijerarhiji." (604. str.). Ta ideja može mobilizirati subjekte da joj budu vjerni, jedino, ako postane dio povijesnoga procesa (246. str.).

2. Naša je zadaća da ostanemo vjerni toj vječnoj Ideji komunizma, egalitarnom duhu koji je preživio tisuće godina revolta i utopijskih snova, od radikalnih pokreta Spartaka do Thomasa Müntzera, uključujući velike religije..." (604. str.),

Problem je i: kako prevladati radikalne društvene pobune koje završavaju u porazu, nesposobne da se integriraju u novi poredak, i povlačenja u idealnu izmještenu sferu izvan društvene stvarnosti u kojoj su i veliki prijepori između uloge države, tržišta i demokracije.

Žižek se, u kontekstu problema pregovaranja, poziva na Mao Zedongovu izjavu u kojoj Mao kaže da voli pregovarati s desničarima, jer oni kažu što doista misle, dok ljevičari kažu jedno, a misle drugo. (15. str.). Autor primjećuje: "Maova pouka danas važi čak i više nego u njegovo doba: možemo naučiti mnogo više od inteligentnih kritičkih konzervativaca, (*ne* reakcionara), nego od liberalnih progresivaca." (15. str.).

Žižekov diskurs nije poziv na spajanje nespojivoga – eklekticizam različitih svjetonazora koji su međusobno isključuju. On je, prije svega, poziv na sinergiju intersubjektivnoga komunikativnog djelovanja, bez obzira na sve postojeće razlike, u kojoj se resubjektiviraju stari i proizvode novi subjekti-akteri, koji mogu i hoće pridonijeti ostvarenju zajedničke Ideje nacionalnoga i globalnog dobra. Planetarne pretpostavke za takvo djelovanje postoje. One su ogledalo nakaradnoga i pomahnitaloga špekulantskog kapitalizma s kraja prošloga i početkom ovoga stoljeća – brzo ulaženje zbog tzv. povoljne poduzetničke klime, a još brže izvlačenje profita i napuštanje opustošenih perifernih dijelova svijeta (periferni kapitalizam[1]), pod izgovorom "zbog neisplativosti – daljnjega ulaganja i proizvodnje". Posljedice su destrukcija i rasipanje prirodnih i društvenih potencijala velikoga dijela – afričkoga kontinenta, te Azije, Južne Amerike, kao i pojedinih dijelova Europe. Učestali, pauperizirani i poniženi prosvjednici, prikraćeni u radnim i socijalnim pravima, na ulicama europskih gradova, to najbolje potvrđuju.

***

Je li moguć oblik humanijeg kapitalizma? Profesor Vjeran Katunarić u svojoj, najnovijoj, knjizi *Putovi modernih društava: izazov historijske sociologije* (2012.), kaže: "moguće je samo ukoliko Europska unija postane ono što bi trebala biti ili se tome možda potajno nadala. Ona bi s društvenim ugovorom na osnovi istodobnosti slobode i društvene solidarnosti, tj. liberalizma i socijalizma u zajedničkom vlaku – a ne s /neo/liberalizmom koji (danas pomoću Berlusconija, Sarkozyja i Merkel) izbacuju elemente socijalizma i iz posljednjeg vagona." (Katunarić, 2012:151-152). Refleksije Katunarića pretpostavljaju i mogućnost da Europa izjednači svoju moć sa Sjedinjenim Američkim Državama, pa čak da postanu svjetskim ekonomskim i političkim liderom i tako utječu na širenje "kapitalizma s ljudskim licem" – poveća mogućnost ustanovljavanja svjetske države koja bi težila uravnoteženom razvitku svih dijelova svijeta (Katunarić, 2012:152).

Kada je moguć humaniji kapitalizam – pravedniji svjetski poredak? Branko Horvat[2], poznati hrvatski ekonomist svjetskoga glasa, izlažući svoju zamisao pravednoga svjetskog poretka, na jednom predavanju krajem 1970-ih, kazao je: "čujte, ostvarit će se takav poredak, ali mi za našeg života to ne bumo videli." (u: Katunarić, 2012:152).

"Međutim, sličnu poruku više ne bismo smjeli slati mlađim generacijama", izričit je Katunarić. "Ovako nakaradan i po čovječanstvo pogibeljan sustav privređivanja treba odmah početi mijenjati, milom i do sada nepoznatom silom pritiska volje za promjenom, da bi se moglo što skorije i dostojanstvenije živjeti, naravno, ne samo na Zapadu." (Katunarić, 2012:152).

---

[1] Periferni kapitalizam je oblik industrijalizacije koja počinje s granama industrije koje su se najkasnije razvile u središtu kapitalističkoga svijeta – proizvodnjom trajnih potrošnih dobara čiji je smisao fascinirati i osvojiti potrošače u zemljama u razvoju. Prema zastupnicima ove teze, čiji je glavni predstavnik Samir Amin, zemlje perifernoga kapitalizma osuđene su na: rast bez razvoja, stalno pogoršavanje odnosa razmjene, rast deficita platne bilance, sve veće socijalne nejednakosti, ulogu dodatnoga izvora akumulacije za zemlje središta kapitalističkoga svijeta.

[2] Posebice, za mlađe čitatelje, izdvajamo dio teksta iz respektabilne biografije profesora Branka Horvata (24. 7. 1928. – 18. 12. 2003.). Horvat je jedan od najuglednijih ekonomista naše regije. Uživao je zavidan međunarodni ugled, bio savjetnik nekoliko vlada diljem svijeta i UN-ovih komisija. Kao redovni profesor Ekonomskoga fakulteta u Zagrebu i osnivač Međunarodne poslijediplomske škole Jugoslavenskoga instituta za ekonomska istraživanja, obrazovao je generacije ekonomista, pružajući im svoje golemo teorijsko znanje. Od studenata je zahtijevao nekonformizam i ideološku neopterećenost, a istovremeno nametao visoke znanstvene kriterije i obrazovnu strogućru s ciljem postizanja znanstvene izvrsnosti. Bio je jedan od najglasnijih kritičara pretvorbe i privatizacije, ne samo u Hrvatskoj.
Horvat je, za razliku od mnogih znanstvenika koji su govorili o neuspjehu socijalizma, smatrao da (istinski, op. a.) socijalizam nije ni postojao, pa nije ni mogao doživjeti neuspjeh. Radničko samoupravljanje Horvat dosljedno stavlja u središte svoje teorije kao nužni uvjet za socijalizam, najsnažniji instrument društvenoga razvoja, ali ga nikako nije smatrao lijekom za sve proturječnosti društva. Američki ekonomist Benjamin Ward dao je njegovoj teoriji naziv marksizam-horvatizam. Američko društvo ekonomista nominiralo je profesora Horvata za Nobelovu nagradu iz ekonomije 1983. godine, za knjigu *Politička ekonomija socijalizma*. Knjiga je iste godine proglašena knjigom godine u SAD-u, te prevedena čak i na kineski jezik. (http://www.ined.hr/pocetna/horvat-sjecanje.html).

Tamo gdje mrtvi žive u komšiluku sa živima

Pitala sam Dinu da idemo van, a ona mi je zabrinuto rekla kako ne smije, jer će ju, ako pogine, mama ubiti

Jasminko Halilović, *Djetinjstvo u ratu* (*Sarajevo 1992-1995.*), Udruženje Urban, Sarajevo, 2012., str. 327

Piše: **Sead Begović**

Iako se žrtve i traume rata, ma bilo gdje se on odvijao na prostorima ex-Jugoslavije, mogu zbrajati pa i prepoznati i trajno označiti krivca uzrokovanih patnji, one se vrlo teško mogu terapijski ukloniti, a nesumnjivo je da su upravo djeca bila najveće žrtve – budući da je njihov psihizam bio posve nespreman za nedaće koje su ih zadesile i to zbog njihove neizgrađene bilo kakve ideološke i povijesno političke upućenosti i profiliranosti. Stoga je pothvat Jasminka Halilovića i njegove monografije "Djetinjstvo u ratu (Sarajevo 1992-1995.)" odista "uradak" vrijedan kao vjerodostojna dokumentarna građa i dirljiva registracija iz rakursa "malenih". To je ujedno i svojevrsna nadopuna historiografskim i viktimološkim (žrtvoslovnim) istraživanjima ne bi li se sagledala cjelovita slika onoga što je nama prouzročio rat. Čini se da je Halilovićeva monografija jedinstvena u regiji, nakon još nezavršenih verificiranja onih najslabijih, kao što su civili i žene. Riječ je o svojevrsnoj "solarizaciji" života "malenih", najmlađih i mladih osoba i to u nemogućim, posve dehumaniziranim uvjetima kao što su razaranja stamenih tvari, života i krhke duše. Začudo, djetinjstvo u ratu je ujedno i igra, kao sastavni dio djetinjstva, bez obzira na nedostatak osnovnih potrepština (hrane i vode), bivanja u podrumima, u mraku, napokon, bez istinskog prava na slobodu igre i sveprisutne smrti.

Osnovna autorova nakana je da predoči Bosnu koja ima Bosance koji zapravo vole svoju zemlju, koji su uvijek otvorenih, toplih očiju i koji su nadasve gostoprimljivi. Teško se suočiti s tom činjenicom jer su neki Bosanci na kraju razorili takvu zemlju pa i sami sebe. I nadalje, ne samo što se tiče jezika, ljudi u Bosni su toliko slični da je pravo čudo da ih je netko uspio razdvojiti – kad ih već nije ni Turska, ni Austrougarska, a ni obje Jugoslavije. Halilović će pokušati za to iznači i dokaze na modelu življenja u Sarajevu osvrćući se na mrtve ("gdje mrtvi žive u komšiluku sa živima"), na izvore voda ("sevap je gladna nahraniti, a žedna napojiti"), na kafane, Baščaršiju, na nauku i sport (posebice kada je riječ o Olimpijskim igrama iz 1984). Potom će nas odmah prestraviti u poglavlju "Opsada Sarajeva": "Dobro došli u grad bez vode, hrane i lijekova. Dobro došli u Sarajevo iz 90-tih godina... nijedan napad na ovaj grad nije bio tako surov kao ovaj posljednji. Na brdo oko grada popeli su se dojučerašnji sugrađani te ih zasuli iz oružja Jugoslavenske narodne armije... započelo je sistematsko ubijanje grada".

Iako monografija nije koncipirana kao projekt smrti već nam govori o iskustvu preživjelih, ipak, u ovom je gradu tokom rata ubijeno 11 000 građana. Desetine tisuća dječaka i djevojčica odrastalo je uz takve prizore te ovaj književni projekt nastoji istražiti njihova iskustva. Autor također napominje da je njegova četvrta godina bila i prva godina rata kada je izgubio svoju najdražu prijateljicu Mirelu (svoju prvu dječačku ljubav koja je izbjegla s Ilidže, a on s Dobrinje), medu Teddya (igračku), ali je ipak sačuvao lutka Alfa. U februaru 1994. pala je granata na gradsku pijacu "Markale" i ubila 68 građana, a među njima i sina slikara Davora Rehara – Igor. Tih godina Halilović piše svoje prve pjesme, bilo je to 1995. kada on upisuje drugi razred ("igračke padaju s neba / meni u ruke / U mojoj ruci rastu / kao djeca / Igra mi donosi radost / iz dalekih nebesa". Autor zaključuje poglavlje s konstatacijom da je zvanični mir (sporazum potpisan u Daytonu) loše uredio državu u kojoj će kasnije odrastati, završiti studij ekonomije i napisati ovu potresnu životnu priču. U knjigu su uvrštena kratka sjećanja ljudi koji su rođeni između 1974. i 1992. godine. Oko 20 posto sjećanja primio je iz ino-

zemstva. Zajedničko im je to da u njima prevladava sjećanje u oblandi straha ponajčešće zbog gubitka bliske osobe: oca, majke, brata, sestre, simpatije, drugarice ili druga, te spoznaje o masovnim grobnicama i ranjenicima. Neka su se djeca spasila i u svojim napisima izražavaju krivicu što nisu ostali do kraja u Sarajevu. No, djecu se ne pita hoće li ostati ili otići, napominje Halilović, te ih po tome ne treba dijeliti.

U junu 2010. objavio je na internetu otvoreni poziv svima onima koji su dio djetinjstva proveli tokom rata u Sarajevu da u formi kratkog unikatnog sjećanja pošalju svoj odgovor na pitanje "Što je za tebe djetinjstvo u ratu?". Naprimjer Amer (rođen 1978.) odgovorio je "...Žvaka, čunga lunga... kakva radost kada sam ju dobio, do danas nisam bio sretan kao tada..." . Mnogi koji su im donosili te žvake (rođaci) već su na početku rata odvedeni u zloglasni logor "Kula" i više se nisu vratili. Dakle, evo nekoliko autentičnih dijelova iz obimnog poglavlja "Šta je za tebe djetinjstvo u ratu?" pisanih u formi malih grafita ili gnomske prozne minijature.

"Ubacivali su me u blindirano **vozilo hitne pomoći** i tada sam oca upitao: da li ćeš me ružiti kada se vratim kući!? (Alen, 1982.)

Kada te mama ruži što si komšinici pokazala jaje koje je plaćeno cijelo bogatstvo – dan prije sam **crtala jaje na oko i plakala...** (Dina, 1985.)

Mekinje za doručak, ručak i večeru. (Miran, 1989.)

Izrezivanje reklama za slatkiše iz "Burde" i **lijepljenje u spomenar**. (Lejla, 1980.)

Kupanje sa kanistrom od 5 litara vode na balkonu... **još uštede na meni**. (Maša, 1988.)

Staro biciklo u podrumu i dinama na koju smo skopčali stari radio koji bi radio onoliko **koliko neko dobro pedala bicikl.** (Mesud, 1984.)

Dječja ljubomora na one iz druge ulice, **jer su dobili drugačiju humanitarnu**, a mi opet rižu i 'crveno ljuto' u maloj flašici. (Mirsada, 1977.)

Želja za jednostavnim stvarima. Moja mala sestra je željela samo probati rižu kuhanu **'na mesnoj vodi'.** (Jasmina,1982.)

Žalio sam što nisam babu još jednom poljubio prije nego je krenuo na Trebević. (Edin, 1984.)

Moja mama koja me je gurnula pod autobus i **pokrila svojim tijelom** dok su snajperisti pucali na nas. (Naida, 1989.)

Pitala sam Dinu da idemo vani, a ona je zabrinuto rekla kako ne smije, **jer će ju, ako pogine - mama ubiti.** (Amira, 1984.)

Sjećam se noći kada mi je tata rekao: **Mama** je poginula." Sjećam se riječi: "**Tata** ti je poginuo" ...**prokleti rat**... (Mirela,1981.)

Kada umjesto hljeba **jedeš ono ništa**... (Miralem, 1987.)

Želio sam imati sam svoj hljeb, da ga pojedem odmah, cijelog, **ako mi je ćeif.** (Vedran, 1983.)

Kad mama kaže: "Trči, snajper! Tek sam poslije rata **saznala što je to snajper**. (Tijana, 1987.)

Kuglice od vitaminoze i **pašteta od germe** koja – koliko je pojedeš – uvijek nanovo poraste na istu veličinu. (Lejla,1983.)

Kao dijete od 10 godina gledam kako 'utovaruju' moje poginule prijateljice na kamion, dok **cisterna sapira njihovu krv**. (Amna, 1985.)

Skupljanje čahura od metaka i traganje za njima... kakva ironija... **traženje radosti** tamo gdje se najmanje nalazi. (Naida, 1987.)

Skupljala sam omote čokolada. Imala sam ih više od 300. Nisam probala nijednu. **Zamišljala sam njihov okus.** (Aida, 1985.)

To je djetinjstvo u prahu... ha, ha, ha, mlijeko u prahu, jaja u prahu, kuće oko nas u prahu... ali smo mi bili veseli! (Zlata, 1984.)

Drug pretrčava cestu po kojoj djeluje sijač smrti, mati mu čupa kosu, a dvojica se **klade hoće li ostati živ ili ne**. (Mahir, 1978.)

Jedina **nada**: oni što su 'otišli' vratit će se... (Amina, 1987.)

Deka makazama prerezana na dvoje, grije, ali samo **kad nije hladno**. (Damir, 1989.)

Pitanje: "Zar je mozak roze boje?", dok smo stajale iznad leša. (Irena, 1980.)

Hladno je, napolju puca, zuje granate, niko više ne silazi u podrum, **šta bude – bude...** ja bih samo jednu jabuku. (Marijana, 1980.)

1992. godina... zima. Nema više drva... **Došle su na red knjige**. Završavam čitanje i stavljam knjigu u vatru. **Užas**, ali moramo ispeći hljeb... (Iris, 1978.)

Kada voliš "Ninja kornjače" i gledaš Michelangela kako jede pizzu, a tebi nije jasno šta je to pizza?! (Amila, 1989.)

Nakon ovog tekstualnog dijela, na kojem je sudjelovalo 1 100 učesnika i učesnica, poslije kojeg ostajemo bez teksta slijede duža sjećanja, dnevnički zapisi, pisma fotografije i, naravno, uspomene. I što na kraju reći, Jasminko Halilović je zaista uspio svoje i tuđe iskustvo interpretirati, uz hvale vrijedan trud, na vjerodostojan način.

Nema tu bitnije falinke, mada ova pjesma

Kemalu Mahmutefendiću

skrojena je od problema, štoviše ona se za probleme
zanima, teži ozbiljnoj provjeri problematičnosti problema
Grubo uzevši, ona smjera metafizičkoj raspravi
koliko nas je ostalo, ako ikoliko, i jesmo li spremni

s uvjetima i bez njih (a s obzirom na tipove diktature)
ponijeti se istinito, istinito na način da ono nije lišeno glasa,
da nas može izreći, kao što nas izriču stvari koje gledaju u sebe,
zamišljene nad svojom dušom,

s pravom na odsutnost, prisutnost, biće, ne-biće, ja, ne-ja
Pa hajde sada, ikada, uvijek, nikada budi
više od onoga što o tebi naslućuju
Toliko je toga netočnog i nepouzdanog rečeno

naprimjer da se stvarnost usložnjava

ali da je možemo dovesti u vezu
Gdje su glasovi proroka, što usnuti –
red požara, red smrti? Što nam je činiti
dok život nam je tako zarazan i lijep

a pleme naše sojno, uščuvano,
uraslo u drevnu pripovijest? Zapravo najviše
što možemo ne odreći je
drugome da je i on ponekad mi

i tako priznati vlastiti poraz
Poraz povijesti, poraz budućnosti,
užas suočenih s porazom i olakšanje
što je poraz došao, kad je već morao doći

Ervin Jahić

ISSN 1330-5182
9 771330 518008